

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ
હિન્દુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર જનરલ

હેસિંટ્સની સોટી

અથવા

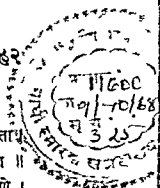
પદ્માસીના ચુક્ર પછીનું બંગાળ

—૨૭-૭-૭૨—

શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર

૧૧/૧૧/૭૨ —૭૭૭૭૭૭૭૭—

રાજન્ દુધુશ્ચસિ યદિ ક્ષિતિષ્વેનુમેતાયુઃ
તેનાય વત્સગિન્ન લોકમમું પુષાણ ॥
તસ્મિન્ન સમ્યગ્નિશં પરિતુષ્યમાણે ।
નાનાફલૈઃ ફલતિ વૈલ્પલતેવ ભૂમિઃ ॥ ૧ ॥

૫૩૩
“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

નટવરલાલ ધનંજારામ દેશામજી છાપી પ્રકેટ, કચ્છી,
સાચત નિર્દેશિક, બબ્બરગેટને નાકે, એ. સર્કલ, કોટ મુંબઈ. એ.ની
દારા અને

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

અમરગેટ સ્ટ્રીટને નાકે, સાસુન બિલ્ડીંગ્સ,
એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, ફોર્ટ, મુંબઈ, નં-૧.

અને

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંઠ,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

(સર્વ હક પ્રકટકર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

રાજનીતિનો પાથો

સ્ત્રીરૂપી ગાયમાથી કુધ દોહોવાની ઇચ્છા રાખ
નિલ પોષણ કર; કારણ કે લોકો જ્યારે નિલ
પેટે અનેક ભતનાં ફળોથી ફાલી નિ

પ્રસ્તાવના

પશ્ચિમ તરફની પ્રજાઓ ભારતવર્ષના તટ ઉપર ઉતર્યા પછીનો, પવિત્ર ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રના મુખ પ્રદેશનો તથા બંગદેશનો ઇતિહાસ, અરાજકાવધારથી ભરેલો છે. દિલ્હીના મયૂરાસન ઉપર જ્યારે મહાન મોગલ પાદશાહે ચક્રવર્તિત્વ ચલાવતા હતા ત્યારે, તેમના બંગ સુબેદારો ત્યાંના દીન લોક ઉપર રાજ્ય કરતાં, સ્ત્રીઓનાં સુખ ભોગવતા હતા. સાહજહાનના ખીજ પુત્ર સુલતાન સુબાની બંગ કારકીર્દિનું ચિત્ર ફ્રેંચ દેશના સુમારે ઘણું રમણીય આળખેલું છે અને એ જ સુમારે સમુદ્ર કિનારા ઉપરના પરદેશીઓની અને તેમના ધર્મ તથા વ્યવહારમાં સામેલ થયેલા મિત્ર દેશીઓની રીતઆતનું વર્ણન પણ કરેલું છે. પવિત્ર નદીઓના મુખ ઉપરનું અરાજક, બંગના મધ્ય ભાગમાં પ્રસરતું ગયું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને નામે વ્યાપાર કરતા અંગ્રેજોના હાથમાં તેની કંઇક સત્તા આવી, અને વ્યાપારીઓના મુનિષો આવતા બંધ થઇને સુખાઓ આવવા માંજા અને વશિકૃતિ સાથે રાજ્ય-સત્તાનું મિશ્રણ થવા માંજું તે વખતનો ઇતિહાસ બહુ જ વાંચના જોગ છે, અને તે વખતની વાતો બંગાળના વિદ્વાન્લેખકોએ કથા પ્રસંગમાં ઉતારી મનોહર બનાવેલી આપણે ‘ગંગા ગોવિંદસિંહ’ વગેરેમાં જોઇએ છીએ.

‘ઇસ્ટ ઇન્ડિયા’ કંપની દ્વારા અંગ્રેજ રાજ્યનો સર્વ જ્યારે ભરતખંડના પૂર્વ કિનારા ઉપર ઉદય પામતો હતો ત્યારે ત્યાંના રાજા, રાણા, સુબેદારો, મુદરચો, વેપારીઓ અને લોકોની કૃત્રિ સ્થિતિ હતી તેનો બહુજ રમણીય પ્રસંગ, ચંડીચરણસેન નામના બંગ વિદ્વાને, મિત્ર મિત્ર ઐતિહાસિક કથાઓનું ગ્રંથન કરીને, તેમાં ઉતારી લીધો છે. એજ પ્રસિદ્ધ લેખકની કલમથી લખાયેલા એક ગ્રંથનો પ્રસ્તુત પુસ્તક અનુવાદ છે. આ પુસ્તકમાં, ‘કંપની’ના પહેલા ગવર્નર વૉરન હેરિટગ્સના સમયનો કાળ, બંગાળની તે સમયની સ્થિતિ, મીઠું અને તમાકુનો એકલથ્યુ વેપાર, રેશમના વેપારીઓની પામલાલી, દિલ્હી કારિગિરીના અસ્તનો પ્રારંભ, લોકની રીતઆત, અમલદારો અને સુખાઓની સ્વાર્થપરાયણતા, નીચ લોકોનો નીચા માર્ગે ઉદય; ગરીબ ઉપર પડતાં દુઃખ, ધર્મની સ્થિતિ અને જાતે જાતનું એક ખીજને કાપતું વગેરે ‘રિપોર્ટનું’ છટાદાર અપાયેલું છે. આ નવલકથા લખવાનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલોજ છે કે, અને વિદ્વાન અધિકારીઓ હોય તો દેશનો ઉદય થાય છે અને નો અધિકારીઓ સ્વાર્થો હોય તો દેશનો અને પ્રજાનો અધઃપાત થાય છે. વિદ્વાન,

ન્યાયી અને આત્મવત્સર્વભૂતેષુ એમ માનનારા અધિકારીઓ, દેશને સ્વર્ગ બનાવી મૂકે છે, ત્યારે બીજાઓ દેશને આ ભૂમિ ઉપર જ નરકનું નામ અપાવી, ઇતિહાસમાં પોતાને અને દેશને માટે અપ્રિય લેખ લખાવરાવે છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કાર્ય-ભારને કલંક લગાડનારા તેના જ કાર્યભારીઓ હતા અને તેમાં વડો વૉરન્ હેસ્ટિંગ્સ હતો, કે જેને માટે ઇંગ્લંડના તે કાળના વિદ્વાનવક્તા બર્કે, પોતાના ‘ઇંપીયર્મેન્ટ’માં બહુ જ અપ્રિયતા દર્શાવેલી છે. હેસ્ટિંગ્સની સાથે બંગ દેશના સ્વાર્થીય દેશીઓને માથે પણ ઓછો ફિટકાર પડેલો નથી. કુઠારનું કર્મ કરનાર તે નરાધમોના નામની અવ-ગણના કરી, આપણે માત્ર એટલું જ જણાવીશું કે, તેઓ સ્વાર્થીઓના હાથમાં શસ્ત્ર-રૂપ થઈ રહ્યા હતા અને તેથી જ દેશના ગરીબ સ્ત્રી અને પુરુષ કારીગર સોંક ઉપર બુલ્લમ તથા હતા. કંપનીના અધિકારીઓ તેમના દરબાયા કરતાં વેપારમાંથી સારું ભવિષ્ય મેળવવાની લાક્ષણિક દારવાઈ જતા તેથી પ્રજાની પામમાલી ઉપર તેઓનું લક્ષ રહેતું નહિ.

કંપનીના ઇતિહાસમાં હેસ્ટિંગ્સની રંગભૂમિ વધારે ભયંકર રસથી ભરેલી છે; જેમાં નંદકુમાર જેવા બ્રાહ્મણની, સ્વાર્થને વશ થયેલા ન્યાયાધિકારીઓએ હત્યા કરી હતી અને જેને માટે વડા અધિકારીઓએ પાછગથી હત્યા કરનારનો ફિટકાર કરીને, શોકનાં ચાર આંસુથી તેની સ્મશાનમરમને ભીંજવી, આર્ય પ્રજાને આશ્વાસન આપ્યું હતું. આ ભયંકર બનાવ બન્યો, નવા વસેલા કલકત્તા નગરને પાદરે બ્રાહ્મણને ફાંસી દઈ મારી નાંખવામાં આવ્યો અને બંગાળની કાલિકાએ બ્રાહ્મણનો ભોગ લીધો વગેરે વાતોથી બંગાળનું વાતાવરણ મલિન થઈ ગયું, પ્રજાનાં મન ખિન્ન થઈ ગયાં અને હેસ્ટિંગ્સની સાથે બેસનારાઓએ ‘ન્યાય ન્યાય’નો પોકાર પાડીને થયેલા અન્યાય ઉપર ઇંગ્લંડમાં ન્યાય માગ્યો. નંદકુમાર પોતાની કારકીર્દીને ઉત્તર દેવા યમરાજની સભામાં ઉભો રહ્યો. ત્યાર પછી થોડેજ દિવસે હેસ્ટિંગ્સને પણ પોતાની કારકીર્દીને જવાબ દેવા ‘પાર્લામેન્ટ’માં ઉભા રહેવું પડ્યું અને મહોત્પાત પછી જેમ અમૃતદ્રષ્ટિ થાય તેમ, હિંદુસ્તાન ખાતેના બ્રિટીશ વ્યવહારમાં ન્યાયની સુધારણા થઈ. એ સુધારણા લોર્ડ બેરીક જેવા પૂર્ણાધિકારીઓ અને લોર્ડ મેકાલે જેવા પ્રધાન પુરોધાથી એવી સરસ નીવડી કે જેને આપણે આજ ‘સુરાન્ય’ના રાજ્યભક્તિપૂર્ણ ઉપનામથી સર્ગર્વ ઇન્ચારીએ છીએ. ‘કર્મી’ના રાજ્યવ્યવહારમાં સુધારણા ચલાવે ધણાં વર્ષ ગયાં નહિ, એટલામાં અણધાર્યું ‘સિપાઈ યુદ્ધ’ જગડ્યું, ભરતખંડનો મધ્યભાગ ખાબળી ઉઠ્યો અને ધર્મની લાગણીથી ઉત્કેરાયેલા અગાનસિપાઈઓની, દિલ્લીની અસ્ત પામતી બહોળલાલીની, કલ્પના કરતા બહાદુરશાહની અને નાનાસાહેબ તથા તાતિયા ટોપી જેવાની યલ્લછાએ કંપનીના વ્યવહારને અને હિંદુસ્તાનની પ્રજાને અપ્રતીતિ અપાવી.

સાર પછી નામદાર મહારાણીએ ભરતખંડની રાજ્યધુરા પોતાના પ્રયંડ વિજયી હાથમાં લીધી. પૌરાણિક કથાપ્રસંગથી જ મહારાણીને પોતાના ઉપર રાજ્ય કરવાનો અધિકાર છે એમ માનતી આર્યપ્રજા, માતૃસ્નેહથી તેના તરફ જોવા લાગી અને વાત્સલ્યસ્નેહથી જ નામદાર મહારાણીએ આપણને પોષવા માંજ્યા એટલે રાજા પ્રજા વચ્ચે પડેલો અંતરાય ધુરાઈ ગયો. અને હાલ પરમ સ્નેહ તથા વિશ્વાસથી રાજા-પ્રજા અન્યોન્યના ધર્મ સમજતાં હિંદમાં એકમનથી વર્તે છે અને એ શાંતિપ્રદ સમય નિરંતર ચાલવા માટે નામદાર શ્રીમહારાણીજીનું આયુષ્ય અને તેનું 'સુરાજ્ય' નિરંતર રહે એમ ઈશ્વરપ્રાર્થનાથી માંગે છે. છેવટે અમારી એ જ ભક્તિપૂર્ણ માંગણી છે કે:-

“જેમ અમરવેલી વધે બહુ બહુ,
તેમ વધજે-એનો પરિવાર-જીવો-વિકટારિયા.”

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ.	વિષયસંહાર.	પૃષ્ઠાંક.	પ્રકરણ.	વિષયસંહાર.	પૃષ્ઠાંક.
૧	કું. નિરાધાર બાળક.	૧	૨૩	કું. બાધ બેહેન... ..	૧૪૭
૨	કું. એકાંતમાં વિચાર.	૭	૨૪	કું. ક્યારાપીટ આરાધનનું મૂલ્ય.	૧૪૮
૩	કું. પગીને પાદર થયેલું ધર	૧૫	૨૫	કું. એસ્તારબીબીનું કલકત્તે આવવું.	૧૫૨
૪	કું. કાસમખાનમાં આવેલું રેશ- મનું કારખાનું... ..	૨૦	૨૬	કું. રામા અને રામ હારિ	૧૫૩
૫	કું. લૂંટ કે વેપાર	૩૧	૨૭	કું. નંદકુમારનાં કાંકાં	૧૫૬
૬	કું. પિતાનો વિયોગ	૩૬	૨૮	કું. બંગાળાની દુર્દશા	૧૫૯
૭	કું. આરાધન સાહેબની મૈત્રી... ..	૪૯	૨૯	કું. બાપુદેવશાસ્ત્રી અને મહંમદ રેનખાન	૧૬૫
૮	કું. વેરાગી રામદાસ શિરોમણિ... ..	૫૬	૩૦	કું. મમદનો સ્વર્ગવાસ... ..	૧૭૨
૯	કું. સાવિત્રીનું કલકત્તા તરફ જવું.	૬૯	૩૧	કું. વૉરનહેસ્ટર્સ	૧૭૬
૧૦	કું. સુર ગોવિંદભક્ત	૭૪	૩૨	કું. મહંમદ રેનખાન અને સિતા બરાય.	૧૭૯
૧૧	કું. હિદામયંદ્રની સ્ત્રી	૮૧	૩૩	કું. નવી કૌન્સીલ અને સુપ્રીમ કોર્ટ	૧૮૩
૧૨	કું. હિદામના કુટુંબનો ઇતિહાસ	૮૩	૩૪	કું. નવો આરોપ	૧૮૫
૧૩	કું. પ્રેમાનંદ બાવાજી અને ભક્ત દાસ વેરાગી	૮૭	૩૫	કું. પહેલું કાવતરું	૧૮૯
૧૪	કું. નિરાધાર ત્રણ કન્યાઓ	૯૬	૩૬	કું. પહેલી ફરીયાદ	૧૯૧
૧૫	કું. સો વર્ષ પહેલાનું કલકત્તા... ..	૧૦૨	૩૭	કું. બીજું કાવતરું... ..	૧૯૩
૧૬	કું. વિલાયતી વૈજ્ઞાનિક	૧૦૯	૩૮	કું. ન્યાય કે નરહત્યા?	૧૯૮
૧૭	કું. સ્વપ્નામાં ભગવાનનાં દર્શન.	૧૧૭	૩૯	કું. માનપત્રનો ઘોંઘાટ... ..	૨૧૦
૧૮	કું. બાપુદેવશાસ્ત્રી	૧૨૧	૪૦	કું. શુર અને શિષ્ય.	૨૧૩
૧૯	કું. નંદકુમાર.	૧૩૨	૪૧	કું. ઉપદેશ.	૨૧૯
૨૦	કું. નવાબ કાસમખાન	૧૩૭	૪૨	કું. બ્રહ્મહત્યા.	૨૨૨
૨૧	કું. બંદીખાનાનો દેખાવ... ..	૧૪૦		કું. ઉપસંહાર.	૨૨૫
૨૨	કું. ક્યારાપીટ આરાધન	૧૪૩			

વૉરન હેસ્ટિંગ્સનું જીવન વૃત્તાંત

હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજો પહેલ વહેલા વેપારીઓ તરીકે આવેલા, પણ દેશમાં ચાલતી અંધાધુની અને વ્યવસ્થિત રાજબંધારણ નહિ હોવાથી વેપારીઓ ધીમે ધીમે માલીક થઈ પડ્યા. હિન્દુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે જૂની ધાર્મિક અને રાજકીય મારામારી ચાલતી હતી, તેના લાભ આ અંગ્રેજ વેપારીઓને સારો મળ્યો.

છે. ઇતિહાસ અને સમગ્ર પરિસ્થિતિના સઘળા બાજુએથી વિચાર કરતાં તેઓના હાથમાં સત્તા આવી એમાં કંઈ પણ ઈશ્વરી સંકેત હોવો જોઈએ એમ માન્ય વગર છુટકો નથી. પણ એક રાજ્યનું પરિવર્તન થાય અને બીજું સ્થપાય, એવા સંક્રમણ કાળમાં, દરેક પ્રસંગ કંઈ ચલાન્યાય હોતો નથી. એક રાજ્ય ઉપજી પડે અને બીજું રાજ્ય સ્થપાય તેના મૂળમાં હંમેશા કંઈ ન્યાય અને અન્યાયનાં બી રહેલાં હોય છે, પણ ન્યાય કરતાં અન્યાયના પ્રસંગો લોકોના ધ્યાનમાં વધારે રહી જાય છે. દરેક દેશના ઇતિહાસમાં આ વાત મળી આવે છે. અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાંખનાર મહાન વીર પુરુષ કલાઇવ થઈ ગયો છે, અને તેના સંગ્રામી ઇતિહાસ ગિચ્છિત કાલ્પનિક કથાનું લુહું પુસ્તક “ગુજરાતી” ગ્રેસ તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલું છે. તેના પછી અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો મજબૂત કરનાર પ્રખ્યાત અંગ્રેજ હિન્દુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર જનરલ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ હોય. તે કલાઇવ કરતાં ઉંમરે દશ વરસે નાનો હતો, અને કલાઇવે જે કામનો આરંભ કર્યો તે કામ તેણે પરિપૂર્ણ કર્યું. કલાઇવ ન્યારે મદ્રાસમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની નોકરીમાં કારકુન તરીકે દાખલ થયો હતો તે પછી છ વરસ રહીને હેસ્ટિંગ્સ બંગાળમાં કારકુન તરીકે દાખલ થયો હતો.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ એ એક ગરીબ માથાપનો છોકરો હતો. ઈંગ્લાંડની પશ્ચિમ બાજુએ એક ગામમાં તેની વડીલોપાજિત થોડીક જમીન હતી; પણ તેનું કુટુંબ દૈવના કોપથી ખરાબ હાલતમાં આવી પડ્યું હતું. હેસ્ટિંગ્સ જન્મ્યો તે પહેલાં તેના પિતામહને વેપારીને વેચી નાંખવાની જરૂર પડી હતી. હેસ્ટિંગ્સ માટે એવી દંતકથા છે કે તે જ્યારે સાત વરસની નાની ઉંમરનો એક બાળક હતો ત્યારે એક વખતે પોતાના

ગામની નદીને કાનારે સુતો હતો, અને પછો પછો પોતાના વડીલોની જાહોજલાલી વિષે વિચાર કરતો હતો. તે વખતે તે મનમાં બોલી ઉઠ્યો હતો કે, “હું જ્યારે મોટો થઈશ ત્યારે મારા વડીલોની જમીન વેચાતી લાઇ પાછી મેળવીશ.” બાળ-પણેના આ વિચાર તેના મનમાંથી કદી ગયો નહિ, અને મોટો થયો ત્યાં સુધી એ સંકલ્પ કૃળામૂલ કેમ કરવો તેના તે હમેશા વિચાર કર્યા કરતો હતો.

હેસ્ટિંગ્સનો બાપ ધણો ગરીબ હતો તેથી તેનો કાકા તેની સંભાળ લેતો હતો. તેણે તેને ઉત્તમ વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો. તે બાળુવામાં હોશિયાર હતો, તેને યુસ્તકો ઉપર પ્રેમ હતો, અને જ્ઞાન ગમે ત્યાંથી મેળવવામાં ઉદ્યોગી રહેતો. એના સદાશ્રીઓમાં તેનું નામ સર્વથી ઉપર રહેતું, અને તેના શિક્ષકો તેને આહતા, હેસ્ટિંગ્સ જ્યારે સોળ વરસની ઉમરનો થયો ત્યારે તેનો બીજો કાકા, જે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં એક આગેવાન કાર્યકર્તા હતો, તેણે હેસ્ટિંગ્સને નિશાળ છોડાવી હિન્દુસ્તાન મોકલવાનો વિચાર કર્યો. હેસ્ટિંગ્સના શિક્ષકે તેમ નહિ કરવાની અને હેસ્ટિંગ્સને વધારે વિદ્યાભ્યાસ કરવા દેવાની સલાહ આપી, અને પૈસા નહિ હોયતો પોતાને ખર્ચે શિખરાવાની ઇચ્છા દેખાડી. તેને હેસ્ટિંગ્સને આફસર્ડ યુનિવર્સિટીમાં મોકલવાની સલાહ આપી, પણ વેપારી કાકાને ભત્રીજો વિદ્વાન અને પંડિત થાય, અને ખાવાના વાખા પડે તેવી સ્થિતિ ઉભી થાય, તેથી એ વિચાર પમદ પડ્યો નહિ. તેણે હેસ્ટિંગ્સના શિક્ષકને જણાવ્યું કે, છોકરાને સારા અક્ષરો લખતાં આવડ્યું, હિસાબ રાખતાં આવડ્યું, અને સારો પત્રવહેવાર ચલાવતાં આવડ્યું હોય તો એટલું જ બસ છે; કારણ કે જંગમીમાં એને વેપારનો ધંધો કરવાનો છે, ઉપલા કારણે લેટિન અને ગ્રીકનો અભ્યાસ છોડાવીને હેસ્ટિંગ્સના કાકાએ એક હીસાબી તથા નામાની નિશાળે ભત્રીજાને મૂક્યો, અને એક વરસમાં તે વાણીતરીનું સર્વ કામ સારી રીતે શિખી ગયો. તે પછી કાકાની સલાહથી હેસ્ટિંગ્સે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડિરેક્ટરો ઉપર અરજી કરી, જે હજી સુધી કંપનીના આચરિયામાં સચવાયેલી છે. ડિરેક્ટરોને હિન્દુસ્તાન જાય એવા જુગાન ઉત્સાહી અંગેજીને જોઈતા હતા, અને તેના લખવાના વિવેકથી રાજ યદ્ય તેમણે હેસ્ટિંગ્સને નોકરીમાં રાખી લીધા. આ નિમણૂકથી તે બહુ રાજી થયો અને પોતાનો બાળપણનો મનોરથ હવે સિદ્ધ થશે એવી એને આશા બંધાઈ. ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં હેસ્ટિંગ્સ ૧૭ વરસની નાની ઉંમરે કેસલમાં આવ્યો, અને ત્યારપછી ૨૦ વરસના ગાળામાં આ નાનો છોકરો હિન્દુસ્તાનના પહેલા ગવર્નર જનરલની મોટી માન ભરેલી પદવી મેળવવા બાગ્યશાળી થયો. આ દરમ્યાન તેની સારી નરસી કીર્તિ બંધાઈ હતી, અને ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં તે પહેલો ગવર્નર જનરલ નિભાયો.

બંગાળામાં મીરજીરના મરણ પછી લોર્ડ કલાઇવે તેના દીકરા નિઝામ-સુલ્તોલાને ગાદીએ બેસાડ્યો. હવે, પણ તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કાગ કંપનીના માણસો કરતા હતા; અને નવાજ એક રીતે કંપનીનો આગ્રિત હતો. બંગાળની દીવાની કલાઇવે કંપની માટે મોગલ શાહનશાહ શાહઆલમ પાસેથી મેળવી હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે દેશની ગમે તેવી સ્થિતિ હોય તો પણ બંગાળના નવાજને કંપનીને નિયમિત ખંડણી ભરવી પડતી હતી. એટલે બંગાળમાં બેમુખી રાજ-કારભાર ચાલતો હતો, અને તેથી પ્રજાને ઘણું સોસવું પડ્યું હતું. આવી સ્થિતિ બંગાળમાં ઇ. સ. ૧૭૬૫ થી ૧૭૭૨ સુધી ચાલી. નવાજના દેશી અમલદારો અને નોકરોને હમૈશા ધાસ્તી રહેતી કે ક્યારે તેઓની નોકરી જશે. એટલે તેઓ એક બીજાને છેતરી અને તેટલી ઝડપે શ્રીમંત થવાની પેરવી કરતા અને તેથી પરિણામે પ્રજાને ભારે ખમવું પડ્યું હતું. લાંચ રૂસવતનું રાજ્ય ચાલતું હતું. બીજા બાલુએ કંપનીના નોકરો તાલેવંત થવાને મથતા હતા. અધુરામાં પૂરું ઇ. સ. ૧૭૬૬-૭૦ માં બંગાળામાં સખ્ત દુકાળ પડ્યો, તેથી ત્યાંના ત્રીજા ભાગના લોકો મરી ગયા અને કંઈ અનાજ પાક્યું નહિ તેથી લોકો કર ભરી શક્યા નહિ. આ સ્થિતિનો ચિતાર “બંગા ગોવિંદસિંહ” અને “હેરિટગ્સની સોટી” ચોપડીમાં આપ્યો છે. હેરિટગ્સનો અમલ ગવર્નર તરીકે ઇ. સ. ૧૭૭૨ થી ૧૭૮૫ સુધી હતો. તેના સમયમાં પહેલો મરાઠાવિગ્રહ (ઇ. સ. ૧૭૭૮ થી ૧૭૮૨) અને બીજો મહિસરનો વિગ્રહ (૧૭૮૦ થી ૧૭૮૪) સુધી ચાલ્યો. આ બે પ્રિયદેને અંગે કંપની સરકારની તીવ્રેરી ખાલી થઈ ગઈ. તેથી તે ભરત્રા માટે હેરિટગ્સે જે પગલાં ભર્યા તે હિન્દીવાનોમાં ધખાં નિંદ્ર ગણાયાં છે. તેમાં અયોધ્યાની બેગમોવાળો કીસ્સો છે અને બીજો બનારસના રાજા ચેતસિંહવાળો કીસ્સો. આવી જાય છે. આ બનાવોને લીધે હેરિટગ્સ ઉપર ઈંગ્લેંડમાં કામ ચાલ્યું હતું. આ વિષયની વાર્તારૂપે હકીકત અમારા તરફથી જાણથી “બેગમ સાહેબ” નામની નવલકથામાં આપેલી છે. હેરિટગ્સનાં કૃત્યો માટે કેને બેગમદાર ગણવા એ એક તટસ્થ ઇતિહાસકારને માટે વિકટ પ્રશ્ન છે. અંગ્રેજ લેખકોએ તેનો બચાવ કર્યો છે જ્યારે હિન્દી લેખકોએ હેરિટગ્સના રાજકારભારને સખ્ત વખોડીના નાખ્યો છે. આજે હિન્દુસ્તાનનો, ઇ. સ. ૧૭૫૦ થી ૧૮૦૦ સુધીનો ગાળાનો, દરેક સામસામા પુરાવાનો વિચાર કરીને સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખાવાની જરૂર છે. બંગાળના લોકોને આ ૫૦ વરસમાં જે ખમવું પડ્યું તેનો ખંગ પર મેનન્ટ રેવન્યુ સેટલમેન્ટ હક્ક (કાયમની જમાબંધી) લોર્ડ કાર્નવાલીસ (હિન્દના બીજા ગવર્નર)ના રાજ્યકાળમાં મળવાથી વળ્યો છે. આ જગ્યાએ તેણે ૧૧ વરસ કામ કર્યું. એનું કામ ઘણી મુશ્કેલીઓ ભરેલું અને રાજ્યકાલિના કાળનું હતું. તેને વેપારીનું ખાતું તેમજ એક રાજ્યતંત્રચાલકનું કામ

કરવાનું હતું. એને માથે ઈંગ્લંડ અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચેનો વેપાર કંપનીને ફાયદા-
કારક થાય એવી રીતે ગોઠવવાનો હતો. કંપનીના હિન્દુસ્તાનના નોકરો પણ કમાઈ
જઈ વિદ્યાપતમાં મોજ મારી શકે તેવી રીતે તેઓ પોતાનો ખાનગીમાં ધંધો કરે
તો પણ સહવાસી માણસો હોવાથી તેઓનાં મન પણ સાચવીને તેને કામ કરવાનું
હતું, અને દેશી પ્રજાની પાસેથી મુસલમાન રાજ્ય અમલ કરતાં પણ વધારે નાણાં
કઢવાય, છતાં તેઓ અસંતોષી ન થાય, ઈંગ્લંડ સુધી ફરિયાદ કાઢ કરવા ન પામે
તેની સંભાળ રાખવાનું કામ પણ તેને માથે આવી પડેતું. આ ઉપરાંત મુંબઈ અને
મદ્રાસના ગવર્નરો ઉપર પણ તેણે દેખરેખ રાખવાની હતી અને પોતાની સલાહ
આપી મદદ કરવાની હતી, અને જરૂર પડે તો દ્રવ્ય અને લશ્કરની પણ સહાય
મોકલવાની હતી. આવી વિવિધ પ્રકારની ફરજો બજાવવાની હોવાથી, શેકને,
ગુમાસ્તાને અને લોકોને બપોને રાત્રી રાખી કામ કાઢી લેવાનું હોવાથી તેના ધણા
વિરોધીઓ અને સમભાવીઓ ઊભા થયા હતા. આટલી મુશ્કેલીઓ છતાં તેણે
કંપની સરકારને ધણા ફાયદો કરી આપ્યો હતો.

હેસ્ટિંગ્સને કાઉન્સીલની સલાહ પ્રમાણે કામ કરવાનું હોવા છતાં, તેણે ધણી-
વાર મનસ્વી રીતે એકલે હાથે, કાઉન્સીલને ઉઠાવી દબને કરેલું છે. તેનું કારણ એ
હતું કે કાઉન્સીલના ચાર સભ્યોમાં એક સિવાય ત્રણ તેના વિરોધીઓ હતા, અને
તેમાં ક્રાન્સિસ આગેવાન હતો. હેસ્ટિંગ્સમાં એક ગુપ્ત હતો. તે પોતાનું ધાર્યું જ
કર્મે જતે; ક્રાન્સિસ વગેરેને ગાંઠતો નહિ. ક્રાન્સિસને ગવર્નર ચવાની લાલસા હતી એમ
કહેવાય છે; તેથી તે હેસ્ટિંગ્સના કામોમાં ઊંડાં શોખા કરતો હતો. એકવાર હેસ્ટિંગ્સે
તેના ઉપર કાઉન્સીલના કારભારના દફતરમાં એવો આરોપ મૂક્યો કે તે સાચું
બોલતો નથી, માટે એના ઉપર વિશ્વાસ મુકવો નહિ. આથી ક્રાન્સિસને અપમાન
થયેલું લાગ્યું અને તેઓ બે વચ્ચે દ્વંદ્વ યુદ્ધ ચર્ચુ. તેમાં ક્રાન્સિસ ધાયલ થયો
અને ઈંગ્લંડ પાછો ગયો. ત્યાં રહીને તેણે હેસ્ટિંગ્સને ખરાબ કરવા ખૂબ મથન કર્યું
હતું. કાઉન્સીલના બીજા બે મેમ્બરો મરી પરવાના પછી હેસ્ટિંગ્સે એકલે હાથે
કામ કર્યું છે. તેમાં બંગાળના કેટલાક ગૃહસ્થોએ તેને મદદ કરી છે.

૫૩ વરસની ઉંમરે હેસ્ટિંગ્સે રાજીનામું આપ્યું અને તે વિદ્યાપત ગયો. તેણે
૩૦ કરતાં વધારે વરસ કંપની સરકારની નોનરી તનતોડ મહેનતથી બજાવી
હતી. તે ઈંગ્લંડ પુગ્યો એટલે તેના વિરોધીઓએ તેના ઉપર ભયંકર આરોપો મુક્યા
અને પાર્લામેન્ટની સભામાં તેના ઉપર કામ ચાલ્યું હતું. આ ચુકદ્દમાં લગભગ ૭
વરસ પડ્યાં. રિખ્યાત એડમંડ બર્ક તેના ખાસ વિરોધી હતો. ક્રાન્સિસ અને
બીજાઓએ તેને વિખતો પૂરી પાડી હતી. તેના ઉપરથી હેસ્ટિંગ્સ ઉપર નીચમાં

નીચ તોહમતો મૂક્યાં હતાં. તેણે જુદું જોડવાનો, ખોટા કસમો ખાવાનો, લૂટવાનો, ફરતાનો, ઠગાઇનો અને જીલમ કરવાનો—એવા ગુન્હા કર્યાં છે એમ પૂરવાર કરવા માટે ભારે મથન થયું હતું. હેરિટગ્સને એવા ભારે ગુન્હાઓ કર્યાં છે કે તેનું બરાબર વર્ણન કરવાને અંગ્રેજી ભાષામાં શબ્દો નથી, એમ પણ કહેવાયું છે. ફરિયાદ પક્ષના વકીલ એડમંડ બર્કનું ભાષણ એવું તો અદ્ભુત હતું અને તેના શબ્દોની શક્તિ એવી તો પ્રબળ હતી કે હેરિટગ્સને પોતાના એક મિત્રને કહ્યું કે અર્ધા કલાક સુધી તો મેં આશ્ચર્યચકિત થઇને તેને જોયાંજ કર્યાં અને હું જાણે દુનિયામાં દુષ્ટમાં દુષ્ટ માણસ ન હોઉં એવું મને એકવાર લાગ્યું. આરોપો ધણે લાભે કાળે મુકાયા હતા અને પુરાવાઓ હિન્દુ-સ્તાનનાં હતાં, એટલે તે પૂરવાર થઇ શક્યા નહિ, અને હેરિટગ્સ છુટી ગયો. એને માત્ર આપવાને એકવાર આખી પાલ્સમૅંટ ઉભી થઇ હતી, અને એકવારનો તોહમતદાર હોવા છતાં એનાં જ્ઞાન, શક્તિ, અને વૃદ્ધાસ્થા બેઠને ખુરસી આપવામાં આવી હતી. આ મુકદ્દમે સાત વર્ષ ચાલ્યાં તેથી વકીલો વગેરેના ખર્ચમાં હેરિટગ્સને ધણે ખર્ચ થઇ ગયો. તેણે કંપની સરકારની નિમકદલાનીયી જે એવા નમતી હતી અને કાયદો કરી આપ્યો હતો, તેના બદલામાં કંપનીએ તેના ખર્ચાનો સમજો ખર્ચ આપ્યો અને જીવ્યો ત્યાં સુધી એક સારી રકમ પેન્શન તરીકે આપી. એ દરમ્યાન હેરિટગ્સને પોતાના ગામમાં પોતાના આપદાદાની જમીન પાછી ખરીદી હતી, અને ત્યાં મરણ પર્વત સુખશાંતિમાં હંદગીના છેલ્લાં વર્ષો ગાળ્યાં. તેના તરફ ઈંગ્લંડના લોકો માનની નજરે જોતાં હતાં. તેની લાયકાત જોઇને ઇંગ્લંડની પ્રિવી કાઉન્સિલ નામના પ્રધાન-મંડળનો તેને સભ્ય બનાવવામાં આવ્યો હતો.

દરેક વસ્તુની ઉજળી તેમ મેલી એમ બે બાજુઓ હોય છે. તે પ્રમાણે હેરિટગ્સમાં બન્યું છે. અંગ્રેજ લેખકોએ તેના થોડા દોષો બતાવી મોટે ભાગે વખાણ્યો છે અને તેના કારભાર અને કુનેહથી બંગાળામાં અંગ્રેજો સ્થિર થવા પામ્યા એ મોટા કાયદાકારક કૃત્યમાં તેના દોષો ઢંકાર્યા ગયા છે. હિન્દી લેખકોએ હેરિટગ્સને વખોડ્યો છે, અને તેના કારસ્થાનોથી બગાળનો વણકરનો ધંધો અને મીઠાનો વેપાર નાશ પામ્યો એવો આરોપ તેના ઉપર મૂક્યો છે.

વૉરન હેરિટગ્સના રાજ્યકાળમાં અયોધ્યાની બગમો, રાહીલાઓ, બનારસના રાજા ચેનસિંહ વગેરેના મુલકો અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા છે. અને તે વિષય ઉપર પણ ગુજરાતી પ્રેસે છાપેલી “નંદનવનનો નાશ” એ નામની ચોપડીમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે રાજકીય સ્થિતિનું દર્શન છે. પણ તે સમયની વાસ્તવ સ્થિતિનો કંઇ ચિતાર આ ચોપડીમાં આપેલા તર્ક પંચાનનોની હકીકતથી આવશે. હેરિટગ્સ જેટલો કાળ હિન્દુસ્તાનમાં રહ્યો તે દરમ્યાન એણે શ્રીમદ્ભાગવતનું અંગ્રેજીમાં

ભાષાંતર કરાવેલું કહેવાય છે, સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી અંગ્રેજીમાં સૌથી પહેલા જે ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો થયાં છે તેમાં કાલિદાસનું શાકુન્તલ, ગીતા, હિતોપદેશ, મનુ-સ્મૃતિ બેગા ભાગવતને પણ ગણવું પડશે. હેરિટગ્સે કરેલું ભાગવતનું ભાષાંતર અમારા જોવામાં આવ્યું નથી, પણ અમેરિકાના એક તત્ત્વચિંતક ઇમર્સને એના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. ઇમર્સને Literature (વાર્તા) ઉપર એક ઉત્તમ નિબંધ લખેલો છે. આ ગ્રંથમાં તેણે પૂર્વના દેશોના વિચારોની ઉદાર વ્યાપકતાના ગુણ સંબંધમાં ઘણા વખાણ કર્યો છે. ઇમર્સને શ્રીભાગવત અને તેનું વૉરન હેરિટગ્સે કરેલા ભાષાંતર સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

I am not surprised then, to find an Englishman like Warran Hastings, who has been struck with the grand style of thinking in the Indian Writings, deprecating the prejudices of his countrymen, while offering them a translation of the Bhag-wat. He goes on to bespeak the indulgence to "Ornaments of fancy unsuited to our taste, and passages elevated to a tract of sublimity into which our habits of judgment will find it difficult to pursue them!"

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે, હિન્દુ લેખકોના ગ્રંથોમાં જે ઉદાત્ત વિચારોની પરંપરા છે તે જોઈને ચકિત બનેલા વૉરન હેરિટગ્સ જેવા અંગ્રેજોને, ભાગવતનું ભાષાંતર પોતાના દેશી બાઈઓના હાથમાં મુકતી વખતે તેઓના વહેમો અને પૂર્વાગ્રહની ઝાટકણી કઢવી પડી છે, તે સંબંધમાં મને (ઇમર્સનેને) આશ્ચર્ય લાગતું નથી. વૉરન હેરિટગ્સે પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે, "આપણા અંગ્રેજ લોકોની વિચારસરણીને પસંદ નહિ પડે એવા ઘણા ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત વિચારોથી ભરેલા અનેક પ્રસંગો આ (ભાગવત) ગ્રંથમાં મળી આવશે, અને આપણી રૂચિને ન ઝમે એવી વિવિધ કલ્પનાના ચમત્કારો એમાં દૃષ્ટિએ પડે છે!" વૉરન હેરિટગ્સે ભાગવતનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરેલું છે અને તેની પ્રસ્તાવનામાં ઉપર પ્રમાણે વિચારો દર્શાવેલા છે, તે જોઈને દાંધને પણ અમારા જેવુંજ આશ્ચર્ય લાગશે.

આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્તમાં હિન્દના પહેલા ગર્વનેર જનરલનું વાતોરૂપે વૃત્તાંત છે, જે અમે આશા રાખીએ છીએ કે અમારા વાંચકોને રહસ્યમય લાગશે, અને ખાતરી થશે કે કોઈ પણ માણસ કેવળ દુષણ ભરેલો હોતો નથી, પણ તેમાં સદ્ગુણ અને દોષ વચ્ચે આજા અંશે ભરેલા હોય છે, એટલું ધ્યાનમાં રાખીને તુલના કરવાની હોય છે.

નરવરલાલ દંડારામ દેસાઈ.

હેરિંટગ્સની સોટી

અથવા

પ્લાસીના સુદ્ધ પછીનું બંગાળ

પ્રકરણ ૧ હું

નિરાધાર બાળક

મીરકાસમ બંગાળાની રાજ્યગાદી ઉપરથી પદભ્રષ્ટ થયા પછી, કેટલાએક મહિના વીત્યા બાદ, મુર્શીદાબાદના રાજ્યમહેલથી એક ગાઉ દૂર આવેલા બે માળના એક ઘરમાં, રાત્રિને વખતે બે પુરુષો પરસ્પર વાતચિત કરે છે.

એ બે પુરુષોમાં એકની ઉંમર પીસતાલીસ અથવા તો પચાસ વર્ષથી વધારે નથી. તેનો પોષાક ઘણો જ કીંમતી અને લલકાર છે. તેના પોષાક ઉપરથી તથા તેની લબ્ય સુખાકૃતિ ઉપરથી તે કાઠ મોટો રાજદ્વારી પુરુષ હોય એમ જણાય છે.

બીજા પુરુષની ઉંમર એંસી વર્ષની છે અને તેના પોષાક ઉપરથી તથા તેની વાતચિત ઉપરથી તે કાઠ ખાલણુ જાતિનો પંડિત હોય તેમ જણાય છે. તેના ઘોળા વાળ અને શાંત મૂર્તિ જોતાં તેના તરફ સર્વને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય.

પરસ્પર કેટલીક વાતચિત અને વાદવિવાદ કર્યા પછી, વૃદ્ધ પંડિત બોલ્યો, “તારી આ સઘળી રાજનીતિ સંબંધી કુશળતા આખર નિષ્ફળ નિવડશે અને તું આ કપટ-નીતિથી પરિણામે પ્રાણુ ખોઈ બેસીશ.”

પહેલો પુરુષ જરા હસીને બોલ્યો, “આપ તો હમેશાં એમ જ કહો છો, પરંતુ એ સઘળી બાબતમાં વધારે તર્કવિતર્ક કરવાથી કાઠ પણુ ફાયદો નથી. આપને હું પૂછું છું કે, આપે શું આ દેશનો એકદમ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે?”

વૃદ્ધ પંડિત-“મને હવે અહીં એક દિવસ પણ રહેવાની ઇચ્છા થતી નથી. મને તો અહીંવર્ધીઆનના મરણ પછી તરત જ બંગાળાને છોડી દઇ ચાલ્યા જવાની ઇચ્છા હતી.”

પહેલો પુરુષ-“ત્યારે હવે કલકત્તામાં જવાથી તમને વિશેષ શું લાભ છે ? જેમ ગરીબ અને નિરાધાર માણસો ઉપર અહીં જૂનમ ગુમરવામાં આવે છે, તેમ જ ત્યાં પણ જૂનમ ગુમરવામાં આવે છે.”

વૃદ્ધ પંડિત-“અહીંયાંના વણકરો, સોનીઓ, વ્યાપારીઓ અને મજૂર લોકો મારા ઓળખીતા છે. તેઓ નાની ઉમરથી જ મારા તરફ ભક્તિભાવ રાખે છે, અને હું પણ તેઓના તરફ અત્યંત પ્રેમલાવ તથા મમતા ધરાવું છું. તેઓનું દુઃખ જોઈને મારા મનમાં અત્યંત સંતાપ થાય છે, કારણ કે તેઓ મારી સાથે વધારે પરિચયમાં આવેલા છે. ગર્ભ કાસે હલધરની દીકરીનું મુકદ્દું જેતાંવારને જ પ્રમદાને એકદમ મૂર્છા આવી ગઈ હતી. પ્રમદા જ્યારે સાધારણ માણસોની અને તેમાં પણ સ્ત્રીઓનાં દુઃખની વાત સાંભળે છે ત્યારે તેના મનમાં બહુ જ દુઃખ થાય છે, માટે, હું હવે તેને લઈને બીજી જગ્યાએ જવા ધારું છું. લોકોનું દુઃખ જોઈને પ્રમદાનું હૃદય કાટી જાય છે. પહેલાં મારો વિચાર એવો હતો કે બંગાળાને હમેશને માટે ત્યાગ કરી, કાશીમાં જઈને રહેવું, પરંતુ હમણાં પ્રમદાની અવસ્થા એવી થઈ પડી છે કે તેને લઈને દૂર દેશમાં જઈ શકાય નહીં, માટે હું આવતી કાલે જ કલકત્તા જઈશ, અને કાલીઘાટની પાસે કોઈ એક ઠેકાણે રહીશ.”

પહેલો પુરુષ-“ત્યારે મને શા માટે બોલાવ્યો છે ?”

વૃદ્ધ પંડિત-“સિરાજઉદ્દોલ્લાના મરણ પછી આજ પાંચ વર્ષ થયાં હું તને જ માર્ગે ચાલવાનું કહું છું તે માર્ગે તું ચાલતો જ નથી. તું ખરેખર મોઢાંધકારમાં ડૂબી ગયો છે, અને અંદર રહેલા મોઢાંધકારને લીધે સાઠ કે નવતું કાંધ પણ સમજી શકતો નથી, પરંતુ હું મારા દિવ્ય નિત્રાથી જોઈ છું કે તું પોતે જ તારાં પોતાનાં મોતને માટે બાણ તૈયાર કરે છે. હું તને એક કામ સોંપું છું જે તારે અવશ્ય કરવું જ જોઈએ.” એમ કહીને પાસેની છપ્પરખાટ ઉપર સૂતેલું ત્રણ વર્ષનું એક બાળક બતાવ્યું અને કહ્યું કે, “આ બાળકનાં માન્યપ મરી ગયાં છે અને તે તદ્દન નિરાધાર અવસ્થામાં આવી પડ્યું છે, માટે તું એનું પાત્રન પોષણ કર. એના બાપની જે કંઈ દોલત હતી, તે સઘળી સહારામના ધરમાં રાખેલી છે. સહારામ તે બાળકનું પાલન પોષણ કરવાને સમર્થ છે, પણ હમણાં જો તે આ બાળકને પોતાના ધરમાં રાખીને એનું પાલન પોષણ કરે તો સહારામનો દીકરો પણ હલધરનો સંગી હતો એવો ઇંદ્ર-જોને સંદેહ ઉપજે. હલધરના સંગી કોણ કોણ હતા તે બાંબતનો ઇંદ્રજોને હજી સૂધી ખરો પતો મળ્યો જ નથી.”

પહેલો પુરુષ—“હવે ધરના કામમાં ઈંગ્રિજ લોકો મારા ઉપર પશુ શક લાવે છે. કાસીમજીદરમાં જે રેશમનું કારખાનું છે ત્યાંના ઈંગ્રેજો કહે છે કે, તમે પણ અંદર-ખાનેથી હવે ધરના કામમાં ભાગીયા હતા, પરંતુ હું તે બાજુમાં લેશ માત્ર પણ જાણુનો નથી. હું જો એ બાળકને મારા ધરમાં રાખું તો ઈંગ્રેજોને સંદેહ ઉપજે કે હવે ધરના કામમાં મારો પણ હાથ છે, માટે હમણાં તો તે છોકરાના ભરણપોષણનો જે ખર્ચ થાય તે હું આપું અને તે છોકરાને બીજા કોઈ જગ્યાએ રાખવાની તમે ગોઠવણ કરો.”

તે વૃદ્ધ પંડિત કોષની સાથે વૈરાગ્ય અને અપમાનપૂર્વક વચનો બોલ્યો, “ત્યારે તું શું નિરાધાર બાળકને આશ્રય આપવા અસમર્થ છે ? તું આ બાળકને તારા ધરમાં રાખવાનું સાહસ કરી શકીશ નહીં ?”

પહેલો પુરુષ—“હાલની અવસ્થા જોતાં તો હું અસમર્થ છું. હું હમણાં ઉધાડી રીને ઈંગ્રેજોની સામે શત્રુતા કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. નવાજ મીરજીદરમાં એટલી શક્તિ નથી કે ઈંગ્રેજોની ઇચ્છા ન હોય તો તે મને દીવાનની પદવી ઉપર રાખી શકે. ઈંગ્રેજો ધારે તો હમણાં જ મને દીવાનની પદવી ઉપરથી ઉતારી પાડે. એમાં જરા પણ તમારે બોલું ધારવું નહીં.”

વૃદ્ધ પંડિત—“તું જો પ્રજાના ઉપર કરવામાં આવતો જૂનમ દૂર ન કરી શકે તો પંડી તને દીવાનની પદવીથી શો લાભ ? કેવળ તને જ એક દીવાનની પદવી મળવાથી લાભ થયો, પરંતુ તે વિના બીજા કોઈપણ જાતનો લોકોપયોગી લાભ હું જરાપણ દેખતો નથી.”

પહેલો પુરુષ—“શું સઘળો જૂનમ એક દિવસમાં જ મટાડી શકાય કે ? એ જૂનમ ધીરે ધીરે દૂર કરી શકાશે. તમે ધીરજ રાખો.”

વૃદ્ધ પંડિત—“એક દિવસમાં સઘળો જૂનમ દૂર થઈ શકે નહીં તે વાત વાજબી છે, પરંતુ આવો ઘાતકી જૂનમ જોઇને જોને ઈશ્વરે ભુદ્ધિ આપેલી હોય તેવો પુરુષ તો તારી પેઠે શુભચુપ બેસી રહે કે ? તું તને હૃદય અને દયા વગરનો છે. તું વારંવાર મારી આગળ કહેતો હતો કે હું જ્યારે દીવાનની પદવી ઉપર આવીશ, ત્યારે દેશ ઉપર ચાલતો જૂનમ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરીશ. આ નીચ ! આ માઆપ વગરના, અને ત્રણ વર્ષના બાળકની દુર્દશા જોઇને તારું હૃદય ફાટી જતું નથી ? ધિક્કાર છે તારા જીવતરને અને ધિક્કાર છે તારી દીવાનગીરીને.”

પહેલો પુરુષ—“હું આપના સોજંદ ખાઈને કહું છું કે રેશમના કારખાનાંવાળા ઈંગ્રેજોનો જૂનમ મટાડવા માટે હું પ્રાણ જતાં પણ પ્રયત્ન કરીશ, પરંતુ કોઈ પણ કાર્ય યુક્તિથી થઈ શકે છે.”

વૃદ્ધ પંડિત—“આ નિર્દય અને પાખંડી ! તને જો ઈશ્વરે ભુદ્ધિ આપી હોત તો તું નીનિની કુશળતા, યુક્તિ, ભુદ્ધિગત વગેરે શબ્દો બોલીને વિવંજ લગાડત નહીં. પણ

દેશના નિરાધાર ગરીબ સોદ્ધાનું દુઃખ દૂર કરવા માટે આજ ક્ષણે પ્રાણત્યાગ કરવાનો પણ તૈયાર થાત. પણ તું પૂરો સ્વાર્થી છે, તારું જીવન સ્વાર્થમય છે.”

પહેલો પુરુષ જરા હસીને બોલ્યો, “આપ તો સિરાજઉદ્દૌલાના મરણ પછી આજ સાત વર્ષ થયાં મને નીચ, પાંખડી, પામર વગેરે મીઠા મીઠા શબ્દોથી રોજ રોજ વધાવ્યા કરો છો, પરંતુ આપના ઉપદેશ પ્રમાણે કામ કરવાથી કાસમઅલીની કેવી દુર્દશા થઈ છે તેનો તમે એકવાર વિચાર તો કરી જુઓ !”

૨૬ પંડિત—“શું મારા ઉપદેશથી કાસમઅલીની દુર્દશા થઈ છે ? તારામાં જરા પણ જ્ઞાન હશે તો તું વગર મહેનતે સમજી શકીશ કે કાસમઅલીનો પરાજય તેની અધમ કૂરતાનું ફળ છે. “યતો ધર્મસ્તતો જયઃ” મેં કાસમઅલીને જૂલમ ગુનારવા માટે ઉપદેશ કર્યો જ નહોતો. મેં શું તેને એ પ્રમાણે મનુષ્યોનાં ભયંકર ખૂનો કરીને હાથ કાળા કરવા કહ્યું હતું ? તેણે બાયલા પુરુષની પેઠે કેટલાએક હથીવાર વિનાના ધ્વજોનાં ખુન કર્યાં છે તે ધણું જ હલકું કામ કર્યું છે. હું ઘણા દિવસ થયાં તેને ન્યાયનો સત્ય માર્ગ સ્વીકારવાનો ઉપદેશ આપ્યા કરતો હતો. તે જો મેં બતાવેલા નીતિને ખરે માર્ગે ચાલ્યો હોત તો કોઈ પણ દિવસ પરાજય પામત જ નહીં. જે મનુષ્ય અન્યાયને માર્ગે ચાલે છે તે પોતાની સકિતનો નાશ કરે છે, તે વાત મોહાંધકારમાં રૂખી જવાથી તું સમજી શકતો નથી.”

પહેલો પુરુષ પુનઃ જરા હસીને બોલ્યો;—“મહારાજ ક્ષમા કરો. કાસમઅલીએ આપના ઉપદેશ પ્રમાણે કામ ન કર્યું, તેથી આજ પદમ્પટ અવસ્થામાં પણ પોતાના મનને થોડી ઘણી શાંતિ આપી શકે છે. પરંતુ જો આપના ઉપદેશ પ્રમાણે કામ કરત તો તે હમણાં જ થોડી ઘણી શાંતિ ભોગવવાને પણ બાઅશાળી થયો છે તે થાત નહીં.”

૨૬ પંડિત—“તે પોતાના માનસિક ઉત્સાહબળથી પોતાના મનને ઉપદેશ દેવાને કેવી રીતે સમર્થ થયો હતો ?”

પહેલો પુરુષ—“તે રાજ્યાસન ઉપરથી બ્રહ્મ યતી વખતે છેલ્લે છેલ્લે કેટલાએક ચતુષ્કોનો સંહાર કરવાને સમર્થ થયો હતો, તેમાં તેનો માનસિક ઉત્સાહ જ કારણ હતું; પરંતુ આપના ઉપદેશ પ્રમાણે જો તે ન્યાયને માર્ગે ચાલ્યો હોત તો કેટલાએક કુષ્ટોનો નાશ કરવાને પણ સમર્થ થાત નહીં.”

૨૬ પંડિત—“એ નરાધમ ! ખરેખર તારે અંતરાત્મા નરકના સરખો ભયંકર છે. કેટલી અશ્વેસની વાત ! શાસ્ત્રોનાં ગૂઢ તરવો જાણવાની તારામાં જરા પણ સકિત નથી, માટે તારી સાથે વધારે વાતચિત કરીને હું મારો વખત ગુમાવવાની ધમ્મજા રાખતો નથી. ચતુષ્કો જે વખતે હથીઆર વિનાના હતા તે વખતે કાસમઅલીએ તેઓનો નાશ કરીને પોતાનું ધણું જ નીચપણ બતાવી આપ્યું છે, એટલું જ નહીં પણ ચિરકાળ માટે પોતાના નામને કલંકિત કર્યું છે.”

પહેલો પુરુષ—“હું કશુંય કરું છું કે અમારામાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી, પરંતુ આપના ઉપદેશ પ્રમાણે કામ કરવાથી કાસમઅલીને શું ફાયદો થયો?”

૪૬ પંડિત—“કાસમઅલીને ધણા ફાયદા થયા છે. કાસમઅલી કેવો પુરુષ હતો તેની શું તને ખબર નથી? રાજમાસન ઉપર આવ્યા પહેલાં કાસમઅલી સિરાજ-ઉદ્દોલા અને મીરજાદરની પેઠે એક નરપિશાચ હતો. જો તેવો ન હોત તો પોતાના સસરાનું ખુન કરીને રાજ્ય લેવાની ખટપટ શા માટે કરત? પરંતુ રાજ્યગાદી ઉપર આવ્યા પછી તેણે આખી જીંદગીમાં મારો માત્ર એક જ ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો હતો, તેથી ખરેખર તેની સદ્ગતિ જ થશે. બંગાળના ઇતિહાસમાં તેનું નામ ચિરકાળ સુધી સોનાને અક્ષરે લખાઈ રહેશે, તેની લવિષ્યની પ્રજા તેની જીંદગીનાં સઘળાં કલંકને બૂધી જશે; આખી પ્રજામાં તે પ્રજાહિતેષી રાજા તરીકે પ્રખ્યાતી પામશે, અને તેનું નામ હમેશાં યાદ રાખવા માટે, બંગાળના શુ હિંદુ કે શું મુસલમાન, સઘળાનું હૃદય કૃતજ્ઞતાના રસથી ઉભરાઈ જશે. મનુષ્યની જીંદગીમાં આ શિવાય બીજું શું ઇચ્છવા જેવું છે? જો આ ન્યાયનું રાજ્ય સ્થાપન કરવા માટે અને સત્યના આધિપત્યનો વિસ્તાર કરવા માટે પોતાના પ્રાણ તથા દેહ છે, તેઓ જ દેવતા છે.”

એ સાંભળી પહેલો પુરુષ નીચું મુખ રાખી ધણીવાર સૂધી વિચાર કરી, હૃડા નિઃશ્વાસ નાખતો બોલ્યો, “ત્યારે હવે આપની પાસે મારે કાંઈ પણ બોલવા જેવું નથી. હવે હું અહીંથી વિદાય થઈશ.”

૪૬ પંડિત—“મારે તને બીજી કાંઈ પણ વાત કહેવાની નહતી. કેવળ આ નિરાધાર બાળકને તું ઉછેરી શકીશ કે નહીં, તેટલું જ પૂછવા માટે તને બોલાવ્યો હતો. કાંઈ પણ માણસ આ બાળકને આશ્રય આપવાનું સાહસ કરી શકતો નથી. સઘળા કહે છે કે આ છોકરાને જે આશ્રય આપશે તેને ઇર્ષિજ લોભો, દલધરનો સંગી ગણીને ફાંસીને લાકડે ચઢાવશે, પરંતુ હું તને ખરેખરી વાત કહું છું કે આ માળાપ વગરના ત્રણ વર્ષના નિરાધાર બાળકને જે આશ્રય આપશે નહીં તેને ઇશ્વર પોતે જ ફાંસીને લાકડે ચઢાવશે. ઓ નંદકુમાર! તારે માટે ફાંસીનું લાકડું તૈયાર થયેલું છે.”

પહેલો પુરુષ—“હું તો આપના ઉપર પિતા કરતાં પણ વધારે ભક્તિભાવ રાખું છું. આપ મારા ગુરુ અને દેવ થઈને મને શાપ આપો છો?”

૪૬ પંડિત—“હું રાત દિવસ તારું કલ્પાણુ ઇચ્છું છું અને આ દેહમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી તારું કાંઈ પણ દિવસ અશુભ ઇચ્છીશ નહીં, પરંતુ ઇશ્વરના ન્યાય પ્રમાણે તને લવિષ્યમાં જે ફળ મળવાનું છે તે જ માત્ર હું બોલ્યો છું.”

પહેલો પુરુષ બેદરકારપણે ખડખડ દસ્યો ને પછી કહ્યું, “દેશમાં તો કાંઈ પણ મનુષ્ય આ બાળકને આશ્રય આપવા માટે તૈયાર થતો નથી, તેથી શું આખા દેશને ઇશ્વરના વિચાર પ્રમાણે ફાંસી મળશે?”

વૃદ્ધ પંડિત—“આ નિરાધાર બાળકને આશ્રય આપવાને માટે જેઓ સ્વીકારતા નથી, તે સધળા ઈશ્વરની આગળ અપરાધી કરી ચૂક્યા છે. પરંતુ ઈશ્વર તે અપરાધ માટે તેઓને કેવી શિક્ષા કરશે તે કહેવાની મનુષ્યમાં શક્તિ નથી. જે દેશના લોકો પોતાના દેશના એક પણ મનુષ્યનું દુઃખ મટાડવાને પ્રયત્ન કરતા નથી, તે દેશના સધળા લોકોને ધીરે ધીરે દુઃખ સહન કરવું પડે છે. બંગદેશ સ્વાયં નરપિશાચોથી ભરપૂર છે. તેથી ચોડા જ વખતમાં તેના નાશ થશે અને તે પરતંત્ર યષ્ઠ મહા કદનો ભોગ યષ્ઠ પડશે.”

પહેલો પુરુષ—“તમે તો દેશના તમામ લોકોને શાપ આપો છો!”

વૃદ્ધ પંડિત—“હું દેશનું ભુંડું ઇચ્છતો નથી, પરંતુ મારું કહેવું એવું છે કે જે દેશનાં પ્રત્યેક મનુષ્યો એક બીજાનું દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે નહીં તો ખરેખર તે દેશ એકદમ હલકી સ્થિતિમાં આવી પડે છે. હલધરની જે અવસ્થા યષ્ઠ છે તે જ અવસ્થા ધીરે ધીરે પ્રત્યેકની થશે.”

પહેલો પુરુષ—“જે માણસ જૂલમ ગુજારે છે તે હલકી સ્થિતિમાં આવી પડે છે એ વિચાર તો વાજબી છે, પરંતુ આપના મુખમાંથી એક નવીન વિચાર સાંભળવાને હું ભાગ્યશાળી થયો છું. જે લોકો જૂલમ ગુજારે છે તેને ફાંસીની શિક્ષા થશે કે નહીં, તે વિષે આપે કંઈ પણ કહ્યું નહીં, પરંતુ જે ગરીબ લોકો જૂલમગારના હાથ નીચે દબાઈ ગયેલા છે, તે લોકોને જેઓ જૂલમગારના હાથમાંથી છાડાવતા નથી તેઓને ઈશ્વર પહેલી શિક્ષા આપે છે, એ ઈશ્વરનો વિચાર શું ન્યાયી ગણાય કે?”

વૃદ્ધ પંડિત—“જેઓ જૂલમ ગુજારે છે તેઓને ઈશ્વર તરફથી દંડ મળે છે ને તેઓ તેમાંથી કદીપણ છટકી શકતા નથી, પરંતુ હમણાં તું દેશને એક આગેવાન પુરુષ યષ્ઠને પ્રજા ઉપર ગુજારતો જૂલમ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, માટે ઈશ્વર સર્વ પહેલાં તને શિક્ષા કરશે. જેઓ જગતના લોકોનાં દુઃખો અને તેના ઉપર ગુજારતો જૂલમ અટકાવવા માટે પ્રયત્ન કરતા નથી તેઓ ખરેખર જૂલમને સહાય કરનારા ગણાય છે.”

પહેલો પુરુષ—“એ તો વિલક્ષણ વિચાર! હું નિરપરાધી છું અને આ જૂલમ અટકાવવા માટે ધણો પ્રયત્ન કરું છું; પણ આવી બાબતમાં મારું મારવા જતાં મને જ પહેલાં શિક્ષા થાય તેનું કેમ કરવું?”

વૃદ્ધ પંડિત—“મારો વિચાર સારો હોય કે નરતો હોય, પરંતુ ઈશ્વરના આ સનાતન નિયમો તમામ મનુષ્યોએ સ્વીકારવા જેવા છે. તારા હૃદયનો મોઢ ન્યાં સૂધી દૂર થશે નહીં ત્યાં સુધી તું આનું ગૃહ તત્ત્વ સમજી શકીશ નહીં. હું ખરેખર કંઈ છું કે તું નાશના માર્ગમાં અગ્રેસર થયો છે. જો તું તારું બધું ઇચ્છતો હોય તો આ સધળા રાજનીતિની ચતુરાઇનો ત્યાગ કરીને, ઉઘાડી રીતે જૂલમ અટકાવવા

માટે કેડ બાંધીને પ્રયત્ન કર. પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં આંસુઓ દાવાનળની પેઠે પ્રજ્વળી ઊઠી આખા બંગાળ દેશને બાળીને ભસ્મ કરી દેશે, અને તું પણ પતંગીઆની પેઠે તે જ દાવાનળમાં પડીને મરણ પામીશ. ઓ નંદકુમાર ! હવે તું વિલંબ કર મા. તારું મૃત્યુ નજદીક આવ્યું છે, તેમાંથી તું તારો પોતાનો જ બચાવ કર અને ઈશ્વર સામાન્ય મનુષ્યોના કરતાં તને વધારે શક્તિ અને સહનશીલતા આપેલાં છે, માટે દુર્બળ અને નિરાધાર લોકો ઉપર ગુજરતો જૂલમ અટકાવવા માટે તે શક્તિનો સારો ઉપયોગ કર.”

આટલું કહ્યા પછી પેલો ધરડો પંડિત બોલતો બંધ થયો અને દાવાનળ નંદકુમાર, નીચું મુખ રાખીને કેટલીકવાર સૂધી વિચાર કરી, વૃદ્ધ પંડિતના ચરણમાં પ્રણામ કરીને પોતાને ઠેકાણે આસ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨ જી

એકાંતમાં વિચાર

રાત્રિ બે પહોર વીતી ગઈ હતી, ચંદ્રમા ભુરાચંચના આકાશમાં ઉદય પામીને ગંભીર ભાવથી જગતના ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતો હતો, આખું જગત ચંદ્રનાં ધોળાં કિરણોથી ઉજળવળ થઈ ગયું હતું, અને ચારે તરફ સોપો પડી ગયો હતો. આ વખતે બંગાળના સુએહદાર મીરજાદરનો દાવાનળ નંદકુમાર, એકલો, રાજમાર્ગે યત્ન પોતાના ઘર તરફ પાછો ફરતો હતો. તે ચિંતાતુર અને આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરતો ઘર તરફ આવતો હતો. ચંદ્રમાના પ્રકાશથી બહારના સઘળા ભાગોમાં અંધારું દૂર થઈ અજવાળું થયું હતું, પરંતુ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો મોહાંધકાર દૂર થયો નહોતો. જે ચંદ્રના પણ ચંદ્ર છે અને તેજના પણ તેજરૂપ છે તેવા પવિત્ર પ્રકાશ વગર અંતઃકરણનું અંધારું દૂર થાય જ નહીં. હૃદયમાં રહેલો અંધકારરાશિ સત્યજ્ઞાન વિના કાઈ દિવસ દૂર થતો જ નથી.

દાવાનળ નંદકુમાર ચિંતાતુર અને પોતાના ઘરમાં દાખલ થયો, અને શયન-મંદિરના ઝરુખામાં બેસીને પોતાના મનની સાથે અનેક વિચારો કરવા લાગ્યો. તેના મનમાં જૂદા જૂદા અનેક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. “શું હું ખરેખર વિનાશના માર્ગમાં અગ્રેસર થયો છું ? ગુરુ મહારાજ કાઈ દિવસ જૂઠું બોલતા જ નથી, તે જે કાંઈ બોલે છે તે સઘળું ખરું જ પડે છે. ત્યારે મારે શું તેના ઉપદેશ પ્રમાણે કરવું ? ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે કામ કરવાથી તો ધન, માન, ઉત્તમ પદવી અને

પ્રજ્ઞતાની આશાને એકદમ જળાંજલિ જ આપવી જોઈએ-એ સધળું ત્યાગ કરી દેવું પડે. પરંતુ તેમાં લાભ શો? લાભ તો જરા પણ જોવામાં આવતો નથી. ગુરુ મહારાજની સધળી વાત પ્રહેનિકા (ઉપદાસ વાક્ય)ના જેવી જણાય છે. ગુરુ મહારાજની કોઈ વાતનો પણ મર્મ હું સમજી શકતો નથી-તેની વાતનો અર્થ જ સમજતો નથી. ત્યારે એમણે જે વાત કહી છે તે શું ખરી દર્શો! અને હું શું હૃદયમાં રહેલા મોહાંધકારને લીધે તેની વાતને સમજી શકતો નહીં હોઉં? અને તેમ હોય તો મારા હૃદયનો તે મોહાંધકાર કેવી રીતે અને ક્યારે દૂર થાય? હું ગુરુ મહારાજની કેટલીક વાતોનો તો અર્થ સમજી શક્યો નહીં, પરંતુ તેની છેલ્લી વાતનો અર્થ તો અનાયાસે સમજી શક્યો છું. મારી આ દીવાનગીરી ખરેખર અસ્થિર છે. કાલે જ પ્રભાતમાં હું દીવાનગીરીના પદ ઉપરથી બ્રહ્મ પણ ચર્ચી જાઉં. મારી દીવાનગીરીના અસ્થિર-પણામાં અનેક કારણો સમાયલાં છે. મારી દીવાનગીરી જગ્યા ઉપર નિમણૂક થતી વખતે ઇંગ્લેન્ડે બહુ જ કચવાઈને-અનિચ્છાપૂર્વક તેમાં સંમતિ આપી છે, માટે મારો જરાક અપરાધ થતાં તેઓ મને પદબ્રષ્ટ કરે તેમાં નવાઈ નથી. મારો અપરાધ ખોળવા જવો પડે તેમ નથી. સંકટો ઉપાયો કર્યા છતાં પણ હું રાજનો કંઈ વચ્ચે કરી શકતો નથી; અને ઇંગ્લેન્ડે તો કહે છે કે હું રાજનો કંઈ એકઠો કરીને પચાવી પાડું છું. રાજનો કંઈ વચ્ચે ચર્ચી શકે નહીં તો નવાળે ઇંગ્લેન્ડે જે રૂપિયા આપવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પૂરી થાય નહીં અને તેને લીધે ઇંગ્લેન્ડે મને દીવાનના પદ ઉપરથી દૂર કરે, એમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી.

“ગુરુ મહારાજનું કહેવું જરા પણ ખોટું નથી. રાજનો કંઈ વચ્ચે કરવા માટે મારે ધણું માણસો ઉપર જીલ્લમ કરવો પડે છે. ગુરુ મહારાજે જે કંઈ કહ્યું છે તે ખરું છે. પોતાનો અધિકાર જાળવવા માટે જીલ્લમ ગૂંજરીને પણ રાજનો કંઈ એકઠો કરવો જોઈએ, પરંતુ દીવાનગીરી કાંઈ હિંમત રહેવાની નથી, અને છેવટે તે જીલ્લમને લીધે પાપનું કૃણ ભોગવવું પડશે.”

લણબર મૌન રહીને તે બોલ્યો; “મારી દીવાનગીરી કંઈ કામ તો રહેવાની જ નથી ત્યારે દીવાનગીરી જતી હોય તો ભલે હમણાં જાય. પણ હું ગુરુના કહેવા પ્રમાણે જ કરું અને કંપનીના હામદાર ઇંગ્લેન્ડે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે જોઈ હવે તેઓ વણકરોના ઉપર જીલ્લમ ગૂંજરી ચક્રે નહીં. ગુરુ મહારાજે જે વાત કહી તે ખરી વાત કહી છે, આ જીલ્લમ હું જો અટકાવું નહીં તો મારું જીવન તથા ગણાય. બાવલા મીરજાદરની દીવાનગીરી લખતે મેં પણ ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ તરફથી યના જીલ્લમમાં સદાપતા કરી છે, એ ગુરુ દેવનું કહેવું સત્ય છે. જોના રાજ જીલ્લમમાર દોષ છે, તેના નોકરને પણ પરાણે ખીજના ઉપર જીલ્લમ ગૂંજરો પડે છે. મારી

પણ તેવી જ રીતિ છે. હું શું નવાખનો દીવાન છું? ના, ના, ખરેખરો તો ઇંચિ-
જોનો દીવાન છું. ઇંચિને કાણુ છે? કેટલાએક વેપારી. તેઓ શું દેવના રાજા છે?
ના. ત્યારે તેઓ પ્રજાના ઉપર આવેા જૂલમ શામાટે ગૂંજરે છે? તેઓને પ્રજાના
ઉપર જૂલમ ગૂંજરવાનો કાઈ પણ રીતે હક નથી. મારે નવાખને તે વાત કહીને
ગૂંજરવામાં આવતો જૂલમ અટકાવવો જોઈએ. હું નવાખનો દીવાન છું અને
નવાખ આ રાજ્યનો ખરો રાજા છે. જે નવાખ મારી વાત સાંભળશે નહીં તો
હું દિલ્હીના પાદશાહ પાસેથી દીવાનગીરીની સનંદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશ; પરંતુ
જોઈ કે એકવાર નવાખને ઇંચિનેથી વિરુદ્ધ કરવાને શક્તિમાન થાઉં છું કે નહીં?
જો કેવ્ય લોકાની સહાય મળે તો હમણાં જ આ ઇંચિજ વ્યાપારીઓને દેશમાંથી
બહાર હાંકી કાઢવાને સમર્થ થાઉં. આ બાબતમાં હું ફ્રેંચોની અવશ્ય સહાયતા
માગીશ અને એ બાબત નવાખને પણ સમજાવીશ, પરંતુ ગુરુ મહારાજે ફ્રેંચોની
સહાયતા લેવાની મને સાદ નાપાડી છે. તેણે કહ્યું છે કે, ફ્રેંચોની સહાયતા લેવાથી
સારું પરિણામ આવશે નહીં. તેઓ પણ ઇંચિનેની પેઠે જ્યારે જૂલમ ગૂંજરવા
માંડશે ત્યારે શું કરીશ? ગુરુ મહારાજે તો કહ્યું છે કે તું તારા બાહુબળના ઉપર
આધાર જ રાખ. પરંતુ મારામાં એવું તે ક્યું બળ છે? ગુરુ મહારાજના આ
કહેવાનો અર્થ હું જરા પણ સમજી શકતો નથી. ગુરુ મહારાજ બોલ્યા હતા કે,
“માનસિક બળથી લેડો અસાધ્ય કામો પણ કરી શકે છે,” વળી તેમણે કહ્યું
હતું કે, “આ બાબતમાં નવાખનો વિચાર લેવાની પણ કંઈ જરૂર નથી. તેમ દિલ્હીના
બાદશાહની અનુમતિની પણ કંઈ જરૂર નથી. તેમ ફ્રેંચોની સહાયતાનું પણ કંઈ જ
પ્રયોજન નથી.” “માત્ર જૂલમ મટાડવા માટે મનુષ્ય જે પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ
કરવાને તૈયાર થાય તો તે પોતાના કામમાં ક્ષેત્ર મેળવે છે.” તેમના આ કહેવાનો
કંઈ પણ અર્થ હું સમજી શકતો નથી. દેશના સધળા લોકો ઇંચિનેના કારખાનામાં
ચાકરી મેળવવા માટે આશા ધરાવે છે, અને ચાકરી મેળવવા માટે પ્રાણુત પ્રયત્ન
પણ કરે છે. તેઓ શું દેશમાંથી ઇંચિનેને હાંકી કાઢવાને સંમત થશે? નહીં જ.
ત્યારે તો ગુરુદેવનું સધળું કહેવું નિરર્થક થયું! ગુરુ મહારાજ બોલ્યા હતા કે,
પ્રાણુ વિસર્જન કરવાને તૈયાર થા, અને ઉત્તમ દાખલો દેખાડી આપ કે જેથી
દેશના સંકેડો ઘોડો તારું દૃષ્ટિ સ્વીકારે. તેમણે વળી એમ પણ કહ્યું હતું કે
બીજાનું મોઢોડું જોઈને ખેસી રહેવું નહીં, પરંતુ મને તો ખરી ખાત્રી છે કે એક
પણ મનુષ્ય મને અનુસરશે નહીં. બંગાળી લોકો ચાકરીને પોતાનું જીવન સર્વસ્વ
માને છે. તેઓ નવકૃષ્ણ મુનસીનો આર્ગ બંગીકાર કરશે, અને ઇંચિનેનો આશ્રય
સ્વીકારીને દેશના લોકો ઉપર જૂલમ ગૂંજરશે.”

“ઓ દેવ ! હવે તો કપટનીતિ સિવાય બીજો કાંઈ પણ ઉપાય નજરે પડતો નથી. કાં તો ક્રૈયોની સહાય લઈને યુદ્ધ કરવું અથવા તો કપટનીતિથી ઇંગ્રિજોને પરસ્પર લઢાવીને તેઓમાં ગૃહવિગ્રહે કરાવવો. આ બે રસ્તા છે. ગુરુ મહારાજે મારા આ વિચારોને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે, એ માર્ગ અંગીકાર કરવાથી રાજનીતિની ખટપટમાં પડીને તું તારા પોતાના પ્રાણ બોધ બેસીશ. પરંતુ તે યુક્તિ સિવાય બીજી કાંઈ પણ યુક્તિ હું જોતો નથી. કાં તો રાજદ્વારી કુશળતાથી કામ લેવું અથવા તો સંગ્રામથી. પરંતુ સંગ્રામ કરવાને માટે તો કાંઈ પણ ઉપાય નથી, કારણ કે બંગાળીઓ સંગ્રામમાં કાંઈ પણ દિવસ આગેવાની કરે નહીં. માટે કપટનીતિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો વિના ધૂટકો જ નથી. પરંતુ ગુરુ મહારાજે તો વારંવાર એ રસ્તો ત્યાગ કરવા માટે મને કહ્યું છે, માટે ગુરુની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય કપટનીતિનો માર્ગ સ્વીકારવાને બીજો ઉપાય નથી. ગુરુની આજ્ઞા વાજબી છે તે હું સમજી શકતો નથી.” પુનઃ ક્ષણભર થંબી તે વિચારવા લાગ્યો, “ગુરુની આજ્ઞાનો અર્થ સમજું અથવા ન સમજું, પરંતુ હું તો હવે ખરેખર ગુરુએ કહેલો જ રસ્તો સ્વીકારીશ. ગુરુની આજ્ઞા કદી પણ ઉલ્લંઘન કરીશ નહીં. મારી દીવાનગીરી આજ દિવસ નબળી નહીં અને ઇંગ્રિજ વેપારીઓ અને દીવાનગીરી ઉપરથી ઉતારી પાડવા માટે અવશ્ય પ્રયત્નો પણ કરશે. દીવાનગીરી ખરેખર અસ્થિર છે—તે આજ છે અને કાલ નથી—માટે કાલે પ્રભાતમાં તે નિરાધાર બાળકને ગુરુજીના કહેવા પ્રમાણે ઘરમાં લાવીને રાખું અને તેમ કરતાં કદાચ ઇંગ્રિજોને સંદેહ પડે તો છા પડતો, પરંતુ હું તો ગુરુજીના કહેવા પ્રમાણે જ કરીશ, અને તેમ કરતાં કદાચ મૃત્યુ થયું તો પણ હીક છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં મહારાજ નંદકુમારની આંખો નિદ્રાથી ઘેરાવા લાગી એટલે તે પલંગ ઉપર જઈને સૂતો.

સાધારણ લોકો મનમાં વિચાર કરે છે કે, આ જગતમાં મોટી પદવી અથવા તો મોટો અધિકાર મનુષ્યને સુખ શાંતિ આપે છે, પરંતુ તે વિચાર મિથ્યા છે. મોટ મોટી પદવી અથવા તો અધિકારવાળા લોકો હંમેશાં ચિંતારૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થઈ જાય છે. દીવાન નંદકુમારને રાજકીય વિચારોને લીધે હજી સંપૂર્ણ નિદ્રા આવી નહોતી, પરંતુ તે અર્ધ નિદ્રામાં પડ્યો હતો, એટલામાં તેણે સ્વપ્નામાં નીચે પ્રમાણે એક બતાવ જોયો. જાણે કે કલકત્તાની કૌન્સિલનો મેમ્બર વૉટસન, ફટલાએક સીપાઇઓને સાથે લઈને પોતાને ભાં આપ્યો છે અને રાજકીય મહેસુલના હીસાબના ચોપડાઓ પોતાની પાસેથી જોવા માગે છે, અને તે હીસાબના ચોપડાઓમાં નજર કરીને, “આ હીસાબમાં તમે ગોટલો કરેલો છે,” એમ કહી તેને કંઈ કરીને કલકત્તે મોકલવાની તૈયારી કરે છે અને ઇંગ્રિજોની રેશમની ધેડીના ગુમાસ્તા રામદાસને નવાખના દીવાનની પદવી

ઉપર નિમે છે. દેશી લોટ્ટા રામદરિની દીવાનના પદ ઉપર નિમણુક થયેલી જોઈ હી, હી કરીને હસે છે; અને મીરજીદર, ને રામદરિની નિમણુકના સંબંધમાં ઇંગ્લેન્ડની સાથે લયંકર તકરાર ચાલે છે. વગેરે વગેરે બનાવેા સ્વપ્નામાં જોવામાં આવ્યા એટલામાં તો સ્વપ્ન પૂરું થયું અને નંદકુમારે જાગીને જોયું તો પ્રભાત થયું હતું. તેણે શય્યામાંથી ઉઠીને વિચાર કર્યો કે, ગુરુનું વાક્ય પાળવું અને નિરાધાર બાળકને લેવા માટે હમણાં જ માણસને મોકલું.

મનુષ્ય જો પોતાનું ચરિત્ર શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો તેણે પોતાનું હૃદય પ્રથમ પવિત્ર કરવું; અંતઃકરણનો મોહાંધકાર દૂર કરવો હોય તો રાજ રાજ પ્રભાતનો ઉપદેશ પાળવાનો અર્થ કરવો. સાંસારિક ચિંતા અને સંસારનો સઘળો ધોંધાટ કાનમાં દાખલ કર્યા અગાઉ જ-ઉપા કાળમાં ઉઠીને રાજ રાજ પ્રભાત શું ઉપદેશ આપે છે તે શ્રવણ કરવું ને જો પ્રાભાતિક ઉપદેશ શ્રવણ કરશે નહીં તો તેનું હૃદય કાંઈ પણ દિવસ ઉન્મત્ત દશામાં આવે એવી આશા રાખવી નહીં.

દીવાન નંદકુમાર પ્રભાતનું કર્મ આટોપી લઈને રાજકચેરીમાં આવે તેની અગાઉ જ સેંકડો માણસોથી કચેરી ભરાઈ ગઈ અને કચેરીમાં થતો કોલાહલ દીવાનને કાને પડવા લાગ્યો. રાજનો કર ઉધરાવનારા ઉધરાતદારો પોતપોતાના હિસાબનાં ખતપત્રો લઈને દીવાનખાનાની પાસેના ઝોરડામાં પેદા પહેલાં મુઠ્ઠકીરી વસૂલ કરનારા નામખ, પેરકાર વગેરેને સલામી આપવા લાગ્યા. કારણ કે રાજ્યની મેહેસૂલના પૈસા વસૂલ કરનારા નામખ, પેરકાર વગેરે રાજના અમલદારો હીસાબ કરતી વખતે વાંધો ઉઠાવે માટે તેઓને સૌથી પહેલાં સલામી આપવી જોઈએ. જમીનદારોમાંથી પણ કેટલાક જમીનદારો પોતાની વિધેાટી ભરવા માટે પૈસા લઈને આવ્યા હતા. પરંતુ તેઓએ હજી સુધી અમલદારોને પોતાના તરફથી સલામી આપી નહતી તેથી તેઓ દીવાનખાનાની બહાર જ ઉભા હતા;-કોઈને પણ બેસવાનો હુકમ નહતો. કેટલાએક કુલીન પુરુષો પણ નવાજ સરકાર સાથે કામ પ્રસંગ હોવાથી હાથમાં ભેટ લઈને દીવાનજીને મળવા માટે આવ્યા હતા તેઓ પણ, દીવાનખાનાની સામેના દરવાજામાં ઉભા રહેલા હતા. તેઓમાંથી જેઓએ દરવાજાને અને દીવાનખાનાના સીપાઈઓને પાન સોપારી આપ્યાં હતાં તેઓ અડચણ વગર કચેરીના દીવાનખાનામાં જવાને ભાગ્યશાળી થયા. પરંતુ કચેરીના બહાર જ ઉભા હતા, અને કેટલાએક ઘાસવાળી જમીન ઉપર આમ તેમ રહેતા હતા તથા કેટલાએક પગના ફૂલા ઉપર ઉભા થઈને વારંવાર કચેરી તરફ ઝેર ઘાં કરતા હતા. આજે 'દીવાનજીનો જય થાઓ!' આટલું જ કહેતા કહેતા દીવાનખાનામાં દાખલ થઈને પોતા પોતાના આસન ઉપર બેસતા હતા. તેઓની સાથેથી કોઈ પણ લેવાની આશા

નહતી તેથી તેઓને કાઢીએ અટકાવ્યા નહીં. આ ઉપરાંત ખીજ પશુ સેંકડો લોકો હાથમાં અરણ્યો લઇને દીવાનખાનાના બારણા આગળ ઉભેલા હતા. તે સમયે હમણાની પેઠે વકીલનું કે મુખતીયારનું કામ પડતું નહતું. લોકો જાતે જ પોતાની સર્વ હકીકત જાહેર કરતા હતા. તેથી કોઈ પણ મનુષ્ય વકીલ કે મુખતીયારના હાથમાં પડીને સર્વસ્વ હારી બેસતા નહીં, પરંતુ ચાર પાંચ રૂપિયાનો જ માત્ર ખર્ચ થતો હતો; જે ખર્ચ અમલદારોને લાંચ દેવામાં થતો હતો. અમલદારો પણ થોડા પૈસાથી સતોષ પામતા હતા. પરંતુ હમણાંના વકીલોને જેમ રાવણના ઉપવનનાં તમામ કળકુલ આપો તો પણ તેઓનું મોટું ઉદર ભરાતું નથી, તેમ તે સમયે નહતું.

દીવાન નંદકુમાર પ્રભાતનું કાર્ય આટોપી લઈ દશ બાર માણસની સાથે કચેરીમાં જવો દાખલ થયો કે તુરત સઘળા ઉભા થઈ ગયા. પંડિતો અને બ્રાહ્મણોએ હાથ ઉઠા કરીને “દીવાનજીનું કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ થાઓ” કહીને આર્થીર્વોદ્ધા આપ્યા; અને ખીજ લોકોએ માથું નમાવીને પ્રણામ કર્યા. દીવાન નંદકુમાર પોતાના આસન ઉપર બેઠા પછી પંડિત મંડળના આગેવાન હરિદાસ તર્કપંચાનને નંદકુમારના તરફ મુખ કરીને શાસ્ત્ર સંબંધી વાતચિત કરવા માંડી. આ વખતે ખીજ પંડિતો પણ મીન રહ્યા નહીં, પરંતુ જેને જેમ ફાવ્યું તેમ વચ્ચે બોલવા લાગ્યા. એક એક પંડિત ક્રમ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ચર્ચા કરે એવો પંડિતોનો નિયમ નથી, પરંતુ વાત કરતી વખતે અથવા તો શાસ્ત્રચર્ચા કરતી વખતે તેઓ ચાર પાંચ જણા એકઠા મળીને મોટો કોલાહલ કરી મૂકે છે. કારણ કે પ્રત્યેક પંડિતને પોતા પોતાની વિદ્યા પ્રકાશ કરવાની અંતરમાં લાલસા હોય છે. આ સભામાં પણ તે જ પ્રકારે પંડિતોનું ભાષણ શરૂ થયું. નંદકુમાર થોડીવાર વિશ્રાંતિ લીધા પછી રાજ્યના કાર્યમાં ધ્યાન આપતો હતો, અને વિશ્રાંતિનો વખત પંડિતોનું ભાષણ સાંભળવામાં ગાળતો હતો. અહીંયાં જે પંડિતો એકઠા મળતા તે સઘળા એક સાથે વાતચિત કરતા હતા. તેઓ જ્યારે પરસ્પર વાગ્યુંદ આરંભતા ત્યારે તેઓના કોલાહલથી કચેરી ગાજી ઉઠતી હતી. શરૂઆતમાં ધર્મ વિચારના કોલાહલનો આરંભ થયો. તે પછી નીતિશાસ્ત્ર વિષે વાદવિવાદ ચાલવા લાગ્યો. તર્કપંચાનન પંડિત રાજનીતિ સંબંધે પોતાના વિચારો જણાવતાં બોલ્યા; “દીવાનજી! અમારા નીતિશાસ્ત્રકારો કહી ગયા છે કે રાજકાર્ય કુશળતાથી પાર પાડી શકાય છે. રાજનીતિની કુશળતા વિના કોઈ પણ કામ સિદ્ધ થતું નથી. શત્રુઓનો પરાજય કરવો હોય અને સાધારણ માણસોને પોતાના અધીનમાં લાવવાં હોય, તો રાજકીય મનુષ્યને અનેક જાતની કપટનીતિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. મંત્રીપ્રવર ચાણક્ય વગેરેએ કાર્ય પાર પાડતી

વેળાએ કપટનીતિને જ અંગીકાર કરી હતી. વિષ્ણુશર્માએ પંચતંત્રમાં ઠેક ઠેકાણે કુશળતાનો-કપટનીતિનો માર્ગ ગ્રહણ કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો છે. જુઓ:-

સામ્રા ધાનેન મેદેન સમસ્તૈરથવા પૃથક્ ।

સાધિતું પ્રયતેતારીન્ ન યુદ્ધેન કદાચન ॥

અર્થ-રાજકીય પુરુષે શત્રુને તાબે કરવા માટે સામથી, દામથી અથવા તેા બેદથી પ્રયત્ન કરવો, પરંતુ યુદ્ધથી તાબે કરવાનો કોઈ પણ દિવસ પ્રયત્ન કરવો નહીં.

તર્કપંચાનનના મુખમાંથી ઉપરનો શ્લોક હજી આપો નિકળ્યો નહતો એટલામાં તેા વાયસ્પતિ મહારાજ તુરંત બોલી ઉઠ્યા કે:-

વિજેતું પ્રયતેતારીન્ ન યુદ્ધેન કદાચન ।

અનિત્યો વિજયો યસ્માદ્ દૃશ્યતે યુદ્ધમાનયોઃ ॥

અર્થ-કોઈ પણ દહાડેા શત્રુને યુદ્ધથી જીતવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં, કારણ કે પરસ્પર યુદ્ધ કરનારા બન્નેનો વિજય થવો એ વાત અનિશ્ચિત છે.

દીવાન નંદકુમાર ઉપરના બન્ને શ્લોકો સાંભળીને બોલ્યો, “પંડિતજી ! આપનું કહેવું સાંભળ્યું, પણ કેટલાએક કહે છે કે કુશળતા-કપટનીતિદ્વારા કોઈ પણ કામ સિદ્ધ થતું નથી, આ બાબતમાં આપનો શો વિચાર છે ?”

આ વેળા તર્કપંચાનન, વાયસ્પતિ અને વિદ્યાવાગીશ, એ ત્રણે પંડિતો એક સાથે ધારો કાઢીને બોલી ઉઠ્યા:-

યથા કાલકૃતોદ્યોગાત્ કૃપિઃ ફલવતી ભવેત્ ।

તદ્વન્નીતિરિયં દેવ ચિરાત્ફલતિ ન ક્ષણાત્ ॥

અર્થ-ઉદ્યોગથી સમય ઉપર કરેલી ખેતી જેમ લાંબે દિવસે ફળ આપે છે તેમ હે દેવ ! ઉદ્યોગપૂર્વક સમય પ્રમાણે નીતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે પણ લાંબે દિવસે ફળ આપે છે, પરંતુ તુરંત ફળ આપતી નથી.

પંડિતોની પાસેથી નીતિ સંબંધી વાર્તા સાંભળતાં જ દીવાન નંદકુમારને ગર્હ રાત્રિના સ્વપ્નાની સઘળી વાત સાંભરી આવી. તેણે પંડિતોને કહ્યું, “મહાશયો ! હું શાસ્ત્રના કોઈ પણ વિચારને સમજતો નથી, પરંતુ બાપુદેવ શાસ્ત્રી કહે છે કે, જે રાજ-ધર્મ પાળવો હોય તો રાજ્યએ પોતાની પ્રજાનું યુત્તરવત્ પાલન કરવું જોઈએ અને હમેશાં સત્ય તથા ન્યાયને માર્ગ ચાલવું જોઈએ. નીતિ શાસ્ત્રમાં કુશળતા ધરાવનારા પંડિતોએ રાજનીતિ વિષે જે કોઈ બ્યાખ્યા કરી છે, તે તરફ જોતાં તો તે સઘળો કપટમય વ્યવહાર હોય એમ જણાય છે, માટે એનો માર્ગ અવલંબન કરવાથી ન્યાય પરાયણ રાજદારી પુરુષનું કોઈ પણ દિવસ કલ્યાણ થતું નથી. વળી પંડિતજીએ બીજી વાત

પણ મને કહી હતી કે, આર્ય જાતિના અધઃપાત વખતે હમણાંના પંડિતો જેને રાજનીતિ કરીને વ્યાખ્યા કરે છે, તે સધળો અધર્મથી ભરપૂર અને છેતરપિંડીવાળો વ્યવહાર છે. જે રાજ્યો કપટનીતિનો માર્ગ સ્વીકારીને રાજ્ય કરે છે તેઓને રાજ કહેવા વ્યાજબી નથી. લૂટારુ લોકો જેમ બાળકારથી બીજાની ધનસંપત્તિ ખુંચવી લે છે તેમ જ કપટનીતિને અનુસરનારા રાજપુરુષો પણ રૂપાંતરમાં, તે જ લૂટારુની વૃત્તિને અનુસરે છે. બાપુદેવ શાસ્ત્રી કપટનીતિની વાત સાંભળતાં જ સાધુ-સુલભ ધૃષ્ટિ અને વૈરાગ્યભાવ દર્શાવે છે. તે કહે છે કે, લોકોના ઉપર સ્વામીત્વ સ્થાપન કરવું હોય તો તેઓને પ્રીતિના બંધનથી બાંધવા જોઈએ. તે બંધનને કાંઈ પણ તોડી શકતું નથી.”

નંદકુમારની વાત સાંભળીને પંડિતોમાંથી એક પંડિત બોલ્યો, “બાપુદેવ શાસ્ત્રી તો ગાંડા છે, ગાંડા. તેઓ હવે ધરડા થયા છે અને ઘડપણને લીધે તેની હિતાહિત સમજવાની શક્તિ નાશ પામી છે.” એટલામાં બીજો પંડિત બોલ્યો, “બાપુદેવ શાસ્ત્રીને વાકરણનું જ્ઞાન છે જ નહીં. તે તો જ્યોતિષ શાસ્ત્ર જાણે છે, તેથી અહીંવર્દી-ખાનની પાસે પૂજાય છે.” એટલામાં પંડિતવર હરિદાસ તર્કપ્રયાનન, બાપુદેવ શાસ્ત્રીનું નામ સાંભળી તેના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવીને બોલ્યા; “દીવાનજી, તે ધરડો તો ઘેસો છે. તેની કાંઈ પણ વાત તમારે સાંભળવી નહીં. અહીંવર્દીખાન તે ધરડાને બહુ માન આપતો હતો તેને લીધે કાસીમઅહી પણ રાજગાદી ઉપર આવ્યા પછી તેના જ ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો છે, પરંતુ કાસીમઅહીની કેવી માઠી દશા થઈ છે તેનો વિચાર તો કરો. હું આપને વિશેષ આગ્રહથી કહું છું કે, આપ કુશળતાનો માર્ગ સ્વીકારશો તો રાજનાં કાર્યો નિર્વિઘ્ને પાર પાડશો.”

મહારાજ નંદકુમારની બાપુદેવ શાસ્ત્રીના ઉપર અચળ ભક્તિ હતી, પરંતુ લોકોમાં હરિદાસ તર્કપ્રયાનન ધણા જ ધાર્મિક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા; હરિદાસ તર્કપ્રયાનનની અને બીજા પંડિતોની વાત સાંભળીને નંદકુમારની બાપુદેવ શાસ્ત્રીના ઉપર જે ભક્તિ હતી તેમાં જરા પણ ઉણપ થઈ નહીં, પરંતુ શાસ્ત્રીઓના વિચારોના ખરાપણા વિષે ઉલટો તેના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો.

આ જગતમાં મનુષ્યનું મન ચારે તરફની જૂદી જૂદી ધટનાઓ અને જૂદા જૂદા વિષયો જાણવા માટે હમેશાં ભટકતું રહે છે. સિદ્ધ પુરુષ વિના આ સંસારમાં ઉપર પ્રમાણે ભટકતા મનને વશ કરવાને કાંઈ પણ સમર્થ નથી. નંદકુમારનું અચળ ગિત હમણાં પણ ગઈ રાત્રિના સ્વપ્નાની વાતવિષે પાછું વિચાર કરવા લાગ્યું. પ્રભાતમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાના ખરાપણા વિષે તેના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો, ધીરે ધીરે તે પ્રતિજ્ઞા તેના હૃદયમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ, અને તેણે કુશળતાનો જ માર્ગ સ્વીકાર-

વાનો ફરાવ કર્યો. થોડીવાર પછી પંડિતો કચેરીમાંથી વિદાય થયા, અને તે રાજકીય કાર્યો તપાસવા લાગ્યો. જે ત્રણ કલાક પછી કચેરી બરખાસ્ત થઈ એટલે નંદકુમાર પાઠ પૂજા તથા છટ મંત્રની સાધના માટે દેવધરમાં દાખલ થયો.

આ બનાવ બન્યા પછી ઘણું કરીને એક વર્ષે મીરજાદરખાનનું મરણ થયું. ઇંદ્રિજો દીવાન નંદકુમારને પહેલાંથી જ પોતાનો શત્રુ ગણતા હતા, તેથી તેઓએ મીરજાદરના મરણ પછી નંદકુમારને દીવાનગીરીના પદ ઉપરથી દૂર કરીને તેની જગ્યા ઉપર મહંમદ રેજખાનની નિમણૂક કરી; અને નંદકુમાર ઉપર સરકારનાં ને ગ્રજનાં નાણાં ખર્ચ જવાનો આરાધ મૂકી તેને કદ કરીને કલકત્તે મોકલાવી દીધો.

પ્રકરણ ૩ નું પડીને પાદર થયેલું ઘર

આષાઢ મહિનો ચાલતો હતો, સમય સાયંકાળનો હતો, અને મૂસળ ધારાએ વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. તે વખતે એક ઠીંગણા કદની સ્ત્રી, કેરીનો ટોપલો માથા ઉપર ઉચકીને “ઓ વિધાતા! મારા કપાળમાં હજી કેટલું દુઃખ લખ્યું છે.” આમ પોતાના દેવને કપકા દેતી દેતી ઉતાવળી, એક પડીને પાદર થયેલા અને અરણ્ય જેવા નિર્જન ધરમાં દાખલ થઈ. સ્ત્રીની ઉંમર અઢાર વર્ષ કરતાં વધારે નહતી. તેનાં વસ્ત્રો ઘણાં જ મેલાં અને જૂનાં હતાં, તેના મુખકમળ ઉપર દુઃખ અને દરિદ્રતાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ રીતે તરી નિકળેલાં હતાં. તેના શરીરનો રંગ બીને વાને હતો, તે રંગે ગૌર નહતી, તોપણ તેનું શરીર મનોહર દેખાતું હતું. તેને જોતાં જ સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે, દરિદ્રતાને લીધે અથવા તો દુઃખને લીધે તેના મુખની શોભા વિનાશ થયેલી હોવી જોઈએ. તે શરીર દુર્બળ હોવા છતાં પણ ઉતાવળે પગલે ચાલવાથી બળવાન જણાતી હતી. તેના તરફ સ્થિર દૃષ્ટિ કરીને જોતાં સ્ત્રીજાતિમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલા લજ્જા, નમ્રતા, ધૈર્ય વગેરે ગુણો તેના મુખકમળ ઉપર તરી રહેલા નજરે પડતા હતા. પરંતુ તે સઘળા નિરાશાથી ભરેલા હતા. તેના મુખનું અનુપમ લાવણ્ય જોઈને સહૃદયોના મનમાં મોહ ઉપજતો હતો, એટલું જ નહીં પણ તેઓના હૃદયમાં તે સ્ત્રી પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે જ દયા, સ્નેહ, અને વાતસલ્યનો ઉભરો આવતો હતો. તે સ્ત્રી જે ધરમાં દાખલ થઈ તે ધર આર્મીનીયન અને ફ્રેંચોના સૈન્યબાદમાં આવેલા રેશમના કારખાતાથી અરધો ગાઉ દૂર હતું. તે વખતે ફ્રેંચો અને આર્મીનીયનોનાં રેશમનાં કારખાતાં સૈદ્યાદમાં હતા તથા ઇંદ્રિજોનું કાસીમ બગીચામાં હતું, અને તે વખતે લૉડ ક્લાઇવને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તરફથી બગાણા, મિહાર અને આદીયા પ્રાંતનો દીવાન નિભાવતો એક વર્ષ પછી હજી પુરું થયું નહોતું.

તે ઉજડ ધરમાં ડાણ રહે છે તે ડાહ્યાના જાણવામાં આવ્યું નહોતું. ધરના તમામ ખંડો પડીને પાદર થયા હતા. ચોતરફ ઝાડ અને ઘાસ ઉગી નીકળ્યાં હતાં અને ઝાડનાં પાંદડાંથી તે ધર ટંકાર્ષ ગયું હતું. તેમ સાં આગળ મનુષ્યનો અવર જવર પણ જોવામાં આવતો નહોતો. આ ધર જોતાં છ માસ થયાં ડાહ્યા પછુ તેને સાફ દરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ જણાતું નહોતું. આ આખા ધર તરફ નજર કરતાં સહજ સમજાતું હતું કે એ ધર એ ભાગમાં વહેંચાયેલું હોયું જોઈએ. એક આગળના ભાગમાં અને બીજું પાછળના ભાગમાં. બહારના ભાગમાં ખીખે પછુ ચાર પાંચ માટીનાં ઘરો પડી ગયેલાં હતાં અને કરાના ઉપર ચાંબલાઓ જ માત્ર ઉભા હતા. તે ધરમાં ભાંગી પડેલી માટીની ભીતિ તથા ધરની વચ્ચે લુગડાં વણવા માટેની સાબ્યો પછુ જોવામાં આવતી હતી. તે સધળું જોતાં જણાતું હતું કે આ ધરમાં પૂર્વે કોઈ વણકર રહેતો હશે, અને તે આ વિશાળ ધરમાં રહીને લુગડાં વણવાનું કામ કરતો હશે. ધરના પાછલા ભાગમાં પછુ ઝોલામાં ઝોલા પાંચ છ ચોરડા હતા, પરંતુ તે સધળા પડીને માટીમાં મળી ગયા હતા, માત્ર એક જ નાતું ધર હમણાં સુધી ઉભું રહ્યું હતું, તે પછુ પડું પડું મધ રહ્યું હતું, અને ચોમાસામાં કોઈ પણ તેમાં રહી શકે તેવું તે નહોતું. ઝાપડું અને માલણુ ટૂટી ગયું હતું, તેથી વરસાદ વરસે તો ધરમાં પાણી પડે તેવું હતું. “ધરની આસપાસની વંડી પણ ભાંગી ગઈ હતી. આ નાના ધરને એક જ ખારણું હતું, અને વચ્ચેના ભાગમાં એક કાઠાના જેવો ચોરડો હતો, તે સામાન્ય ગૃહસ્થના ઘરનું રસોડું હોય તેવો દેખાતો હતો.”

પેલી તરુણ સ્ત્રી હાંફતી હાંફતી તે નાના ધરમાં દાખલ થઈ કે તુરત ધરમાંથી કોઈ એક પુરુષ અત્યંત ગળગળા સ્વરે બોલી ઉઠ્યો, “દીકરા સાવિત્રિ ! મને ટાઢ બહુ વાપ છે, તું ક્યાં ગઈ હતી !” તે તરુણી દોડતી દોડતી આવવાથી બહુ જ ચાકી ગઈ હતી, તેથી હાંફતી હાંફતી બોલી;—“પિતાજી ! આજે ધરમાં એક મૂડી પણ ચોખ્ખા નથી, માટે તમને શું રાંધીને ખવડાવું ? હું કેરીઓ લઈને સૈદાખાદની બજારમાં વેચવા ગઈ હતી, ત્યાં આગળ કેરીઓ વેચીને ચોખ્ખા લઈ આવત, પરંતુ રસ્તામાં બહુ જ વરસાદ પડવા લાગ્યો તેથી મને વિચાર આવ્યો કે તમે જો વરસાદમાં ભીંગળો તો તમારા તાવમાં વધારો થશે અને પછી તમારી બચવાની આશા રહેશે નહીં; તેથી, કેરી વેચ્યા વિના જ દોડતી દોડતી પાછી આવી છું, તમે હિંમત અને મારા બોળામાં માથું રાખી પચ સંકારીને સુઈ જાઓ.”

ધરડો ફૂંજતાં ફૂંજતાં બોલ્યો, “એ ઈશ્વર ! મારી દીકરીના ભાગ્યમાં આવું કુખ લાખું હશે ? મને કંઈ પણ ખાવાની મરજ નથી, અરેરે બહુ જ ટાઢ વાપ છે.”

ધરમાં ચોતરફ વરસાદનું પાણી પથું હતું અને એક સાદડી ઉપર ફોટેલી ગોદડી પાથરીને તેના ઉપર પેલો ધરડો સતો હતો. સાવિત્રીએ, તે ધરડાને હાથ ઝાલીને તેને ઉઠાડ્યો, અને ધરમાં જે ઠેકાણે પાણી પડેલું નહોતું તે ઠેકાણે બેસાડ્યો. પેલી ચીથરાની ગોદડી જે ભીંજાઈેલી હતી તેને ઉપાડીને ધરના એક ખુણામાં મૂકી દીધી. ધરડો ઝાઝીવાર બેસી શક્યો નહોતો. તે પોતાનું માથું દીકરીના ખોળામાં મૂકી, હાથ પણ સંકેારીને જમીન ઉપર જ સૂઈ ગયો. સાવિત્રીનાં લૂગડાં પણ વરસાદથી ભીંજાઈ ગયાં હતાં, તેની પાસે બીજું એક પણ કારું વસ્ત્ર ન હતું કે જે પિતાને ઝાઢાડીને તેની ઠંડી દૂર કરી શકે. છેવટે સાવિત્રી પિતાને હુંફ વાળવા માટે તેની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી.

થોડીવાર પછી વરસાદ બંધ પડ્યો અને સાર્થકાળ થવાથી ચોતરફ ઝાઢ અંધકાર છવાઈ ગયો. સાવિત્રીએ સાવરણીથી વરસાદનું પાણી વાળી નાંખ્યું, અને ફરીને જમીન ઉપર સાદડી પાથરીને તેના ઉપર પોતાના પિતાને સુવાડ્યા. અંધારું થવાથી દીવો કરવાનો સમય થયો હતો, પણ ધરમાં તેજ ન હોવાથી દીવો ક્યાંથી કરે? બાહારના પડી ગયેલા છાપરા ઉપરનું પરાળ પણ વરસાદથી ભીંજાઈ ગયું હતું તેથી તે પણ સળગે તેમ નહતું. ગરબ આસિકા ધરની આસપાસથી થોડાંક સૂકાં લાકડાં વીણી લાવી અને પિતાની પથારી આગળ તેનો તાપ કરીને તેની આંચથી પિતાનાં અને પોતાનાં બીનાં લૂગડાં સુકવવા લાગી.

ધરના એક ખૂણામાં રાંધવાનો નાનો ચૂલો હતો; અને તેની બાજુના ભાગમાં ધરનો સરસામાન પડ્યો હતો, જેમાં એક બે ઠીકરાના ધડાઓ અને એક બે મોરીયા હતા અને ધાતુના વાસણમાં તો માત્ર એક ગાગર જ હતી. તે વિના બીજું કંઈ પણ ન હતું. પિતાને આ વખતે શું ખાવાનું કરી આપવું, તે વિષે વિચાર કરતાં સાવિત્રીની આંખમાંથી ચોંધારાં આસુઓ પડવા લાગ્યાં. સવારમાં પણ રાંધવા માટે ધરમાં ચોખ્ખા ન હતા. ઊંચાનો એવો રિવાજ હોય છે કે વાસણમાંથી ચોખ્ખા કાઢતી વેળા વાસણને તદ્દન ખાલી કરતાં નથી પણ તેમાં થોડાંક ચોખ્ખા બાકી રહેવા દે છે અને તેમ કરવાથી પોતાના ધરની લક્ષ્મી જળવાઈ રહે છે, આમ તે ધારે છે. સાવિત્રીએ પણ તે જ નિયમ પ્રમાણે આજે પ્રભાતમાં એક સુઠિ ચોખ્ખા વાસણમાં રાખીને બાકીના બે એક સુઠિ ચોખ્ખા રાંધીને પોતાના ભૂખ્યા પિતાને જમાડ્યો હતો, અને પોતે આખો દિવસ કંઈપણ ખાધું ન હતું. હમણાં, સવારના એક સુઠિ બાકી રહેલા ચોખ્ખા રાંધીને પિતાને ખવરાવવાનો સાવિત્રીએ નિશ્ચય કર્યો અને પછી પિતાની પથારીની બાજુમાં આવેલા ચુલામાં અગ્નિ સળગાવીને ભૂખ્યા પિતાને માટે ભાત રાંધવા બેઠી.

થોડીવાર પછી એકાએક ધરના આંગણમાં ફાનસનો દીવો જોવામાં આવ્યો. અને તુરત જ ચાર પાંચ પુરુષો તે નાના ધરમાં દાખલ થયા. આ પુરુષોમાં જે સૌથી આગળ હોયો હતો તેનું નામ રામહરિ હતું, અને તે કાસમખજરમાં આવેલા ઇંત્રિજોના રેશમના કારખાનામાં ગુમારનો હતો. સાવિત્રી તેને પહેલાંથી જ ઓળખતી હતી. તે ઉપરાંત તેની સાથે બીજા ત્રણ ચાર જણા હતા તે, કારખાનાના સીપાઈઓ હતા. સાવિત્રીએ તેઓને જોતાં વેત જ કારખી ચીસ પાડી અને ભયથી તથા ત્રાસથી તેનું આખું શરીર કંપવા માંડ્યું.

રામહરિને રેશમના કારખાનામાં કેટલાએક રામહરિ બાણુ કહીને પણ યોગ્યતા હતા. પરંતુ કારખાનાના ઇંત્રિજો તે તેને માત્ર બાણુ કહીને જ યોગ્યતા હતા; અને જે ત્રણ નવા આવેલા ઇંત્રિજો તેને બાણુ કહેવાને બદલે બેબીન કહીને યોગ્યતા હતા.

રામહરિએ ધરમાં દાખલ થઈને સાવિત્રીનો હાથ પકડ્યો અને તેને કહ્યું કે, “સાવિત્રી! આજ, કાસમખજરના રેશમના કારખાનામાં, ત્યાં તારું કામ છે.” પેલી તરુણી બાળાએ તેના પગમાં પડી, હાથવતી તેના બે પગ પકડીને, ગળગળા સ્વરે કહ્યું; “સાહેબ! આપ તો મારા પિતા છો. આ જગતમાં હવે મારું બીજું કાઈ પણ રહ્યું નથી. મારી રક્ષા કરો!” રામહરિએ તેની આજીજી સાંભળી નહીં, અને તે તરુણી સ્ત્રીએ કહ્યું, “કેમરે લુચ્ચી, આવે છે કે નથી આવતી? સીધી રીતે આવીશ નહીં તો આ માણસો ગળચી પકડીને તને ખેંચી જશે.”

સાવિત્રી—“ઓ પિતાજી? ઓ કાકાજી? તમે મારા ધર્મના પિતા છો.”

રામહરિ—“ચૂપ સરકારી કામ વેળા પિતાબીતા કામ આવે નહીં. તું જો તારું ભણું ઇચ્છતી હોય તો મારી સાથે આવ; નહીંતર આ માણસો તારી ગળચી પકડીને તને ધક્કે મારતાં લઈ જશે. આજે હું તને કાઢી ઉપાધે છોડીશ નહીં. તને સમજાવતાં સમજાવતાં આજે ત્રણ દિવસ થયા, તોપણ તું મારી વાત મન ઉપર લેતી નથી.”

પેલી તરુણી નિરાશ થઈ ગઈ. તેણે માન્યું કે આ કુલાંગાર અને નિર્દય આજીજી આજે મને છોડશે નહીં. તે નરપિશાચના હૃદયમાં લેશ પણ દયા નથી, આમ તે તરુણી જ્યારે સમજી ત્યારે તેના હૃદયનો જીરસો ઉઝળી આવ્યો, તેના બન્ને હેઠ કાપથી કંપવા માંડ્યા અને તે કોધાવેશમાં આવીને ઘોણી હોડી; “અલ્યા પાપી! તું કપટ કરીને અમારી સઘળા સંપત્તિ હરિ ગયો છે, મારા મોઢા ભાઈને અને વરને કેદમાં નખાવ્યા છે; અને છેવટે મારા શીયળનો પણ લેગ કરવાને તત્પર થયો છે કે? હાથ! મારું સર્વસ્વ ગયું, ભાઈ ગયો, માતા ગઈ, પતિ પણ ગયો. હવે હું શું મારા

શીયળને પણ ગુમાવીશ ? ના, ના, પ્રાણ જતાં પણ શીયળનું રક્ષણ કરીશ.” આટલું કહીને તે તરુણી સામે પડેલું એક લાકડું ઉચકાને ઉન્મત્ત મનુષ્યની પેઠે તેને પોતાનાં માથાની સાથે અક્ષાઘવા લાગી કે રામહરિએ તુરત તેનો હાથ પકડી લીધો.

પરપુરુષના હાથનો સ્પર્શ થતાં જ થર થર કંપતી તરુણી સ્ત્રીએ ભયંકર સ્ત્રીસ પાડી, જે તેના પિતાના કાનમાં સોસરી પેસી ગઈ. તેનો પિતા હમણાં રોગ, શોક અને લાંબણી મરવા જેવો થઈને પયારીમાં બેભાન અવસ્થામાં પડ્યો હતો. પોતાની દીકરીની ભયંકર સ્ત્રીસ સાંભળી તુરત તે જાગી ઉઠ્યો. રામહરિએ તેની દીકરીના ઉપર જે જૂથમ ગૂંજરવાનો વિચાર કર્યો હતો તે વાત તેણે આગવે દિવસે જ દીકરીને મોઢોડેથી સાંભળી હતી.

દીકરીની સ્ત્રીસ સાંભળતાં જ ડોસો સમજી ગયો કે, રામહરિ, સાવિત્રીને લઈ જવા માટે આવ્યો છે. આટલું જાણતાં જ ડોસાના શરીરમાં પણ એકાએક નવું બળ દાખલ થયું. ડોસો એક મહિનો થયાં દાસવાયાલવાની શક્તિ ન હોવાથી પયારીમાં જ પડ્યો રહેતો, પરંતુ કેટલું બધું આશ્ચર્ય ! હૃદયનો આવેશ એક વખતે સુડદાને પણ બળ આપીને ઉઠાડે છે, ત્યારે જીવતાની શી વાત ! તે ડોસો હૃદયના આવેશથી તુરત સચેત થઈને પયારીમાં ઉભો થઈ ગયો અને બન્ને હાથ લાંબા કરીને રામહરિને પકડવા માટે દોડ્યો, પરંતુ તે જ વખતે પાંચો ધુન્જતો ધુન્જતો જમીન ઉપર પડી ગયો અને ફરી બેભાન થઈ ગયો. બીજી તરફ રામહરિનાં માણસો, સાવિત્રીને ધરમાંથી બાહાર ધસડી ગયાં. આ વેળા સાવિત્રી પણ મૂંઝિત થઈ ગઈ. તેને મૂંઝિત દશામાં જ રામહરિનાં માણસો કાંધ ઉપર ઉચકાને કાસમબજારમાં આવેલાં રેશમના કારખાના તરફ ઉપાડી ગયા.

~~~~~

અકરણુ ૪ થું

કાસમબજારમાં આવેલું રેશમનું કારખાનું

ઇસ્વી સન ૧૭૬૬ માં કાસમબજારની જે મહત્તા અને જે સંપત્તિ હતી તેનું હમણાં એક ચિહ્ન પણ જોવામાં આવતું નથી. હમણાં કાસમબજારનું અપૂર્વ ગૌરવ અને મહાસંપત્તિ અસ્ત થઈ ગયાં છે અને તે જગ્યા ભયંકર વંગવ જોવી થઈ પડી છે.

રાત દહાડો સોડાનાં ટોળાંથી પરિપૂર્ણ રહેતા, બંગ દેશના વ્યાપારનું મુખ્ય મથક ગણાતા અને ગંગા, જાગીરથી તથા જલંગી, એ ત્રણ નદીઓથી વિટાવલા કાસમબજારની તે સમયની મહત્તા તથા સમૃદ્ધિ, આજ કલ્પનામાં પણ આવી શકે નહીં. ત્યાં અનેક દેશના અનેક વ્યાપારીઓ વ્યાપાર કરવા માટે આવના હતા. ઇંગ્લેન્ડ,

ક્રૌંચો, વલંદાઓ, આર્મીનયનો વગેરેની ઉંચી ઉંચી હવેલીઓ, ગંગા નદીમાં તરતાં અનેક વાહાણો, ઠેકાણે ઠેકાણે વેચવાની વસ્તુઓના કરેલા ઢગલાઓ, નદીના પકખા ઉપર આવેલાં અસંખ્ય માલ ભરવાનાં ગોદાઉતો, અસંખ્ય રેશમનાં કારખાનાઓ, દેથી વણકરોની ભભકાદાર હળરો ડુકાનો અને તેમાં લટકતાં ભાતભાતનાં રંગ ભેરંગી રેશમી લુગડાં, આ સર્વ તે શહેરને અપૂર્વ શોભા આપતું હતું. લોકોનો માટે કાલાહલ, દલાલોની ઉતાવળી દોડધામ, જૂદા જૂદા દેશના વિલાસી પુરુષોના નવનવી ઢપના પોશાકો, ધનલોભી વ્યાપારીઓના ધન મેળવવા માટેના અનેક છગપ્રયુક્ત પ્રપત્નો, અને એક બીજાને છતરવા માટે મહિમામાંહે કરવામાં આવતા કપટ વ્યવહારો, મનુષ્યોના મનની ભયંકર લાલસા દેખાડી આપતા હતા; અને માણસો ધનને માટે સઘળાં દુઃખો અને અપમાનો સહન કરે છે, પરંતુ તેનાથી હારીને પાછા ફરતા નથી, તેની સંપૂર્ણ સાક્ષી આપતા હતા.

રાત્રિ ધનાઢ્ય લોકોની હવેલીઓમાં બળતા દીવાઓનો પ્રકાશ દૂરનાં લોકોને અગણિત તારાના જેવો લાગતો હતો. સાર્યકાળે ઇંગ્રેજના કેન્ટોન્મેન્ટમાં ઇંગ્રેજ વાળાં વાગતાં, અને પાસેનાં ગામમાં રહેતા વણકરોના અને બીજા વૈજ્ઞેવોના ઘરમાં કરતાલના અને ઝાંઝના ચળ્દો થઈ રહેતા. વાદિત્રનો ધ્વનિ ગંગા નદીના બળખળાટ રવની સાથે મિશ્રિત થઈ જતો અને તે અપૂર્વ સંગીતધ્વનિ ચોતરફ ફેલાઈ જઈને શ્રોતાના કાનને અપાર આનંદ આપતો હતો.

આવી મુખ્યકારક સંપત્તિથી ભરપૂર અને અખૂટ દોલતવાળું મનોહર શહેર સો વર્ષમાં જ કેમ પાવમાલ થઈ ગયું? કુકર્મ કરનારી સ્ત્રીની પેટે કાસમબજારનું સોન્દર્ય ચોડા જ દહાડામાં કેમ નાશ પામ્યું? કુલદા સ્ત્રી, જેમ યૌવન પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં રોગગ્રસ્ત થઈને ભયંકર દેખાવની થઈ પડે છે, તેવી જ દશા હમણાં કાસમબજારની પણ થઈ પડી છે. તેવી દશા કેમ ન થાય? શું તે કાશીપુરી જેવું પવિત્ર ધામ હતું? અથવા તો ત્યાં શું મહાત્માઓ સત્સંગ કરવા માટે અને પરમેશ્વરનાં ચરિત્ર સાંભળવા માટે એકઠા થતા હતા? કાશીપુરીમાં જેમ મહાત્મા પુરુષો પ્રભાતમાં ગંગા નદીના તીર ઉપર બેસીને વેદાધ્યયન કરે છે તથા પરમાત્માના શુભાનુવાદ ગાય છે, તેમ કોઈએ એક દિવસ પણ અહીં ગંગા નદીના તીર ઉપર બેસીને ધર્મશાસ્ત્ર અથવા તો ક્રિષ્ણ સંસ્કૃતી જ્યાંઓ ક્રૂરી કૃત્તી? અહીંવા તો ક્રૂરક્રોધને છગ પ્રપંચથી કળી ધૂતીને પાંચ પૈસા એકઠા કરવાનો જ પ્રયત્ન ચાલુ હતો.

શું નદી, શું ગામ, શું નગર કે શું ઉત્તમ પ્રદેશો, હરકોઈ સ્થાન ધર્મના સંબંધમાં આવવાથી જ અમરપણું સંપાદન કરે છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી યૌવન પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આરોગ્ય રહે છે, તેના મુખ ઉપર સ્નેહ, દયા, પવિત્રતા, શાંતિ

વજેરે પ્રકટ રીતે દેખાય છે અને ખીજા લોકો તેને મહાદેવી તરિકે પૂજે છે. તેમ જ્યાં મહાત્મા પુરુષો વસે છે તે સ્થાન પણ ચિરકાળ સુધી પોતાનું પવિત્ર ગૌરવ અને સંપત્તિ-શોભા જાળવી રાખે છે. મનુષ્યો પણ તેને દિવ્યભૂમિ ગણીને તેની પૂજા કરે છે અને તેવાં નગરો, ગામો અથવા તો પ્રદેશો અમરપણું સંપાદન કરીને કાળની ચઢાઈનો હમેશાં પરાજય કરે છે.

ગ્રામીનકાળનું કાસમખળર હમણાં નાશ પામ્યું છે અને તેની પડતી દશા, ડોળધાઈ ધર્મહીન પુરુષોના ક્રુદ્ધ જીવનની નિઃસારતા આપણી સન્મુખ સિદ્ધ કરી આપે છે. પતિના તથા પિતાના મરણ પછી બાળવિધવા સર્વ સંપત્તિની ધણી થાય છે, ત્યારે જેમ સંકટો લુગ્યાએ તેની પાસેથી ધન ખૂંચવી લેવાની ઇચ્છાથી તેને આડે માર્ગે ઉતારી તેની સઘળી દોલત ધીરે ધીરે લૂંટી લે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને રસ્તાની એક બીખારણુ કરી મૂકીને પછી તેનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જ રાજસત્તા વિનાના દેશમાં દેશના નવાબોએ અને દેશના લોકોએ, જ્યારે અખૂટ દોલતવાળા કાસમખળરની રક્ષા કરી નહીં, ત્યારે તે વિધવા નગરીની અખૂટ સંપત્તિ લેવાની આશાથી જૂદા જૂદા દેશના ધનાઢ્ય બ્યાપારીઓ તેની છાતી ઉપર એકઠા થયા અને તેની સઘળી લક્ષ્મી હરી લઈ તેને બિખારણુ કરીને ચાલ્યા ગયા. પવિત્રનદી ગંગા પણ તે નગરીને અપવિત્ર થયેલી જોઈને તેનો ત્યાગ કરીને તે ખીજે ઠેકાણે વહે છે અને કાસમખળર હમણાં ગંગા વિનાનું ચર્ધ પડ્યું છે.

ઈસ્વી સન ૧૭૬૬ ના જુલાઈ મહિનાની એક રાત્રે ખરાખર આઠ વાગ્યાને સુમારે ભારતવર્ષના કુલાંગાર રામહરિનાં બે માણસો સાવિત્રીને પોતાની કાંધ ઉપર ઉંચકીને કાસમખળરના કારખાના પાસે આવી પહોંચ્યા.

રેશમના કારખાનાની જમણી બાજુ તરફ એક માળનું એક લાંબું ઘર હતું, તેમાં ડબ્બસન નામનો એક સાહેબ રહેતો હતો. તે હરામખોરોએ સાવિત્રીને ડબ્બસન સાહેબના તે ઘરની આગળ એક લાંબી ઓસરીમાં કાંધ ઉપરથી નિચે ઉતારી, સાવિત્રી હજી સૂધી બેલાન સ્થિતિમાં હતી. તે કાસમખળરમાં યતા લોકોના ધોંધાટથી જાગ્રત થઈ, અને તેણે જોયું તો પોતે એક મોટા ઘરની ઓસરીમાં જમીન ઉપર પડેલી છે અને પોતાની આગળ એક સીપાઈ ઉભો છે. તે જોઈને સાવિત્રીનું શરીર બચ્ચી કંપવા મંડિતું અને તે વારંવાર પોતાના મનમાં ધ્રુવરની પ્રાર્થના કરતી કહેવા લાગી, “ઓ બીડલજન ભગવાન! આ અનાથ બાળાની વારે ધાજો !”

*

*

*

સાવિત્રીની અને તેના મરણતોલ વૃદ્ધ પિતાની દુર્દશા વર્ણવતા પહેલાં પૂર્વાચરની વાતની સંગતિ માટે કેટલાએક ઐતિહાસિક બનાવો લખવા યોગ્ય મણાશે.

ધણખરા લોકનું એવું માનવું છે કે મુસલમાનોના રાજ્ય વખતે પ્રજા ઉપર અત્યંત જુલમ ગૂજરતો હતો. હા, એ વાત ખરી છે. મુસલમાન રાજ્યો ધણા જ જુલમી હતા. મુસલમાની રાજ્યોના અમલમાં પ્રજાએ ધણાં દુઃખો ભોગવ્યાં છે. પરંતુ તેઓના જુલમમાં ટાઈ પછુ જાતનું કપટ જોવામાં આવતું નહતું. તેઓનો જુલમ તે કરતાં જ માત્ર હતી. પરંતુ તેઓએ કદી વ્યાપારનો જડમૂળથી નાશ કર્યો નથી. અને અનેક જાતના કરો ઉભા કરીને ગરીબ પ્રજાના પૈસા હરણુ કરવા વગેરે, કઠોર ધારાઓથી મુસલમાનોનું રાજ્ય કદી કલંકિત થયું નથી. મુસલમાન રાજ્યોએ વખતો વખત કોઈને લીધે ધણા શ્રીમંતોને અને જમીનદારોને પાયમાલ કરી નાખ્યા છે, ધણાને વટલાવ્યા છે, અને વખતો વખત હુદ્દ વિપયની લાલસા પૂર્ણ કરવા માટે ધણી કુલીન ધરની સ્ત્રીઓનાં શીયળ પછુ લંબ કર્યાં છે; પરંતુ દરિદ્રી અને મેહેનત-મજૂરી કરીને પેટ ભરનારા ગરીબ લોકો, વ્યાપારીઓ અને વણકર વગેરે કારીગરો ઉપર તેઓએ જુલમ ગૂંજાર્યો નથી; તેઓએ તો કેટલાએક વણકરો, અને કારીગરોની કાર્ય કુશળતા જોઈને તેઓને વખતો વખત ધનામમાં જમીનો આપેલી છે, જે જમીનો હજી સુધી તેઓના વંશજો ભોગવે છે.

ખાસીની લઠાઈ પછી બંગાળમાં બ્યારથી કંપની સરકારનું રાજ્ય સ્થાપન થયું હતું, ત્યારથી જ મુરસીદાબાદનો નવાબ ઇંદ્રિજ વેપારીઓના હાથનું રમકડું થઈ પડ્યો હતો. આયલો મીરજાદર ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીના તે સમયના ધનલોભી કામદારોને દાસત્વનું લખત કરી આપીને મુરસીદાબાદના સિંહાસન ઉપર બેઠો ત્યારથી જ દેશી વ્યાપારની પાયમાલી શરૂ થઈ હતી. વેપારી કંપનીએ વ્યાપારની સઘળી ચીજો ઉપર પોતાની જ સત્તા બેસારી હતી. ટાઈ પછુ વેપારી ટાઈ પછુ ચીજ કંપનીના અધિકારીઓની પરવાનગી વગર વેચી શકતો નહોતો. દિવસે દિવસે દેશી વ્યાપારીઓ ઉપર જુલમ વધતો ગયો. વણકર વગેરે દેશી કારીગરો જુલમના માર્યા ધંધા ધાપેઃ છોડી પોતપોતાનાં ગામ તણ દઈને, ખીજ જગ્યાએ નાસવા લાગ્યા.

ઈસ્ટ ઇંડીયા કંપનીના કામદારો સીરાજઉદ્દૌલાના પદ્મજી ચવાનાં વખતે સ્વમાર્ગ પછુ જાણતા નહતા કે લવિથમાં આ વિશાળ ભારતવર્ષની તમામ સત્તા પોતાના હાથમાં આવશે. ખાસીના યુદ્ધ પછી મીરજાદર બંગાળનો સુબેદાર થયો; તે વખતે ઇંદ્રિજેએ તેની પાસે જઈને તેને કહ્યું કે, આપ તો અમોરાં કારખાનાના કામદારોના અને શુમાસ્તાના કામમાં ટાઈ પછુ રીતે હાથ નાંખો એમ નથી, પરંતુ ખીજ ટાઈ જો તેઓના ઉપર જુલમ ગૂંજારવાને આવે તો આપે અમારી કંપનીના કામદારોને સહાયતા આપવી, આવી અમારી ઝરજ છે. મીરજાદરે આ વાતમાં પોતાની સંમતિ આપીને તેઓને સહાયતા આપવાનું વચન આપ્યું. ત્યાર પછી કંપનીના શુમાસ્તાઓ

અને કામદારો વણકર વગેરે તમામ દેશી કારીગરો ઉપર હુકમ ચલાવવા લાગ્યા. તે વખતે સારા કુટુંબના ઇંત્રિજો હિંદુસ્તાનમાં આવતા નહોં, પરંતુ હલકા કુટુંબના ઇંત્રિજો જોએને ત્યાં અજના પણ વાંધા હતા, તેવા જ આ દેશમાં આવવાનું જોખમ વહેરતા હતા. નાણું મેળવવા માટે ગમે તેવું હલકું કામ કરવાને પણ તેઓ પાછી પેની કરતા નહોં.

ઇંત્રિજો દેશી વણકરોની ઇચ્છા ઉપરવટ થઈ આગળથી તેઓને બાહાના તરિક્કે પૈસા આપીને તેઓની પાસેથી પરાણે લખાવી લેતા હતા કે, અમુક મુદતમાં અમારે તમને આટલાં લુગડાં વણીને હાજર કરવાં. વણકરોની આવી ઇચ્છા નહતી છતાં પણ તેઓ સત્તા આગળ મૌન રહીને કંપનીના અમલદારોને લખી આપતા હતા, અને લુગડાંઓ તૈયાર થતાં એટલે લખને ઇંત્રિજ કારખાનાના ગુમાસ્તાઓ પાસે જતા. કંપનીના ગુમાસ્તાઓ સો રૂપિયાની કિંમતનાં લુગડાની પચાસ રૂપિયા કિંમત આંકતા હતા. નિરાધાર વણકરોની પાસે આ અન્યાય અટકાવવાનો કોઈ પણ ઉપાય નહોતો. તે વખતે દેશમાં મીરજાદર નવાબ હતો, પણ તેણે કારખાનાના ઇંત્રિજો અને ગુમાસ્તાઓનાં કામકાજમાં કોઈ પણ રીતે આડે ન આવવા માટે કંપનીના વડા ઇંત્રિજોને વચન આપ્યું હતું, તેથી બીયારા વણકરો મૂંગે મોંઢે કંપનીના અમલદારોને અન્યાય સહન કરવા લાગ્યા. તે વખતે 'કાસમખળનરમાં' ફ્રેંચો, આરમીનયતો અને વલંદાઓનાં પણ દેશમનાં કારખાનાં હતાં અને વણકરો ફ્રેંચોને ત્યાં અને વલંદાઓને ત્યાં પણ પોતાનાં લુગડાં વેચતા હતા. પરંતુ કંપનીના ઇંત્રિજોની સત્તા થયા પછી તેઓએ વણકરોને પોતાનાં લુગડાં ફ્રેંચો અને વલંદાને ત્યાં વેચવાની સાફ મના કરી. કામચ કોઈ વણકર ઇંત્રિજોનો અટકાવ ન ગણકારીને ફ્રેંચને કે વલંદાને લુગડાનું વેચાણ કરતો તો ઇંત્રિજ કારખાનાનો વડો સાહેબ અને ગુમાસ્તાઓ તેને મોટી શિક્ષા કરતા. કોઈ કોઈવાર તેઓના ધરખાર વગેરે સહાં લુટી લેતા. તેમ થવાથી તે વખતે ધણા વણકરો જાતિબદ્ધ પણ થયા હતા અને કેટલાએક હુમેશાને માટે પોતાનો ધધી છોડી દઈ, માર્યાં મુઝાવીને વેરાગી થઈ ગયા હતા.

ફ્રેંચોને અને વલંદાને ત્યાં વચ્ચે વેચવાથી વણકરોને થોડા કિંમત ઉપજતી હતી, પરંતુ તેઓ ધરટ ઈંડીયા કંપનીના કામદારોની બીકથી તેઓને ત્યાં લુગડાં વેચી શકતા નહોં. ઇંત્રિજ ગુમાસ્તાઓ અને કંપનીના બીજા લોકો વણકરોની પાસેથી પૈસા પડાવવા માટે તેઓના ઉપર વારંવાર ફ્રેંચો અને વલંદાઓને ત્યાં વચ્ચે વેચવાનો આરોપ મૂકતા અને વડો અધિકારી તે સાંભળીને તેના ખરાખોટાની તપાસ રૂંચી વિનાજ, દુરત તેઓને ધેર સીપાઈઓ દોડાવતો. તે સીપાઈઓ તેઓનાં

ધરમાં ઘુસી જઈને ધરની માલ-મિલકત જપ્ત કરતા ને તેઓનાં કુટુંબો ઉપર જૂલમ જૂગરવામાં બાકી રાખતા નહીં.

કાસમખજારની આસપાસના ગામોમાં અસંખ્ય વણકરો રહેતા હતા. પરંતુ લોક વાપકા એવી છે કે, મીરકાસમ બંગાળાની રાજ્ય ગાદી ઉપરથી પદભ્રષ્ટ થયા પછી, ઇ. ૧૭૬૬ ની સાલમાં એક રાતમાં જ સાતસો વણકર કાસમખજાર તથા દધને ખીજે ઠેકાણે નાસી ગયા હતા.

સાવિત્રીના પિતા સભારામ પ્રખ્યાત વણકર હોતો. વણકરોમાં તેના જેવું ઉંચી જાતનું વણાટકામ જણનારા ધણા જ થોડા હતા. જ્યારે અલીવર્દીખાન, મુર્શીદાબાદનો સુબેદાર હોતો ત્યારે સભારામે એક ઉંચી જાતનું વસ્ત્ર તે સુબેદારને ભેટ કર્યું હતું. અલીવર્દીખાન તેની વણવાની કુશળતા જોઈને બહુ ખુશ થયો હતો અને તેણે સભારામને પાંચસો વિધા જમીન તેનાં કળા કૌશલ્ય જોઈને બક્ષીસ આપી હતી. મુર્શીદાબાદના શેઠ શાહુકારોને માટે સભારામ ઉંચી જાતનાં લુગડાં તૈયાર કરતો હતો. અને શેઠ શાહુકાર વગેરે પણ વિવાહ, સીમંત, નામકરણ વગેરે શુભ પ્રસંગ ઉપર સભારામને હજાર બે હજાર રૂપિયા આપતા હતા. આ રીતે સભારામે સારી દોલત એકઠી કરી હતી. પરંતુ પાંચસો વિધા જમીન મળવા પછી સભારામે સાધારણ લુગડાં વણવાનો ધંધો છોડી દીધો હતો, કેવળ શેઠ શાહુકારનાં કુટુંબને માટે અને નવાબનાં કુટુંબ માટે જ ઉંચી જાતનાં લુગડાં તૈયાર કરતો, જેમાંથી તેને વર્ષ દહાડે બે ત્રણ હજાર રૂપિયાની પેદાશ થતી હતી. દેશમાં ધરત ઇંડીયા કંપનીની દીવાનગીરી થયા પછી, ઇંગ્લેન્ડ કંપનીના વડાએ જાણ્યું કે સભારામ વણવાના કામમાં ધણો જ કુશળ છે; સભારામપર, રેશમના કારખાનાના વડા ઇંગ્લિજની જે દૃષ્ટિ પડી હતી તે દૃષ્ટિ શનિશ્વરની દૃષ્ટિ બરાબર ફર હતી. હમણાં સભારામ વૃદ્ધ થયો હતો અને તેનામાં હાલવા ચાલવાની શક્તિ રહી ન હતી. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. કાલાચાંદ, ગોરાચાંદ, અને રાયચાંદ તથા એક જમાઇ હતો, જેનું નામ નવીનપાળ હતું. તે પણ તેઓની સાથે જ વણવાનો ધંધો કરતો હતો. ઇંગ્લિજોને શુમારતો રામ-હરિ કેટલાએક દલાલો અને સીપાઇઓને લઈને એક દિવસે સભારામને ઘેર ગયો અને તેના દીકરાઓને સો રૂપિયા પ્રથમથી બાહાનામાં દઈને અમુક સુદતમાં લુગડાં તૈયાર કરવાનું કહ્યું, પરંતુ સભારામના પુત્રોએ અને જમાઇએ બાનાના રૂપિયા લેવાની નાપાડી. રામહરિએ તેઓનું કહેવું જરા પણ સાંભળ્યું નહીં અને તેઓના હાથમાં પરાણે સો રૂપિયા બાનાના મુઠ્ઠાને તેઓના હાથની પોતાના લખતમાં સહી લઈ લીધી અને પછી પોતાની હાક્ષીસમાં ચાલ્યો ગયો. લખત ઉપર સભારામના પુત્રોએ અને જમાઇએ પોતાના હસ્તાક્ષર કરી અપ્યા હતા. તેમાં એમ લખ્યું હતું

કે, ‘અમારે તમને બે મહીનામાં બે હજાર રેશમી લુગડાં તૈયાર કરી આપવાં.’ પરંતુ તે લખતની વીજતથી સમારામના પુત્રો અજણ હતા. બે મહિના વીત્યાકેટલે કારખાનાના વડા સાહેબે સમારામના પુત્રોને અને જમાઈને તેડાવ્યા અને તેઓને બે હજાર નંગ હાજર કરવાનું કહ્યું; તે સાંભળીને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને લખતીત ચઢીને બોલી ઉઠ્યા, “ધર્માવતાર! આપ આ શું બોલો છો? બે મહિનામાં એટલાં નંગ તૈયાર થઈ શકે ખરાં કે?” તે સાંભળીને રામદરિ બોલી ઉઠ્યો, “ધર્માવતાર! વણકરની જાત ઘણી જ લુચ્છી હોય છે. તેઓએ સઘળાં લુગડાં સૈદાબાદમાં આરમીનયનોને ત્યાં અને ફ્રેન્ચ વ્યાપારીઓને ત્યાં વેચી માર્યા છે. તેઓ ચાહે તો બે મહિનામાં બે હજાર તો શું પણ પાંચ હજાર લુગડાં પણ તૈયાર કરી શકે.” કારખાનાના વડાએ તે સાંભળીને હુકમ કર્યો કે, “આ ચારોને કેદ કરો અને તેમનાં ઘરઆર છુટી લઈને આપણા ખાનાના રૂપિયા વસૂલ કરો.” સાહેબનો હુકમ થતાં જ રામદરિ કેટલાએક સીપાઈઓ લઈને સમારામના ઘર તરફ ચાલ્યો. આજે રામદરિના મનમાં આનંદ સમાતો નહતો, કારણ કે આજે તેની ધનલાલસા પૂર્ણ થવાની હતી. રામદરિ કારખાનામાંથી બહાર નિકળ્યો એટલામાં તો સમારામનો ઠાઈ પરિચિત પુરુષ દોડતો દોડતો તેની અગાઉ સમારામને ઘેર આવી પોહોંચ્યો અને સમારામની સ્ત્રીને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. એ સમયમાં ઇંગ્લેન્ડના કારખાનાના સીપાઈનું નામ સાંભળતાં જ ગાભણીઓના ગાભ પણ છુટી પડતા હતા. સમારામની સ્ત્રીએ પોતાના ઘરપર આદત આવવાની જાણીને પોતાના દીકરાઓની વહૂઓને અને દીકરીને સાથે લઈ નાસવાનો વિચાર કર્યો. આ વખતે સાવિત્રી પોતાના અર્ધગ પિતાને ઉચ્છીને જંગલ તરફ નાસવા માંડી, પરંતુ સૌ એક તરફ જ નાસવા માટે તો એક સાથે જ પકડાઈ જાય, એવી શંકાથી સમારામની સ્ત્રી અને વહૂઓએ સૈદાબાદમાં આવેલાં આરમીનયનોનાં કારખાના તરફ નાસવાનો વિચાર કર્યો અને સૌ જેવાં ઘરમાંથી બહાર નિકળ્યાં કે તેઓએ સીપાઈઓની સાથે ગુમાસ્તાને પોતાના ઘર તરફ આવતો દીઠો તેથી તેઓ લખતી દિશ્મુદ થઈને આડે માર્ગે દોડવા લાગ્યા. તેઓને નાસતાં જોઈને પેલા સીપાઈઓ તેમની પાછળ દોડ્યા. એટલે અનાથ અબળાઓ ઠાઈ પણ ઉપાય ન સૂઝવાથી ઝગા નદીના પ્રવાહમાં કુદી પડી. ઝગા નદીએ તે અનાથ અબળાઓને પોતાના વક્ષસ્થળ પર ઝીલી લઈ તેઓનાં સર્વ દુઃખ દૂર કર્યા અને સાવિત્રીને પોતાના તટ ઉપર ઊપાવી રાખી. તે વખતે તે કુલાંગાર પાપીઓને જીલમ કરતાં ઠાઈપણ અટકાવનાર ન હતા, કારણ કે દેશ રાજા છતાં રાજા વિનાનો થઈ પડ્યો હતો, અને જેને જેમ કાવે તેમ કરતા હતા. આ પવિત્ર નિરાધાર સ્ત્રીઓએ તે પાપીઓના હાથમાંથી છૂટીને, પરમેશ્વરના મંગળમય બોળામાં વિશ્રાંતિ સંપાદન કરી.

રામહરિ, સીપાઇઓની સાથે સહારામના હજાર ધરમાં દાખલ થયો અને ધરની તમામ વસ્તુઓને બાહાર કાઢીને વેચવા માટે કાસમખજારના કારખાનામાં મોકલાવી દીધી. અને પછી ધરમાં સહારામના ધનની ચોતરફ શોધ કરવા લાગ્યો, પરંતુ ક્યાંક પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહીં. તે સમયમાં દેશી લોકો ધરની નીચે ભોંય-રામાં અથવા બીતમાં કરેલા સંચમાં છૂપી રીતે નાણું રાખતા હતા, જેથી એકદમ કાંઈ નાણું લઈ જઈ શકે નહીં. રામહરિએ સહારામના આ ધરને ખોદાવી જોયું, પરંતુ કાંઈપણ ઠેકાણેથી ધનનો પત્તો લાગ્યો નહીં અને તેના સવળો પરિશ્રમ બર્થ ગયો. ઈંગ્લેન્ડના કારખાનાના ગુમાસ્તાઓ અને સીપાઇઓ જ્યારે કાંઈના ધર ઉપર દરોડો પાડતા હતા, ત્યારે તે પ્રથમ તે ધરની સ્ત્રીઓને ફેદ કરતા હતા; તેઓના મનમાં ખાતરી હતી કે આપણે સ્ત્રીઓના ઉપર જુલમ ગૂંજરવા માંડ્યું એટલે તેઓ ધન રાખવાની છૂપી જગ્યા આપણને તુરત દેખાડી દેશે. આવા વખતમાં જે અભાગણી સ્ત્રી તેઓના હાથમાં આવતી હતી, તેઓના તરફ તેઓ એટલી બધી ક્રૂરતા વાપરતા હતા કે જેનું સ્મરણ કરતાં પણ હૃદય ફાટી જાય.

આજો દહાડો જમીન ખોદાવી પણ છૂપા ધનનો કાંઈ ઠેકાણો પત્તો લાગ્યો નહીં, એટલે રામહરિ, નિરાશ થઈને કારખાના તરફ પાછો વળ્યો અને તેણે વિચાર કર્યો કે સહારામના પુત્રોને અને જમાઈને શિક્ષા કરવાથી તે કદાચ માને તો માને. આવો વિચાર કરીને તેઓને ખુબ માર્યા. મારને લીધે ગોરાચાંદ અને રાયચાંદ મરી ગયા અને કાળાચાંદ તથા નવીનપાલ દસ્તાવેજનો ભંગ કરવાના અપરાધથી કસકતાની જેલમાં ફેદખાને પડ્યા.

ખીજી તરફ સાવિત્રી પોતાના વૃદ્ધ પિતાને લઈને ભયની મારી બે દિવસ સૂધી બૂખી બૂખી જંગલમાં છુપાઈ રહી. સાવિત્રી નાની ઉંમરથી જ પિતા તરફ બહુ ભક્તિભાવથી વર્તતી હતી અને પિતાને જ પોતાનું જીવન સર્વસ્વ ગણતી હતી, માટે પિતાએ પણ દીકરીને પરણાવ્યા પછી, સાસરે ન વળાવતાં નવીનપાલને ધર જમાઈ કરી રાખ્યો હતો.

બે દિવસ અને બે રાત્રિ થીલા પછી, સાવિત્રીએ પિતાને કાંઈ પણ ઠેકાણે લઈ જવાનો કરાવ કર્યો. પોતાની મા, ભાઈઓ, ભાભીઓ અને પતિની શી દશા યદ હશે તે સાવિત્રી જાણતી નહોતી. ધણે ધણે વિચાર કર્યો પછી તે પાછી પોતાના રહેવાના ધરમાં જ આવી અને જોયું તો આખું ધર પડી ગયેલી સ્થિતિમાં હતું. ધરની જમીનમાં અને બીંતોમાં ઠેકઠેકાણે મોટાં મોટાં ખાંકાં કરેલાં હતાં. સરસામન કાંઈ પણ નહોતો, તેમ એક મૂડી અનાજ પણ ધરમાં નહતું, જે રાંધીને પોતાની કુખા શાંત કરે. સાવિત્રી અને તેના પિતા બે દિવસનાં બૂખ્યાં હતાં, તેઓને બૂખ

પણ કકડીને લાગી હતી. સાવિત્રીએ કેટલોક વિચાર કર્યા પછી નાસતી વેળા પોતાના શરીર ઉપર એક બે ધરેણાં રહી ગયાં હતાં તે સૈદ્યાબાદમાં વેચી નાંખીને તેના પૈસામાંથી ચોખા લાવવાનો ઠરાવ કર્યો અને સૈદ્યાબાદ તરફ ચાલી. રસ્તે જતાં આર્મીનીયન વેપારી આરદુમની મડમની આયા તેને મળી, તેનું નામ બદરઉત્ત્રીસા હતું. તે આયા પોતાના સાહેબની મડમ માટે લૂગડાં ખરીદવાને વારં-વાર સભારામને ઘેર જતી હતી, તેથી સભારામના કુટુંબની સ્ત્રીઓને બદરઉત્ત્રીસાની સાથે વિશેષ પરિચય હતો. બદરઉત્ત્રીસા, સાવિત્રીને જોતાં વારને જ તેને ગળે વળગી પડી ને રડવા લાગી. સાવિત્રીએ પણ રડતાં રડતાં તેને પૂછ્યું, “મા, બાઈઓ અને બાબીઓનું શું થયું? તેઓ શું તમારા કારખાના તરફ તો દોડીને આવ્યાં નથી ના? તેઓના સમાચાર મને કહો.”

બદરઉત્ત્રીસા કરુણ સ્વરે બોલી. “કાલે તારી મા અને બાબીઓનાં મુઠ્ઠાંઓ નદીમાં તરી નીકળ્યાં હતાં. તારા બાઈ રાયચાંદ અને ગોરાચાંદ, મારને લીધે મરી ગયા છે, તેઓનાં મુઠ્ઠાંને ગંગા નદીમાં ફેંકી દીધાં છે, અને તારા ઘણીને ત્રણ વડા બાઈને કલકત્તાની જેલમાં મોકલી દીધા છે.”

સાવિત્રી એ સમાચાર સાંભળતાં જ મૂર્છિત થઈ ગઈ એટલે બદરઉત્ત્રીસા તેનું માથું પોતાના બોળામાં લઇને રસ્તાની એક બાજુએ બેઠી. થોડીવાર પછી તેને બાન આવ્યું એટલે સાવિત્રી પોતાનું કપાળ કુટતી રડવા માંડી. બદરઉત્ત્રીસાએ તેને સમજાવીને કહ્યું કે, “આમ રસ્તા ઉપર બેસીને રડવાથી કંપનીનાં માણસો તને ઓળખશે તો વળી અનર્થ થશે. તારા ઘરમાંથી છૂંધું ધન કંઈ પણ હાય લાગ્યું નથી તેથી તેઓ તને ઓળખશે તો પાછા તને કેદ કરીને છૂપા ધનની શોધ માટે પ્રયત્ન કરશે.” પરંતુ સાવિત્રી શોકને લીધે બહેરી થઈ ગઈ હતી તેથી બદરઉત્ત્રીસાનું કહેતું જરાપણ સમજી શકી નહીં. આખર બદરઉત્ત્રીસા તેનો હાથ પકડી તેને ઘેર લઈ ગઈ અને તેના માથા ઉપર પાણી છાંટ્યું તોપણ તેને બાન આવ્યું નહીં; કારણ કે આ વખતે તે બચકર મૂર્છાને વશ થઈ ગઈ હતી. બદરઉત્ત્રીસાએ જણ્યું કે સાવિત્રીએ કંઈ પણ ખાધું નથી તેથી તે નિર્ભજ થઈ ગઈ છે, અને હજીપણ ખાશે નહીં તો આથી પણ દુર્બળ અને ચેતન વિનાની થઈ પડશે અને છેવટે શોકમાં ને શોકમાં મરી જશે, તેથી તે સાવિત્રીને તેના પિતાની પાસે સ્વાડીને મેમ સાહેબની પાસે આવી અને તેને સભારામના ઘરની સઘળી વાત કહી સંભળાવી. મેમ સાહેબનું દયાળુ હૃદય તે સાંભળીને અત્યંત પીગળી ગયું અને તેણે બે તણુ રૂપીઆના ચોખા પેલી આયાની સાથે, ચાકરો મારફતે, મોકલાવી આપ્યા. પરંતુ સાવિત્રી તે ચોખા કેવી રીતે રાંધીને ખાઈ શકે! તેનું હૃદય શોકાનલથી બળતું

હતું. બદરઉન્નીસા તેને વારંવાર ઉપદેશ આપતી હતી, પરંતુ આવી શોકની વેળાએ ઉપદેશ વાક્યો પણ તેના હૃદયને ધારણા આપી શક્યા નહીં.

વૃદ્ધ સહારામ હજી સૂધી કાંઈ પણ સાંભળતો નહોતો. તે થોડી વાર પછી બોલ્યો, “બેટા સાવિત્રી ! ગળું સૂકાઈ ગયું છે, એક ધુટડો પોણી પાને !” પિતાની કુર્દશા જોઈને સાવિત્રીનું હૃદય શોકથી વધારે વીધાઈ ગયું, તેણે ઉઠીને પિતાને ઘૂંટણ પાણી પાડ્યું, અને તેને માટે ભાત રાંધવા લાગી. ભાત તૈયાર થયા કે પિતાને જમાઆ, પરંતુ તેણે કાંઈ પણ ખાધું નહોતું. બદરઉન્નીસા મુસલમાન હતી, તેથી સાવિત્રીને પકડીને પરાણે તેના મોઢામાં ઢાળીઓ મૂકી શકે તેમ નહોતું. છેવટે બદરઉન્નીસા બોલી, “બેટા, તું લાંબણ કરીને મરી ગઈ તો તારા આ વૃદ્ધ અર્પણ પિતાને પાણી પણ ઢાણ પાશે ?” બદરઉન્નીસાનો અત્યંત આગ્રહ જોઈને સાવિત્રી વગર છૂટકે પાણીની સાથે ભાત ડાળીને પી ગઈ. આ વખતે સાર્યકાળ થયો હતો તેથી બદરઉન્નીસા તેના ધરમાં દીવો કરીને પોતાને ઘેર ગઈ.

સહારામ બોજન કર્યો પછી જરા ટટાર થયો. એટલે તેણે સાવિત્રીને પૂછ્યું, “બેટા તારી મા અને લાઇઓના કાંઈ સમાચાર મળ્યા ?” તે સાંભળી સાવિત્રીએ રડતાં રડતાં મા, લાઇઓ તથા લાભીઓના સર્વ સમાચાર કહ્યા. સહારામ પોતાના કુટુંબની માઠી દશા સાંભળીને ઘેવા જેવો થઈ ગયો અને ત્યારથી તે બેભાન જ રહેવા લાગ્યો. મગ્ન કાંઈ કાંઈવાર તેને બાન આવતું હતું.

ઇસ્વી સન ૧૭૬૬ ના જાનેવારી મહિનામાં સહારામના કુટુંબ ઉપર ઉપવી આક્રમ ગૂજરી હતી, અને જીલાઈ સૂધી બાપ દીકરી પોતાના ધરમાં રહ્યાં હતાં. સાવિત્રીએ તેટલો સમય પોતાની પાસે જે કાંઈ ધરણું હતું, તે વેચીને પોતાની આજીવિકા ચલાવી અને વચ્ચે વચ્ચે આરાટુન સાહેબની મેમે પણ તેને મદદ કરી. બદરઉન્નીસા પણ રોજરોજ આવીને તેની ખબર અંતર પૂછી જતી હતી. જે વધુ-કરો અને બીજા લોકો સહારામના આ ઇનામી ગામમાં રહેતા હતા તે સૌ હમણાં નાસી ગયા હતા અને આખું ગામ ઉજડ થઈ ગયું હતું. જીલાઈ મહિનાના આરંભમાં સાવિત્રીની પાસે પોષણ માટે કાંઈ પણ સાધન નહોતું તેથી તે એક દિવસે ધરના બગીચામાંથી કેટલીએક ફેરીઓ લઈને બજારમાં વેચવા માટે ગઈ હતી. તે જ રાત્રે રામહરિ, સહારામને ઘેર આવીને સાવિત્રીને ઉચડી ગયો હતો.

*

*

*

ભરતખંડનો બાવી ગવર્નર જનરલ વૉરન હેસ્ટીંગ્સ પહેલાં કાસમખાનના રેશમના કારખાનામાં આસીસ્ટન્ટ હતો. વૉરન હેસ્ટીંગ્સ કેટલેક દરજ્જે ધનનો મોટો લોભી હતો, પરંતુ વિષય લંપટ ન હતો. તે કાસમખાનમાં રહેતો ત્યારે તેની સ્ત્રી તેની સાથે હતી અને તે જ ઠેકાણે તેની પહેલી સ્ત્રી અને તેના પુત્રનું

મરણ થયું હતું. વૉરન હેસ્ટીંગ્સ પછી તેની જગા ઉપર લેફ્ટેનન્ટ ડબ્લસનની આસીસ્ટન્ટ તરીકે નિમણૂક થઈ હતી, તે જરા વિષય લેપટ હતો. કારખાનાના દેશી ગુમાસ્તાઓ તેને હમેશાં દેશી સ્ત્રીઓ-મેળવી આપતા હતા. જે કાઈ ગુમાસ્તો કાઈ દહાડો તેનું કુકાર્ય કરવા માટે ની પાડતો તો ડબ્લસન સાહેબ તુરત તેના નામ ઉપર રીપોર્ટ કરીને તેને કારખાનામાંથી કઢાવી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. બંગાળી લોકો ચાકરીને માટે ધણા જ લાલચુ હોય છે. આ જગતમાં એવું કયું કુકાર્ય છે કે જે કુકાર્ય ક્ષુદ્ર ચાકરીને માટે બંગાળીઓએ કરવાનો સંકાય કયો છે! ચાકરી એ બંગાળીઓનું મુખ્ય જીવન ગણાતું હતું. તે વખતે જેઓ ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીના રેશમના કારખાનામાં અથવા તો મીઠાના કારખાનામાં નોકરી મેળવવા પામતા તેઓ દેશના નવાબ ચર્ચ પડતા હતા; અને રેશમના કારખાનામાં જેઓ ગુમાસ્તાગીરી કરતા હતા તેઓને ડબ્લસન સાહેબના કુકાર્યમાં સહાયતા કરવી પડતી હતી.

તે વખતે રામહરિ કાસમખજારમાં આવેલા રેશમના કારખાનામાં ગુમાસ્તો હતો. તે કામકાજમાં ધણો કુશળ હતો અને સરકારી કામ પ્રાણુંત પરિશ્રમ કરીને પણ કરતો હતો. તે ડબ્લસન સાહેબના શોખને પણ સરકારી કામમાંનું એક કામ ગણતો હતો. હમણાં કાસમખજારની આસપાસ આવેલાં નાનાં નાનાં સઘળાં ગામ ઉગડ ચર્ચ ગયાં હતાં તેથી રામહરિ સરકારી કામ બરાબર બળવી શકતો નહોતો.

એક દિવસે ડબ્લસન સાહેબે રામહરિને કહ્યું, “સાલા બદબત! ટોમ કુચ કામકા આદમી નહીં હે. તુમકો બરખાસ્ત કરનાં હોગા.” રામહરિએ જોયું કે મોટી આફત આવી પડી, હવે કામ બળવા સિવાય ધૂટકા નથી, તેથી સાહેબને સલામ કરીને સ્ત્રીની શોધમાં ઉતરી પડ્યો. ચાર પાંચ દિવસ સૂધી શોધ કરતાં પણ જ્યારે તેને કાઈ પણ સ્ત્રી હાથ લાગી નહીં, એટલે તે ડબ્લસન સાહેબની પાસે ગયો અને સરકારી કામ પાર પાડવા માટે સાહેબ પાસે સાત દિવસની રજા માગી, પરંતુ કેટલાંએક જરૂરીઆત કામ હોવાથી સાહેબે તેને રજા આપી નહીં. તે પછી એક દિવસે રવિવારને પાછલે પહેરે ડબ્લસન સાહેબ દેવળમાંથી પાછો ફર્યો તે વખતે તેણે રામહરિને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. રામહરિ, ધૂનતો ધૂનતો સાહેબની આગળ હાજર થયો એટલે સાહેબ ક્રોધ કરીને બોલી ઉઠ્યો, “ઓ કમબત! તુમકો યાદ નહીં કે, તીન ચાર દેકે હમ તુમકો માફ કીયા, પીછે ચાકરી બાધગા.” જે સાંભળીને રામહરિ બહુ જ ભયભીત થઈ ગયો અને બોલ્યો, “થેકયુ સર! વેરી ગુડસર.” એમ બોલીને સાહેબના બંગલામાંથી બહાર નીકળ્યો અને વિચાર કયો કે આજે ગમે તેમ થાય પણ સાહેબને સ્ત્રી મેળવી આપવી. ધણો વિચાર કર્યો પછી તેને યાદ આવ્યું કે, સલારામની દીકરી સાવિત્રી પોતાના પડી ગયેલા ઘરમાં રહે છે, તેથી

સાવિત્રીની પાસે આવીને તેને અનેક લાલચો બતાવી લોભવા લાગ્યો. પરંતુ સાવિત્રી પનિવ્રતા હતી. પ્રાણ જતાં પણ પોતાનો ધર્મ ત્યાગ કરે તેવી તે ન હતી. તેણે ભાવી સંકટમાંથી બચવા માટે નાસી જવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ મરવા તૈયાર થયેલા પિતાને મૂકીને કેમ જવાય ? છેવટે તે પરમેશ્વરના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ત્યાં જ રહી. જ્યારે તેને રામહરિની વાત યાદ આવતી ત્યારે તે બોલી ઉઠતી કે, “ઓ દીનબંધુ બીડલંજન ભગવાન ! તમે મારા શીવળનું રક્ષણ કરજો.” રામહરિએ બે ત્રણ દિવસ સૂધી સાવિત્રીને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ સાવિત્રી સમજી નહિ. છેવટે રામહરિએ જોયું કે સાવિત્રી કેાઇ પણ રીતે ‘માનસે’ નહીં તેથી તેણે આજે રાત્રે કારખાનાના મજુર મારફતે, સાવિત્રીને બળાત્કારથી ઉચ્છેદી લાવીને સાહેબના બંગલાના આગલા ભાગમાં બેસાડી છે, અને સાવિત્રી કંપતી ભયથી ‘હે બીડલંજન ભગવાન મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો’ એમ પ્રાર્થના કરતી બેઠી છે.

રાતના આઠનો સુમાર હતો; તે વખતે સાવિત્રીને ડબ્બન સાહેબના બંગલાની આગળના ભાગમાં મૂકાવીને રામહરિએ ડબ્બન સાહેબને તે ખુશાલીના સમાચાર આપ્યા. સાહેબે ખુશી થઇને કહ્યું કે, “અચ્છા અંદર લેઆવ્યો.”

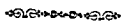
ઈશ્વરનું કર્તવ્ય મનુષ્યના વિચારની બહાર છે. પાપીઓને કુકર્મ કરતાં અટકાવવા માટે અને પાપીઓના જીવમમાંથી નિરાધારની રક્ષા કરવા માટે ઈશ્વર કાર્યકરણ શૂંભલાદ્વારા પાપીઓના હાથપગ બાંધી રાખે છે. રામહરિ સાવિત્રીને અંદરનાં ઓરડામાં લાવવા માટે જેવો બહારનીકબ્યો કે તેણે કારખાનાના વડા અધ્યક્ષ ક્રાન્સીસ સામ્રકને બહારના ભાગમાં ઉભેલો દીઠો. સામ્રક સાહેબ વિષયલંપટ ન હોતો, એટલું જ નહીં, પરંતુ તે ખીજ સાહેબોને પણ કુકર્મો અને હલકાં કામે કરતાં અટકાવવાનો બનતાં સૂધી પ્રયત્ન કરતો હતો. રામહરિને જોતાં વેત જ સામ્રક બોલી ઉઠ્યો; ‘અરે આ સ્ત્રી કેાણુ છે ?’ રામહરિ પોતાના ઉપરીને જોઇને પ્રથમ તો કંપવાણો પડી ગયો, પરંતુ પાછળથી હીમત આણીને બોલ્યો, “ધર્મવતાર ! કેાઇએક વેણુવડી અંધારી રાત્રે ભૂંચી પડી હતી. તેને હું અહીં તેડી લાવ્યો છું. તે આજની રાત મારે ઘેર રહેશે અને કાલે સવારે પોતાના અખાડામાં પાછી ચાલી જશે.”

સામ્રક સાહેબ, આ વખતે બહુ જ હતાવળના કામમાં હતો તેથી ખીજે કંઈ પણ પ્રશ્ન ન કરતાં અંદર ગયો અને ડબ્બન સાહેબના ઓરડાની સાંકળ ખખડાવીને પોકારવા લાગ્યો. લેફ્ટેનન્ટ ડબ્બને અંદરથી તુરત જવાગ આપ્યો. “કમઇન સર, મીસ્તર સામ્રક” એટલે સામ્રક અંદર જઇને બોલ્યો, “લેફ્ટેનન્ટ ડબ્બન !

તમારે હમણું જ દીનાઝપુર જવું પડશે. પચાસ ગોરા સીપાઇ અને બસો દેશી સીપાઇઓને સાથે લઇને તમે હમણું જ દીનાઝપુર ચઢી જાઓ. મેં લેફ્ટેનન્ટ મેજર એડલીકને સઘળા સામાનની તૈયારી કરવા માટે એક લેટર લખ્યો છે. હું ધાઠું છું કે તેણે સઘળો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો હશે. તમારે જરા પણ વિલંબ કરવો નહોતો. હમણું ને હમણું જ તૈયારી કરો. દીનાઝપુરના આર્મીનીયન વેપારીએ ક્યારાપીટ આરાદુનના મીઠાના ગોડાઉનમાં ત્રીસ હજાર મણુ મીઠું ખરેલું છે. તેને પોતાનું સઘળું મીઠું ટ્રેડિંગ કંપનીને-વેપારી સજાને ત્યાં વેચવા માટે વારંવાર સમજાવ્યો, તથાપિ તે કોઈ પણ રીતે માનતો નથી. મેં છેવટે મણુ દીઠ બે રૂપીઆનો ભાવ આપવાનું તેની પાસે કબુલ કર્યું, તે પણ તેણે માન્યું નહોતું. માટે તમારે ત્યાં જઈને પ્રથમ તો તેને મણુ દીઠ બે રૂપીઆનો ભાવ આપવાની વાત કહેવી અને સમજાવવો. જો તે સમજે નહોતો તો તેનું સઘળું મીઠું જપ્ત કરી લેવું અને મણુ દીઠ બે રૂપીઆને ભાવે જેટલા રૂપિયા થાય તેટલા તેના ગુમાસ્તાને મોકલી આપવા.”

ડબ્બસન બોલ્યો, “આપ ઘેર પધારો, હું હમણું જાઉં છું.” પરંતુ સાઇકલ દરેક કામને માટે બહુ જ યીવટ ધરાવતો હતો તેથી તેણે કહ્યું, “તમને રવાના કર્યા પછી જ હું ઘેર જઈશ. તમે તમારા ચાકરને લૂગડાં બાંધવા માટે કહો.” ડબ્બસને બાણ્યું કે, હું જ્યાં સુધી રવાના થઈશ નહોં ત્યાં સુધી સાઇકલ સાહેબ જશે નહોં, તેથી તેણે પોતાના ચાકરને ઉતાવળથી સામાન બાંધવાનો હુકમ આપ્યો અને બહાર આવી રામહરિને એક લાત મારીને કહ્યું, “સાલા, સાઇકલ સાહેબનું દેખતા નહોં, સમાલો.”

રામહરિ, સાહેબની કેામળ લાતનો પ્રહાર પડતાં જ અંદરના ભાગમાંથી બહાર આવ્યો અને સાવિત્રીને કહ્યું, “ઝટ નાસી જા, આજ હાથે પગે લાગીને સાહેબને બહુ સમજાવ્યો છે.” તે સાંભળીને સાવિત્રીના શરીરમાં નવું બળ આવ્યું અને તે દિશ્નક યદ્ય, પ્રાણુ લઇને ત્યાંથી દોડવા લાગી. રાત્રિ અંધારી હતી. પોતે કંઈ દિશાએ દોડે છે તેનું તેને જરાએ જ્ઞાન નહોતું. “હે પરમેશ્વર! આજે તમે મારી રક્ષા કરી છે, તમે મારી લાજ રાખી છે.” એમ બોલતી બોલતી તે ઉતાવળથી દોડવા લાગી.

પ્રકરણ ૫ મું

લૂંટ કે વેપાર ?

ધરતી સન ૧૭૬૫ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કામદારોએ બંગાળમાં વ્યાપાર સંબંધે જે કાયદાઓ અમલમાં આવ્યા હતા તે સઘળા લખ્યા વિના

ખનાવો વાંચનારાઓના સમજવામાં આવશે નહીં. માટે આ પ્રકરણના આરંભમાં સઘળા ઐતિહાસિક ખનાવો લખવા થોડા છે.

બંગાળનો છેલ્લો સુબેદાર, ઉદારચેતા, ન્યાયપરાયણ અને પ્રજા હિતૈષી કાસમઅલી, જે કારણેને લીધે ઇંગ્લેન્ડે ક્રોધપાત્ર થઈ પડ્યો હતો અને જે કારણેને લીધે રાજગાદી ઉપરથી તે પદબ્રષ્ટ થયો હતો, તે સઘળી વાત હિન્દી લોકો સારી રીતે જાણે છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કામદારોએ, પોતાના વેપારની વસ્તુઓની દેશમાં આલતા ધારા મુજબ જગત આપવાની સાફ ના પાડી. કાસમઅલીએ જોયું કે ઇંગ્લેન્ડે જગત આપવા કણુલ ચતા નથી, ભારે ગરીબ બંગાળીઓની પાસેથી જગત લેવી એ ધણો જ અન્યાય ગણાય. તે વખતે તે બંગાળનો રાજા હતો, તેથી તે એક પ્રજાની પાસેથી જગત છોડી દે અને બીજી પ્રજાની પાસેથી જગત લે, એ તેને પોતાને ગેરવાજબી લાગ્યું, અને તે ન્યાયપરાયણ રાજાએ ન્યાયને અનુસરીને જગત લેવાનો ધારો એકદમ બંધ કરવાનો જ મનમાં વિચાર કર્યો, —તેમ ન કરવાથી ન્યાયને કલંક લાગતું હતું. પરંતુ ખ્રીસ્તી ધર્મના સભ્ય ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ બોલી ઉઠ્યા કે, તમારે દેશીઓની પાસેથી તો જગત લેવી જ જોઈએ અને ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓને જ જગતના ભારમાંથી મુક્ત કરવા જોઈએ. ઇસ્લામ ધર્માવલંબી કાસમઅલી ઇંગ્લેન્ડના આ નવીન વ્યવહારના મર્મને સંપૂર્ણ સમજી શક્યો નહીં. તેણે રાજનીતિનાં ગૂઢ તત્ત્વોનો સંપૂર્ણ રીતે અભ્યાસ કર્યો નહોતો તેથી તેણે તે વાતમાં પોતાની સંમતિ આપી નહી, તે જ કારણેને લીધે ઇંગ્લેન્ડે તેની સાથે વિવાદ થયો, અને છેવટે તે ઇંગ્લેન્ડની રાજનીતિનો ભોગ થઈને રાજગાદી ઉપરથી પદબ્રષ્ટ થયો. ઇસ્વી સન ૧૭૬૪ માં મીરકાસમના પદબ્રષ્ટ થવાની વાત છંદ વિલાપતમાં પહોંચી ગઈ, અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડીરેક્ટરોએ વિચાર કર્યો કે કલકત્તાના કામદારોએ અન્યાય કરવા માંજ્યો છે અને તેઓ દેશી વેપારીઓના ઉપર જે જૂલમ ગુજારે છે, તેથી થોડા જ વખતમાં તેઓનું બંગાળમાં આલતું ધણીપણું એકદમ ટૂટી પડશે. ડીરેક્ટરોમાં સુદીવાન નામનો એક પુરુષ ધણો જ ન્યાયી હતો. તેનો લોર્ડ કલાઇવને માટે સારો વિચાર નહતો. તેને ખાતરી હતી કે લોર્ડ કલાઇવને ધર્માધર્મનું જરા પણ જ્ઞાન નથી; તે ધનને લોભે ગમે તેવાં હલકાં કાર્ય કરીને પણ પોતાના હાથને કાળા કરવા સમર્થ છે.

લોર્ડ કલાઇવ પણ એટલા માટે જ ફરીને ભારતવર્ષમાં આવવાની ઇચ્છા રાખતો નહોતો. પરંતુ મીરકાસમ રાજગાદી ઉપરથી પદબ્રષ્ટ થયા પછી ડીરેક્ટરોએ લોર્ડ કલાઇવને પાછો ભારતવર્ષમાં મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. બીજી તરફ લોર્ડ કલાઇવે પણ અરજદાર થઈને ઇસ્વી સન ૧૭૬૪ માં એમિગ્ર મહિનાની ૨૭ મી તારીખે એવા જ

વિચારની એક અરજી ડીરેક્ટરોના ઉપર મોકલી અને તેમાં એમ જણાવ્યું કે, મને જે ફરી બંગાળામાં મોકલવામાં આવશે તો હું કમ્પનીના કામદારોને મીઠું, તમાકુ અને સોપારીના વેપાર કરવા દબશ નહીં. ડીરેક્ટરોએ તેને મોકલવાનો ફરાવ કર્યો પછી કલાધવ પોતાના લખાણ પ્રમાણે વર્તવાનો સ્વીકાર કરીને ભારતવર્ષમાં આવ્યો. ડીરેક્ટરોએ કલાધવને ભારતવર્ષમાં મોકલ્યા પછી તુરત જ ઇસવીસન ૧૭૬૪ ના જુન મહિનાની પહેલી તારીખે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તરફના કલકત્તાના કામદારોએ મીઠું, તમાકુ અને સોપારીના વેપારમાં કેવા ધારાઓ અમલમાં મેલવા તે વિષે ઉપદેશ પૂર્વક એક લાખો કાગળ લખીને કલકત્તાની કૉંસીલ ઉપર મોકલ્યો. ડીરેક્ટરોના તે પત્રમાં એવો હુકમ હતો કે તે કલકત્તાની કૉંસીલે અને ગવર્નરે, મુર્શીદાબાદના હાલના નવાબની સાથે વિચાર કરી તેનો મત લખતે મીઠું તમાકુ અને સોપારીના વેપાર સંબંધે નવા કાયદાઓ બાંધવા; તેમાં નવાબના લાભ અને હાની તરફ વધારે ધ્યાન આપવું અને દેશી વેપારીઓ તથા દેશી પ્રજાઓને હાની પહોંચે નહી તે તરફ પણ વિશેષ લક્ષ આપીને કાયદાઓને અમલમાં લાવવા.

તે સમયે જે ઇંગ્લેન્ડે, ભારતવર્ષમાં આવતા હતા તેમાંના કેટલાકે સધળા ધનના સોબી, સ્વાર્થી અને હલકા હતા. તેઓ અન્યાયથી કરતા નહતા. કલાધવે પણ ભારતવર્ષમાં આવતી વખતે જે વચનો અંગીકાર કર્યા હતાં તે વચનો તે એકદમ ભૂલી ગયો અને પોતાની મરજી મુજબ વર્તવા લાગ્યો. નવાબનો મત લેવો તો એક તરફ રહ્યો, પરંતુ તેને એક વાત પણ પુછવામાં આવી નહીં. ઇસવી સન ૧૭૬૫ ના ઑગષ્ટની ૧૦ મી તારીખે તેણે બંગાળાની સંપત્તિ લૂટવાના અભિપ્રાયથી મીઠું તમાકુ અને સોપારીના વેપાર સંબંધી દેશમાં અત્યંત લયાનક ધારે ચાલુ કર્યો. એ ધારાને લીધે દેશની પાયામાલી શરૂ થઈ, ચારે દિશાઓમાંથી પ્રજાઓનો હાહાકાર ઉઠી નીકળ્યો અને દેશી પ્રજાનાં દુઃખનો કોઈ પણ આરો રહ્યો નહી.

કલાધવ અને તેના કૉંસીલીયાએ કલકત્તામાં ટ્રેડિંગ એસોસિએશન નામની એક વેપારી સભા સ્થાપન કરી. તે સભામાં કંપનીના ઇંગ્લેન્ડ કામદારોજ ધણું કરીને સભાસદ હતા. તે સભામાં એવો ફરાવ કરવામાં આવ્યો કે દેશમાં જેટલું મીઠું, તમાકુ અને સોપારી નીપજે છે, તે સધળી વસ્તુ દેશી વેપારીઓએ પ્રથમ આ વેપારીની સભાને અગાઉથી ફરાવેથી કોંમતે વેચવી, તે પછી વેપારીસભા તે વેપારની વસ્તુઓ દેશી વેપારીઓને વેચાતી આપે, પણ દેશી વેપારીઓ પરબાયાં દેશી વેપારીઓની પાસેથી કદી પણ કાઢ વેપારની વસ્તુ ખરીદ કરી શકે નહો. બાવના સંબંધમાં એવો ફરાવ કરવામાં આવ્યો કે વેપારીસભાઓએ આ દેશમાં મીઠું તૈયાર કરનારા લોકો પાસેથી પચોતર રૂપીએ સો મણ મીઠું ખરીદ

કરવું અને તેઓએ પાંચસો રૂપિયાને ભાવે સો મણ મીઠું દેશી વેપારીઓને વેચાતું આપવું. દેશી લોકો આ ઠરાવ થયાની અગાઉ બે પૈસે એક શેર મીઠું ખરીદતા હતા, પરંતુ હમણાં મીઠું તૈયાર કરનારા લોકો સવા રૂપિયાને ટકાણે બાર આને ઇંગ્રિજ વેપારી સભાને વેચાતું આપવા લાગ્યા, અને બીજી તરફ દેશના લોકોને સવા રૂપિયાને બદલે સાત સાડાસાત રૂપિયાને ભાવે વેચાતું આપવા લાગ્યા. જગતમાં સૌને મીઠા સાથે કામ પડે છે. જ્યારે દેશી વેપારીઓ પાંચ રૂપિયા મણ મીઠું વેપારીસભા પાસેથી ખરીદ કરીને સાત સાડાસાત રૂપિયા બજારમાં વેચવા લાગ્યા, ત્યારે ઇંગ્રિજપેદીને મોટો લાભ થવા લાગ્યો અને દેશી પ્રજાને મોટી હાનિ થવા લાગી. ઇંગ્રિજોની બનેલી વેપારી સભા મીઠાનાં વેપારને પોતાના સ્વાધિનમાં લઇને દેશનું ધન હરણ કરવા લાગી, દેશના ગરીબ લોકોમાં હાહાકાર થવા લાગ્યો. ધણાક ગરીબ લોકો એકદમ મીઠું ખરીદવાને અસમર્થ થઇ પજા અને તેઓ એક જાતનાં લાકડાના કાપલાને પાણીમાં ઊંજવી તેનું પાણી ગાળી લઇને મીઠાની જગ્યાએ તેનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા.

કલાધવની કૌંસિલનો એક બીજો મેમ્બર ફ્રાન્સીસ સાઇક તે વખતે રેશમના કારખાનાનો અધ્યક્ષ હતો. તેણે મુર્શીદાબાદનો નવાબને પોતાને આધિન કરી લઇને તેઓના હાથની સહીવાળા ધણા પરવાનાઓ બહાર પાડ્યા; અને તે સધળા પરવાનાઓ દ્વારા મીઠાના અગરીયાઓને એવો હુકમ કરવામાં આવ્યો કે તેઓએ ઇંગ્રિજ વેપારી સભાને લખી આપવું કે અમે જેટલું મીઠું તૈયાર કરશું તેટલું ઇંગ્રિજ પેદીને વેચાતું આપશું. તે વિના બીજા કાઇને ગાગડો પણ વેચાતું આપશું નહીં તથા જે કાઇ પણ લેસન લીધા વગર મીઠું તૈયાર કરે અથવા તે લેસન લેવામાં વિલંબ લગાડે તે તેને ચોગ્ય શિક્ષા કરવી. તે વેળા મુર્શીદાબાદનો નવાબ, ઇંગ્રિજોના હાથમાં હતો, તેની ઉમર નાની હતી અને તેનો દીવાન નંદકુમાર ન હોતો, પણ તેની જગ્યાએ મહંમદ રેઝાખાનની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. મહંમદ રેઝાખાન ઇંગ્રિજોની મહેરબાની ચાહનાર હતો. તેણે ઇંગ્રિજ વેપારીઓના કહેવાથી મીઠાના સંબંધમાં ઉપર કહેલી પરવાનો નવાબને નામે દેશમાં દાખલ કરીને મધ્યમ સ્થિતિના લોકોનું સત્યાનાશ કાઢી નાખ્યું હતું. આ વખતે નંદકુમારને દીવાનના પદ ઉપર હોત તો દેશની આવી દુર્દશા કાંઈ પણ રીતે થવા દેતજ નહીં.

મીઠાનો પરવાનો દેશમાં દાખલ થયા પછી ઇંગ્રિજોના મીઠા ખાતાના ગુમાસ્તાઓ અને સાહેબો અપરાધ વગર પણ સેંકડો દેશી લોકોને અપરાધી ઠરાવી કેદ કરવા લાગ્યા અને તેઓએ લેસન લીધા વિના મીઠું ખનાવ્યું છે એવો તેઓના ઉપર અપરાધ મૂકીને અથવા તે પરવાનાનો હુકમ તોડ્યો છે એવો અપરાધ

મૂકીને, તેઓને શિક્ષા કરવા લાગ્યા. જેઓએ લેસન લીધેલું હતું તેઓના ઉપર પણ વખતો વખત એવો અપરાધ મુકવામાં આવતો હતો કે તેઓ ઇંગ્લિશ પેઢીને મીઠું ન આપતાં માંદોમોદો પૂછી રીતે મીઠું વેચે છે. જેઓ ઇંગ્લિશ પેઢીની પાસેથી મીઠું વેચાતું લઇને વેચતા હતા તેઓના ઉપર ઠરાવેલી કીમત કરતાં વધારે કીમતે વેચવાનો આરોપ મૂકીને વખતે વખતે તેઓને પણ શિક્ષા કરવા લાગ્યા. દેશમાં જે લોકોની સાત પેઢીમાં પણ કોઇએ મીઠું વેચવાનું અથવા તો લેવાનું કામ કર્યું નહોતું તેવા કુલીન પુખ્તોના ઉપર પણ છૂપી રીતે મીઠું વેચાતું લેવાનો આરોપ મૂકીને વખતો વખત તેઓને કેદમાં મોકલવા લાગ્યા. આ અપરાધના ખરા કે ઝોટાપણા વિષે કંઈ પણ તપાસ કરવામાં આવતી નહીં. એક બ્યકિત બીજાના વિરુદ્ધમાં ફરીયાદ કરે તો તુરત અપરાધીને કેદ કરીને લાવવામાં આવે; અને એ પ્રમાણે કળા કોશલ્યથી કોઈ મનુષ્યને કેદ કરીને લાવવાથી ગુમાસ્તાઓ અને સાહેબને કાંઈ ને કાંઈ લાભ થતો હતો. અપરાધી દંડ આપતો તો તે છૂટી જતો, નહીં તો તેને જેલખાનું સેવવું પડતું હતું. કોઈ કોઈ અપરાધીના ઘરખાતે લૂટી લેવામાં આવતાં તથા તેઓની ઓંચોને અનેક પ્રકારનાં અપમાન તથા ભયંકર જૂનમ સહન કરવો પડતો હતો. એક હાથે ચાલતાં મીઠાના વેપારને લીધે લાંબા કાળ સુધી બંગાળીઓને જે કાંઈ ભયંકર જૂનમ સહન કરવો પડ્યો છે, તે સહનમાં વર્ણવી શકાય તેવો નથી. ગામના કુનીન પુરુષો જ્યારે મીઠાના કારખાનાનો ગુમાસ્તો અથવા તો મીઠાનો દરોગો ગામમાં આવે છે, એવી વાત સાંભળતાં કે, પોતાનાં ઘર છોડી દઇ સ્ત્રી અને છોકરાંની સાથે બીજી જગ્યાએ નાસી જતા હતા.

ઇસ્વીસન ૧૭૬૫ સપ્ટેમ્બરની ૧૮ મી તારીખે કલાઇવે અને તેની કૌંસીલના મેમ્બરોએ મીઠું, તમાકુ અને સોપારીના વેપાર સંબંધી બીજા પણ કેટલાક કઠિન ધારાઓ ચાલુ કર્યા હતા, પરંતુ તે વખતે નવાખના લાલાલાલ તરફ અથવા સામાન્ય પ્રજાની સગવડ તરફ એકવાર બુલ્લથી પણ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહતું. આ ધારાઓ ચાલુ કર્યા પછી ડીરેક્ટરો આ ધારાઓ નાકસુત કરશે એવી શંકાથી એવો બંદોમસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો કે, મીઠાના, તમાકુના અને સોપારીના વેપારમાં વેપારીસભાને જે લાભ થાય તેમાંથી સેંકડે ૨૫ ટકા અને બાકીના રૂપીઆ ગવર્નર, કૌંસિલના મેમ્બરો, સેનાપતિ તથા ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના નાના મોટા સવળા કામદારોએ પોતપોતાના હોદ્દા પ્રમાણે વહેંચી લેવા. તે વખતે ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રચાર માટે જે ધર્મોપદેશકો કલકત્તામાં રહેતા હતા, તેઓને પણ વેપારીસભા થોડો થોડો લાભ આપતી હતી.

આ પ્રમાણે મીઠાના વેપાર એક હાથ કર્યો અગાઉ કર્યોરાખીટ આરાદન નામના

એક આર્મીનીઅન વેપારીએ ત્રીસ હજાર મણુ મીઠું વેચાતું લખતે દીનાઝપુરમાં એકઠું કરી રાખ્યું હતું. તેણે જ્યારે સાંભળ્યું કે ઇંગ્લેન્ડ લોકોએ દેશનું તમામ મીઠું ખરીદ કરી લીધું છે અને તેઓ મોટી કીમતે દેશી વેપારીઓને વેચાતું આપે છે, તથા કંપનીના લેસન વિના ખીજ કાઢીએ પણ મીઠું વેચતું નહીં, આવી રીતનાં નવાજ તરફનાં જાહેરનામાં દેશમાં ફેરવ્યાં છે, તે વખતે તેણે પોતાનું મીઠું વેચવું બંધ કર્યું. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, આ ધારો અમલમાં આવ્યા પછી મીઠાનો વેપાર એકદમ છાટી દેવો. પરંતુ આ વર્ષમાં ધારો અમલમાં આવ્યા પછી મીઠાનો પાંચગણો ભાવ થઈ જશે માટે આ વર્ષમાં જે મીઠું શીલકમાં છે તે વેચીને થોડાક લાભ મેળવી શકાશે. આવે વિચાર કરીને, આરાદુને પોતાના ગુમાસ્તાને હુકમ કર્યો કે આપણી પાસે જે મીઠું છે તે સઘળું હમણાં વેચવું નહીં. ઇંગ્લેન્ડે તે વખતે તેનું તમામ મીઠું હાથ કરવા માટે અનેક ઉપાયો કીધા. તેની પાસે ૩૦ હજાર મણુ મીઠું હતું, તેથી ઇંગ્લેન્ડે હમણાં એક રૂપીએ મણુના ભાવે તમામ મીઠું ખરીદ કરીને દેશી વેપારીઓને પાંચ રૂપીઆને ભાવે વેચાતું આપે તો તેઓને એકલાખ અને વીસહજાર રૂપીઆનો નફો થાય. વેપારીસભાના અધ્યક્ષ વેરેલસ્ટ અને સાઇકે આર્મીનીયન વેપારીનું મીઠું હાથ કરવા માટે અનેક પ્રયત્ન કર્યા અને છેવટે તેને મણુ દીઠ બે રૂપીઆનો ભાવ આપવાનું પણ કબુલ કર્યું. પરંતુ આરાદુને તે માન્ય કર્યું નહીં, એટલે ઇંગ્લેન્ડે તેનું તમામ મીઠું બળાતકારે પોતાના સ્વાધીનમાં લેવાનો ઠરાવ કર્યો. વેપારીસભાના અધ્યક્ષ વેરેલસ્ટ તથા સાઇકે આરાદુનું દીનાઝપુરમાં આવેલું તમામ મીઠું ખાલસા કરવા માટે લેશ્ટેનન્ટ ડબ્લસનને ફેટલાએક ગોરા અને દેશી સીપાઈઓ સાથે દીનાઝપુર મોકલ્યો. ડબ્લસને આરાદુનું સઘળું મીઠું બલાતકારથી ખાલસા કર્યું. આરાદુને છેવટે લાચારીથી વેરેલસ્ટ અને સાઇકે સાહેબના ગુમાસ્તાને નામે કલકત્તાની મેયર ટ્રાર્ટમાં ફરીયાદી માંડી. મેયર ટ્રાર્ટનું કામ અને આરાદુન સાહેબના મુકદ્દમાનો વિચાર યોગ્ય ઠેકાણે વિસ્તારથી કરીશું. હવે આપણે નિરાધાર અને જીલમથી પીડાતી સાવિત્રીની તરફ નજર કરીએ.

મુશ્કેલી

અકરણુ છઠું

પિતાનો વિચાર

રાત્રિ ધણીજ અંધારી હતી, વરસાદ અટક્યા વગર મુશળધારાએ વરસતો હતો, મનુષ્યનો કે ખીજ પ્રાણીનો શબ્દ સંભળાતો નહોતો, માત્ર વરસાદ જ ગાજતો હતો અને વીજળીના ફાલ્ગુઆથી પ્રકાશવડે વારંવાર રસ્તાની બંને બાજુ ઉપર આવેલાં એક બે ઝુંપડાં નજરે પડતાં હતાં. પરંતુ તે કાનાં ઝુંપડાં છે અથવા તો કીવા

ગામનાં ઝુંપડાં છે તે નિશ્ચય થઈ શકતો નહોતો. આવી ભયંકર અને અંધારી મધ્યરાત્રે ઝડીવાળા વરસાદમાં એક અદાર વર્ષતી સ્ત્રી, ઉંચે શ્વાસે દોડી જાય છે. પરંતુ પોતે કંઈ દિશાએ અને ક્યાં જાય છે તે, તે પોતે જરાપણુ જાણતી નથી.

ઘણીવાર સૂધી દોડવાથી સાવિત્રી યાદી ગઈ. હવે તેનામાં દોડવાની શક્તિ રહી નહતી. આજનો આખો દિવસ તેણે બૂખમાં કાઢ્યો હતો. તે ઉપરાંત તેના ઉપર દુઃખના ડુંગરો પણ ફરી વળ્યા હતા, તેથી તેના શરીરમાં બળ ક્યાંથી રહે? હમણું પોતાના ઉપર આવી પડેલી વિપત્તિ જરા દૂર થઈ હતી, તેથી મરણ કહિ બેઠેલા પિતાની દુર્દશા તેને સાંભરી આવી. પિતાની દુર્દશા રમરણમાં આવતાં જ સાવિત્રીના હૃદયમાં પાછો સંતાપાનલ એકદમ સળગી ઉઠ્યો, અને તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી—“હાય ! હાય ! મરણ વખતે હું અભાગિણી પિતાનું મુખ પણ જોવા પામી નહીં, પિતાના મુખમાં છેવટે પાણીનું એક ટીપું પણ મૂકવાને ભાગ્યશાળી થઈ નહીં તેમ મરણ વેળા પિતાને ભગવાનનું એક નામ પણ સંભળાવવાને ભાગ્યશાળી થઈ નહીં. હાય ! મારા નિરાધાર પિતાનું શું થયું હશે !” મરણ વખતે પિતાના કાનમાં ભગવાનનું એક નામ પણ ગયું નહીં, આ વિચાર સાવિત્રીના મનને બહુજ દુઃખ દેવા લાગ્યો. સો દોઢસો વર્ષની અગાઉ આ દેશની સ્ત્રીઓના મનમાં ધર્મનો દૃઢ સંસ્કાર હતો. તેઓને વિશ્વાસ હતો કે મનુષ્યે ગમે તેવાં પાપ કર્યાં હોય તોપણ મરણ વખતે જો તે નારાયણનું પવિત્ર નામ યવણ કરે તો તેની અવશ્ય મુક્તિ થાય. ધર્મના આવા દૃઢ સંસ્કારને લીધે સાવિત્રીના મનમાં બહુ જ સંતાપ થવા લાગ્યો, અને પોતાના પિતાની દુર્દશાનો વિચાર કરતાં કરતાં તે અત્યંત વિદ્વજ બની ગઈ.

આગળ ચાલતાં ચાલતાં વિજળીના પ્રકાશથી રસ્તાની બાજુપર આવેલું ખડનું એક ઝુંપડું નજરે પડ્યું, એટલે સાવિત્રી જરા ઉભી રહી. પરંતુ તે ઝુંપડી ફાની છે તે પૂછવાની હિમ્મત કરી શકી નહીં. તે ઉભી ઉભી વિચાર કરવા લાગી કે; જો આ ઝુંપડીમાં રેશમના કારખાનાના સીપાઈઓ અથવા તો બીજા કોઈ ટોળા-આઓ રહેતા હશે તો તેઓ મારું શીયળ ભંગ કરવાને તૈયાર થશે. સાવિત્રીને એકાએક આવો વિચાર આવ્યો, તેમાં આશ્ચર્ય ન હતું. કારણ કે તે સમયે દેશી સોડા કંપની સરકારના ગુમાસ્તાનાં અથવા તો સીપાઈઓનાં નામ સાંભળીને ભય પામતા હતા અને તેઓના મનમાં તેઓના તરફ ધૃણા ઉત્પન્ન થતી હતી. સાવિત્રી કંઈ પણ જોઈયા ચાંદ્યા વિના છાની માની તે ઝુંપડીની પાસે જઈ કાન દબાવી ઉભી રહી, વરસાદ પણ બંધ પડ્યો અને પેલી ઝુંપડીમાંથી કોઈ રોગીનો આર્તશબ્દ કાને પડ્યો. થોડીવાર પછી એક ઘરડી સ્ત્રીને શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યો. ઘરડી સ્ત્રી કહેતી હતી કે—“હવે તો જૂલમની હદ આવી રહી છે. માટે આ દેશમાંથી

નાસી જઈએ, દીકરી! તે તારા અંગુઠા શા માટે કાપ્યો?" તેના ઉત્તરમાં એક બીજા માણસે ભગ્ન સ્વરથી જવાબ આપ્યો, "મા, ભાગીને પણ જવું ક્યાં? શું બીજું કાંઈ સ્થાન છે? કાલે મેં એવું સાંભળ્યું કે ઇંગ્લેન્ડે દરેક જીવંતામાં મીઠાની દુકાનેા ઉઘાડી છે, અને કેટલાએક લોકોને કામ કરાવવા માટે પરાણે વેઠે પકડે છે. આ પૃથ્વી છોડીને જો બીજા કોઈ ઠેકાણે જઈએ તો દુઃખનો છેડો આવે."

બન્નેની વાતચિત સાંભળીને સાવિત્રીએ જાણ્યું કે, સૈદ્ધાન્તમાં આવેલા આરા-
દુન સાહેબના કારખાનાવાળા રામા સાળવણું આ ધર છે. તે ઉપરથી તેના મનમાં સુખની આશાનો અંકુર ફૂટ્યો, અને તેણે જાણ્યું કે હું રસ્તો ભૂલીને બીજી જગ્યાએ તો ગઈ નથી, ઈશ્વરેઆથી બરાબર સીધે રસ્તે આવી છું. આમ મન સાથે બડ-
બડીને પછી તે "રામાની મા" "રામાની મા" એમ કહીને રામાની માને હાંક મારવા લાગી, પરંતુ રામાની માએ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહીં. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, આવી અંધારી મેઘલી રાતે તે વળી મને કોણ બોલાવે? ભૂત અથવા તો કોઈ ઉપદેવતા વિના મનુષ્ય આવી કાળી રાતે બહાર નિકળે કે?

રામાની મા જાણતી હતી કે જ્યારથી આ દેશમાં ઇંગ્લેન્ડે આવ્યા. સારથી બે જાતના ભૂતના જૂલમનો આરંભ થયો છે. પહેલી રાતે દેશી ભૂતો હરફર કરે છે અને પાછલી રાતે પરદેશી ભૂતો હરફર કરે છે. તેણે સાવિત્રીને પણ પરદેશી ભૂત સમજીને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહીં. ધણીવાર સૂધી હાંકો માર્યા છતાં કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહીં એટલે છેવટે સાવિત્રી ગળગળા કંઠે બોલી, "ઓ રામાની મા, હું સાવત્રી છું. અને મોટી આકૃતમાં આવી પડી છું, બારણાં ઉઘાડો, અને મને ધરમાં આશ્રય આપો." સાવિત્રીનો સ્વર સંભળતાં જ રામાએ પથારીમાંથી ઉઠીને માને કહ્યું, "મા, આ તો સભારામની દીકરી સાવિત્રીનો સાદ લાગે છે ને બિચારી વરસાદમાં ભીંજાતી હશે, માટે ઝટપટ બારણાં ઉઘાડીને તેને અંદર આવવા દે. તે આટલી મોટી રાત્રે ક્યાંથી આવતી હશે? મને તો લાગે છે કે તેના બાપનો મંદવાડ વધી ગયો હશે તેથી તે મને બોલાવવા માટે આવી હશે."

રામાની માએ ધીરે ધીરે રામાના કાનમાં કહ્યું, "હું તેને ધરમાં પેસવા દધશ નહીં. રાંડ, જેવાં કર્મ કરે તેવું ફળ ભોગવે. મેં તેને એક વખતે રામહરિની સાથે છૂપી રીતે વાત કરતાં જોઈ હતી. તે અસારે કોઈ સાહેબને લાં કે કોઈ બંગાલીને લાં કાસીમ બજારમાં ગઈ હશે, અને હમણાં ત્યાંથી પાછી ઘેર જતી હશે, તેણે પોતાની ન્યાત જાત પણ તજી દીધી છે."—

રામા ધીરે ધીરે બોલી, "મા; મા; સાવિત્રી એવી છોકરી નથી. તે પ્રાણુ જતાં પણ તેવું કામ કરે જ નહીં. હું ધારું છું કે તેના બાપનો મંદવાડ વધી ગયો

હશે તેથી મને બોલાવવા માટે આવી હશે. તેણે એક દિવસે રડતાં રડતાં મને કહ્યું હતું કે, બેન રામા ! પિતા ક્યારે દેહ છોડશે તે કાંઈ હું સમજતી નથી; હું જો તને બોલાવવા આવું તો તું મદદ માટે આવજે.”

રામાની મા;—“તું સુઈ જા, આ વખતે બારણું ઉઘાડાય નહીં.”

રામા;—“તું ઉઘાડીશ નહીં તો હું ઉઘાડીશ.”

આમ કહીને રામા હાથની વેદનાથી કરાંસતી કરાંસતી ઉડીને ઉભી થઈ અને બારણું ઉઘાડીને સાવિત્રીને ધરમાં લાવી. ધર ધણું જ નાનું હતું અને દીવા ન હોવાથી ચોતરફ અંધારું હતું. ધરમાં એક તરફ રામાની માતી અને અને બીજી તરફ રામાની પયારી હતી. સાવિત્રી જેવી ધરમાં પેડી કે તુરત રામાની મા તિરસ્કાર પૂર્વક બોલી ઉઠી, “આટલી રાતે ક્યાં ગઈ હતી ? કાસીમ બજારમાં ગઈ હમણે ?”

સાવિત્રી રડતાં રડતાં ગળગળા કંઠે કહેવા લાગી, “રામાની મા ! તમને મારા દુઃખની શી વાત કહું ? આજે રાત્રે રામહરિ બાણુ કેટલાએક માણસોની સાથે મારે ઘેર આવીને મને કાસીમબજારના કારખાનામાં ઉપાડી ગયો હતો, ત્યાંથી હમણાં જ મારો માંડમીડ છૂટકો થયો. મારી મા, મારા ભાઈઓ અને ભાભીઓ સૌ મરી ગયાં છે. અહો પરમેશ્વર મને પણ મોત આપે તો કેવું સારું થાય. મને પણ ગળે દૂધો ખાધને અથવા તો ગંગાજીમાં પડીને મરવાની ઇચ્છા થાય છે. પરંતુ વળી વિચાર આવે છે કે, જો હું મરી જાઉં તો મારા વૃદ્ધ પિતાના મોંમાં મરતી વેળા પાણી કાણુ મૂકે ? અરેરે ! આજ મારા પિતાની કેવી દશા થઈ હશે ? મારા પિતા બેભાન દશામાં પડ્યા છે, અને તેની પાસે કોઈ પણ નથી.”

સાવિત્રીના દુઃખની સઘળી વાત સાંભળીને, રામાનું સરલ હૃદય દુઃખથી ખીગળી ગયું. રામા ભણેલી નહતી, તેમ તેને પોતાનું નામ પણ લખતાં આવડતું નહતું, પરંતુ તેનામાં શારીરિક બળ વિલક્ષણ હતું, તેમ જ તે સાહસ કરવામાં પણ એક્કી હતી. પરંતુ હમણાં ચાલતા બૂલમથી દુઃખી અને નિર્બળ થઈ પડી હતી, તેથી તેનામાં પહેલાંના જેવી સાહસ કરવાની શક્તિ પણ રહી નહોતી. સાવિત્રીની ગળગળી વાણી સાંભળીને રામા બોલી ઉઠી, “સાજો રામહરિ જો રાત્રે અંધારે ક્યાંઈ પણ મળે તો તેને સ્વાદ ચખાડું. એ સાજો હમણાં સાહેબ અને સૂએહદારને સલાહ આપીને સઘળાંને ત્રાસ આપે છે.” રામાનું કહેવું સાંભળીને તેની મા બોલી ઉઠી “મુંગી બેસ મુંગી, આ વાત રામહરિને કાને ગઈ તો તારું માથું કાપી નાંખશે. તું સઘળાને પોતાનાં ગણીને સોની આગળ જે મોંમાં આવે છે તે બોલે છે” રામાની માનો આમ બોલવાનો અભિપ્રાય એ હતો કે સાવિત્રી જ આ વાત રામહરિને કહી દેશે. પણ રામાનું મન ધણું જ સરલ હતું. તેને સાવિત્રીની સરલતા ભરેલી સઘળા દુઃખની વાત સાંભળીને

હેરિટ્જની સોટી

સાવિત્રી ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો. પરંતુ તેની માએ સાવિત્રીની એક વાત પણ સાચી માની નહીં. રામાની મા જુવાનીમાં દુરાચારિણી તરીકે પ્રખ્યાત હતી અને તેનું મન ધણું જ અપવિત્ર હતું, તેથી સાવિત્રીની ગળગળી વાણી સાંભળીને, તે પોતાના મનમાં અનેક પ્રકારના સંદેહો કરવા લાગી. છેવટે પોતાના મનમાં તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, અત્યારે આ કાસીમખબરમાં ગર્ભ હશે અને તેને કાઈ બેઠ ગયું હશે તેથી અહીં આ આવીને ખોટું ખોટું રહે છે. સાવિત્રીની સ્વાભાવિક દુઃખભરી પ્રત્યેક વાત જે તેનાં હૃદયમાંથી બહાર નીકળતી હતી તે સ્વાભાવિક દુઃખભરી વાણીના પ્રત્યેક શબ્દોમાં જે સત્યતા અને સરલતા રહેલી હતી, તે શું પાપાંધકારમાં રૂબેલી અને ધણા કાળથી પાપવડે કલંકિત થયેલી રામાની માનું પાપી મન અનુભવ કરવાને સમર્થ થઈ શકે ? મન જે પવિત્ર ન હોયતો મનુષ્ય ખરા ખોટાનો નિર્ણય કરી શકતો નથી. જેનું હૃદય અપવિત્ર છે તે બીજાનું હૃદય પવિત્ર છે એમ કાઈ પણ કાળે માનતો નથી. કપડી લોટાનાં મન ધણું ધરીને સંદેહવાળાં જ હોય છે. તેઓને બીજાના કહેવા ઉપર સહજમાં વિશ્વાસ આવતો નથી. રામાની માને પણ સાવિત્રીની સઘળી વાત ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો નહીં. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, આ કુલટા સ્ત્રી અત્યારે કાઈપણ ઠેકાણે કુકર્મ કરવા ગઈ હશે.

તેણે થોડીવાર પછી ધણા જ કઠોર સ્વરથી સાવિત્રીને કહ્યું, “બાઈ! અત્યારે તારે અહીં શું કામ છે ? અમે કાંઈ આખી રાત જાગી શકીશું નહીં. તારો બાપ પણ એકલો ઘરમાં પડ્યો છે માટે તું તારે ઘેર જા.”

સાવિત્રીએ ગળગળા કંઠે ઉત્તર આપ્યો, “માજી, હું આવા અંધારામાં એકલી કેમ જઈ શકું ? તમે રામાને કહો કે, તે મને મારે ઘેર પહોંચાડે.” સાવિત્રીનું કહેવું સાંભળીને રામા ઉત્તર આપવા જતી હતી તેટલામાં તો તેની મા બોલી ઉઠી “સર્પની આંખો આંજ ને દેડકાથી ડરે. તારી વાત સાંભળીને મારું મારું ફરી જાય છે. કાસીમ ખબરથી આટલે સૂધી અંધારામાં એકલી ચાલી આવી અને અહીંથી થોડે દૂર જતાં બીક લાગે છે, કેમ ? મારી રામાને તો તાવ આવ્યો છે માટે આવા વરસાદમાં તે આવી શકશે નહીં. તારા બીનાં લૂગડાંના પાણીથી મારું ઘર ભીંજાઈ ગયું. જરા છેટે ઉભી રહે, મારી પથારી ભીંજશે. જો રાંડ સમજવા આવી છે તે નિકલ અહીંથી.”

સાવિત્રી;—“માજી ત્યારે તમે જરા બદરબીસાને બોલાવશો. તે જો મારા દુઃખની વાત સાંભળશે તો અવશ્ય કાઈ માણસને મારી સાથે મોકલશે.” રામાની મા બોલી કે, “હા, અત્યારે આવા તારી વાટ બેઠને બેઠી દશે તે તારી બેઠે માણસ મોકલશે ! હમણાં તેઓના ઉપર પણ જુલમ ગૂંચરે છે. તેનું રેશમનું કારખાનું બંધ થયું છે, દીનાઝપૂરમાં આવેલી મીઠાની વખાર પણ લૂટી લેવામાં આવી છે, અને સાહેબ

હીનાજૂર ગયા છે, તેથી આવા હમણું સાહેબના ઓરડામાં મડમની પાસેજ સૂવે છે. ત્યાં આગળ આટલી રાત્રે કોઈ પણ જઈ શકે નહીં. તું ધીરે ધીરે ચાલી જા. કાંઈ પણ બીક નથી. મને બહુ જ નિદ્રા આવે છે માટે હવે તું વધારે ટક ટક કર માં.”

તેની આ વાતચીત હજુ પૂરી થઈ નહોતી તેટલામાં તો રામાએ તેને બોલતાં અટકાવીને કહ્યું, “મા આટલું બધું શા માટે બકે છે? હું તેની સાથે જઈને તેને ઘેર પહોંચાડી આવીશ.” રામાની મા ગુસ્સો કરીને બોલી ઉઠી, “ઓ અભાગણી! તે અંગુઠાની વેદનાથી આખી રાત ચીસો નાંખી છે અને તને તાવ પણ ચઢી આવ્યો છે, તું તે તેને કવી રીતે પહોંચાડવા જઈ શકીશ?”

રામા, જે કામ કરવાનું પોતાના મનમાં ધારતી હતી તે કામથી બ્રજા પણ તેને અટકાવી શકે તેમ નહોતું. સાવિત્રીનું દુઃખ સાંભળીને રામાનું મન પીગળી ગયું હતું. તેથી તે ધીરે ધીરે પયારીમાંથી ઉઠી, ડાબા હાથમાં વાંસનેા ધોઢા લઈને બોલી “ચાલ, હું તને તારે ઘેર પહોંચાડું.” રામાને જવા માટે તૈયાર થએલી જોઈને તેની મા ધોટા પાડીને બોલી ઉઠી, “ઓ અભાગણી! તને તાવ ચઢ્યો છે અને આવા વર-સાદમાં લોખંડશ કે ટુરત પૂરી થઈ જઈશ.”

રામાએ પોતાની માનું કહેવું કાન ઉપર ધર્યું નહોતું અને તેણે ટુરત ધરતી બહાર નીકળીને સાવિત્રીને કહ્યું. “બેડી છે કેમ? ચાલ.” સાવિત્રી રામાની માનું કહેવું સાંભળીને હમણું મુઠ્ઠી ખુદ્દિ હીન થઈને બેડી હતી. તેને રામાએ હાંક મારી એટલે ઉભી થઈ, ધરતી બહાર નીકળી ને રામાની સાથે ચાલવા માંડી.

રામાનું મન જેમ સ્વચ્છ હતું તેમ તે જીવંદ્રિય પણ હતી. ઈન્દ્રિયદોષ થી વસ્તુ છે તેની તેને સ્વપ્નામાં પણ અજર ન હોતી. રામાનો બાપ તેને નાની ઉમરની મૂકીને મરી ગયો હતો. તેથી તેની માએ તેને અનાદરથી ઉછેરી હતી અને તેને નાની ઉમરમાંથીજ દુઃખ સહન કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો હતો. પારકાનું દુઃખ જોઈને તેનું મન દયાથી પીગળી જતું હતું. તેને કોઈ પણ બાબત ઉપર બહુ આસક્તિ રહેતી નહોતી. તે ગાંડીની પેઠે આમતેમ ક્ષમા કરતી, પોતાના મનને રાજી કરવા માટે વખતપર ગીત ગાતી, અડોશીપાડોશીમાંથી ફાઈને કાંઈ મંદનાડ ધાપ તે તેણે અર્ધી રાત્રે પણ રામાને બોલાવતાં અને ઔષધ લાવવાનું કહેતાં તો તે હસ્તે મુખે ટુરત તેમનું કામ કરી આપતી, પણ ના પાડતી નહોતી. આવું પરાપકારનું કામ કરવાથી ધર્મ થશે અથવા તો લોકો પોતાનાં વખાણ કરશે કે પોતાના તરફ અનુગ્રહ દેખાડશે, એવા અભિપ્રાયથી તે કોઈ પણ કામ કરતી ન હોતી, પણ કેવળ નિર્ભય ખુદ્દિથી કરતી હતી. તે તદ્દન અજણ હતી, તેમ કોઈ પણ બાબતનો વિચાર કરવાની તેનામાં ખુદ્દિ પણ ન હોતી. લોકો ઘણીવાર તેને ગાંડી ગાંડી કહીને પણ

બોલાવતા પરંતુ તેની પણ તેને દરકાર ન હોતી. કાણુ પોતાનું સાફ બોલે છે ને કાણુ પોતાનું નરતું બોલે છે તેને તે કાઈ પણ દહાડો વિચાર કરતી નહીં. ખીજનું દુઃખ બેઠને તેના મનમાં બહુજ દુઃખ ઉપજતું હતું અને હૃદયના આવેગદ્વારા દોરવાઈને તે લોકોનું દુઃખ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરતી હતી, પરંતુ બે પોતાને દુઃખ થતું તો તે ખીજની સહાયતા માંગતી નહીં. અગાઉ તેના શરીરમાં ધણું બળ હતું, પરંતુ હમણાં તે છેક નિર્બળ થઈ ગઈ હતી.

રામા ડાખા હાથમાં વાંસનો ઘોઠો લઈને આગળ ચાલી અને સાવિત્રી તેની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડી. સાવિત્રી અચકા હોવાથી પાછળ રહી જતી હતી, તેથી રામા બે ચાર પગલાં આગળ ચાલીને વળી સાવિત્રી માટે ઉભી રહે છે. હમણાં તેનો જમણો હાથ ઝુણી ગયો હતો અને શક્તિ વિનાનો થઈ પડ્યો હતો તેથી, તેણે ડાખા હાથમાં વાંસનો ઘોઠો ઝાલ્યો હતો.

થોડે દૂર ગયા પછી સાવિત્રીએ રામાને પૂછ્યું, “રામા, તારા જમણા હાથને શું થયું છે?” રામાએ ઉત્તર આપ્યો, “મેં મોટી મૂર્ખતા કરી છે.” હાથનો સૂચો ગયેલો અંગુઠો દેખાડીને, “આ અંગુઠાને દાતરડા વતે કાપી નાંખ્યો છે. બે સારા હથીઆરથી કાપ્યો હોત તો આમ થાત નહીં. ઉતાવળે કાપી નાંખવાથી આટલી વેદના ભોગવવી પડે છે.”

સાવિત્રી બહુ જ આશ્ચર્ય પામીને બોલી; “હાથનો અંગુઠો શા માટે કાપી નાંખ્યો?”

રામા:-“અમારા કારખાનાના વલ્લુકરો ઉપર જે જૂલમ શુજ્યો છે તે તારા સાંભળવામાં આવ્યો નથી.”

સાવિત્રી:-“ના હું તો હમણાં મારા પિતા પાસે ઘરમાં જ બેસી રહું છું. ઝાઝી બહાર નીકળતી નથી.”

રામા:-“હમણાં કારખાનાના વલ્લુકરોમાંથી ધણું કરીને ખચાસ જણાએ કંપનીના જૂલમથી પોતાના અંગુઠા કાપી નાંખ્યા છે. હમણાં સાજો નવાજ કંપની બહાદૂરનો શુભામ થઈ બેઠો છે અને કંપનીનાં માણસો એકદમ સર્વનું સલાનારા વાળવા બેઠાં છે. ઈંગ્રિજના સીપાઈઓ તે દિવસે અમારા કારખાનામાંથી સઘળા વલ્લુકરોને પકડીને લઈ ગયા હતા, અને કંપનીના વડા સાહેબે અમને કહ્યું કે, “તમારે હવેથી આરાટુન સાહેબના કારખાનામાં કામ કરતું નહીં, પણ કાસીમજીજીના કારખાનામાં રેશમ કાઢવા માટે આવવું.” આવા ઈંગ્રિજનો હુકમ યવા પછી આરાટુન સાહેબ અમને ચાકરીમાં રાખી ચકયા નહીં. આરાટુન સાહેબે આશુ ભરી આપે અમને કહ્યું કે, “હમણાં નેદકુમાર દીવાન નથી, પણ રેઝાખાન દીવાન છે, તે કંપની બહાદૂર જે કહે છે તે કરે છે; તેથી હું કંઈ કરી શકતો નથી.”

સાવિત્રી:—“પણ અંગુઠો શા માટે કાપી નાંખ્યો?”

રામા:—“આજ સત્તર દિવસ ચર્ચા કંપનીનાં માણસો અમને પકડીને કંપનીના કારખાનામાં પરાણે કામ કરાવે છે. કામ કરતી વેળા જમાદાર પાસે બેસે છે અને કામમાં જરા જુલ પડે છે તો ચાળકા મારે છે, તમાકુ ખાવા દેતા નથી, અને એક મહિને માત્ર દોઢ રૂપીઓ આપે છે, તે પણ એક મહિને પૂરા ચર્ચા પછી બીજો મહિને આપે છે. તે દોઢ રૂપીઆમાંથી રામહરિના કમીશન તરીકે છ પૈસા કાપી લેવામાં આવે છે અને જમાદાર સીપાઇઓને માટે એક આનો કાપી લે છે તેથી છેવટે અમારા હાથમાં એક રૂપીઓ ને સાડાપાંચ આના આવે છે અને તે પણ બીજા મહિનામાં. બોલ! એટલામાં અમે શું ખાઈએ? અમને આરાદુન સાહેબના કારખાનામાં મહિને દહાડે અઢી રૂપિયા મળતા હતા. તે ઉપરાંત હિંદુ પર્વ, મુસલમાન પર્વ એમ સઘળા પર્વોને દહાડે મેમ સાહેબ સૌને બે બે આના આપતાં હતાં તે જુદા. ધરમાં ચોખ્ખા નહોત્ય ત્યારે મેમ સાહેબને કહીએ તો તે કારખાનામાંથી ચોખ્ખા આપવાનો હુકમ કરતાં. હવે શું એવાં માણસો મળવાનાં છે? મેમ સાહેબ લક્ષ્મીનો અવતાર છે લક્ષ્મીનો!”

સાવિત્રી:—“પણ અંગુઠો શા માટે કાપી નાંખ્યો?” શું વડા સાહેબે પોતે અંગુઠો કાપી નાંખ્યો?”

રામા:—“વડા સાહેબ શા માટે અંગુઠો કાપી નાંખે? અમે પોતે અમારા અંગુઠા કાપી નાખ્યા, અમને જ્યારે પરાણે પકડીને તેઓ કામ કરાવવા લાગ્યા ત્યારે અમે પોતે અમારા અંગુઠા કાપી નાખ્યા, અને સાહેબને કહ્યું કે, અમારે અંગુઠા નથી માટે અમે કેમ રેશમ કાઢી શકીએ?”

સાવિત્રી:—“તેમ કરવાથી સાહેબે શું તમને સઘળાને છોડી દીધાં કે?”

રામા:—“પ્રથમ બે જણાએ અંગુઠા કાપ્યા હતા તેઓને તો છોડી દીધા. તે બેમને પાછળથી બીજા લોકોએ પણ પોતાના અંગુઠાઓ કાપી નાંખ્યાથી કારખાનામાં મોટી ગડબડ થઈ રહી છે. હવે શું થશે તે હું કહી શકતી નથી. પરંતુ સૌ બે આમ કંપીને જઈશે તો કાળો કાળેજી પણ રેડખમુ કાપ જ ઓછી રહેશે.”

આમ વાત કરતાં કરતાં બન્ને જણાં સભારામના ઘરની નજીક આવી પહોંચ્યાં. સાવિત્રીનાં કપડાં તો પહેલાંથી જ ભોળાઈ ગયાં હતાં, અને રામાને ઘેરથી આવતી વખતે થોડો થોડો વરસાદ પડવાથી તેનાં લૂગડાં પણ ભોળાઈ ગયાં. તેને હમણાં તાવ પણ આવતો હતો. તેથી તેને એકદમ શરીરમાં ટાઢ અઢી, અને તેણે મૂજતાં મૂજતાં કહ્યું: “મને ટાઢ બહુ વાય છે, માટે દેવતા સળગાવ.”

સાવિત્રીએ અંધારા વચ્ચે ધરમાં જઈને જોયું તો પોતાના પિતાનાં લૂગડાં પાણીથી ભીંજાઈ ગયાં હતાં, શરીર ઠંડુગાર થઈ ગયું હતું, અને શ્વાસ પણ ધણે જ વેગથી આવતો હતો. સાવિત્રી પિતાને બોલાવવા લાગી, પરંતુ તેનો પિતા બેભાન અવસ્થામાં પડ્યો હતો, તેથી તેણે કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહીં. ત્યાર પછી સાવિત્રીએ બહારથી થોડુંક સૂકું ધાસ લાવીને સળગાવ્યું અને પછી પિતાનાં શરીર ઉપરથી બીનાં લૂગડાં ઉતારી નાખીને ખડને તાપે પોતાના બે હાથ તપાવી તે બેનાં બેનાં હાથ પિતાના શરીર ઉપર ફેરવવા લાગી, તોપણ તેના પિતાને જ્ઞાન આવ્યું નહીં. સાવિત્રીએ હજી સૂધી કાઢતું પણ મરણ જોયું નહોતું, તેથી મરણ વખતે મનુષ્યની કેવી પ્રકૃતિ થાય છે તેની તેને ખબર નહોતી. તેથી તે પોતાના પિતાના મરણનો સમય સમજી શકી નહીં, પરંતુ તાપથી રક્તિ આવવાથી રામા તુરત સમજી ગઈ કે હવે સહારામ થોડો વખત છે, કારણ કે રામાએ સેંકડો લોકોની મરણ વખતે સેવા કરી હતી. આડોશીપાડોશીમાં કોઈ પણ મરવાને તૈયાર થતું કે તુરત જાગવા માટે રામાને બોલાવવામાં આવતી. રામા પણ રોગીને જોઈને કહી દેતી કે તે હવે આટલો વખત જીવશે. રામા, સહારામને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા જોઈને તેની નાડી તપાસવા લાગી, અને નાડીના વેગ ઉપરથી સહારામની હાલત સ્થિતિ સમજીને સાવિત્રીને તુરત કહ્યું, “ઓ સાવિત્રી! શું જોઈ રહી છે? તારા પિતા હવે થોડો વખત છે. નાડી ધીમી પડી ગઈ છે અને શ્વાસ પણ મંદ આવે છે, માટે ઉઠ, સાથરને માટે તૈયારી કર. તુલશી પત્ર, ગંગાજળ, દહીં, સુવર્ણ, તલ, ગાયનું છાણ, દર્ભ, ચંદન વગેરે વસ્તુઓ એકઠી કર; ૨૩ માં જરા કઠણ ચા,” તોપણ સાવિત્રી રડતી રહી નહીં. એટલે રામા પોતે જ તે લેવા માટે ધરની બહાર નીકળી.

સાવિત્રી એકદમ ચમકી ઉઠી. તેનું આખું શરીર રોમાંચિત થઈ ગયું અને તે આંસુભરી આંખે રડતી રડતી પોતાના પિતાને બોલાવવા લાગી; “પિતાજી, ઓ પિતાજી” પરંતુ તેનો કોઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહીં.

બીજી તરફ રામા મરણ વખતે જોઈતી સઘળી વસ્તુ લઈને આવી અને તેણે ધરના આંગણમાં ગાયના છાણથી લીંપીને તુલશી, દર્ભ વગેરે વસ્તુઓ નાંખી, “નારાયણક્ષેત્ર” અર્થાત્ સાથરે તૈયાર કર્યો, અને પછી ધરમાં આવીને સહારામની પાસે બેઠી એટલામાં ફરીને સહારામ એકવાર પાછો શ્વાસ લીધો તે જોઈને રામા બોલી, “સાવિત્રી, હવે તારા પિતાને સાથર ઉપર લે, વખત ભરાઈ ગયો છે.”

સાવિત્રી આ વેળા જડ જેવી થઈ ગઈ હતી, તેથી તેણે રામાનું કહેવું બરાબર સાંભળ્યું નહીં, એટલે રામાએ ફરીથી તેને કહ્યું એટલે સાવિત્રીએ રડતાં રડતાં પિતાના મસ્તક તરફ જઈને, માથા તરફથી પોતાના પિતાને ઉઠાવ્યો અને રામાએ

ડાબા હાથે બે પગ પકડીને ઉપાડ્યો. આમ બંને જણાએ સહારામને ધરમાંથી બહાર લાવી ન્યાં નારાયણસેત્ર તૈયાર કર્યું હતું તે ઉપર સૂવાડ્યો. આ વેળા આકાશ વાદળા વિનાનું થઈ ગયું અને ચંદ્રમાનાં રૂપેરી કીરણો ચોતરફ પ્રકાશી રહ્યાં. સાવિત્રી વિલાપ કરતી કહેવા લાગી “આ પિતાજી, મૃત્યુ વખતે હું આપના મુખની એક પલ્લુ વાત સાંભળવા ભાગ્યશાળી થઈ નહીં અને હવે થઈશ પલ્લુ નહિ.”

રામા બોલી, “આ સાવિત્રી, વિલાપ કરવાથી શો લાભ છે? હવે તું તારા પિતાના કાનમાં ભગવાનનાં બે નામ સંભળાવ. ઘણા લોકોને શ્રીહરિનું નામ સાંભળીને સાથરામાં પલ્લુ પાછા જગૃત થયેલા મેં જોયા છે.” તે સાંભળીને સાવિત્રી પિતાના કાનની પાસે જઈને, “નારાયણ નારાયણ, શ્રીહરિ, શ્રીહરિ,” વગેરે ભગવાનનાં પવિત્ર નામો સંભળાવવા લાગી.

સહારામના કાનની પાસે ઘણીવાર સૂધી ભગવાનનું નામ લીધા પછી સહારામનાં બંને નેત્ર ઉઘડી ગયાં અને સાવિત્રીના મુખ તરફ સ્થિર થઈને સ્થંભી ગયાં. આ વખતે સહારામ જણે ભયંકર સ્વપ્ન જોઈને જાગી ઉઠ્યો હોય તેવો દેખાતો હતો.

સાવિત્રીએ પ્રુછ્યું, “પિતાજી! તમને શું થાય છે?” આ વેળા ધરડાના બંને હોઠ ફરકવા લાગ્યા, તે ઉપરથી જણાયું કે તે કંઈ પલ્લુ કહેવાને ઇચ્છે છે, પરંતુ તેના મુખમાંથી વાત બહાર નીકળી શકતી નથી. તે ધરડાએ થોડીવાર પછી પોતાની આંખો પાછી વીંચી લીધી. સાવિત્રી ફરીને ગળગળા સ્વરે બોલી, “પિતાજી! મને તજીને આપ આમ એકલા જશો? પિતાજી, એક વાર તો મારી સાથે વાત કરો. હું તમારી દીકરી સાવિત્રી છું.”

ધરડાએ ફરીથી આંખ ઉઘાડી અને મહાકષ્ટથી તે બોલ્યો, “જઈ છું પલ્લુ હળધરની મોહર” આમ બોલતાં બોલતાં સહારામનું મુખ જરા વાંકું થઈ ગયું અને તેનો પવિત્ર આત્મા આ જગતની સર્વ જંગળ છોડી દઈને જોત જોતાં સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો અને તેનું શરીર પ્રાણવિનાનું થઈ પડ્યું.

બંગાળા દેશનો એક પ્રખ્યાત વજીર સહારામ, જેનાં મુશોભિત વસ્ત્રો નવા-બની બેગમોને પલ્લુ અલંકૃત કરતાં હતાં, જેનું નામ બંગાળાના શ્રીમંતોની સ્ત્રીઓમાં પલ્લુ બહુ જ પ્રિય અને માન્ય હતું, તે સહારામ આજે અન્ન અન્ન કરતો, એક પડીને પાદર થયેલા ધરમાં ફેટલાક દિવસ સૂધી લાંઘણો ખેંચીને, મરણ પામ્યો. સહારામના શયનધરની નીચે પાંચ હજાર સોના મહોર દાટેલી પડી હતી. પરંતુ કેવળ ધનથી દુઃખો કે પીડાઓ દૂર થતી નથી, એ દાખલો આના દર્ષાતથી દઢ થાય છે.

સહારામને દરિદ્ર દશામાં આ સંસારમાંથી કેણે વિદાયગિરી આપી હતી? અને તેને મહાભારત દુઃખમાં કેણે ઉતાર્યો હતો? આનો ઉત્તર સૌ કોઈ આપશે

કે પેલા કુલાંગાર રામહરિનાં જ આ સર્વ કર્તવ્યો હતાં. પાપી રામહરિની શીખવ-
ણીથી જ કંપનીના વડાએ, સભારામના દીકરાએને તેઓની ધ્વજા ઉપરાંત આગળથી
ખાનાના પૈસા સેવાનો આગ્રહ થયો હતો અને તેથી જ તેઓની પાપમાલી યર્ષ હતી.

સભારામ સંસારનાં સઘળાં દુઃખોમાંથી છૂટે. યધને પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો,
અને તેની નિરાધાર દીકરી સાવિત્રી પિતાનું શબ પોતાના ખોળામાં લઇને બેસી
રહી. આ વેળા સાવિત્રીની આંખમાંથી એક પણ અશ્રુબિંદુ પડતું ન હોતું. શું
પિતાપર પ્રેમ ન હોવાથી તે રડતી ન હોતી? ના, ના, હમણાં તેને શોક-વિલાપ
કરવાનો અવકાશ ન હોતો. જેને દુઃખ ઉપર દુઃખ, શોક ઉપર શોક, કષ્ટ ઉપર
કષ્ટ અને પીડા ઉપર પીડા આવી પડે છે તેને રડવાનો વખત મળે કે? તેમ મનુ-
ષ્યની આંખમાં પાણી પણ કેટલું ભરેલું હોય? બહુજ રૂદન કરવાથી સાવિત્રીની
આંખોમાં અશ્રુનું બિંદુ પણ રહ્યું ન હોતું, આંખો સૂકાઈ ગઈ હતી, અને હૃદય પણ
દુઃખના ભારથી સ્થિર થઈ ગયું હતું-પડકારુંએ ન હોતું. નાના બાળકની છાતી ઉપર
એક ઈંટ મૂકવામાં આવી હોય તો તે રડી શકે, પરંતુ મોટા પર્વત મૂકવામાં આવ્યો
હોય તો રડી શકે નહીં. માણસના ઉપર જેટલું દુઃખ આવી પડે છે તેના પ્રમાણમાં
લોકો રડી કષ્ટીને પોતાના હૃદયને શોકભાર ઓઠા કરે છે, પણ તે દુઃખો કરતાં
હજારગણું અધિક દુઃખ સાવિત્રીના હૃદયને ભાંગીને ભૂકા કરી નાંખતું હતું, અને
પર્વતના જેવા મહાન દુઃખ નીચે તેનું હૃદય દબાઈ ગયું હતું, તેથી તે રડી શકતી
ન હોતી, તેમ તેની આંખમાંથી અશ્રુ પણ પડતાં ન હોતાં. આ વેળા સાવિત્રી
દુઃખના ભારથી દબાયેલા હૃદયમાંથી દયા, સ્નેહ અને સમદૃષ્ટિને વિદાય કરીને કેવળ
કઠિન એવાં કર્તવ્યકર્તવ્ય સંબંધી કાર્યોમાં યુથાયલી હતી.

સાવિત્રી તેના પિતાની એકજ પુત્રી હતી અને નાની ઉંમરમાં ધણીજ લાડથી
ઉછરી હતી. સાધારણ લોકોના ધરની કન્યાને જેમ નાની ઉંમરમાંથી ધરમાં કામ-
કાજ કરવા પડે છે તેમ સાવિત્રીને ન હોતું. તેના ધરમાં ત્રણ ભાભીઓ હતી તે
ધરનું સઘળું કામકાજ કરતી હતી. સભારામ ને તેના દીકરાએ સાવિત્રીને મોટા
માનથી રાખતા હતા, અને નાની ઉંમરમાં જ તેને બંગાળી ભાષાની કેળવણી
આપી હતી. સાવિત્રી તે વખતે કૃત્તિવાસની રામાયણ, કાશિરામદાસનું મહાભારત,
મુકુંદરામનું કવિ કંકણ, ચંડીદાસ વગેરેના ભાષાના ધર્મ સંબંધી પદ્યગ્રંથો વાંચતી હતી.
તેમાં જે જે ધર્મ સંબંધી વાતો આવતી હતી તેણે સાવિત્રીના મનમાં ધર્મની પ્રબળ
આપ પાડી હતી. પિતાનું મરણ થયા પછી તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે તેના
મુડાંને રાતવાસી રાખવાથી તેની અસદ્ગતિ થાય તેથી તેણે રામાને બોલાવીને
કહ્યું, “રામા હવે આજી રાત નથી. હમણાં જો પિતાને દેન દેવામાં આવશે નહીં તો

તેની અસહ્યગતિ થશે અને તેમ થાય તે ઠીક નહીં. હવે શું કરવું? કહે. લાકડાં ક્યાંથી લાવવાં ને ચિતા કેવી રીતે ખડકવી? હા? વિધાતા! તારી ગતિ ગહન છે. મારા ધરમાં એક બે મનુષ્ય નહોતાં, પણ ત્રણ ત્રણ ભાઈઓ હતા. મારા પિતા મારી નાની ઉંમરમાં મારા તરફ આગળી કરીને સધળાને કહેતા કે આ પણ મારે ચોથો દીકરો છે, પરંતુ આજે તે પુત્રો ક્યાં ગયા? આજે જો તેઓ પિતાની પાસે હોત તો પિતાની આ દશા થાત કે? રામા, મારા ભાઈઓ જેવા ભાઈઓ ગયા, પતિ જેવો પતિ ગયો, મારું સર્વસ્વ ગયું છે. હમણા તો ભાઈ કહું, પિતા કહું, મા કહું, જે કહું તે મારે તો તું જ છે, માટે મારા પિતાને હમણાં જ દેન દેવાય તેમ કર.”

સાવિત્રીની દયામણી વાણી સાંભળીને રામાનું હૃદય પીગળી ગયું હતું એમ આપણે આગળ જ કહી ગયા છીએ, તેમાં પણ જો કાંઈ તેને મધુર વાણીથી કામ કરવાનું કહેતું તો તે પ્રાણ જતો કરીને પણ કામ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. રામાએ, સાવિત્રીની કચ્છાળ વાણી સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો, “તું ડર માં. હું હમણાં જ ડોસાને દેન દઈશ. હું હોઉં છું ડોસાનું મગ્નું વાસી રહે કે? તું હવે વિલાપ કરવો બંધ કર, કારણ કે તારા વિલાપોથી મારા ઉદાસીનપણામાં વધારો થાય છે.” આટલું કહીને તુરત તે આંખાની ઝાડીમાં ગઈ અને ડાબા હાથવતી ટેટલીક સૂઈ શાખાઓ તોડી પાડીને લાંકડાં એકઠાં કર્યાં અને એક ખાડો ખોદીને ત્યાં આગળ ચિતા ખડકી અને તે ઉપર સભારામના શયને પધરાવી ને સાવિત્રી પાસે તેનું પૂજન કરાવી અગ્નિસંસ્કાર કર્યો, તે વેળા સવાર થવામાં હતું બે કલાક ખાડો હતા અને સભારામનું શય અડધું બળી રહેવા આવ્યું તે વખતે ઉપાકાળ થવા આવ્યો. પોતાના પિતાની અંત્યેષ્ટિની ક્રિયા રાતમાં જ થઈ ગઈ, અને તેનું મગ્નું વાસી પશું રહ્યું નહીં, તે જોઈને સાવિત્રીના મનમાં બહુ જ આનંદ થયો.

બીજી તરફ પ્રભાત થયું કે રામાની મા કેલેથી મનમાં બકબકાટ કરતી આરા-ટુન સાહેબને ઘેર ગઈ અને ત્યાં બદરઉલિસા અને મેમ સાહેબ બેઠાં હતાં ત્યાં જઈને હાથનાં લટકાં કરતી બોલી;-“જુઓને આપામા! સભારામની દીકરી સાવિત્રીની રંજડથી લોકો આ મોહોદ્વામાં શાંતિથી રહી શકતાં નથી. કાલે રાત્રે તે કાસમ-બળરમાં ટાઈ સાહેબ સુખાહને ઘેર ગઈ હશે ત્યાંથી પાછી ફરતી વેળા અર્ધ રાત્રે અમારે ઘેર આવી હતી. તે મારી દીકરીને પોતાને ઘેર તેડી ગઈ છે ત્યાંથી મારી રામા હજી સૂઈ પાછી ફરી નથી, તેથી મને તેની બહુ ચિંતા થાય છે. મારી દીકરી ગાંડી છે, પરંતુ તેમાં બીજો કાંઈ પણ દોષ નથી. હું હમણાં જ સભારામને ઘેર બઈ રામાને ધમકાવીને તેડી લાવું છું.” આરાટુનની સ્ત્રી અને બદરઉલિસા રામાની માની

વાત સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યાં અને સાવિત્રી રાત્રે કાસમખનરમાં ગઈ હતી તે વાત ઉપર તેમને જરાપણુ વિશ્વાસ આવ્યો નહીં. આરાટુનની સ્ત્રી બોલી, “સાવિત્રી તારે ઘેર આવીને રામાને લઈ ગઈ એ તું સ્વપ્નામાં જોયું કે ખરું કહે છે. સાવિત્રીને હું નાનપણથી જ સારી રીતે જાણું છું. સાવિત્રી રાત્રે કાસમખનરમાં ગઈ હતી અને તે પછી તારી રામાને બોલાવી ગઈ આ હું મારી નજરે જોઉં તો પણ માનું નહીં.”

રામાની મા:-“મેમ સાહેબ, આપ લોકોના આચાર વિચારને જરા પણ જાણતાં નથી, સઘળાંને સારાં માણસ સમજે છે. પણ હું તો મનુષ્યને જોઈને તેના પેટની વાત સમજી જાઉં છું; મેં લોકોના આચાર વિચાર જોતાં ત્રણ કાળ કાઢ્યા છે.”

બદરઉત્તીસા:-“ખરેખર જો સાવિત્રી રાત્રે તારે ઘેર આવી હતી તો તું મને તે જ વખતે ખબર કેમ આપી નહીં ?”

રામાની મા:-“તેણે તો મને તમને વારંવાર ખબર કરવા માટે કહ્યું, પણ આયા મા! તે ઘણી નિર્લજ્જ છે. તે તો અનેક ઢોંગ કરવા લાગી. પણ હું શું તે બૂલી જાઉં કે ? તે ક્ષણમાં રડતી પણ હતી.”

બદરઉત્તીસા:-“તે તારી પાસે શું કહેતી આવી હતી.”

રામાની મા:-“બીજું તો શું કહે. પણ રડતી રડતી મને કહેવા લાગી કે, આજે રામહરિ કેટલાએક માણસોની સાથે મારે ઘેર આવ્યો હતો અને મને બળાકારથી કાસમખનરમાં કંપનીના કારખાનામાં ઉપાડી ગયો હતો. ત્યાંથી હમણાં મારે છૂટકા થયો છે. મારા પિતા ઘેર એકલા છે તેની શી દસા થઈ હશે તે હું જાણતી નથી, તમે રામાને કહો તો તે મને મારે ઘેર પહોંચાડી આવે.”

આરાટુનની સ્ત્રી એ વાત સાંભળીને અત્યંત ગભરાટ સાથે બોલી ઉઠી, “અરેરો શું ખીયારીનાં સર્પ માણસો મરી ગયાં ! મને જણાય છે કે ખીયારી અનાથ સાવિત્રીને પેલા પાપી રામહરિ દુઃખ દેતો હશે.” આમ કહી પછી બદરઉત્તીસાને બોલાવીને કહ્યું. “મા, સાવિત્રીને શું થયું છે તે તમે એકવાર જઈને જોઈ આવો અને તે અનાથ તથા દુઃખી છોકરીને આપણે ઘેર તેડી લાવો. તે અને તેનાં ઘરડા પિતા આપણા ઘરની પડોશમાં લાલે રહે.”

આરાટુનની મેમ, બદરઉત્તીસાને ‘મા’ કહીને બોલાવતી હતી. બદરઉત્તીસા તુરંત લૂગડાં પહેરી રામાની માને સાથે લઈને સલામતનાં ઘર તરફ ચાલી.

રસ્તામાં જતાં જતાં રામાની મા બોલી, “આયામા આપણા મેમ સાહેબ લોકનાં ચરિત્રોને જરાપણુ સમજતાં નથી તે તો હજી સૂધી અણસમજી બાળક જ રહ્યાં, પરંતુ તમે તો ઘરડાં થઈો છો. તમે એ સઘળું ન સમજી શકો તેવું બને નહીં.”

બદરઉનીસા સાવિત્રીના દુઃખ વિષે વિચાર કરતી હતી, તેથી તે રામાની માના કહેવા ઉપર વિશેષ ધ્યાન ન આપતાં મુંગે મોઢે ધીરે ધીરે આગળ ચાલવા લાગી. રામાની માએ તેને મુંગી રહેલી જોઈને પોતાના મનમાં ધાર્યું કે બદરઉનીસાએ પણ સાવિત્રીને દુરાચારિણી તરીકે જાણી લીધી. પરંતુ બદરઉનીસાનો અંતરાત્મા રામાની માના જેવો અપવિત્ર નહોતો. તે સાવિત્રીને કોઈ દહાડો દુરાચારિણી છે એમ મનમાં પણ લાવતી નહોતી.

થોડીવાર પછી બંને સભારામને ઘેર આવી પહોંચ્યાં અને જોયું તો સાવિત્રી અને રામા, સભારામના શયને દેન દે છે. બદરઉનીસા, સાવિત્રીનું મુખ નિરાશા અને શોકથી છવાયેલું જોઈ એકદમ રડવા માંડી, તેની બંને આંખોમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલી નીકળ્યો. પરંતુ રામાની મા, વિસ્મિત નેત્રથી સાવિત્રીના તરફ જોઈ રહી, અને એક ક્ષણ પછી બદરઉનીસાના કાન પાસે મોઢું રાખીને ધીરે ધીરે કહેવા લાગી. “આ છોકરીનો અભિપ્રાય હું જરા પણ સમજી શકતી નથી. સાવિત્રીએ રામાને લઈને નાશી જવા માટે વિચાર કરીને આ ડોસાને મારી તો નહીં નાંખ્યો હોય ?” રામાની માની આવી હલકી વાત સાંભળીને બદરઉનીસા પોતાનો કોષ સમાવી શકી નહીં. તેણે રામાની માને હાથવતી ધક્કો મારીને કહ્યું એ “હરામખોદી ! મારી પાસેથી દૂર જા. તે જ ધણા દિવસ સુધી કુકર્મ કર્યા છે તેથી તું સઘળાંને દુરાચારી જ દેખે છે.”

રામાની મા તુરત બોલતી બંધ થઈ ગઈ. બદરઉનીસા આરાટુનના ઘરમાં કરતી કારવતી હતી. આરાટુનની મેમ તેને માના જેટલું માન આપતી હતી. તેથી જ રામાની મા પણ પોતાના તિરસ્કાર વખતે તેને સામે ઉત્તર આપવાનું સાહસ કરી શકી નહીં, પરંતુ મનમાં બખડવા લાગી, “મેં તો ધણા દહાડો કુકર્મો કર્યા છે અને તું બહુ સારી છે તે ક્યાં મારાથી બળાવ્યું છે.” બદરઉનીસાએ આ પ્રમાણે રામાની માનું અપમાન કર્યા પછી કોઈ દહાડો રામાની મા સાવિત્રીના વિરૂદ્ધમાં એક પણ વાત બોલતી નહીં, અને સારથી તે હમેશાં સાવિત્રીના તરફ બાહારથી પ્રીતિ દર્શાવવા લાગી.

~~~~~

પ્રકરણ ૭ મું

આરાટુન સાહેબની મેમ

સભારામની અંત્યેશિક્ષિયા સમાપ્ત થઈ, તેનું શરીર અગ્નિમાં બળીને ભસ્મ થયું, અને આ જગતમાં તેનું નામ કે નીશાન કંઈરહ્યું નહીં. રહેવામાં માત્ર તેનો જગવિખ્યાત વણાટની નિપુણતાનો એક યશ અને વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખની કહાણી રહી ગઈ.

સાવિત્રીએ પાણીની ગાગરોથી પિતાની ચિતાને ઠારી અને થંડી પડેલી ચિતામાંથી પિતાનાં અસ્થિ વીણી લઇને ગંગામાં નાખ્યાં અને પછી તે ઠેકાણે રામાએ આણી આપેલો એક તુળશીનો છોડ રાખ્યો. આ પ્રમાણે ઠેકલીએક ક્રિયાઓ કર્યા પછી, રામા અને સાવિત્રી, ગંગાના તીર ઉપર જઇને નાહ્યાં. સાવિત્રીએ નાહીને પિતાને દાધાંજળી આપી. ત્યારપછી બન્ને જણાં સભારામના ઘર તરફ ચાલ્યાં. બદરઉન્નિસા પણ હમણાં સૂધી તેની સાથે જ હતી. તે પણ સાવિત્રીની પાછળ પાછળ તેના ઘર તરફ ચાલી અને રામા ગંગામાં નાહીને પોતાની મા સાથે પોતાને ઘેર ગઈ.

સાવિત્રી પોતાના ઘરમાં પિતાની, સાથે પડી ગયેલા જે નાના ઘરમાં રહેતી હતી, તે ઘરમાં પેસતાં તેનો પગ ઉપજો નહોતો. તે ઘરને જોતાં જ પિતાને પડેલાં દુઃખો તેને પાછાં સાંભરી આવ્યાં, તેથી તેનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું, અને તે શોકના આવેગથી એકદમ રડવા માંડી. હમણાં સૂધી તેને વિલાપ કરવાનો અવકાશ મળ્યો ન હતો—પિતાની અંત્યેષ્ટિક્રિયા કેવી રીતે કરવી એ ચિતાને લીધે તેને શોક કરવો મુશ્કેલી ન હતો; પરંતુ હમણાં પિતાની અંત્યેષ્ટિક્રિયા સંપૂર્ણ થઈ ગઈ હતી તેથી વિચારશૂન્ય અંતઃકરણમાં શોક અને દુઃખે તુરત પ્રવેશ કર્યો. સાવિત્રી પણ મોટા શોકભારને સહન કરવાને અસમર્થ હોવાથી ઘરના બારણામાં જ ઝૂંજીત થઈને પડી. ચોડીવાર પછી બાન આવ્યું એટલે ઉઠીને બેઠી.

આ વેળા બદરઉન્નિસા સાવિત્રીને સમજાવતી બેઠી, “બેટા ! તું એકલી છે માટે અહીં કેમ રહી શકીશ ? મારી સાથે ચાલ. અમારા ઘરની પડોસમાં તને એક ઓરડી કાઢી આપશું. પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી જ્યારે તારો મોટો ભાઈ અને તારો વર કેદમાંથી છૂટીને ઘેર આવે ત્યારે પાછી તું તેઓની સાથે તારે ઘેર જઈને રહેજે.”

ક્યાં રહેવું અને કેવી રીતે આજીવિકા કરવી એ પ્રશ્ન હજી સૂધી પણ સાવિત્રીના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો ન હતો. થાપ પણ કેવી રીતે ? પિતાના મરણ પછી પિતાની અંત્યેષ્ટિક્રિયા કેવી રીતે કરવી તે જ ચિતામાં તેનું મન ધૂમતું હતું, પરંતુ તે સધળું નિર્વિધને પાર પડ્યા પછી દારુણ એવા શોકાગ્નિથી તેનું હૃદય ધગધગી ઉઠ્યું અને તે જડ જેવી થઈ ગઈ. પોતાનાં ઘરબાર હુંટાઈ ગયા પછી એક દિવસ પણ પોતાના મુખને માટે અને પોતાની આજીવિકાને માટે સાવિત્રીએ વિચાર કર્યો ન હતો. તે પોતાના શરીરનું પણ બાન બૂલી ગઈ હતી. માત્ર પોતાના ઘરમાં પિતાનું દુઃખ કેવી રીતે દૂર કરવું તેનો જ વિચાર કર્યો કરતી, પરંતુ હમણા બદરઉન્નિસાની વાત સાંભળીને તેના મનમાં પણ એવો જ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો કે હવે મારે ક્યાં રહેવું ? અદાર વરસની તરુણ બી, ઉંજડ ઘરમાં એકલી કેમ રહી શકે ? એટલામાં આગલી

રાતની વાત યાદ આવતાં સાવિત્રીનું હૃદય વધારે કંપી ઉઠ્યું અને તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે જો ફરીથી પેણો નરપિશાચ રામહરિ આવીને મારા ઉપર હુમલો કરશે તો હું શું કરીશ ? આલો વિચાર કરીને તેણે બદરઉનિસાનું કહેવું સ્વીકાર્યું અને તે જ વખતે તે તેની સાથે આરાટુનને ઘેર જવા નિકળી.

બન્ને જણાં સાહેબના ઘરની નજીક આવી પહોંચ્યાં અને તેઓએ જોયું તો મૈમસાહેબ પોતાને માટે પોતાના શયન ઘરની નજીકમાં કેટલાંએક માણસો મારફત એક છાપડું બંધાવતાં હતાં. તે બે ચાર કલાકમાં તૈયાર પણ થઈ ગયું. સાવિત્રી મૈમસાહેબની પાસે જઈને બેઠી અને તેને પોતાની સઘળી હાડકત કહી સંમળાવી. મૈમસાહેબનું હૃદય અત્યંત દયાળુ હતું તેથી સાવિત્રીની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં તેની આંખમાંથી આંસુનાં ટીપાં પડવા લાગ્યાં. ત્યાર પછી દયાળુ મૈમસાહેબે, સાવિત્રીના ઉપર અત્યંત દયા લાવીને રામહરિના હાથમાંથી તેનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના ઘરની પાસે જ રાખી. આવી દયાળુ મૈમ કેણુ હતી ? તે જાણવા માટે તેનો ટૂંકો ઇતિહાસ અત્રે લખવો વાજબી છે.

બંગાળાનો મુખેદાર અહ્મદવર્દીખાન રાજ્ય ગાદી ઉપર આવ્યા પછી તુરંત જ ઇસ્વી સન ૧૭૪૧ ની સાલમાં, મરાઠાઓએ બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરી. તે વખતે અહ્મદવર્દીખાનના એક વિશ્વાસુ સેનાપતિ મીર હુસૈનઅહ્મદ પોતાનું પરાક્રમ અને રણકુશળતા પ્રકાશ કરી, મરાઠાઓને હરાવ્યા, અને પોતાના રાજ્યની પ્રસન્નતા મેળવી. તે ઉપરથી અહ્મદવર્દીખાને તેને થોડા જ વખતમાં વડા સેનાપતિની જગા ઉપર નિમ્ણે હતો. મીર જાફર મીર હુસૈનનો નાનો ભાઈ થતો હતો. મીર હુસૈનઅહ્મદ પોતાના નાના ભાઈ મીર જાફરને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ વધારે ચાહતો હતો. વિષયલંપટ મનુષ્ય ધણુંકરીને કૃતઘ્ની હોય છે. તે પ્રમાણે મીર જાફરે પોતાના મોટા-ભાઈને ધૂપી રીતે ઝેર દઈને મારી નાંખ્યો. અહ્મદવર્દીખાન હુસૈનઅહ્મદના મૃત્યુનું આ કારણ જાણી શક્યો નહોતો. તેણે હુસૈનઅહ્મદના મરણ પછી તેના નાનાભાઈ મીર જાફરઅહ્મદને તેના મોટાભાઈનું માન જાગવવા ખાતર તેની જગ્યા ઉપર નીમ્યો. જાફરઅહ્મદે વડા સેનાપતિની જગ્યા મળ્યા પછી પોતાના ભાઈ હુસૈનઅહ્મદની મૂખ્ય મૂખ્ય બેગમોને પોતાના અંતઃપુરમાં દાખલ કરી દીધી. હુસૈનઅહ્મદની દશ આર પરણેલી બેગમો અને સંકડો રાખેલી સ્ત્રીઓ મીર જાફરના અંત પુરમાં દાખલ થઈ હતી. હુસૈનઅહ્મદે પોતાની જીવાનીની શરૂઆતમાં એક બ્રાહ્મણની પુછાકરીનું હરણ કરીને મુસલમાન ધર્મ પ્રમાણે તેની સાથે પણ નિકાહ કરેલા હતા. તે સ્ત્રી હુસૈનઅહ્મદની બેગમોમાં વડી બેગમ ગણાતી હતી. હિંદુ સ્ત્રી જાતિશ્રદ્ધ થયા છતાં પણ બીજા પતિની સાથે લગ્ન કરે નહોતો. સતી ધર્મ એ હિંદુ સ્ત્રીઓનો પ્રકૃતિગત

એક ધર્મ છે. હુસેનઅલીને તે બ્રાહ્મણી બેગમથી એક દીકરી અને એક દીકરા થયા હતાં. તે બ્રાહ્મણી બેગમ પોતાના પતિના મરણ પછી સતીધર્મના રક્ષણ માટે ત્યાંથી નાશી જઈ સૈદાબાદની પાસે આવેલા કોઈ એક નાના ગામમાં જઈને રહી હતી. તેના દીકરાનું મીર મદન અને દીકરીનું નામ બદરઉનિસા હતું. થોડા દિવસ પછી તે બ્રાહ્મણી બેગમનું મરણ થયું તે વખતે, મીર મદન બહાર વરસતો હતો અને બદરઉનિસા ચૂંદ વરસતી હતી. મીર મદન, નવાબ સરકારને ત્યાં સેનાપતિનું કામ કરવા લાગ્યો અને તેણે એક ઉંચા કુળના મુસલમાનની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં. મીર મદન સ્વભાવમાં સંપૂર્ણ રીતે પિતાના જેવો જ હતો. પિતાનો વીરાયિત સ્વભાવ, ઉન્નત હૃદય તથા ઉદારતા, મીર મદનની હિંમતનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં જોવામાં આવતાં હતાં. બદરઉનિસા સ્વભાવમાં માના જેવી હતી. પિતાના મરણ પછી તે જ્યારે પોતાની અપરમાતાઓના હાથમાં ગઈ અને ત્યાં તેણે મુસલમાન નવાબોના આચાર વિચાર જોયા, ત્યારથી જ તેના તરફ તેને અત્યંત ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો.

‘મુસલમાનોમાં ઘણી સ્ત્રીઓ પરણવાનો જે ચાલ છે તે વાત તેને સર્વથા ગમતી નહોતી. તેણે જીવાનીના આરંભમાં જ પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે જીવતાં સુધી કુંવારા રહેવું, પરંતુ કોઈ પણ મુસલમાન સાથે પરણવું નહીં. બદરઉનિસા આવા કારણથી પરણી નહોતી, તેમ તેના વિવાહ થવાનો સંભવ પણ જણાતો નહતો. તે મુસલમાનની દીકરી હતી તેથી નવદીપના કોઈ બ્રહ્મચાર્યને પુત્ર તેની સાથે લગ્ન કરવા માટે આવે તેમ પણ નહતું. બદરઉનિસા પોતાના ભાઈ મીર, મદનના કુટુંબની સાથે રહેવા લાગી. મીર મદનને સંતાનમાં માત્ર એક દીકરી જ હતી. તે દીકરીને તેણે ઘણા જ સ્નેહથી ઉછેરેલી હતી અને તે તેને પ્રાણ કરતાં પણ વધારે વહાલી હતી.

સૈદાબાદના આર્મીનીયન વેપારી સામ્યુએલ આરાદુનને મીર મદનની સાથે ઘણો જ સ્નેહ હતો. આરાદુન ઘણું ખર્ચ કરેજો મીર મદનને ઘેર આવતો અને તેની સાથે બોજન વગેરે પણ કરતો. આરાદુનની મેમ પણ કોઈ કોઈ વાર મીર મદનને ઘેર આવતી અને મીર મદનની બેગમ સાથે અને બદરઉનિસાની સાથે બોજન વગેરે કરતી હતી.

થોડા દિવસ પછી સામ્યુએલ આરાદુનની મેમ મરણ પામી; પણ મરતી વખતે તે સ્ત્રી એક પુત્રરત્ન પોતાના પતિને સોંપતી ગઈ હતી. તે બાળકનું નામ ક્યારાપીટ આરાદુન હતું. ક્યારાપીટ માતાના મરણ પછી ઘણું ખર્ચ મીર મદનને ઘેર રહતો અને બદરઉનિસા પુત્રની પેઠે તેને ઉછેરતી હતી. મુસલમાનની સ્ત્રીઓ કોઈ પણ દહાડો ધરમાંથી બહાર નીકળે નહોતી તેથી કોઈ પણ માણસ તેઓને જોઈ શકે નહોતો. સામ્યુએલ આરાદુન પણ આ બનાવની પહેલાં કોઈ પણ દહાડો બદરઉનિસાને જોઈ નહોતી, પરંતુ

બદરઉનિસાના સહૃદયતાની વાત પોતાની સ્ત્રીના મોઢાથી તેણે ધણી વાર સાંભળી હતી. પોતાની સ્ત્રીનાં મરણ પછી બદરઉનિસા જ્યારે ક્યારાપીટ આરાટુનને ઉછેરવા લાગી તે વખતે, બદરઉનિસા વારંવાર તેની નજરે પડવા લાગી. બદરઉનિસાની સહૃદયતા, સ્નેહ અને સદાચાર જોઈ સામ્યુએલ તેના ઉપર અત્યંત મોહી પડ્યો. તે વખતે બદરઉનિસાની ઉંમર ત્રીશ બત્રીશથી વધારે ન હતી. તે દેખાવમાં ધણી જ ફૂટડી હતી, દિવસે દિવસે સામ્યુએલ આરાટુનનું મન બદરઉનિસાના તરફ ખેંચાવા લાગ્યું. વિશુદ્ધ પ્રેમની કેવી ચમત્કારિક શક્તિ ! આરાટુન સાહેબના હૃદયમાં રહેલો છૂપો પ્રેમ અગ્નિશુતાં અને અસ્પષ્ટરૂપે બદરઉનિસાના મનને ખેંચવા લાગ્યો અને છેવટે સામ્યુએલ આરાટુનની સાથે બદરઉનિસાને પરણવાની ઇચ્છા થઈ. આરાટુન સાહેબે પણ મનમાં વિચાર કર્યો કે, હું જો બદરઉનિસાની સાથે પરણું તો સંસારનું સંઘર્ષ સુખ મને મળે અને સંસારમાં ખીજ કાઢી પણ વસ્તુ મારે મેળવવાની રહે નહીં.

પરંતુ દેશાચાર અને લોકાચારથી એ વાત વિરુદ્ધ હોવાને લીધે, મોટું દુઃખ આવી પડે. આરાટુન સમજતો હતો કે હું જો બદરઉનિસાની સાથે પરણીશ તો મારા દેશના વેપારીઓ મારું અપમાન કરીને પોતાના મંડળમાંથી મને દૂર કરશે અને મારી પરણેલી સ્ત્રીને આર્માનીયન વેપારીઓ દેવળમાં પણ જવા દેશે નહીં. આ સંઘર્ષ વાત આરાટુને બદરઉનિસા અને મીર મદનને કહી બતાવી અને છેવટે એવો ઠરાવ કર્યો કે હું બદરઉનિસાને પરણ્યા પછી બંગાળા છોડી, મદ્રાસમાં જઈને વેપાર કરીશ, પરંતુ બંગાળા ત્યાગ કરવાથી તેના વેપાર એકદમ પડી જાશે અને તેની પાસે કંઈ પણ પૈસા રહે નહીં તેમ હતું.

બદરઉનિસાએ જોયું કે આરાટુન મારે માટે સઘળી દોષત ત્યાગ કરવાને તૈયાર થએલા છે તેથી તેના મનમાં અત્યંત સંતાપ થવા લાગ્યો અને તેણે પોતાના મનમાં ધણા ધણા વિચારો કર્યો પછી, આરાટુનને કહ્યું “કે હું તમારા ઘરમાં એક આકરડી તરીકે રહીશ અને આપા તરીકે તમારાં બાળ બચ્ચાંઓનું પાલણુ પોષણ કરીશ. તેમ કરવાથી તમને તમારી નાત તરફનું અપમાન સહન કરવું પડશે નહીં. ઈશ્વરની દૃષ્ટિમાં હું તમારી ધર્મપત્ની છું, પરંતુ તમારા દેશના લોકોની દૃષ્ટિમાં તમારા ઘરની દાસી થઈને રહીશ.”

બદરઉનિસા પોતે પવિત્ર પ્રેમના અનુરોધથી એ પ્રમાણે આરાટુનનો ત્યાગ સ્વીકાર કરવાને તૈયાર થઈ એટલે મીર મદને પણ તે બાબતમાં કંઈ પણ જાતની અડચણ કરી નહીં, કારણ કે તે ઉદારમનનો હતો. પોતાની સ્ત્રીને ઘરમાં દાસી તરીકે રાખવી એ વાજબી નથી; એમ ધારીને આરાટુનના મનમાં પણ બહુ જ દુઃખ થયું, પરંતુ તેમ કર્યા વિના છૂટકા ન હોતો, તેથી તેઓને છેવટે તે જ માર્ગ

લેવે! પજો. આરાદુને પણ બદરઉનિસાને રાજ રાખવા માટે મુસલમાનનાં ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેની સાથે નિકાહ કર્યો, કારણ કે બદરઉનિસાને ધર્મ ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ હતો. વિવાહ પછી પતિપ્રાણી બદરઉનિસા, માન અભિમાન છોડી દઈ ભક્તિથી પતિના ધરની પરિચરિકા થઈને રહી; અને પોતાના પતિને સામાજિક અપમાનમાંથી અને લોકોના તિરસ્કારમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો. ખાનદાનકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને સેનાપતિ મીર મદનની બેહેન બદરઉનિસાએ પ્રેમભક્તિથી પતિના ધરમાં દાસીવૃત્તિ અંગીકાર કરી. ને પોતાના બાઈ મીર મદનને લોકમાં કોઈ પણ રીતે કલંક ન લાગે એવા અભિપ્રાયથી બદરઉનિસા આજ દિવસ સુધી, હું મીર મદનની બેહેન થાઉં છું એવી કોઈ લોકોને પોતાની ઓળખાણ આપતી ન હતી. પરંતુ તે લોકોને પોતાની ઓળખાણ આપતાં કહેતી કે હું પહેલાં મીર મદનના ધરમાં ચાકરડી હતી. સોટા બદરઉનિસાને દુરાચારી જાણતા હતા અને તેને સામ્યુએલ આરાદુનની ઉપપત્ની (રાખ્ય) જાણતા હતા, પરંતુ પરમેશ્વરની નજરમાં તે આરાદુન સાહેબની ધર્મપત્ની હતી. જ્યારે બદરઉનિસાએ રામાની માનો તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે તે પોતાના મનમાં બબડી હતી કે, “હું દુરાચારિણી ને તુંતો મોટી સતી!” એમ રામાની માને બોલવાનું કારણ, લોકવાણી શિવાય ખીજું કંઈ જ ન હતું.

બદરઉનિસાના છૂપાં લગ્ન થયા પછી બે વરસ ગયા કેડે પ્લાસીની યુદ્ધભૂમિમાં તેનો બાઈ મીર મદન મરણ પામ્યો. મીર મદન, મીર જાફરના જેવે વિશ્વાસઘાતી નહોતો. તેણે ઘણો વખત સિરાજઉદ્દૌલાને હલકાં કામ કરતાં અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; સિરાજઉદ્દૌલાનાં હલકાં કામ કરતાં જોઈને તે તેના તરફ ખરા અંતઃકરણથી તિરસ્કાર કરતો હતો, અને કોઈ કોઈ વેળા સિરાજના સમક્ષમાં તેને લઢાઈમાં દરાવીને રાજ્યગાદી ઉપરથી પદબ્રષ્ટ કરીશ આમ ચોખ્ખું કહીને તેને ભય પણ બતાવતો; પરંતુ કોઈ પણ દિવસ છૂપી રીતે તેના વિરુદ્ધ કોઈ પણ જાતનું કપટ કરવાનો ઉઘોગ કરતો નહોતો. તે જાણતો હતો કે સિરાજઉદ્દૌલા દુરાચારી છતાં પણ મારો રાજ છે, માટે તેના ઉપર વિશ્વાસઘાત કરવો એ અધર્મ ગણાય.

સહૃદય મીર મદને પોતાના રાજને દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે પ્લાસીની રણભૂમિ ઉપર પોતાનું જીવન ત્યાગ કરી દીધું અને તેની સ્ત્રી અને કન્યા એકમ નિરાધાર થઈ પડ્યાં. મીર જાફરે, બંગાળની ગાદી ઉપર આવતાં વેતજ સિરાજના અને મીર મદનના જનાતાની બેગમોને પોતાના જનાન ખાનામાં દાખલ કરી, અને તેઓના તરફ દ્રુષ્ટકાવથી વર્તવા લાગ્યો. પરંતુ બદરઉનિસાએ મીર મદનના મરણની ખબર મળી કે દુરત તેની દીકરીને લાવીને પોતાના ધરમાં રાખી. તેનું નામ એરફઉનિસા ઉર્દૂ બેગમખીબી હતું. તે આરાદુનના ધરમાં

બદરઉનિસાના રક્ષણનીચે ઉછરી હતી. તે નાની ઉમરમાંથી જ આર્મિનીયન લોકની સાથે રહી હતી તેથી થોડા વખતમાં આર્મિનીયનોની ભાષા પણ શીખી ગઈ હતી અને ફારસી ભાષાનાં પુસ્તકો તો આ બનાવની પહેલાં જ તે વાચવા શીખી હતી. તેનો સ્વભાવ અત્યંત શાંત અને વિનયી હતો. બીજાનું દુઃખ દેખતાં જ તેનું હૃદય દયાથી પીગળી જતું હતું. તેનું હસતું મુખકું જોતાંનેવાર જોનારનું મન તેના ઉપર મોહી પડતું હતું. તેના શરીરની સુંદરતામાં અને પ્રકૃતિમાં કાંઈ પણ સંસારી ભાવ નજરે પડતો નહતો, તેમ તેના જીવનમાં પણ કોઈ સાંસારિક આચરણ જોવામાં આવતું નહોતું. તેના ભાવ તથા આચરણ ઉપરથી તે ખરેખરી દેવબાલા જણાતી હતી. સામ્યુએલ આરાટુન, તે કન્યા ઉપર પોતાની દીકરીના જેવું વાતસલ્ય રાખવા લાગ્યો અને તેણે પોતાનાં મનમાં ફાવે ક્યો કે મારો દીકરો ક્યારાપીટ ન્યારે ઉમરમાં આવે ત્યારે તેના આની સાથે જ તેનાં લગ્ન કરવા. અને તેને માટે તે બહુ પ્રયત્ન પણ કરવા લાગ્યો. પરંતુ આગળ જતાં તેને બહુ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો નહીં. ક્યારાપીટ નાની ઉમરમાંથી જ એરફુનિસાની સાથે રમતો, ભોજન કરતો અને ગમત કરતો હતો. પરસ્પર નિર્ભળ સ્નેહમાં બાલ્યાવસ્થા ગાળવાથી તે બન્નેની વચ્ચે તરુણવસ્થામાં સ્વાભાવિક પ્રેમનો સંચાર થયો હતો. સામ્યુએલ આરાટુનનું મરણ પૂર્વે, એક વરસ પહેલાં, ક્યારાપીટ આરાટુને, એરફુનિસાની સાથે સાદી કરી; અને સાદી કર્યા પછી એરફુનિસાનું એસ્તારખીખી નામ પાડ્યું. લગ્ન પછી, પાંચ છ વરસની અંદર એસ્તારખીખીને બે છોકરાં થયાં હતાં.

આરાટુનની મૈમ આર્મિનીયન બોલાદની નહોતી. તે મીર મદનની દીકરી હતી અને બદરઉનિસા મીર મદનની નાની બેન હતી. મુસલમાની રાજ્ય વખતે હિંદુ અને મુસલમાનોની વચ્ચે ધણો પ્રેમ હતો. આરાટુનની મૈમે સાવિત્રીના ઉપર આટલી બધી દયા દેખાડી હતી તેનું કારણ પણ તે જ હતું. હિંદુ સ્ત્રીઓ મુસલમાનની હલકી જાતના માનીને કોઈ પણ દિવસ તેઓનું અપમાન કરતા નહોતા. તેમ હિંદુઓ પણ હમેશાં મુસલમાનોને પોતાના બંધુ સમાન ગણીને તેમની સાથે પ્રેમ રાખતા હતા. મુસલમાન રાજ્યો પણ દેશના મોટા મોટા રાજ્યના અધિકારો ઉપર હિંદુઓની જ નિમણૂક કરતા હતા. આરાટુનની મૈમ એસ્તારખીખીએ પોતાના સાવિત્રી રહી. એસ્તારખીખી હિંદુઓની સંધગી રીતભાત તથા આચાર વિચાર જાણતી હતી ને હિંદુઓમાં કોઈ પણ અત્યંત નજદીકનું સંબંધી ગૂજરી જાય ત્યારે સત્કાર મનુષ્યો એક વખત હવિષ્યાત્ત ભોજન કરે આ વાત પણ તેના જાણવામાં હતી.

તેથી તેણે તેના ભોજન માટે એક હિંદુ નોકર પાસે ધઉ, ચોખા, ઘી વગેરે મંગાવીને, સાવિત્રીને સોખ્યાં અને તેને જમવાને માટે બહુ જ આગ્રહ કર્યો, તે ઉપરથી, સાવિત્રીએ પણ ભાત તૈયાર કરી ઘીથી અન્ન પવિત્ર કરીને ભોજન કર્યું. સાવિત્રીએ ભોજન કર્યા પછી એસ્તારખીખી નાહી અને છેક સાંજના ત્રણ બજે તેણે પણ ભોજન કર્યું.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

પ્રકરણ ૮ મું

વેરાગી રામદાસ શિરોમણિ

સાવિત્રી આરાદ્ધનની વાડીમાં એક ઊંપડીમાં રહેવા લાગી, અને બદરઉન્નિસા તથા એસ્તારખીખી તેનું દુઃખ દૂર કરવા માટે દરરોજ તેને નવ નવા ઉપદેશ આપીને અનેક ઉપાયો કરવા લાગ્યાં તો પણ સાવિત્રીના મનનો સંતાપ ઓછો થયો નહીં. સાવિત્રીને ધર્મ ઉપર બહુ જ શ્રદ્ધા હતી, તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, “મારા પિતાની હજી સૂધી ઉત્તર ક્રિયા થઈ નથી, તેથી તેની અસદ્ગતિ થશે, અને તેને નરકમાં મહા દુઃખ ભોગવવું પડશે,” આવા વિચારોથી તેના મનમાં બહુ જ પરિતાપ થવા લાગ્યો.

એક દિવસે તે એકલી ઊંપડીમાં બેઠી બેઠી વિચાર કરવા લાગી કે, “ઓ દેવ ! મારા પિતાની જે આવી દુર્દશા થઈ ન હતી તો આજે મારા જામજોએ પાંચ છ હજાર રૂપિયા ખરચીને મારા પિતાની ઉત્તરક્રિયા મોટી ધામધૂમથી કરી હોત; પરંતુ આજે તેઓ તો ફાણુ બાળે ક્યાં હશે ? પિતાના મરણની પણ તેઓને તો ખબર હશે નહીં.” આવા વિચાર કરતી તે એકલી બેઠી બેઠી રહતી હતી. તેના હાથમાં એક પણ પૈસો ન હતો કે જેમાંથી તે પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરે. એસ્તાર ખીખી તેની આજીવિકા ચલાવતી હતી, તેથી સાવિત્રી તેની પાસે ઉત્તરક્રિયાનો વધારે ખર્ચ કરાવવાને રાજી પણ ન હતી. દીકરાઓએ દશમે દહાડે પિતાની પાછળ ક્રિયા કરવી એમ હિંદુ શાસ્ત્રમાં લખેલું છે; પરંતુ હમણાં દસ દિવસો પણ વિતી ગયા હતા તેથી હવે એક મહિના પછી તેની ઉત્તરક્રિયા કરી શકાય તેમ હતું, પરંતુ તે વખતે તેની ઉત્તરક્રિયા થઈ શકશે કે નહીં થઈ શકે તે વિશે સાવિત્રી બેઠી બેઠી વિચાર કરતી હતી.

વિચાર કરતાં કરતાં તેના હૃદયનો દુઃખામિ એકદમ સળગી ઉઠ્યો અને તે ગાંડાની માફક એકદમ બોલી ઉઠી—“હા પરમેશ્વર ! શું મારા પિતાના કપાળમાં આતું મહાભારત દુઃખ લખ્યું હતું ? મારા પિતાએ કાઈ દહાડો કાઢવું પણ શું તો કર્યું

ન હતું છતાં તેની આવી દુર્દશા કેમ થઈ ? અરે, પિતાની પાછળ ઉત્તરક્રિયા પણ થઈ નહીં.” આમ બોલતાં બોલતાં તે મૂર્છિત થઈને ધરતી ઉપર ઢળી પડી.

આ વેળા એસ્તારખીખી એચિતી ફરતી ફરતી તેની ઝુપડી પાસે આવી હતી. તેણે સાવિત્રીના વિલાપના છેલ્લા શબ્દો સાંભળીને તેની ઓરડીમાં નજર કરી તો તેને મૂર્છિત થયેલી ભેઈ. સાવિત્રી થોડી વાર પછી સચેત થઈ એટલે એસ્તાર ખીખી એ તેને પૂછ્યું—“તું આજે આટલી બધી શોકાતુર કેમ દેખાય છે !” સાવિત્રીએ તેને કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહીં.

એટલે એસ્તાર ખીખી વારંવાર આગ્રહ સાથે પૂછવા લાગી, “બધી બહેન સાવિત્રી ! તને અસુખ થવામાં કંઈ નવું કારણ તો બન્યું નથી ના ? જે હોય તે મને કહે ? હું મારાથી બનતાં સૂધી તારું દુઃખ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરીશ. હું તારા ઉપર બેનના જેવો સ્નેહ રાખું છું, તેથી તને દુઃખી બેઠીને મને પણ સંતાપ થાય છે.”

એસ્તારખીખીના બહુ આગ્રહ બેઠીને સાવિત્રી બોલી;—“મારા પિતાની ઉત્તરક્રિયા તેના દશ દિવસ પછી થઈ નહીં તેથી મારા મનમાં બહુ જ ખેદ થાય છે. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે જેની પાછળ ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવતી નથી તેના નરકમાં વાસ થાય છે; માટે મારા પિતાને પણ ઉત્તર ક્રિયાના અભાવે નરકનું દુઃખ ભોગવવું પડશે. મારા પિતા ઘડપણમાં આવું દુઃખ પામીને મરણ પામ્યા અને નરકમાં પણ તેને દુઃખ ભોગવવું પડશે, એ વિચારથી મારા મનમાં બહુ જ સંતાપ થાય છે.”

એસ્તારખીખી બોલી, “તે વાત તો પહેલાંથી જ મારી પાસે કેમ કરી નહીં ? ઉત્તરક્રિયામાં જે ખર્ચ થાય તે હું આપીશ. તું ખુશીથી કર.”

સાવિત્રી—“જેવી આજ્ઞા ! પરંતુ આપના ઉપર પણ હમણા તો આપ્ત ગુજરે છે, તેથી હું આપની ઉપર અધિક બોલે નાંખવાની ઇચ્છા રાખતી નથી.”

એસ્તાર—“ઉત્તરક્રિયામાં કેટલા રૂપિયા જોશે.”

સાવિત્રી—“આજામાં આજા દશ પંદર રૂપિયા જોઈએ.”

એસ્તારખીખી—“હું હમણા જ પંદર રૂપિયા આપું છું અને ખીખે સર સામન જે જોઈએ તે કહે એટલે મારાં માણસ મારફતે બજારમાંથી મંગાવી આપું.”

સાવિત્રી—“ઘાઘણુને પૂછ્યા વિના શી શી વસ્તુ મંગાવવી તે હું કહી શકું નહીં, પરંતુ ધોતીયું, તરબાણા, કળશલાં વગેરે પૂજાપાત્રી વસ્તુઓ તેમાં જોઈએ.”

એસ્તારખીખી—“હું મારા માણસ દ્વારા હમણા ઘાઘણુને બોલાવી મંગાવું છું.”

સાવિત્રી—“આપ રામાને મોકલો કારણ કે તે કામમાં તે બહુ જ કુશળ છે.”

તુરત આરાટૂન સાહેબની મેંમે રામાને બોલાવીને તેને બ્રાહ્મણને તેડી લાવવાનું કહ્યું. રામા બ્રાહ્મણને તેડવા માટે ચાલી અને સૈદાબાદની ચારે દિશામાં ત્રણ ગાઉ સુધી ખૂબ રખડી, પરંતુ સધળા વણકરો ગામ છોડીને નાશી ગયા હતા, તેઓની સાથે તેના ગોરો પણ નાશી ગયા હતા. તેથી કોઈ બ્રાહ્મણ મળ્યો નહીં, તેથી રામા નિરાશ થઈને પાછી આરાટૂનની મેંમે પાસે આવી અને સાવિત્રીને સધળી હકીકત કહી. બ્રાહ્મણ મળતો નથી એવા અક્ષરો સાંભળીને સાવિત્રી વધારે નિરાશ થઈ ગઈ. આ વેળા એસ્તાર બીબા શું કરવું તે કંઈ પણ સમજી શકી નહીં, પરંતુ બદરઉન્નિસાએ રામાને પૂછ્યું; “આપણા સૈદાબાદની આસપાસ જે બદાચાર્યો રહે છે તેનાથી કામ ચાલી શકે નહીં ?”

સાવિત્રીએ ઉત્તર આપ્યો; “તેનાથી કામ તો ચાલી શકે, પણ અમે વણકર નીચ જાતિ કહેવાઈએ છીએ, તેથી તેઓ અમને ઉત્તરક્રિયા કરાવવાનું કબૂલ કરે નહીં.”

બદરઉન્નિસા—“અરે પૈસાથી શું ન થાય ! જે હોય દામ તો સો કરે સલામ, અરે રામા ! તું જે વધારે પૈસા આપવાનું કબૂલ કરીશ તો બદાચાર્યને આપ પણ આવીને ઉત્તરક્રિયા કરાવશે.”

સાવિત્રીએ ઉત્તર આપ્યો; “ગમે તેમ કરો, તો પણ તેઓ ઉત્તરક્રિયા કરાવવાનું કબૂલ કરશે જ નહીં.”

પરંતુ રામાના મનમાં એસ્તારબીબીનું કહેવું ખરું લાગ્યું. તેણે વિચાર કર્યો કે જે વધારે દક્ષિણા આપવાનું કબૂલ કર્યું તો કોઈ પણ બદાચાર્ય મળી શકશે. આવો વિચાર કરીને તે હરિદાસ બદાચાર્યને ઘેર ગઈ.

રામા બોળી હતી, તેને લોકવ્યવહારની જરા પણ ખબર ન હતી. તેમ તેને દેશ કાળનું જ્ઞાન પણ નહતું, ક્યારે અને ક્યાં કેમ બોલવું તે વિષે પણ તે તદ્દન અજાણી હતી. તર્કપંચાનન મહારાજ શિષ્યમંડળથી વિંટલાઈને પોતાના ઘરની ઓસરીમાં બેઠા હતા. બીજા પણ જે ચાર બ્રાહ્મણ પંડિતો ત્યાં આગળ બેઠા હતા. રામાએ તે સૌના સાંભળતાં તર્કપંચાનનને ઉત્તરક્રિયા કરાવવા માટે પૂછ્યું કે તુરત જ તર્ક પંચાનન તેના ઉપર બહુ જ ચીડવાઈ ગયા અને સામી પડેલી લાકડાની પાકુકા ઉપાડીને રામાને મારવા માટે ઉભા થઈ ગયા અને પ્રોઠ ભાષામાં તેમને કહેવા લાગ્યા, “અરે દુષ્ટહાર તું મારું આટલું બધું અપમાન કરે છે કે ? તું મને વણકરની ઉત્તરક્રિયા કરાવવા માટે બોલાવવા આવી કે ? જા અહીંથી નહિતર હમણાં મારું ભાંગી જશે. હું કોઈ દાહાડો શૂદ્રના ઘરનું દાન લઉં છું કે ?”

રામા પંડિતનું કોથ ભરેલું કહેવું સાંભળીને ઉતાવળી ઉતાવળી ભાંગી બાહાર નિકળી. રામાને જતી જોઈને તર્કપંચાનન મહારાજ સમજ્યા કે કૃષ્ણ તો આજે

ગયું માટે આજ તેની પાછળ જઈ એકાંતમાં તેને સમજાવું તે રાંડને લોકોના વ્યવહારની પણ ખબર નથી. આમ બોલતા બોલતા જમણા કાન ઉપર જનોઈ ચડાવી, ડાબા હાથમાં પાણીનું એક પવાણું લઈ લઘુ શંકા-પીસાળનો બાહનો કાઢીને ધરની બાહાર નિકળ્યા અને હાથના અણસારાથી રામાને બોલાવીને કહ્યું; “છાકરી ! તને દિન દિશાની ખબર જણાતી નથી, તું મહાભૂર્ષ છે. માણસો બેઠા હોય ત્યાં એવી વાત ઉઘાડી રીતે પૂછાય કે ? જો બસા રૂપિયા આપો તો હું ગુપત્યૂપ આવીને ઉત્તરક્રિયા શાસ્ત્રાનુસાર કરાવી જાઉં, પણ સાવધાન રહેજે, આ વાત બહાર પડે નહીં.” રામાને કોઈ જરા વઢીને વાત કહેતું તો તે તેની સાથે ફરીને વાત કરતી નહીં, તેથી તેણે ઉત્તર આપ્યો; “પંડિતજી ! તમે તમારે ઘેર બેસી રહો, અમને બીજે બ્રાહ્મણ મળશે.”

આમ બોલતી બોલતી તે તુરત રામદાસ શિરોમણિને ઘેર ગઈ. અહીં પણ એ ચાર અજણયા માણસો બેઠા હતા. અહીં રામાએ તુરત તે લોકોના દેખતાં પોતાની વાત કહી નહીં; પણ જ્યારે તે લોકો ત્યાંથી ઉઠી ગયા ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “પંડિતજી ! તમને કંઈક લાભ થાય તેવી વાત કરવા આવી છું.” એમ ભૂમિકા બાંધીને તે બોલી, એટલે શિરોમણિ બહાવાયે પૂછ્યું;—“એવું તે શું કામ છે ?”

રામા મીઠાશ સાથે બોલી; “આજ્ઞા પંડિતજી ! આપ તો જાણો છો કે અમારા બ્રાહ્મણો પોતાના યજમાનોની સાથે દેશ છોડીને નાસી ગયા છે.”

શિરોમણિ—“તે જાણ નહીં તો શું કરે ? યજમાન જ્યારે ચાલ્યા ગયા ત્યારે તે બીચારા રહીને શું ખાય ?”

રામા—“આજ્ઞા પંડિતજી ! અમારી નાતમાં સમારામ સૌ કરતાં વડા તે મરી ગયા ને આજ દેશ અગ્યાર દિવસ થયા છે તો પણ હજી તેની ઉત્તરક્રિયા થઈ નથી. તેની દીકરીને તેની ઉત્તરક્રિયા કરવી છે પણ કોઈ બ્રાહ્મણ મળતો નથી.”

શિરોમણિ—“એવું રાંડ ! તું શું મને શૂદ્રની ઉત્તરક્રિયા કરાવવા માટે બોલાવવા આવી છે ? ત્રણ કાળ ગયા તેમાં તો-મેં શૂદ્રના હાથનું દાન સુઢાં લીધું નથી, ને હવે આ ધડપણમાં એવું હલકું કામ કરું ?”

રામા—“તમને એવું કામ કરવા માટે કહેવાનું હું સાહસ તો કરતી નથી, પરંતુ કહ્યા વગર છૂટકો નથી; કારણ કે હમણાં અહીંયાં બીજે કોઈ પણ બ્રાહ્મણ મળતો નથી.”

શિરોમણિ—“હું જાણું છું કે સહારામની પાસે ધણા રૂપિયા હતા, પણ તે સઘળા તેના ધરની હુંડ વેળા કંપનીનાં માણસો હુંડી ગયાં હશે ?”

રામા—“હા મહારાજ ! સઘળા પૈસા હુંડી ગયા છે. એક પણ પૈસો રહ્યો નથી; ઉત્તરક્રિયાનો ખર્ચ તો મેંમ સાહેબ આપવાનાં છે.”

શિરોમણિ—“પાંચસો રૂપિયા આપો તો હું છૂપી રીતે ઉત્તરક્રિયા કરાવું; ને ખીજને એ વાત કહેવી નહીં.”

રામા—“મહારાજ ! એ વાત તે શું વળી ખીજને કહેવાય કે ? પણ પંડિતજી ! એમ સાહેબ શું એટલા બધા રૂપિયા આપે ખરાં કે ? તે તો દશ બાર રૂપિયામાં સઘળું કામ પતાવવા ઇચ્છા રાખે છે.”

શિરોમણિ—“ના, સો રૂપિયા આપજો.”

રામા—“ના, તેટલા તો આપી શકાશે નહીં.”

શિરોમણિએ તુરત રામાને કહ્યું. જો સો રૂપિયા આપવા ન હોય તો હું શૂદ્રની ઉત્તરક્રિયા કરાવવાને પણ રાજી નથી. તે સાંભળીને રામા ઉદાસીન મોહોડે ત્યાંથી ઉઠીને ચાલવા માંડી એટલે રામદાસ શિરોમણિએ તેને પાછી બેસાડીને કહ્યું, “માન દયાને ખાતર દશ રૂપિયામાં ઉત્તરક્રિયા કરાવીશ. ખીયારા સભારામના ધરમાં શું રહ્યું છે ? તેના ધરમાં હુંટ થઈ છે, તેના દીકરાઓ કેદમાં પડ્યા છે અને તેની પુત્રી પણ મોટી નિપત્તિમાં આવી પડી છે. તો તેમની પાસેથી શું લેઈશ ? લેવાના દિવસ ધણી છે, પણ તારે આ વાત કોઈની પાસે કહેવી નહીં, સમજી કે ?”

રામા—“આગ્રા મહારાજ ! પરંતુ પાંચ રૂપિયાથી વધારે ખર્ચે અમને પોસાય તેમ નથી.”

રામદાસ શિરોમણિએ વિચાર કર્યો કે હમણાંના સમય તરફ જોતાં પાંચ રૂપિયા પણ શું ખોટા છે ? એવો વિચાર કરીને જવાને તૈયાર થયેલી રામાને અટકાવીને પૂછ્યું, “સભારામની ક્રિયા કંઈ તિથિએ કરવાની છે ?”

રામાએ ઉત્તર આપ્યો, “મહારાજ ! આવતે મંગળવારે. ચાર રવિવાર ગણતાં આજ અઠ્ઠાવિશ દહાડા થયા, અને આવતે મંગળવારે પુરા ત્રીશ દહાડા થશે. તે દહાડે શ્રાદ્ધ કરવું છે.”

શિરોમણિ મહારાજ બોલ્યા;—“ગંગાને પેલે પાર ઉત્તરક્રિયા કરવાની જગ્યા મેળવી શકીશ ? કારણ કે આ કામ છૂપી રીતે કરવાનું છે.”

રામા બોલી;—“આગ્રા મહારાજ ! પરાદીયામાં ઉઠીને ગંગાને સામે પાર જઈશ અને ત્યાં ઉત્તરક્રિયા કરી પછી પહેલાં આપને ગંગાને આ પાર મુકી જઈશ અને પછી સાવિત્રીને લખને ઘેર આવીશ.”

તે સાંભળીને શિરોમણિ મહારાજ બોલ્યા;—“બાપુ ! તું તો બહુ પક્કી જણાય છે. જો હું સભારામની ઉત્તરક્રિયા કરાવવા માટે આવીશ. સભારામની દીકરી હમણાં ધણી જ દુઃખી છે, માટે હમણાં વધારે દક્ષિણાની આશા કરવી વાજબી નથી. તેનો બાઈ કેદમાંથી છૂટી ઘેર આવશે ત્યારે સૌ થઈ રહેશે.”

રામા—“એ તો ઠીક, પણ ક્રિયામાં કંઈ વસ્તુ નોંધશે, જે નોંધએ તે કંઈ કાગળ ઉપર લખી આપો એટલે બજારમાંથી લાવી રાખું.”

શિરોમણિ—“માત્ર એકેદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કરવાનું છે તેમાં જે જે વસ્તુ નોંધએ તે સઘળી વસ્તુ મારા ઘરમાં છે. અંગુઠા, ધોતીયા તથા ખીજ જે જે વસ્તુ નોંધશે તે સઘળી લખને હું આવીશ. તમે તેની અમુક ઉધડી કીમત મને આપજો.”

આજે ક્રિયા કરાવવાનું સ્ત્રીકાર્યું, તેથી રામાના મનમાં ધણે આનંદ થયો, અને પોતાને ઘેર આવીને મેમ સાહેબ, બદરઉનિસા તથા સાવિત્રીની આગળ સઘળી વાત વિસ્તારથી કહી બતાવી. તે પછી મંગળવારને દિવસે મોટે પરાઢીયે સાવિત્રી, રામદાસ શિરોમણિ અને રામા એક નાની નોકામાં બેસીને ગંગાને સામે કિનારે ગયાં, અને ત્યાં સાવિત્રીએ ગંગામાં હુબકી મારી ધોએલાં વસ્ત્ર પહેર્યાં અને શિરોમણિ મહારાજની પાસે બેસીને તેમના કહેવા પ્રમાણે કર્મ કરવા લાગી. પરંતુ તે વખતે જે જે મંત્ર બાણવામાં આવતા હતા તેના તે જરા પણ અર્થ સમજતી ન હોતી. જ્યારે વચ્ચે વચ્ચે પિતા શબ્દ અને સહારામ શબ્દો બોલવા પડતા ત્યારે તેની આંખમાંથી આંસુનાં ટીપાં પડતાં હતાં. મધ્યાન્હ પછી ઉત્તરક્રિયાનું કામ સંપૂર્ણ થયું. સાવિત્રીએ અત્યંત ભક્તિથી રામદાસ શિરોમણિના ચરણમાં પ્રણામ કરી, તેના ચરણની ધૂળ પોતાની આંખે લગાડી અને તેના મનમાં ખાત્રી થઈ કે મારા પિતા આજ ત્રેન લોકમાંથી સ્વર્ગમાં ગયા, અને તેથી જ શોકના સમયમાં પણ તેના મનમાં અત્યંત આનંદ થવા લાગ્યો; તેમ જ એસ્તારખીખી તરફ પણ તેના હૃદયમાં અત્યંત સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. રામાએ શિરોમણિ મહારાજને સરામણીની વસ્તુના ઉધડા સાત રૂપીઆ અને પાંચ રૂપીઆ કર્મ કરાવવાની દક્ષિણાના એમ એકંદર બાર રૂપીઆ આપ્યા. શિરોમણિ મહારાજ સઘળી વસ્તુ લખને નોકામાં બેઠા, અને રામા પણ તેની સાથે બેઠી. માત્ર સાવિત્રી એકલી ગંગાના સામા કિનારા ઉપર બેઠી રહી.

રામાની માને આ ઉત્તરક્રિયાની સઘળી ખબર હતી અને તે જાણતી હતી કે રામદાસ શિરોમણિ, સાવિત્રીને ઉત્તરક્રિયા કરાવવાના છે. શિરોમણિ મહારાજની સાથે રામાની માને પહેલેથી જ કજીઓ હતો અને તેથી જ રામાની મા શિરોમણિ મહારાજનું હિંદ્ર શોધ્યા કરતી હતી. આજે ધણે દહાડે તે હિંદ્ર પોતાને હાથ આગ્ર્યું હતું. રામાને તે કજીઆ સંબંધી કાંઈ પણ ખબર ન હોતી, તેથી તેણે શિરોમણિ મહારાજ ક્રિયા કરાવવા આવવાના છે એવી વાત પોતાની મા આગળ કહી હતી. શ્રાદ્ધને દિવસે રામાની મા વહેલી ઉઠીને તે વાત કહેવા માટે પ્રેમદાસજીના અખાડામાં ગઈ અને કૃષ્ણાનંદ બાવાજીને હાક મારીને કહ્યું, “ઓ પ્રેમદાસજી, ઓ પ્રેમદાસજી

અહીં આવો તો. આજ આટલે દહાડે રામદાસ શિરોમણિનું છિદ્ર આપણા હાથમાં આવ્યું છે, માટે આપણે પણ હવે તેની લાંડાઈ લાંગી નાંખીશું.”

કૃષ્ણાનંદ બાવાજી આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યા; “પણ થયું છે શું ?”

રામાની મા—“રામદાસ શિરોમણિ, સલારામની દીકરીને ઉત્તરક્રિયા કરાવવા માટે આજે ગયો છે તે હમણાં પાછો ફરશે. તેણે તમારી સાથે શત્રુતા કરીને તમને આ દશાએ પહોંચાડ્યા છે એટલું જ નહીં પણ તેમાં મારા નામને પણ કલંક લગાડ્યું છે. માટે તમે પણ તેની સઘળા લાંડાઈ લાંગી નાંખો.” કૃષ્ણાનંદ બાવાજી આ વાત સાંભળી બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને તેજ વખતે રામાની માને સાથે લઇને, ગંગાના કિનારા ઉપર આવ્યા અને પોતાના વિદ્યારુ શિરોમણિ મહારાજને ગુરુ દક્ષિણા આપવા માટે તેના આગમનની વાટ જોવા લાગ્યા.

કૃષ્ણાનંદ બાવાજી, રામાની મા અને રામદાસ શિરોમણિ એ ત્રણે વચ્ચે કેમ કહ્યોયો થયો હતો તેની કથા આ પ્રમાણે છે. કૃષ્ણાનંદ બાવાજી એ બંગાળના એક દુઃખી બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો અને તેનું પહેલાં નવકિશોર ચંદ્રોપાધ્યાય નામ હતું. તેની વાની ઉમરમાં તેના પિતા પરલોકવાસી થયો હતો. તે ન્યારે આઠ વરસનો થયો ત્યારે તેની માએ રામદાસ શિરોમણિને ઘેર તેને શાસ્ત્ર બહુવા માટે મોકલ્યો. બાર વરસની ઉમરમા તેને શાસ્ત્રનું સામાન્ય જ્ઞાન થયું અને વીશ વરસની ઉમરનો થયો ત્યારે તેણે ન્યાય, દર્શન અને યોગશાસ્ત્રના અધ્યયનનો આરંભ કર્યો. તેની શુદ્ધી તીક્ષ્ણ હતી. તે વખતે વખત પોતાની શાળાના સહાધ્યાયીઓનો શાસ્ત્રાર્થમાં પ્રશ્નજ્ઞ કરતો હતો, તેથી સઘળા વિદ્યાર્થીઓ તેની ધર્ષ કરતા અને શિરોમણિ મહારાજ પણ આ નવકિશોર, કોષ્ઠક દહાડે મારા કરતાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી મને પણ ટીપ્પરમાં દેશે, આવી શ્રીકા રાખતો હતો.

એ વરસ વિત્યા પછી એક દિવસ નવકિશોર, શિરોમણિ મહારાજની શાળામાં બહુવા જતો હતો એવામાં વરસાદ પડવા લાગ્યો. તેથી રસ્તાની બાજુ ઉપર આવેલા રામાની માના ઝૂંપડાની ઓશરીમાં જઈ ઉભો રહ્યો. આ વેળા રામાની મા ધરમાં નહોતી અને તેના ધરના બારણાં બંધ હતાં. કર્મસંયોગે એવું બન્યું કે નવકિશોરની પાછગવામાયરજી નામનો તેનો એક સહાધ્યાયી પણ પાઠશાળામા બહુવા માટે આવતો હતો. નવકિશોરે તેને દીઠો નહોતો, પરંતુ તેણે નવકિશોરને રામાની માના ઝૂંપડામાં પેસતાં દીઠો હતો. સઘળા વિદ્યાર્થીઓમાં નવકિશોરનું પ્રાધાન્ય જોઈને તેને તોડી પાડવા માટે, વામાયરજી અનેક પ્રયત્નો કર્યા કરતો હતો તેથી નવકિશોરને રામાની માના ઝૂંપડાની ઓશરીમાં ઉભેલા જોઈને તેજ વખતે વરસાદમાં ભીંજીને ભીંજતો દોડીને રામદાસ શિરોમણિની પાસે ગયો અને શિરોમણિ મહારાજને પ્રજ્ઞામ કરીને બોલ્યો,

“ગુરુજી ! હું હવે આપની પાઠશાળામાં ભણવા આવીશ નહીં, આપ મને વિદ્યા-
મગીરી આપો.” શિરોમણિ મહારાજને ગભરાઈને પૂછ્યું, “શું થયું છે ?” તે વખતે
શિરોમણિ મહારાજની વિધવા દીકરીના ઉપર ખોટો અપવાદ આવ્યો હતો તેથી
શિરોમણિ મહારાજ ગભરાઈને વિચારમાં પડી ગયા કે તેના સંબંધમાં તો વળી કોઈ
ગરબ હશે થઈ નહીં હોય ? શિરોમણિએ અત્યંત ગભરાટમાં પડીને પૂછ્યું,
“બોલને, શું થયું છે ?”

વામાચરણ ધણીવાર સૂધી આમ તેમ જોઈને બોલ્યો, “ગુરુમહારાજ ! આપણી
પાઠશાળાના મુખ્ય શિષ્ય નવકિશોરને મેં આજે કુર્કર્મ કરતાં દીઠો ! માટે હવે તેની
સાથે આહારવિહાર કરવાથી અમે પતિત થઈએ. રે પતિત તો શું, પરંતુ નાતજ-
હાર થઈએ, તેવું કુર્કર્મ તેણે કર્યું છે.”

શિરોમણિ મહારાજના મનમાં જરા નિરાંત વળી, કારણ કે તેના મનમાં જે
શંકા હતી તે દૂર થઈ ગઈ. તેણે શાંત થઈને પૂછ્યું, “નવકિશોરે વળી શું કર્યું છે
તે તો કહે ? મને પણ ધણી દિવસ યાં તેને માટે ખરાબ વિચાર આવ્યા કરે છે
કે એ છોકરો સારો નથી.” શિષ્યે ઉત્તર આપ્યો, “નવકિશોરે જે કુર્કર્મ કર્યું છે તે
આપ ગુરુની આગળ કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી. આપ ગુરુ અને પિતાતુલ્ય
છો, માટે આપની સમક્ષમાં એ સઘળી વાત મારાથી કહી શકાય નહીં. પણ જો
આપને નજરે જોવું હોય તો આપ મારી સાથે ચાલો. નવકિશોર હમણાં કુલટા
રામાની માના ઘરમાં બેઠો છે અને રામાની માના હાથનું પાન ખાય છે તે જુઓ.”

શિરોમણિ મહારાજ આ વાત સાંભળીને બહુ જ દુર્ગમ આવી ગયા. તેને
હવે ખાતરી થઈ કે નવકિશોરને કલંક લાગશે એટલે તે મારી સામે થઈ ચક્રો
નહીં, તેથી તે તુરત ઉભા થઈને વામાચરણની સાથે સૈદ્ધાંત તરફ ચાલ્યા, અને
રામાની માના ઘરની પાસે આવીને જુવે છે તો નવકિશોર રામાની માની હુંપડી-
માંથી બહાર નિકળીને સામેથી ચાલ્યો આવે છે. શિરોમણિએ નવકિશોરને જોતાં
વેત જ ઉગ્ર ભાષામાં તિરસ્કાર કરતાં ગાળો દેવા માંડી. “અરે દુરાતમા ! ઝો
પાખંડી ! મેં તને બાર વરસ સૂધી મહેનત કરીને જે શાસ્ત્રો ભણાવ્યાં તે ઉપર
તેં પાણી ફેરવ્યું ! ફટ પડી તારા જીવન પર ! તું ધણો જ લપટ છોકરો છે.
તારો હલકો કામને માટે તને આજથી પાઠશાળામાંથી બહાર કરવામાં આવે છે
અને તે જે હલકું કામ કર્યું છે તેથી તને નાત બહાર કરવામાં આવે છે. આજથી
કોઈ પણ બ્રાહ્મણનો પુત્ર તને અડકીને જળપાન કરશે નહીં.”

નવકિશોર આ સમજું સાંભળીને આશ્ચર્યથી ઊભો થઈ રહ્યો અને વિચારવા
લાગ્યો કે—“આ શું કહે છે ?” શિરોમણિ મહારાજ તે પછી ઘેર આવ્યા અને એ

વાત પોતાના શિષ્યોની પાસે કહી. કણોપકર્ણી ન્યાયે કરીને બે કલાકમાં તો નવ-કિશોરના કુર્મની વાત આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. ગામનાં લોકો પણ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, નવકિશોરના દુરાચારની વાત અમે પહેલેથી જ જાણતા હતા. પરંતુ કોઈને કહેતા ન હોતા. કોઈ કોઈ લોકો તો વળી તે વાતને વધારે રસભર કરીને કહેવા લાગ્યા કે નવકિશોરને રામાની માના બિહાના ઉપર બેસીને તેના હાથની પાનપટ્ટી ખાતાં શિરોમણિ મહારાજે પોતાની આંખે દીઠો છે. એક ઘરડો બ્રાહ્મણ, જે બાર વરસ કરતાં પણ વધારે વખત યયાં આંધળો થયો હતો તે પણ ત્યાં બેઠો હતો તે બોલી ઉઠ્યો “ મેં મારા જન્મ ભરમાં કોઈની નિંદા કરી નથી, તેમ નિંદા કરવાનો વિચાર પણ ક્યો નથી, તો પણ મારે કલ્પા વગર ચાલતું નથી. મેં પણ એક વખત કિશોરને રામાના માની સાથે જમતાં જોયા છે.” જે કે બાર વરસ પહેલાં સૈદ્ધાબાદમાં રામાની મા રહેતી નહોતી અને નવકિશોર તે વખતે બાર વરસ કરતાં ઉમરમાં વધારે મોટો ન હતો.

નવકિશોરની મા આ વાત સાંભળીને મરવા જેવી થઈ ગઈ અને ગળામાં ફાંસો ખાંધને અથવા તો ગંગામાં પડીને મરવાના વિચારો કરવા લાગી. બીજી તરફ ગામના સંઘળા પંડિતોએ નવકિશોરને નાત બહાર ક્યો. નવકિશોરની મા પણ પુત્રને અપરાધ સમજીને તેને ઠપકો આપતાં કહેવા લાગી;—“અબાગ્યા ! મેં સૂતર કાંતીને તારું ભરણુ પોષણુ કર્યું, ન ખાંધને તને ખવરાવ્યું અને મહાકષ્ટ સહન કરી ઉછેરીને મોટો કર્યો, તેનું તેં મને આ ફળ આપ્યું ? રે પાપી ! તેં મારું બગાડ્યું.” નવકિશોરથી માતાનો આવો તિરસ્કાર સહન થઈ શક્યો નહોતો, તેથી દુઃખનો માર્યો તે આત્મહત્યા કરવાને તૈયાર થયો એટલે તેની માએ તેને પકડી રાખ્યો. દીકરો આત્મહત્યા કરે તે શું માતાથી સહન થઈ શકે કે ? માએ પુત્રને ઠપકો આપ્યો બંધ કર્યો અને તેને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. નવકિશોર આ વેળા માતાના બન્ને ચરણ ઉપર મસ્તક મૂકીને રડવા લાગ્યો અને સોગંદ ખાંધી આ બનાવની સંઘળી ખરી હકીકત કહી બતાવી. તે ઉપરથી તેની મા પણ સમજી કે મારો પુત્ર નિર્દોષ છે.

જે કે નવકિશોર નિર્દોષ હતો, છતાં ગામના લોકોએ તેને નાતબહાર ક્યો. આ વખતે નવકિશોરની માતાએ પ્રત્યેક ઘેર જઈને પોતાના દીકરાના નિર્દોષપણા વિશે સમજાવવા લાગી, અને તેને નાતમાં સેવાની વિનંતિ કરી પણ નાતના પ્રત્યેક પુરુષે તેને કહ્યું કે ‘તમારું કહેતું ખરું છે અને નવકિશોરની વાતમાં કેટલું ખરું છે અને કેટલું ખોટું છે તે પણ અમે જાણીએ છીએ, અને બીજા કેટલાએકે તો આના કરતાં પણ વિશેષ કુર્મો કર્યા છે, છતાં તેઓ હજી નાતમાં રહ્યા છે; પરંતુ

નવકિશોરને જ્યારે નાતના દશ જણે નાતથી બહાર ક્યાં છે, સારે અને એકલા શું કરીએ ? અમે પણ નાતના કાયદા પ્રમાણે નવકિશોરની સાથે કેવી રીતે ખાવાપીવાનો વ્યવહાર રાખી શકીએ ?” આ વખતે નવકિશોરની મા, નાતના ક્યા દશ જણે નવકિશોરને નાતબહાર મૂક્યો છે તેનો શોધ કરવા લાગી, પરંતુ તેઓને શોધી શકી નહીં. નવકિશોરની મા ગામમાં જેની પાસે જન્મને પુત્રને ન્યાતમાં લેવાની વિનંતિ કરતી તે સઘળા કહેતા કે, ન્યાતવાળા જે ન્યાતમાં લે તો અમારે કંઈ વાંધો નથી; આ પ્રમાણે ખરો વાંધો લેનારાઓનો પત્તો મળ્યો નહીં.

નવકિશોરની માએ ન્યાતમાં આવવાની હવે આશા છોડી દીધી. દિવસે દિવસે એકલે ઘેર રહેવાથી અને ન્યાત જાતનો સંબંધ છૂટી જવાથી તેના માનસિક દુઃખમાં વધારો થવા લાગ્યો. નવકિશોરની મા જ્યારે ગંગાના ઘાટ ઉપર નાહવા જતી ત્યારે પાણી ભરવા આવેલી સ્ત્રીઓ પોતાનાં પાણીનાં બેઠાં ઉપાડીને દૂર ખસી જતી અને કેટલીક કલહ-પ્રિય સ્ત્રીઓ તેને જોઈને બોલી ઉઠતી કે, “અરે સો ડાકરી ! જરા છેટે રહે, અમે નાહ્યાં છીએ, માટે પાણી ભરીએ એટલીવાર દૂર ઉભી રહે. હમણાં ઘેર જઈશું પછી તું ભરજે.” આવાં કઠોર વેણે સાંભળીને તે ધરડી બાહ્યણીનું હૃદય બળી ઉઠતું.

એક દિવસ નવકિશોરની મા નાહવા માટે ગંગાના ઘાટ ઉપર જતી હતી, તે વખતે તેના પડોશી જગન્નાથના ધરની એક ચાકરડી પાણીનો ધડો ભરીને સામી મળી. નવકિશોરની મા તેને જોઈને એક બાલુ ઉપર ખસી ગઈ, પરંતુ પવનથી તેના લૂગડાંનો છેડો ઉડીને પેલી દાસીના શરીરને અડક્યો. એટલે તે ચાકરડીએ તુરત ગાગરમાંનું પાણી ઢોળી નાંખ્યું અને તેનું અપમાન કરતી બોલી, “આ ન્યાત બહાર થયેથી ડાકરી તો આખા ગામને અભડાવશે. હું પૂજને માટે પાણી ભરી જતી હતી, પરંતુ આ રાંડ મને અડકી. હવે મારે પાછું પાણી ભરવા જવું પડશે.” આ પ્રમાણે ચિત્કાર કરતી કરતી તે પાછી ગંગાના ઘાટ ઉપર આવી. ત્યાં આગળ ખીણ દસ પંદર સ્ત્રીઓ ઉભી હતી, જે સઘળા એકઠી મળીને નવકિશોરની માની નિંદા કરવા લાગી. એક સ્ત્રી બોલી ઉઠી કે, “તેણે ગાગર અભડાવી માટે ગાગરના પૈસા તેની પાસેથી લે. રાંડ ખીજ ઘાટ ઉપર જતી નથી, પણ રોજ રોજ અહીં જ આવીને સઘળાના ધરમાં આભડછેટ કરે છે.”

આ વખતે સ્ત્રીઓના બિન્ન સિન્ન તિરસ્કારથી તે બાપડી ચરમાઈને નીચું માથું કરી ગઈ અને પૃથ્વીના તરફ નજર કરીને બોલી, “હે વિશ્વમાતા વસુંધરા ! તમે મને માર્ગ આપીને તમારા પવિત્ર ઓળામાં ગ્રહણ કરો, હવે હું આ સંસારમાં રહેવાની ઇચ્છા રાખતી નથી.”

ધાટ ઉપર હોલ્ડાં સ્ત્રીમંડળમાં હિદામવિશ્વાસ નામના એક શૂદ્રની વિધવા સ્ત્રી જાળવત્વમાન અને બહુ બોલી હતી. તે મોટા ઘરની સ્ત્રી હતી તેથી રાજ પાલખીમાં બેસીને ગંગાસ્નાન કરવા જતી હતી. આ વખતે તે હાથનાં લટકાં કરતી નવકિશોરની મા પાસે આવીને બોલી, “ઓ રાંડ લોકોને મ્હોં શમાટે દેખાડે છે ? ફાંસો ખાધને કેમ મરતી નથી. તેં ગામના લોકોને અલસાવીને નરકમાં નાંખવાનો વિચાર ક્યો છે કે શું ? કાંઈ જે અમારી નિંદા કરે તો અમે તો લાજથી મરી જઈએ, પરંતુ આ રાંડ નિંદાથી પણ ડરતી નથી. આ રાંડ શું મ્હોં લઈને અહીંયાં નાહવા આવતી હશે તે હું તો સમજી જ શકતી નથી.”

નવકિશોરની માએ પહેલાંથી જ આપઘાત કરવાનો વિચાર ક્યો હતો એટલામાં “ફાંસો ખાધને” એવા શબ્દ તેના કાનમાં પડતાં જ ફરીથી તેના હૃદયમાં આપઘાત કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તેણે ગંગામાં સ્નાન કર્યું નહોતું, પરંતુ તે દોડતી દોડતી પોતાને ઘેર આવી અને દોરીને ગાળો કરી ગળામાં બેરબીને તે જ વખતે આત્મહત્યા કરી. હિદામવિશ્વાસની વિધવા સ્ત્રીએ નિરપરાધિની વૃદ્ધા બ્રાહ્મણીને આ પ્રમાણે ચત્તુનો માર્ગ બતાવી આપ્યો ને હિદામવિશ્વાસની વિધવા સ્ત્રીએ નવકિશોરની માને તિરસ્કાર કરતી વખતે કહ્યું હતું કે “લોકો જે મારી નિંદા કરે તો હું તો લાજથી મરી જઈ. આ રાંડ શું મ્હોં લઈને અહીં નાહવા આવતી હશે ?” આવાં તિરસ્કારનાં વચનો બોલતી વેળા સઘળી સ્ત્રીઓ પોતાના મનમાં હસી પડી હતી. શ્યામાચરણની વિધવા બહેને હસતાં હસતાં ગુરુપ્રસાદની માના કાનમાં કાંઈક વાત કહી હતી, પરંતુ શું વાત કહી તે અમે સાંભળી નથી. હિદામની સ્ત્રી ત્યાંથી ગયા પછી તે સ્ત્રીઓના સાંભળતાં બોલી, “રાંડને કેવો જમાઈ મળ્યો છે ? જાણે માતેલો સાંઠ.”

નવકિશોર ઘેર આવ્યો, અને ઘરમાં જોઈું તો પોતાની મા ફાંસો ખાધને મરી ગઈ છે, આ વેળા દિવસના ત્રણ વાગ્યા હતા, અને નવકિશોર હજી સૂઈ કાંઈ પણ જાણ્યો નહોતો; કેમકે તે આકરી શોષવા માટે ઠાસિમ બજારમાં ગયો હતો, તેથી તે જાણ્યો હતો. તે પછી તેણે ઘરમાં માનું શરીર બુલંતું દીધું. સારે તેને બહુજ ખેદ થયો. તેણે રડતાં રડતાં માના ગળામાંથી ફાંસો કાઢી નાંખીને તેની મરણ વખતની સઘળી ક્રિયા કરી અને પછી સ્મશાનમાં લઈ ગયો. ગામના લોકો સગા સંબંધી કાંઈએ પણ આ વખતે તેને સહાય કરી નહોતું, તેમ તેઓ સ્મશાન સૂઈ પણ આવ્યા નહોતું. તેઓ સઘળા કહેવા લાગ્યા કે નવકિશોર ન્યાત બહાર છે માટે તેની માને બાળવા માટે જઈએ તો આપણે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે. નવકિશોર જેમ સગા સંબંધીની સહાયતા વિનાનો હતો તેમ તેની પાસે કૂટી બદામ પણ નહોતી. તેણે આખરે નિરુપાય થઈ એક શાલ વેચીને લોકડાં આપ્યાં, અને ચિતા ખડકીને

પોતાની માને દાહ દીધો. તેનો બનેલી શિવદાસ પણ ન્યાતની ખીંક પોતાની સામુને દાહ કરવા આજ્ઞા નહોતો.

શિવદાસની વહણે પોતાની માનું મ્હોકું જોવા માટે પોતાના પતિની આજ્ઞા માંગી પણ તેના પતિએ ના કહી એટલુંજ નહિ, પણ લાકડી લઈને તેને મારવા તૈયાર થયો અને કહ્યું કે, “આપણને એક દીકરી આઠ વર્ષની છે અને ખીજ સાત વર્ષની છે, તું જો એ ન્યાત બાહારીયાને ઘેર જશે ને તે ન્યાતિલા જાણે તો આપણને ન્યાતબહાર કરશે તારે આપણે દીકરી જાને ઘેર વસાવશું.” પતિનું કહેવું સાંભળીને નવકિશોરની બહેન એક પણ શબ્દ બોલી નહીં, પરંતુ મુગે મ્હોડે રડવા લાગી.

નવકિશોરે એકલાએ જ ગંગાના તીર ઉપર ચિતા ખડકીને છોક સાંપકાળે માના દેહને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. અને બીજે દહાડે પોતે પણ આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર કર્યો. તે શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા હતો ને તેણે ધર્મશાસ્ત્રનું સારી પેઠે અધ્યયન કર્યું હતું, તેથી તે પોતાના મનમાં અનેક વિચારો કરવા લાગ્યો; ધણા ધણા વિચારો કર્યા પછી તેણે વૈરાગ્ય ધારણ કરીને યોગદ્વારા પરમેશ્વરનું ભજન કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને માથું મુંઝવીને પ્રેમદાસજી નામના એક વેરાગીના અખાડામાં દાખલ થયો. પ્રેમદાસજીએ તેને પોતાના વેરાગી ધર્મની દીક્ષા આપી અને તેનું નામ કૃષ્ણાનંદ પાડ્યું. કૃષ્ણાનંદજીને આજ કાલ કરતાં દીક્ષા લીધાં હમણાં બે વર્ષ થઈ ગયાં છે તો પણ હજી સુધી તેણે કોઈ પણ જાતનો યોગાભ્યાસ અથવા તો વ્રત સિદ્ધ કર્યું નથી.

કૃષ્ણાનંદ નામધારી નવકિશોર રોજ પ્રભાતમાં ઉઠીને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને ભાગવતનો પાઠ કરે છે. તથા વેદાંતની કથા પણ શ્રવણ કરે છે; તોપણ તે પોતાના હૃદયમાંથી હજી ધર્મ્યાં, દ્વેષ વગેરે દૂર કરી શક્યો નથી. ગામના લોકોએ, સર્માંએ અને ન્યાતના લોકોએ તેના ઉપર જે જૂલમ ગૂળ્યો હતો, તે જૂલમ તેને વારંવાર યાદ આજ્ઞા કરતો હતો, તેથી તેના હૃદયમાંથી ધર્મ્યાં, દ્રોહ, દ્વેષ, એકદમ દૂર થાય તેમ નહતું. તે બે વર્ષ થયાં પોતાના હૃદયમાં રહેલા દ્વેષ, ધર્મ્યાં વગેરે દૂર કરવા માટે બહુ બહુ પ્રયત્ન કરતો, પણ જ્યારે તેને તેની માએ કહેલો આપઘાત સાંભરી આવતો ત્યારે આખા ગામનાં અને સગા સંબંધી તથા ન્યાતના લોકો ઉપર અત્યંત ક્રોધ અને તિરસ્કાર આવી જતો હતો, અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના નિષ્કામ-યોગની કથા, શ્રીમદ્ભાગવતના ભક્તિયોગની કથા વગેરે સર્વ કથાઓ વિદેવામિના ધૂમપટલ સમાન થઈને વાયુની સાથે ક્યારેક પણ અલોપ થઈ જતી હતી. આ જગતમાં ધણું કરીને જૂલમગાર લોકો જ મનુષ્યને ધર્મના માર્ગ ઉપર આવતાં અટકાવે છે.

આજે કૃષ્ણાનંદ નામધારી નવકિશોર પોતાનું પૈર વાળવા અને પોતાના ગુરુ રામદાસ શિરોમણિને શિક્ષા કરવા માટે તૈયાર થયો હતો. રામદાસ શિરોમણિએ

નવકિશોરને નાત બહાર ક્યો હતો. અને તેજ દુઃખથી નવકિશોરની માએ ગળામાં ફસો ધાલીને આપધાત ક્યો હતો. તેનું વૈર વાળવા માટે નવકિશોર રામાની માના કહેવા ઉપરથી ગંગાજીના કિનારા ઉપર આવીને ઉભો રહ્યો. થોડી વારમાં એક નાની નૌકા કાંઠા ઉપર આવીને ઉભી રહી. અને રામદાસ શિરોમણિ સરામણીનો સામાન લઇને હોડીમાંથી કિનારા ઉપર ઉતર્યો કે તુરત કૃષ્ણાનંદે તેનો હાથ પકડીને તેને સાંજ ઉભો રાખ્યો. અને કહ્યું, “ગુરુજી મને ઓળખો છો કે? હું તમારો ભાગ્યહીન શિષ્ય નવકિશોર છું. આપે મારા ઉપર જે કૃપા કરી હતી તેના બદલામાં આજે હું આપને ગુરુદક્ષિણા આપવા માટે અહીં આપની રાહ જોતો ઉભો છું.” નવકિશોરનું મ્હોઠું જોતાં જ રામદાસના તો પ્રાણ જ ઉડી ગયા, અને તે વારંવાર કહેવા લાગ્યો, “આપુ! હું તારો ગુરુ છું, મારા ઉપર દયા કર.”

કૃષ્ણાનંદે કહ્યું “તું મારો ગુરુ થાય છે કે? ના ના તું તો મારો સાજો થાય છે. પેલા રમશાન તરફ નજર કર ને જો. હજી મારી માની ચિત્તા સળગે છે. અને હું તારી ગળથી પકડીને તને તારા કદાચનું હરિદાસ તર્કપંચાનનની પાસે ખેંચી જઈશ. આમ કહીને તેણે રામદાસ શિરોમણિના હાથમાંથી એક લુગડાનો છેડો ખેંચી તેના ગળામાં નાખ્યો અને તે ધરડા બાજીયુને તે હરિદાસ તર્કપંચાનનને ઘેર ધસડી ગયો. અને હરિદાસ પંડિતને કહ્યું કે, “આ રામદાસ આજે શૂદ્રને ઘેર એકાદશા સરાવવા ગયો હતો. આ બુદ્ધો પંડિત ચંદ્રને કારટીયાનું કામ કરે છે.” હરિદાસ શાસ્ત્રી તેની સઘળી વાત સાંભળી દ્રોષામિમાં સળગી ઉઠ્યા. અને પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યા કે, “મારો સાજો મારા મોઢામાં આવેલો કાળીયો લઈ ગયો લાગે છે. રામાએ પ્રથમ તો મને ઉત્તરક્રિયા કરાવવા માટે કહ્યું હતું, પરંતુ વયમાંથી આ ડોકરો ખાઈ ગયો. સહારામ મોટો ધનાઢ્ય હતો માટે આ ડોકરાએ કાણ જાણે તેની દીકરી પાસેથી કેટલી સેના મહારો પડાવી હશે?” આમ કેટલીકવાર મનમાં જ અફસોસ કરીને તે બોલ્યા, “શિવ શિવ! આ ડોકરો તદ્દન ધર્માધર્મના વિવેકથી હીન થયો જણાય છે. પેલી વણકર રામા પ્રથમ તો ઉત્તરક્રિયા કરાવવાનું મને કહેવા આવી હતી, પરંતુ હું તે વેળા ખાસઈ લઈને તેને મારવા ઉઠ્યો. રાંડ તે વખતે નાસી મછ નહોત તો તેને જરૂર વાગત. પણ અરેરે! કેવા બંધ-કર કળિયુગ આવ્યો છે! લોકો અધમ કૃત્ત કરવા લાગ્યા છે. અરે રામદાસ! તમે તો મોટા વિદ્વાન છો. દસ માણસ તમને પૂછીને કામ કરે છે, છતાં તમે શૂદ્રને ઘેર ક્રિયા કરાવી? તમે ધણુંજ અધમ કામ કર્યું છે. શૂદ્રને ત્યાં કારટીયાનું કામ કરવાથી અહતેજનો નાશ થાય છે.”

જે કલાકમાં તો આખા ગામમાં જાહેર ચર્ચા થઈ ગઈ કે રામદાસ શિરોમણિએ

વણકરને ત્યાં એકાદશાહ દાદશાહનું કર્મ કરાવ્યું અને તેને ત્યાંજ રાંધીને સૂતકીનું અન્ન પણ ખાધું અને તેની પાસેથી ભોજનદક્ષિણા પણ લીધી. આ વાત ગામના સઘળા બ્રાહ્મણોને કાને આવતાં તેઓએ રામદાસ શિરોમણિને ચોરાસી નાતની બહાર કર્યો. રામદાસ ચોરાસી બહાર થયા એટલે તેને ઘેર વિદ્યાર્થીઓ પણ ભણવા જતા અટક્યા. શિરોમણિ મહારાજે નાતમાં આવવા માટે બે મહિના સૂંધી બહુ જ પ્રયત્ન કર્યો, અને ઘેર ઘેર બારણે બારણે રખજો, પરંતુ તે નાતમાં આવી શક્યો નહિ. નવકિશોરને આગળ પાછળ કાંઈ ન હતું. તે એકલો જ હતો તેથી નાત બહાર થયા પછી માર્યું મુંડાવીને વેરાગીના અખાડામાં દાખલ થયો. પરંતુ શિરોમણિથી તેમ થઈ શકે તેમ ન હતું. તેને ચાર દીકરીઓ અને એક સ્ત્રી હતી. તેમ વેરાગી લોકોના અખાડામાં જે ભયંકર કુકર્મો થતાં હતાં તે પણ તેની જાણ બહાર નહોતાં. આવા ભયંકર અખાડામાં પોતાની સ્ત્રી અને દીકરીઓને લઈને ટૂંકી રીતે તે રહી શકે! તેમ કોઈને કોઈ મંડળનો આશ્રય પણ કરવો જ નેહ્યો. બ્રાહ્મણની જાતિમાંથી બ્રહ્મ થયા પછી સારે માટે પ્રસંગે બ્રાહ્મણો તો સહાય કરવાના હતા જ નહિ, માટે ખીજ કોઈ પણ જાતમાં જાળવા સિવાય છૂટકો ન હતો. રામદાસે બહુ બહુ વિચાર કર્યા પછી મસ્તક મુંડાવીને વેરાગીનો પંથ સ્વીકાર્યો, અને પોતાના પરિવારની સાથે વૈષ્ણવ મંત્રની દીક્ષા લઈને પોતાના જ ઘરમાં રહેવા લાગ્યો, અને વેરાગીઓ સાથે પોતાનો આહારવ્યવહાર ચાલુ કર્યો. આ પ્રમાણે બંગાળામાં ધીરે ધીરે વેરાગીઓની સંખ્યામાં વધારો થતો ચાલ્યો. રામદાસ વેરાગી થયા પછી તેને ગુરુ-પણાના ધંધામાં જે આવક થતી હતી, તથા વિવાહ આદિ વગેરેમાં જે દાન દક્ષિણા મળતાં હતાં તે સઘળી આવક બંધ થઈ ગઈ. માત્ર બાપદાદાએ મેળવેલી જે બજારોતર જમીન હતી, તેની ઉપજમાંથી તે જેમ તેમ દહાડા કાઢવા લાગ્યો. પણ ટેટલાએક ઈર્ષાળુ બ્રાહ્મણો તે જમીન પણ ખુંચવી લેવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. રામદાસના શત્રુ હરિદાસ તર્કપ્રયાનને ગામના સઘળા લોકોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, ‘પણિત બ્રાહ્મણને બજારોતર જમીનનો ભોગવટો કરવાનો અધિકાર નથી; માટે આ વાત કચેરીમાં જાહેર કરવી નેહ્યો.’ ગામના લોકોએ આ વાત કચેરીમાં જાહેર કરી હતી કે નાહ તે અમે જાણતા નથી.

૬૭૭૭૭૭૭૭૭૭

પ્રકરણ ૯ મું

સાવિત્રીનું કલકત્તા તરફ જવું

આ સંસારમાં મનુષ્ય હરકોઈ પણ બાબતનું અવલંબન કર્યા વિના રહી શકતો નથી. જેઓ ધણા આજસુ હોય, જેઓનું મન અત્યંત નિર્બળ થઈ પડ્યું હોય, જેઓના જીવનને કોઈ નિર્દિષ્ટ અમુક લક્ષ્ય હોય નહિ, ઉદ્દેશ હોય નહિ અને જેને

ઈ પણ જાતનાં ઉત્તમ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા હોય નહિ, તેવા આજસુ પુરુષોની ઇચ્છાને પણ એકાદ જાતનું અવલંબન તો હોય છે જ. મનુષ્ય જે અવસ્થામાં રહીને અવસ્થાને અનુસરતું કામ કરે છે, તેને તે કામ કરવામાં દુઃખ જણાતું નથી, રંતું ઉલટો આનંદ આવે છે. અને તે અવસ્થા અને તેને અનુસરતું કાર્ય તેની ઇચ્છાનું કે અવલંબન યર્ષ પડે છે. પરંતુ તેવા આજસુ અને નિર્બળ લોકોને બહુધા હથેલીન જાણવા જોઈએ. તેઓના હૃદયનો ઝરો સુકાએલો જ રહે છે. તેઓનો અંતરાત્મા જડના જેવો રહે છે અને તેઓની આખી ઇચ્છામાં કાંઈ પણ આજ્ઞાતમાં એનો જીવંત ઉત્સાહ જોવામાં આવતો નથી. તેઓ માત્ર પોતાની વર્તમાન સ્થિતિમાં જ વતી કરે છે. હૃદયના ઝરામાંથી જ ઉત્સાહનો પ્રવાહ અને ઇચ્છાનો પ્રવાહ હે છે ખરો, પરંતુ તે હૃદયઝરો સુકાર્ષ જવાથી તેના જીવનની નદીમાં કાંઈ પણ નતનો પ્રવાહ દૃષ્ટિએ પડતો નથી, અને પ્રવાહરહિત થયેલી તેની જીવનનદી ભયંકર ઇ પડે છે, અને તેમાંથી હમેશાં ઝેરી બાફ નીકળ્યા કરે છે.

સાવિત્રી અભણ હતી, પણ હૃદય વિનાની નહતી. તેનું હૃદયરૂપી સરોવર તેજજળથી ઝરપૂર હતું, અને ક્રમે ક્રમે વધી જઈને ઉભરાઈ જવાની તયારીમાં તું; પણ તેની સામે દુઃખના કુગરો આવી રહ્યા હતા, તેથી તેને બહાર વહેવાનો વકાશ નહતો. તોપણ પ્રકૃતિના નિયમને કાંઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. નિયમો અજીત છે. જ્યારે હૃદયસરોવરમાં સ્નેહસન્નિલ ક્રમે ક્રમે વધી જાય છે, ત્યારે હૃદયસરોવર સામે રહેલા અચળ પર્વતોના સરખા વિધોના પહાડોને પણ ડી પાડીને તે વેગથી આગળ વહેવા માડે છે, અને તે સ્નેહજળના પ્રવાહોની માથે દુઃખરૂપી પર્વતની મોટી મોટી શિલાઓ પણ તણાઈ જાય છે.

ધરડા પિતાનું કેવી રીતે પાલન પોષણ કરતું, પિતાને શાગમાંથી કેવી રીતે કાઢી કરવા, તે ચિંતા પ્રથમ સાવિત્રીના મનમાં હતી. અને તેજ ચિંતા તેની ઇચ્છાનું એક અવલંબન કરીને રહેલી હતી. પરંતુ પિતાના મરણ પછી તે ચિંતા પણ ર યર્ષ ગઈ અને પછી તેની ઉત્તરક્રિયા કેવી રીતે કરવી તથા તે કરવામાં આવે હિ તો તેનો નરકમાંથી ઉદ્ધાર થાય નહિ વગેરે ચિંતાએ તેના મનમાં નિવાસ કર્યો તો. તે તેની ઇચ્છાનું અવલંબન યર્ષ પશું હતું. ઉત્તરક્રિયા યર્ષ ગયા કેડે તે ચિંતા થુ દૂર યર્ષ. આ વેળા તેના નિર્વિષય મનમાં હવે મારે શું કરવું? એવો પ્રશ્ન રુદ્રી રહ્યો. સાવિત્રી જે હૃદયહીન હોત તો તેનું મન તેના ઉત્તરમાં બોલી ઉઠત કે, હવે હું અખળા જાતિ શું કરું? મારી જી જાનિથી શું યર્ષ શકે? જેટલા દહાડા જીવતી છું તેટલા દહાડા આરાદુન સાહેબના ધરમાં રહીને ઇચ્છી ગાળીશ. દયાળુ મ સાહેબ મને ખાવા પીવા અને ઝાલવા પહેરવા આપે છે તે ભવિષ્યમાં પણ

આપશ.' આવા ઉત્તર આપી તે પોતાની હંદગી નિરુદ્ધોગી અવસ્થામાં ગાળી કાઢત. પરંતુ સાવિત્રી હૃદયહીન નહોતી. ૧૮ મી સદીમાં નીચ કુળની અભણ સ્ત્રીઓ પણ હૃદયના બળથી પ્રેરાઈને જેવાં મહાન કઠિન કામો કરવાને પ્રવૃત્ત થતી હતી તથા અસાધારણ સાહસ અને વીરત્વ પ્રગટ કરતી હતી તેવું હંદગીનું મહત્ત્વ હમણાંની ભણવાનું ડોળ ધાલનારી સ્ત્રીઓમાં જરાપણુ જોવામાં આવતું નથી.

પરંતુ તે ઉપરથી એમ સમજવું નહિ કે ભણેલી સ્ત્રી કરતાં અભણ સ્ત્રી ઉત્તમ હોય છે. વિદ્યાના અભ્યાસથી હૃદયને ક્રોધ પણ જાતની અસર થતી નથી અને વિદ્યાભ્યાસદ્વારા હૃદય ઉત્તત થતું નથી. પરંતુ જે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્યના મનમાં સ્વાર્થપરાયણતાનાં બીજ અતુકમે અંકુરિત થાય છે, તેવી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા કરતાં મૂર્ખ રહેવું ધણે દરજ્જે સારું છે. જે હૃદયશૂન્ય હોય છે તેને આખી ઉમર સૂંધી વિદ્યાભ્યાસ કરવાથી પણ કંઈ ફળ થતું નથી.

સાવિત્રી અભણ હતી છતાં તેના હૃદયનો આવેગ તેના નેતા થઈને તેને કર્તવ્ય કર્મના માર્ગ ઉપર ચલાવવા લાગ્યો. પિતાની ચિંતા હૃદયમાંથી દૂર થયા વેત જ તે પોતાના પતિ અને ભાઈના દુઃખ વિશે ચિંતા કરવા લાગી. હવે હું મારા વડીલ ભાઈને કેવી રીતે બંધનમાંથી છોડવું તે વિશે રાત દિવસ તેના મનમાં વિચાર થવા લાગ્યા. તેણે સાંભળ્યું હતું કે મારો પતિ તથા વડીલ બંધુ કલકત્તાની જગ્યામાં પડેલા છે. તે ઉપરથી સાવિત્રીએ વિચાર કર્યો કે હું જો કલકત્તે જાઉં તો મને મારા ભાઈનો તથા પતિનો જરૂર મેળાપ થાય. આ ઉપરથી કલકત્તા કેટલે દહાડે પહોંચી શકાય; ત્યાં કેાની સાથે જવું વગેરે અનેક વિચારો એકાંતમાં બેસીને તે કરવા લાગી. વિચાર કરતાં કરતાં પાંચ છ મહિના નિકળી ગયા અને હેમંત ઋતુ ઉતરીને શીતકાળ પણ શરૂ થયો. સાવિત્રી રાત દહાડો પરમેશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગી કે, 'હે પરમેશ્વર! મને કલકત્તે જવાનો સારો યોગ મેળવી આપ.' આ વેળા સાવિત્રીનું શરીર દુઃખનું માર્થું ધણુંજ શિથિલ થઈ પડ્યું હતું. શરીરમાં જરા પણ બળ નહોતું. તે પણ તેનામાં સાહસ બળ અલૌકિક હતું. જેને લીધે તે પગપાળી કલકત્તે જઈ શકે, પરંતુ પગપાળું એકલા જવામાં તેને માત્ર શિયળ ભંગનો જ ભય હતો, તેથી વખતો વખત વિચાર કર્યો છતાં પણ તે પોતાના વિચાર અમલમાં લાવી શકતી નહતી.

ધણા ધણા વિચારો કર્યા પછી તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે અનાથ સ્ત્રીના પાતિવ્રતનું પરમેશ્વર પોતે રક્ષણ કરે છે. મારી ઈશ્વર ઉપર જો ખરી ભક્તિ હશે તો પરમેશ્વર જ મારા શિયળનું રક્ષણ કરશે. સાવિત્રીએ પ્રાકૃત લાપામાં મહા-ભારત, રામાયણ વગેરેનાં અનેક આખ્યાનો વાંચ્યાં હતાં, તેનાં ~

ઝીઝો નીચ પુરુષોના હાથમાં સપડાયા છતાં પોતાના સતીધર્મનું રક્ષણ કરીને પોતાનો કર્મમાં સફળ થઈ હતી, અને ધૈર્ય પોતે તેઓના શિયળની રક્ષા કરી હતી, તે સંબંધી ઉત્તમ કથાઓએ તેના મનમાં ધણું જ સાહસ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. તેને પુરાણની આખ્યાયિકાઓ ઉપરથી ખાત્રી થઈ હતી કે નિરાધાર ઝીઝોના સતીધર્મની રક્ષા કરવાનો ભાર પરમેશ્વરના ઉપર છે. તે પછી મારે એકલાં કલકત્તે જવામાં શો ભય છે? આમ કેટલાક વિચારો કર્યા પછી તેણે કલકત્તે જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને પોતાનો અભિપ્રાય એસ્તારખીખી અને બદરઉનિસાને કહી બતાવ્યો. એસ્તારખીખીએ, સાવિત્રીને વિચાર સાંભળી કહ્યું. “બેટા ! કલકત્તે જવાનો રસ્તો સાત દિવસનો છે, માટે તું સત્તર બઢાર વર્ષની છોકરી એકલી કલકત્તે કેવી રીતે જઈ શકીશ? વળી રસ્તામાં ધણા ચોર તથા વાઢપાડુઓનો ભય પણ છે.”

સાવિત્રી:—“મારી પાસે કાંઈ નાણું નથી. ચોર મને શું કરશે?”

બદરઉનિસા:—“ચોર લોઢા રસ્તામાં કદાચ તારી લાજ હુટશે તો?”

સાવિત્રી:—નિરાધાર ઝીઝોના ધર્મનું રક્ષણ પરમાત્માના હાથમાં છે, એમ મારા શાસ્ત્રમાં ઠેક ઠેકાણે કહ્યું છે. હું વેરાગણુને વેષ લઇને જાઉં તો ઠીક કે નહિ?”

બદરઉનિસા:—“ના ના, તેવું કાંઈ દહાડો કરતી નહિ. હિંદુઓમાં વેરાગીઓનાં આચરણો જરાય સારાં હોતાં નથી. નામ તો વેરાગનું ધારણ કરે છે, પરંતુ સેવા કરવા માટે શમકીઓને પાસે રાખે છે, એ તે કયા શાસ્ત્રનો વેરાગ?”

સાવિત્રી:—“એમ કહો મા. તેઓ ધર્મને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને વેરાગી થાય છે માટે તેઓ કુકર્મો કરે છે કે?”

બદરઉનિસા:—“ધર્મને માટે તો સોમાં બેચાર જણાજ વેરાગી થતા હશે, પરંતુ તમારા હિંદુમાં તો કોઈ જાત બહાર થાય કે તુરત ભગવાં કપડાં પહેરીને વેરાગી થઈ બેસે છે. હમણાં બે વર્ષ થયાં જગન્નાથના ભાઈ હિંદામની વિધવા ઝી સાધુડી થઈને અખાડામાં બેઠી છે, તે શું ધર્મને માટે વેરાગી થઈ છે કે? જ્યારે નાતે જગન્નાથને નાત બહાર કાઢવાનો આરંભ કર્યો, સારે તેણે ભાઈની વહુને વેરાગીના અખાડામાં મોકલાવી દીધી.”

એસ્તારખીખી:—“હશે વેરાગી વૈષ્ણવોની વાત હવે જવા દો, અને હવે હું કહું તે સાંભળો. સાહેબ મીઠાનો મુકરદમો ચલાવવા માટે કલકત્તે ગયા હતા. સારે તેમણે મને એક પત્ર લખ્યો હતો: તેમાં લખ્યું હતું કે ‘દીનાઝપુરથી હું ચૈત્ર મહિનામાં તમારી પાસે આવીશ, અને ત્યાંથી પાછો વૈશાખ મહિનામાં કલકત્તે જઈશ.’ કલકત્તે જતી વખતે સાહેબની સાથે ધણા હિંદુ નોકરો પણ જશે. માટે સાવિત્રી

સાહેબની સાથે કલકત્તે જાય તો ઠીક. હું જો સાથે નહિ જઈ તો સાવિત્રીની સાથે એક હિંદુ છુટ્ટી સ્ત્રી મોકલીશ.”

સાવિત્રી:—“જો તેમ થાય તો ધણું સારું.”

બદરઉત્તિસા:—“તમે આ વાત તો ઠીક કહી.”

આ વેળા એસ્તારખીખી, બદરઉત્તિસાના કંઠનું આલિંગન કરીને બોલી; “મા, હવે વિચાર કરીને સાવિત્રીને જો કરવું હોય તે કરે.”

આરાટુન સાહેબની મીઠાની વખાર બેરેસ્ટ અને ક્રાન્સીસે લૂંટી લઇને પોતાના કબજામાં લીધી હતી, તે આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ. હમણાં આરાટુન તે જ કામ માટે દીનાઝપુર ગયો હતો, અને ત્યાં થોડા દહાડા રહીને તેણે પોતાની ખીખી ઉપર એક પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે, ‘દીનાઝપુરથી ચૈત્ર મહિનામાં હું મુર્શિદાબાદ આવીશ અને ત્યાંથી પાછો વૈશાખમાં કલકત્તે જઈશ, અને મેયરકોર્ટમાં મારો મુકરદ્દમો ચલાવીશ.’ તે વખતે કલકત્તામાં મુખ્યમ કોર્ટ સ્થાપન થઈ ન હોતી. મેયર કોર્ટનો જડજ વિલિયમ વૉલ્ટસ હતો. તેણે કાસિમ બબ્બરની ફેક્ટરીમાં ત્રણ વર્ષ સૂધી અધિકાર ભોગવી દેશી લોકોને સારી પેઠે દુઃખ દીધું હતું અને પોતાના એકલા વેપારમાંથી નવ લાખ રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા.

સાવિત્રીએ, આરાટુનના પાછા આવવાની આશાથી ઇ. સ. ૧૭૬૭ના માર્ચ મહિના સૂધી તેની વાટ જોયા કીધી. પાંચ મહિના પછી આરાટુનનો એવી મત-લખનો એક પત્ર આવ્યો કે, ‘હું માલદહ અને રાજમહેલને રસ્તેથી પરભાયોં કલ-કત્તે જઈશ. મુકરદ્દમો પૂરો કર્યા વગર મુર્શિદાબાદ આવીશ નહિ. આ મુકરદ્દમામાં મારે કલકત્તામાં એક વર્ષ કરતાં વધારે વખત રહેવું પડશે.’

તે સમાચાર સંભળીને સાવિત્રી એકદમ નિરાશ થઈ ગઈ, તો પણ તેણે પોતાનો કલકત્તે જવાનો વિચાર છોડ્યો નહિ. પણ તેણે એકલાં કલકત્તે જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આરાટુનની મેંમે તેને બહુ બહુ સમજાવી તો પણ તે પોતાના વિચારથી ડગી નહિ. પછી બદરઉત્તિસાએ તેને કહ્યું, “સાવિત્રી ! તારો વડો ભાઈ અને પતિ બંદિખાનામાં પડેલા છે તેને છોડાવવા માટે જે કંઈ કામકાજ હોય તેને માટે અમારા સાહેબ ઉપર એક પત્ર લખ, અને ત્યાં જવું માંડી વાળ. તું સ્ત્રી જાનિ છે તેથી તારાથી કંઈ પણ થઈ શકશે નહિ. કલકત્તે જતાં રસ્તામાં ચોર લોકોનો પણ ભય છે, માટે એકલાં જવું તે સલામતી ભરેલું નથી.” સાવિત્રી તેના કહેવા ઉપર જરા પણ લક્ષ ન આપતાં કલકત્તે જવાને તયાર થઈ, એટલે એસ્તારખીખીએ સાવિત્રીને પચાસ રૂપિયા વાટ ખરચીના આપવા માંડ્યા. સાવિત્રીએ રૂપિયા જોઈને એસ્તારખીખીને કહ્યું કે, “આટલા રૂપિયા સાથે લેવાથી રસ્તામાં

ભય આવી પડવાનો સંભવ વધારે છે, માટે હું આમાંથી દશ રૂપિયા જ રાખીશ.” આમ કહી બાકીના રૂપિયા મેમને પાછા આપ્યા. એસ્તારખીખીએ રૂપિયા ઉપરાંત સાવિત્રીને લૂગડાં પણ આપ્યાં.

ઓગણીશ વર્ષની તરુણ સ્ત્રી પોતાના ભાઈ અને પતિને બંદીખાનામાંથી છોડાવવા માટે એકલી કલકત્તા તરફ ચાલી. માતપિતા નથી, ભાઈ નથી, સગાં સંબંધી નથી, ધનસંપત્તિ નથી, તેમ કોઈની સહાય પણ નથી; એક માત્ર પરમાત્માનો ચરણનો ભરોસો જ છે. વિષતિને વખતે ભાઈભાંડુ સગાં સંબંધી કે ધનસંપત્તિ રક્ષણ કરી શકતાં નથી, પણ કેવળ પરમાત્મા જ સહાય કરે છે. આપણી સાવિત્રીને પણ અનાયના નાથ અને દીનબંધુ પરમેશ્વર સહાય કરતા હતા. પરમાત્મા જેના બંધુ હોય તેને વળી ભય શાનો?

પ્રકરણ ૧૦ મું

ગુરુ ગોવિંદ ભક્ત

ચૈત્ર મહિનો ચાલતો હતો, મધ્યાહ્ન થવાથી ચારે તરફ તડકાને લીધે ધરતી ધખધખી રહી હતી, વટેમાર્ગીઓ બજારમાંથી આવતી વસ્તુ લાવતા હતા. બજારમાં માત્ર બે ત્રણ દુકાનો અને ચાર પાંચ છાપરાં જ હતાં. જે વાટમાર્ગીઓ પ્રથમ આવી પહોંચ્યા હતા, તેઓ પોતાનો ઉતારો તે છાપરાઓમાં કરીને ત્યાં જ રસોઈ કરતા હતા અને પાછળના વાટમાર્ગીઓ બજારના મેદાનમાં એક વડના ઝાડની નીચે ઉતારો કરીને રસોઈ કરતા હતા. વટેમાર્ગીઓમાં જુદી જુદી જાતના લોકો હતા, અને તેઓએ જુદો જુદો પડાવ નાખ્યો હતો. તેઓમાંના કેટલાક ન્યારે કામકાજમાં રોકાયા હતા ત્યારે કેટલાએક ગપ્પા મારતા બેઠા હતા.

સાવિત્રી ચાલતાં ચાલતાં યાત્રીને લોથ થઈ ગઈ હતી, તેથી વટેમાર્ગીઓની પાછળ પડી ગઈ હતી, તે પણ ધીરે ધીરે હમણાં એ જ મુકામ ઉપર આવી પહોંચી. આ વેળા બૂબ અને તરસની વિટમણાથી તેનું અંત્ર સુકાઈ ગયું હતું અને મોઢોડું પણ તડકાથી રાતુંચોળ થઈ ગયું હતું. તે ઉપર વર્ણવેલા નાના ગામના બજારમાં આવીને ઉદાસ દૃષ્ટિએ ઉતારાની જગ્યા જેવા લાગી; પરંતુ કોઈ પણ ટેકાણું ઉતારો કરવા જેવું જેવામાં આવ્યું નહિ. જે જગ્યા ઉતારો કરવા જેવી હતી, તે જગ્યા પહેલાં આવેલા વટેમાર્ગીઓએ રોડી લીધી હતી. માત્ર એક વડના ઝાડની નીચે કેટલાએક વટેમાર્ગીઓ ઉતર્યા હતા, ત્યાં થોડો ધણો માર્ગ હતો, પણ સાવિત્રીની ત્યાં જવાની દિશા ચાલી નહિ. એટલામાં પાસેના ખીજ વડના ઝાડની તરફ દૃષ્ટિ પડી.

તે ઝાઝની નીચે એક બાવાજી અને બે રામકીઓનો ઉતારો હતો. બાવાજી ઉમરે વૃદ્ધ હતા તે બેઠા બેઠા ચલમમમાંથી ધૂમાડાના ગોટેગોટ કાઢતા હતા, અને તેની સાથે રહેલી બે રામકીયો રાંધવાના કામમાં યુથાપલી હતી. તે વચ્ચે વચ્ચે કામને માટે લટતી હતી. સાવિત્રીને સાધુઓ ઉપર મોટી ભક્તિ હતી, તેથી બાવાજીને જોઈ તેની પાસે ગઈ અને પ્રણામ કરીને તેનાથી જરા દૂર બેઠી. બાવાજી, સાવિત્રીને જોઈને હાથમાં ચલમ ઝાલી તેની પાસે આવ્યા અને ચલમનો દમ ખેંચીને બોલ્યા, “બેટા ! તું ક્યાં જાય છે ? તને આગળ મેં કોઈ ઠેકાણે જોયેલી છે.” બાવાજીનું બોલવું સાંભળીને સાવિત્રીના હૃદયમાં સુખના અંકુરો ઉગ્યા અને તે બોલી, “આજા મહારાજ ! હું કલકત્તે જાઉં છું.”

બાવાજી:—“તું કોઈ ગૃહસ્થની દીકરી હોય એમ જણાય છે. શા માટે કલકત્તે જાય છે?”

સાવિત્રી:—“આજા મહારાજ ! મારા કુટુંબ ઉપર મોટી આફત આવી પડી છે.

ઈસ્ટ ઇંડીયા કંપનીના અમલદારોએ મારા ભાઈને અને ધણીને હમણાં કેદ કર્યા છે.”

બાવાજી:—“તું તો વણકરની દીકરી છે ની?”

સાવિત્રી:—“જી હા !”

બાવાજી:—“તારાં કુટુંબનાં માણસો હમણાં ક્યાં છે?”

સાવિત્રી:—“સધળાં મરી ગયાં છે.”

બાવાજી:—“તું તો વિધવા છે ના?”

સાવિત્રી:—(જેરાક શરમાઈને) “ના, મારા પતિ કલકત્તાની જેલમાં કેદ છે.”

આ વેળા બાવાજી એક ઉબ્બુ નિશ્વાસ નાંખીને બોલી ઉઠ્યા, “હમણાં તો બહુ જ ભયંકર વખત આવી લાગ્યો છે. રાધાકૃષ્ણ ! રાધાકૃષ્ણ ! બેટા ! તારા પિતાનું નામ શું છે?”

આ વેળા સાવિત્રી આમ તેમ નજર કરીને વિચાર કરવા લાગી કે મારે મારી ઝાળખાણુ આપવી કે નહિ ? પરંતુ પાછળથી તેણે બાવાજીને વાર્મિક જણીને પોતાની ઝાળખાણુ આપવામાં અડચણ ન રાખતાં તુરત પોતાના પિતાનું, સસરાનું અને પોતાનું નામ તથા પોતાની સર્વ વિત્તકવાતાં બાવાજી આગળ નિવેદન કરી. બાવાજી તેનું વર્તાત સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યા અને બોલ્યા, “તું શું સહારામની દીકરી ? તારું ઘર તો સૈદ્યાવાદની પોશમાં છે. શું સહારામ મરી ગયો?”

સાવિત્રીએ રડતાં રડતાં ઉત્તર આપ્યો, “હા, મારાં માતા પિતા વગેરે મરી ગયાં છે અને મારાં કર્મ પુટી ગયાં છે.”

બાવાજી:—“બેટા ! સહારામનું નામ દેશના નાના મોટા સૌ લોકો જાણે છે. નેના જેવો કુશળ કારીગર હવે મળવો દુર્લભ છે, ત્યારે તો તમે પ્રેમાનંદજી મહા-

રાજનાં શિષ્ય થાવ.” તે સાધુએ પ્રેમાનંદજી મહારાજનું નામ લેતી વેળાએ તેને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે, “હું પણ પહેલાં તો તેના જ અખાડામાં રહેતો હતો, પણ શ્રી-વૃંદાવત્ની યાત્રા કરીને હમણાં પાછો આવ્યો, એટલામાં પ્રેમાનંદજી મહારાજ પરમપદને પામ્યા એવા સમાચાર મળ્યા છે.”

સાવિત્રી:—“તેના અખાડો તો કાટોયામાં છે ના ? બે વર્ષ થયાં તેના કંઈ પણ સમાચાર જાણવામાં આવ્યા નથી.”

બાવાજી:—“નિ અમારો અખાડો પણ કાટોયામાં જ છે પણ હું હમણાં ભક્ત-દાસના અખાડામાં રહું છું, અને હમણાં તમારા પડોશી ઉદયચાંદને ઘેર ગયો હતો..તે અમારો શિષ્ય થાય છે. તું કાટોયા તરફ યજ્ઞને જ જવાનો વિચાર રાખે છે કે કેમ ?”

સાવિત્રી:—“હું જ્યાં કલકત્તે જવાનો રસ્તો જ જાણતી નથી, ત્યાં કેમ કહું કે ક્ષણે રસ્તે યજ્ઞને જઈશ. મેં સાંભળ્યું છે કે, કાટોયા તરફથી જે રસ્તો કલકત્તે જાય છે તે રસ્તો સરલ છે માટે તે રસ્તેથી હું જઈશ.”

બાવાજી બોલ્યા:—“ઠીક, ત્યારે તો અમારી સાથે જ ચાલજે. તારું મોહોડું બુખ અને દુઃખને લીધે સુકાર્ધ ગયું છે માટે તું હમણાં કંઈક આધાર કરી લે, અને પછી રસોઈ કરજે. હમણાં બહુ જ તડકો તપે છે માટે તે જરા તમે એટલે આપણે સૌ સાથે ચાલશું.”

બાવાજીની સાથે બે રામકૃષ્ણો હતી તેમાં એક પીસતાળીશ વર્ષની હતી અને બીજી પચીસેક વર્ષની હતી. આધેડ સાધુડી રસ્તામાં રાંધવા સંધવાનું કામ કરતી અને તરુણ સાધુડી બાહેરના કામકાજની વ્યવસ્થા રાખતી તથા પાણી ભરતી હતી. તરુણ સાધુડી કોઈ પણ કામમાં બે ઢીલ કરતી તો આધેડ સાધુડી તેની ઉપર ચીઠવાઈ જતી. આ વખતે બન્ને રામકૃષ્ણો પોતપોતાના કામમાં ગુંથાયેલી હતી, પરંતુ બાવાજી મહારાજ જ્યારથી સાવિત્રીની સાથે વાતચિતમાં વળગ્યા ત્યારથી પેલી આધેડ સાધુડીનું હૃદય ચીરાવા લાગ્યું, અને તે રાંધવા ઉપરથી પોતાનું મન ઉઠાડી દઈ બાવાજી તરફ જોવા લાગી. સુલમાં અગ્નિ ઠરી ગયો, અને તાવડીપર નાંખેલી રોટલી પણ બળવા માંડી; પરંતુ તેનું ધ્યાન બાવાજી અને સાવિત્રી તરફ ચોટી રહ્યું. એવામાં તરુણ સાધુડી પાણી ભરીને આવી અને સુલાને ઠંડો પડી ગયેલો જોઈને બોલી, “ઓ બેન, સુલામાં દેવતા ઠરી ગયો છે ! તમે આમ ધ્યાન ધરીને કેમ બેઠાં છો ? આપણે પછી ચાલશું ક્યારે ? હમણાં જપોર નમશે.” પેલી આધેડ સાધુડી ગુસ્સો કરીને બોલી ઉઠી, “મારું રાંડનું હજી પણ મોત આવ્યું નહિ. હું તે આ બાવાજીના પાપમાંથી ક્યારે છૂટીશ ? હું બાવાજીને અકારી યજ્ઞ પડી છું,—તેને ગમતી નથી.” આમ ભડકતી બુંગળીવતી દેવતાને ચેતાવીને ધાણી રસોઈ કરવા લાગી.

બોળી સાવિત્રીએ થોડીકવાર વાતચિત કર્યા પછી, વાવ ઉપર જઈ ત્યાં નાહી, ભગવાનનાં બે નામ લઈ સેફેલા ચણા ખાધા અને પોતાની ક્ષુધા શાંત કરી રાંધવાની તૈયારી કરવા માંડી. તે જોઈને બાવાજીએ સાવિત્રીને કહ્યું, “બેટા! તારે જુદી રસોઈ કરવાનું કંઈ કારણ નથી, તું પણ અમારી સાથે જ આજે જમજે. તારે એકલીને શા માટે ખટપટ કરવી જોઈએ? તારું ઘર તો અમારા શિષ્યવર્ગમાં છે, તેથી તને અમારા પાકમાં જમવાને કંઈ પણ અડચણ નથી.”

તે સાંભળીને પેલી આધેડ સ્ત્રી હજીયે બોલી ઉઠી, “હા, અમારે લાંબા આજે મહોત્સવ છે. તું અહીં જ જમજે. બાવાજી? ઉઠો, સોને આજે આપણે ત્યાં જમવાનું નિમંત્રણ કરી આવેા. આજે બાવાજીના ગુરુને ઉત્સવ છે.” બાવાજી આધેડ સ્ત્રીનું સ્વરૂપ આ સમયે સમજી ગયા, તેથી તેને શાંત કરતા બોલ્યા, “અરે! તું શાંત થા, ઉતાવળી શા માટે થાય છે? તે તો આપણા શિષ્યની દીકરી થાય છે અને વખાની મારી એકલી કલકતે જાય છે, તેથી તેને બોજનને માટે કહું છું. દુઃખી મનુષ્યોનું અપમાન કરવું એ સંતોનો ધર્મ નથી.” પેલી આધેડ સ્ત્રી તુરત મ્હેં મરડીને બોલી, “હા, તમે મોટા ધર્માત્મા છો તે હું ક્યાં જાણતી નથી?”

બાવાજીની રીતભાત જોઈને સાવિત્રીના મનમાં તેના ઉપર અધિક ભક્તિ-ભાવ થયો, પરંતુ પેલી બે સાધુડીઓને પરસ્પર લડતી જોઈને તેના મનમાં બીજી તરફથી બહુ જ ખેદ પણ થયો. રસોઈ તૈયાર થઈ કે બધાં જમવા બેઠાં. જમ્યા પછી બાવાજી પાછા સાવિત્રીની પાસે આવીને નવનવાં ગરખાં મારવા લાગ્યા. તે જોઈને બન્ને રામકૃષ્ણોનું હૃદય દ્વેષથી ચીરાઈ જવા લાગ્યું; અને તે બન્ને સાવિત્રીના તરફ ઝેરી આંખથી નિહાળવા લાગી, પરંતુ સાવિત્રી શુદ્ધ અંતઃકરણની હતી તેથી તે સાધુડીઓનો અભિપ્રાય સમજી શકી નહીં.

બાવાજી વાત કરતાં કરતાં બોલ્યા, “બેટા, અહીંથી કલકત્તા ધણું જ દૂર છે. તું કાટોયાને રસ્તેથી કલકત્તે જવાનું ધારે છે. પરંતુ તે રસ્તો પણ ધણો જ વિકટ છે. વળી તું અજાણી અને એકલી છે, તેથી કલકત્તે જઈને શું કરીશ?” સાવિત્રીએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો; “મહારાજ! આપનું કહેવું યોગ્ય છે, પરંતુ મારે કલકત્તે જવું એટલું જ કઠિન છે. કલકત્તામાં ગયા પછી તો ત્યાં મારા ઓળખીતા આરટુન સાહેબ રહે છે, તે સંપૂર્ણ રીતે મને સહાયતા આપશે.” બાવાજી સાહેબનું નામ સાંભળીને ચમકી ઉઠ્યા અને તુરત બોલ્યા, “ઓ દીકરી! તે તો મ્હેં જોયો છે: તેનો વિશ્વાસ કરીશ મા. તે તો તને વટલાવી મારશે.” સાવિત્રી બોલી, “મહારાજ! તે તેવો માણસ નથી. હું તેની સ્ત્રીને નાનપણથી જ ‘મા’ કહીને બોલાવું છું. અને તે મને પોતાની દીકરી સમાન ગણે છે.” બાવાજી બોલ્યા, “બેટા! મ્હેં જોયો શું ધર્મ

પાળે છે કે તેઓ ખરૂં બોલે ? કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! કર, તું જો ખરા ભાવથી શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરીશ, તો તારો ભાઈ અને ધણી તને ઘેર બેઠાં મળશે. રાસવિહારી શ્રીકૃષ્ણ સર્વના પતિ છે. તે વાત તો ભક્તોનાં પદોમાં પણ સાંભળી હશે ?”

“સૌથી સમરમ રાધાવરને આશરો.”

“એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઘટ ઘટમાં વ્યાપી રહ્યા છે, માટે આપણે જેના વિષે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભાવના કરીએ તેજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. ‘સંત લોકો શ્રીકૃષ્ણની જ મૂર્તિ છે.’ સાવિત્રી બાવાજીનાં છેલ્લાં વાક્યોનો મર્મ સમજી શકી નહિ. તે માત્ર એટલું જ સમજી કે બાવાજી મને શાસ્ત્રમાંથી ભક્તિ કરવાની વાત કહે છે. પરંતુ બાવાજીની સાથે રહેનારી પેલી બે સાધુડીઓ બાવાજીનો અભિપ્રાય સમજી ગઈ, તેથી તે બંને બાવાજીની તરફ વિશેષ ધ્યાનદૃષ્ટિથી જોવા લાગી.

બાવાજીએ ફરીને કહ્યું, — “બેટા સાવિત્રી ! તું કલ્પતે જવાનું સાહસ છોડી દે, અને અમારી સાથે કાંટોયા ચાલ, ત્યાં તને સંતોનો સમાગમ થશે, ભગવત્ ભજનનો લાભ મળશે અને ભગવાનની ભક્તિ કરવાનો પણ પ્રસંગ મળશે. સાધુઓની સેવાથી પરમાત્મા તારી ઉપર પ્રસન્ન થશે એટલે તારા મનોરથો ઘેર બેઠાં જ પૂરા થશે. તું સારા ઘરની છોકરી છે, કોઈપણ દહાડે ઘરમાંથી એકલી બહાર નીકળી નથી અને રસ્તામાં અનેક સંકટો સહેવાં પડે છે, માટે હું તને કહું છું. પછી તારી મરજી.” બાવાજીનું નીતિ અને ધર્મનું લાયણ સાંભળીને સાવિત્રીનું હૃદય ધીંગળા ગયું અને તેણે ગગગળા સ્વરે કહ્યું, “મારે તો આપ જ સર્વસ્વ છો. આપ કહો તેમ કરું,” બાવાજી તે સાંભળીને બોલી ઉઠ્યા, “હીક તું કાંટોયા સુધી તો અમારી સાથે ચાલ. પછી આગળ ઉપર સૌ સારું થઈ રહેશે. તું અમારા અખાડામાં આવીશ અને સંતનો સમાગમ કરીશ એટલે શ્રી ઠાકુરજી તારું મન ફેરવી નાંખશે. તું જો શ્રી ઠાકુરજીનાં ચરણોમાં મન રાખીશ તો શ્રી ઠાકુરજી તારો ઉદ્ધાર કરશે.”

આમ વાતચિત કરતાં અપોર નમ્યા અને તરફેણ પણ સાંત પડ્યા એટલે વટેમાર્ગીઓ ધીરે ધીરે ગાંસઠા પોટલાં બાંધીને રસ્તે પડવા માંડ્યા.

સાવિત્રી પણ પોતાનું પોટકું લઈને બાવાજીની સાથે ધીરે ધીરે ચાલવા માંડી. બે ત્રણ દિવસમાં સૌ ભક્તદાસજીના અખાડામાં આવી પહોંચ્યાં.

ભક્તદાસ બાવાજીના માયા ઉપર એક વાળ પણ નહોતો. પરંતુ ટાલ હતી. તે નાકની ઝાંડી ઉપરથી છેક તાળવાના ભાગ સુધી ગોળીચંદનનું લાંબું ટીકું કરતા અને વચ્ચે કંકુની મોટી શ્રીકરતા હતા, તે ઉપરાંત કંક, હાથ, છાતી તથા કુટી એમ છુદા છુદા શરીરના અવયવો ઉપર પણ છાપાં તિલક કરતા હતા, અને ગળામાં સુખ-

કનો એક મોટો મણુકો ખાંધતા હતા. તેના અખાડામાં મહંતને માટે એક મોટું ઘર હતું, અને ખીજાં નાનાં નાનાં ઘરો હતાં, જેમાં અખાડાના શિષ્યો, સાધુઓ અને સાધુડીઓ રહેતી હતી. મહાત્મા ગોવિંદદાસની સાથે જે આધેડ રામકી હતી તે ધણા દહાડા થયાં તે અખાડામાં રહેતી હતી તેથી અખાડાના સાધુઓ તેને ઓળખતા હતા. પરંતુ ખીજા તરુણ સ્ત્રીને તથા સાવિત્રીને ઓળખતા ન હતા. મહારાજ ભક્તદાસજી, ગોવિંદદાસજીને જોધને તુરત ઉભા થઈ ગયા અને નમો નારાયણ-મહારાજ કહીને તેમને પ્રણામ કર્યાં. ગોવિંદદાસજીએ પણ તેમને સામા પ્રણામ કર્યાં. તે પછી સર્વ સંત લોકોએ અને સાધુડીઓએ ગોવિંદદાસજીને પ્રણામ કર્યાં. આમ પરસ્પર શિષ્ટાચાર થઈ રહ્યા પછી ભક્તદાસજી જે ધણા જ વિદ્યાર્થી હતા, તેમણે ગોવિંદદાસને પૂછ્યું કે, આ બંને સ્ત્રીઓ કોણ છે? અને ક્યાંથી આવે છે? ગોવિંદદાસ તુરત બોલ્યા, આ સ્ત્રી ઉદયચાંદના નાના ભાઈ દરેકજીણની સ્ત્રી છે. તેણે પોતાના ભર્તાર મરણ પામવાથી આ અસાર સંસાર ઉપરથી પોતાનું મન ઉઠાડી દીધું છે અને તેને શ્રીકૃષ્ણના ઉપર લેહ લાગી છે. હું હમણાં ઉદયચાંદને ઘેર ગયો હતો ત્યારે આમણે મને કહ્યું કે, ‘હવે હું ભોખ ધારણ કરી સાધુઓની સાથે રહીને તેમની સેવામાં મારું ઉત્તર જીવન ગાળીશ.’ ઉદયચાંદ પોતાના નાના ભાઈની વહુની આવી ધર્મ-નિષ્ઠા જોધને બહુ જ પ્રસન્ન થયો અને તેણે પોતાની ભાભીને મારી સાથે મોકલી છે અને તેને ભોખ લેવાની ઇચ્છા છે. અને આ ખીજા સભારામની દીકરી છે, તેનો પિતા હમણાં મરી ગયો છે. અને તેનો ભાઈ તથા પતિ કેદમાં પડ્યા છે, તેને છોડાવવા માટે તે કલકત્તે ગય છે. એ ઉમરમાં નાની છે તોપણ કોઈ હલકા લોકોની શીખવણીથી કલકત્તા તરફ જવાને તૈયાર થઈ છે. રસ્તામાં જતાં મને મળી ત્યાંથી હું તેને આ રસ્તે લાવ્યો છું. સભારામ, મહારાજ શ્રીપ્રેમદાસજીનો શિષ્ય થતો હતો. પ્રેમાનંદજી મહારાજનું નામ લેતી વખતે ગોવિંદદાસજીએ પોતાનું મસ્તક નમાવીને તેને પ્રણામ કર્યાં.

ભક્તદાસજી નવી આવેલી સ્ત્રીઓનો પ્રતિહાસ સાંભળીને બોલ્યા, “તમે તેઓને અહીં લાવ્યા તે ઠીક કર્યું. શ્રીહાકુરજી સર્વનું કલ્યાણ કરશે. તેઓને હમણાં મારા ઘરમાં જ ઉતારો આપો.” આ વખતે ભક્તદાસની સેવાદાસી ભક્તદાસજીના પગ ચાંપતી હતી. તે છંટેડાઈને બોલી ઉઠી, “ઘરમાં તે વળી ક્યાં જગ્યા છે? કે તમે તેને ઉતારો આપવા તૈયાર થયા છો,” ભક્તદાસજી તુરત કોંઈ કરીને બોલી ઉઠ્યા, “તે વૈષ્ણવ ધર્મ શા માટે અંગીકાર કર્યો છે? કોઈ પણ અભ્યાગન આવે તેને ઘરમાં સુવરાવવો અને પોતે બહાર સુવું એ વૈષ્ણવનો ધર્મ છે. સાધુઓને તે વળી મારું ને તારું તથા ધરતાર શાં? ધરમાં જગ્યા ન હોય તો તે ઠાકોરજીના

નિજ મંદિરમાં સુશે અને ઠાકુરજીને હમણાં બાબુના ભાગમાં પધરાવશું.” તે સાંભળીને પેલી રામકી ચૂપ થઇ ગઇ.

અખાડામાં સાધુઓ અને રામકીઓ ઉચ્છૃંખલ રીતે બપવહાર કરતાં હતાં તે જોઇને સાવિત્રી ઉદાસ થઇ ગઇ. તેને દુરાચારી સાધુડાઓનાં તથા સાધુડીઓનાં તરફ વિક્કાર ઉપજ્યો; અને પોતાના શિષ્ય ભંગતો પણ ભય લાગવા માંજ્યો. તે ગભરાઇને નિરાધારના આધાર શ્રી પરમાત્માની આર્થના કરતી બોલી ઉઠી, “હે દયામય પરમેશ્વર! તમે આ સંકટમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરો.” આ વેળા ગભરાટ થવાથી ક્યાં જવું? અને શું કરવું? તે કંઇ પણ સાવિત્રીને સૂઝતું નહોતું, તે બાવરી બની ગઇ. ચાલતી વેળા આરાટન સાહેબની સ્ત્રીએ તેને દસ રૂપિયા વાટ ખરચી માટે આપ્યા હતા. તેમાંથી પાંચ રૂપિયા તેણે બચકીમાં બાંધ્યા હતા. તે રસ્તે ચાલતી વેળાએ બાવાજીએ રસ્તામાં ભય બતાવવાથી સાવિત્રીએ બાવાજીને સાચવવા માટે સોંપ્યા હતા. તે રૂપિયા બાવાજીએ અખાડામાં ગયા પછી પણ સાવિત્રીને પાછા આપ્યા નહિ.

જો દિવસે સાવિત્રી અને હરેકૃષ્ણની સ્ત્રી અખાડામાં આવ્યાં તેને બીજો દિવસે ભક્તદાસે તે બંને સ્ત્રીઓને માર્થ મુંડાવીને ભેખ લેવા માટે કહ્યું. એટલે હરેકૃષ્ણની સ્ત્રી માર્થ બોડાવીને ભેખ લેવાને માટે તૈયાર થઈ પરંતુ સાવિત્રીએ ભેખ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડીને બોલી, ‘તમે મને અહિંથી જવા દો. જો તમે મને જતાં અટકાવશો તો હું આપઘાત કરીશ.’ આપઘાતની વાત સાંભળીને બાવાજી ગભરાઈ ગયા અને તેણે વિચાર કર્યો કે જો આ બાધ આપઘાત કરશે તો આપણા ઉપર ખૂનનો આરોપ આવશે. વેરાગીઓ હમેશાં બીકથી સ્વભાવના હોય છે. તેથી અખાડાના સાધુઓ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તુરત બોલી ઉઠ્યા. ‘ભલે ભેખ લેવાની તારી મરજી ન હોય તો અહિંથી ચાલી જ. સાવિત્રી બાવાજીની આજ્ઞા મળતાં તુરત ગાંસડી ઉપાડીને ત્યાંથી ઉતાવળા ઉતાવળા ચાલવા માંડી. તેણે જતી વેળા પોતાના પાંચ રૂપિયાની ઉધરાણી પણ કરી નહિ અને કદાચ તેણે ઉધરાણી કરી હોત તોપણ બાવાજી આપે તેવા ઉદાર ન હોતા.

ભક્તદાસે હરેકૃષ્ણની સ્ત્રીનું માર્થ મુંડાવીને તેને ભેખ આપ્યો, અને તેનું નામ લલિતમંજરી પાડ્યું. બગાળામાં ચક્રો, કાપરથો તથા વૈશ્ય વગેરે લોકો વેરાગીના શિષ્યો હોય છે. અને તેઓ સારે નરતે પ્રસંગે પોતપોતાના ગુરુને પોતાને ત્યાં બોલાવે છે; તથા તેઓને હાથે કંઠી બંધાવીને પોતે તેઓના શિષ્ય થાય છે. ઉદ્ય-અદિ પોતાના દોહિતરાનાં નામ કરણના મહોત્સવમાં બાવાજી ભક્તદાસજીને નિમંત્રણ કર્યું હતું, તેથી તેણે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગોવિંદદાસજીને મોકલ્યા હતા. ઉદ્ય-

અદિ ગોવિદદાસની સાથે પોતાના નાના ભાઈ હરેકૃષ્ણની સ્ત્રીને ભેખ લેવા માટે મોકલી હતી. તેને ભક્તદાસે આજે ભેખ આપીને સાધુડી કરી હતી.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

પ્રકરણ ૧૧ મું

છિદામચંદ્રની સ્ત્રી

સાવિત્રી ભક્તદાસ આવાજના અખાડમાંથી નીકળીને ઉતાવળી ઉતાવળી દોડવા લાગી. તેણે મનમાં ઠરાવ કર્યો હતો કે રસ્તામાં કોઈની સાથે પણ વાત કરવી નહિ, પણ કોઈ કલકતે જતું હોય તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યા જવું. તેને અહિંના અખાડાને પ્રસંગ જોઈને વેરાગીઓના તરફ બહુજ અભાવ આવી ગયો; અને બદરઉલ્લિસના બોલવા ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો આવી ગયો. તે જ્યારે જ્યારે સાધુડાઓની વાત કરતી હતી ત્યારે બદરઉલ્લિસ તેના તરફ ધિરાર દેખાડીને કહેતી કે, “વેરાગી સાધુડીઓ દુરાચારી હોય છે.” આજે તે વાતની તેણે પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા કરી હતી.

સાવિત્રી ચાલતા ચાલતા યાદી ગઈ. હવે આગળ ચાલવાની તેનામાં શક્તિ રહી નહિ, તેથી તેણે કોઈપણ ઝાડની નીચે વિશ્રામ કરવાનો વિચાર કર્યો, એટલામાં એક વડતું ઝાડ તેની નજરે પડ્યું. પણ જેવી તે વિશ્રાંતિ લેવા માટે તે ઝાડની નીચે ગઈ કે ત્યાં એક આઘેડ સ્ત્રીને બીખારણુના વેશમાં બેઠેલી જોઈ. તેનાં વસ્ત્ર ધણાંજ મેલાં અને ફાટેલાં હતાં. અને તેનું શરીર વાયુના રોગથી અઘ્રાઈ ગયું હતું. તેથી તે લાકડીના ટેકાથી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જઈ શકતી હતી. તેનાં નાકની ઝાંડી અને હોઠ બીખારીથી સડી ગયા હતા અને તેમાંથી લોહી વહેતું હતું. તે સ્ત્રી સાવિત્રીને જોઈને બોલી ઉઠી, “મા! એક પૈસો આપો, ઈશ્વર તમારું ભલું કરશે. હું કાલની જુખી છું, મને જુખથી તમર આવે છે અને મારા પ્રાણ જાય છે. ઈશ્વર તમારું ભલું કરશે.”

તે સ્ત્રીની આવી દુઃખી દશા જોઈને સાવિત્રીના મનમાં બહુજ દયા ઉપજી, પણ તેની પાસે છૂટા પૈસા ન હતા. માત્ર પાંચ રૂપિયા બાંધ્યા હતા. સાવિત્રીએ તે બાંધને કહ્યું, “બાઈ! મારી પાસે છૂટા પૈસા નથી, રૂપિયા છે; જો કોઈ મને છૂટા પૈસા આપે તો હું તને એક પૈસો આપું. મને અહિં છૂટા પૈસા મળશે? તારું દુઃખ જોઈને મારા મનમાં બહુજ સંતાપ થાય છે. મારી પાસે જો વધારે રૂપિયા હોત તો હું તને એક રૂપિયો આપત.”

બીખારણુ બોલી, “મા! તમારું કલ્યાણ થશે. તમારી સર્વ આશાઓ ફળીભૂત થશે, આ સાચું બજાર દેખાય છે ત્યાં આગળ હું કોઈને મોકલીને તમને રૂપિયા વટાવી આપું. તમે અહિં તેટલી વાર વિશ્રાંતિ લ્યો.” આટલું કરીને તે બીખારણુ બે

હાથવતી લાકડીને ટેકીને તે ઝાડથી ચાળીસેક હાથ દૂર એક ઝૂંપડીની પાસે જઈને, “નિતાર્ધ ! નિતાર્ધ,” એમ ખૂમ પાડવા લાગી, ઘુરત એક દસ બાર વર્ષનો બાળક ઝૂંપડીમાંથી બહાર આવ્યો. તેને લકડી પેલી બીખારણુ સાવિત્રી પાસે આવીને બોલી, “બેન ! આને રૂપિયો આપો; તે તમને પૈસા લાવી આપશે.” સાવિત્રીએ તેના હાથમાં રૂપિયો આપ્યો, એટલે તે છોકરો બગર તરફ ગયો.

છોકરાના ગયા પછી બીખારણુ સાવિત્રીને પૂછવા લાગી, “માણ ! તમે ક્યાં જાઓ છો ?” સાવિત્રી બોલી, “હું કલકત્તે જઈ છું.” બીખારણુ બોલી, “દીકરા એકલી કલકત્તે જાય છે ? કલકત્તા તો અહીંથી બહુ દૂર છે. તું કોઈની સાથે કંઈ બોલ કરીને ધરમાંથી નાસી આવી હોય એમ મને લાગે છે. દીકરા; એમ કરીએ નહીં. મારી આ દુર્દશા જો. મારી પાસે હજારો રૂપિયા હતા તે ઉપરાંત પચાસ હજાર રૂપિયાનાં તો ધરણું હતું. પરંતુ હું મારું ફેરવીને ધરની બહાર નીકળી પડી, તેથી મારી આ દુર્દશા થઈ છે. મારી પાસે માત્ર એક જ વસ્ત્ર છે તે વિના બીજું કંઈ પણ નથી. હું એક વખતે એવો તો વૈભવ ભોગવતી હતી કે, સભારામ વણકરના વિના બીજા કોઈનું વસ્ત્ર પણ પહેરતી નહોતી. મારા શરીર ઉપર રેશમી વિના બીજા કોઈ પણ જાતનું વસ્ત્ર અડકતું નહોતું, પરંતુ આજે સુતરાઉ પણ પહેરવા મળતું નથી અને આવી દુઃખી દશામાં લાંબણો કરીને દિવસો કાઢું છું.”

સાવિત્રી બીખારણુના મુખથી પોતાના પિતાનું નામ સાંભળીને બહુ જ આશ્ચર્ય પામી, અને તેણે વિચાર કર્યો કે આ બીખારણુનું ધર પણ મારા બાપના ગામની પાસેના ગામમાં હોયું જોઈએ, થોડી વાર પછી સાવિત્રીએ તેને પૂછ્યું, “નાઈ, તારું ધર ક્યાં હતું ?”

બીખારણુ:—“સૈદાબાદની ઉત્તર દિશામાં.”

સાવિત્રી:—“અમારું ધર પણ સૈદાબાદની પાસે વણકર વાડામાં છે.”

બીખારણુ:—“તમારા બાપનું નામ શું ?”

સાવિત્રી:—“મારા બાપનું નામ સભારામ, તે દમણી મરણુ પામ્યા છે.”

બીખારણુ:—“તમે સભારામની દીકરી છો ? તારે તો તમે મને ઝોળખતાં દરો. તમે સૈદાબાદમાં વિશ્વાસ કુળનું નામ સાંભળ્યું દરો.”

સાવિત્રી, “હા તમે કેના ધરનાં છો ? સૈદાબાદમાં હિદામ વિશ્વાસ, જગનાથ વિશ્વાસ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થોને હું જાણું છું.”

બીખારણુ હિદામ વિશ્વાસનું નામ સાંભળીને રકની રકની બોલી, “તમે જેનું પહેલું નામ લીધું તે જ મારા સ્વામી યાવ.”

સાવિત્રી અત્યંત આશ્ચર્ય પામીને બોલી ઉઠી. “ઓ હો હો ! તમે હિદામ વિશ્વાસની ઓ છો ? તમારી આની દુર્દશા કેમ થઈ ? તમે તમારા જેઠને અથવા તો બત્રીજ દેવેન્દ્ર બાણને સમાચાર કહેવરાવો એટલે તમને પાલખી મોકલીને તેડાવી લેશે. તેઓને શું પૈસાની ખાટ છે ? મેં તો સાંભળ્યું હતું કે તમે સંસાર છોડીને બેખ ધારણ કર્યો છે. તમારી આવી દશા કેમ થઈ ? તેને લાં તો હમણાં નવે નિધ ને અષ્ટમહાસિદ્ધ છે.”

બીખારણુ:-“મેં બેખ લીધો છે પરંતુ તેનું પરિણામ આવું આવ્યું. આ જગતમાં ટાઇપણ વેરાગી થશો માં. વેરાગીના જેવા ટાઇ અધર્મી, પાપી અને નીચ વૃત્તિના મનુષ્યો નથી. દોકરા ! હું ધરમાંથી જ્યારે બહાર નીકળી લારે મારી પાસે પચાસ હજાર રૂપિયાનાં ધરણાં હતાં. અને રોકડ પણ પચાસ સાઠ હજાર રૂપિયા હતા, પરંતુ આજે હું બીખારણુ થઈને રસ્તે રસ્તે બીખ માગતી ફરું છું. આ અખાડાના મહંતે, મારું સર્વસ્વ ખાઈ ગયા પછી, મને કાઠી મૂકી છે, અને હું દરરોજ આ ઝાડની નીચે ઉભી રહીને બીખ માગું છું ને બે ચાર પૈસા મળે છે તેમાંથી આણતું પોષણ કરું છું; હું ગઈ કાલની છુએ મરું છું, કારણ કે કાલે મને એક પણ પૈસા મળ્યો ન હતો.”

બીખારણુની વાત સાંભળીને સાવિત્રીની આંખમાંથી દડ દડ અશ્રુઓની ધારા વહેવા લાગી. સાવિત્રી તે બાઈનાં કુકર્મો જાણતી ન હતી, તેથી તેણે તો જણ્યું કે— આ બાઈ અહીં ધર્મચરણ કરવા માટે આવી હશે, પરંતુ અહીંના દુષ્ટ સાધુઓએ જ તેને છેતરી જણાવ્યું છે. પરંતુ સાવિત્રીની ઉમરની બીજી સ્ત્રીઓ આ બાઈનાં કુચરિત્રને સારી રીતે જાણતી હતી. હમણાં તે જે દુઃખ ભોગવતી હતી તે તેનાં પાપનું જ ફળ હતું. જેવા વેરાગીઓ દુષ્ટ ભાવવાળા હતા તેવી જ આ બાઈની વાંછા પણ વિષયોથી ભરેલી હતી, અને તેની વિષયવાંછાને લીધે જ તેને સાધુઓનાં મધુર ભાષણમાં મધ માલમ પડ્યું હતું. પરંતુ હમણાં તે રૂપમાં બદલાઈ ગયું હતું. વેરાગી લોકો દોષી હતા, પરંતુ તેઓ આ મધ વિષના બીખારણુની આગળ બહુ અપરાધી ન હતા.

પ્રકરણ ૧૨ મું

હિદામના કુટુંબનો ઇતિહાસ

સૈદાબાદમાં જગાઈ અને હિદામ નામના બે ભાઈઓ દરિદ્ર સ્થિતિમાં રહેતા હતા. તેઓ ઝેનીવાડી કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. જગાઈ ઉમરમાં ત્રીસ વર્ષનો હતો તો પણ પોતાની ગરીબ સ્થિતિને લીધે હજી સૂધી પરણ્યો ન હતો, તો

નાનો બાઈ જિદામ તો ક્યાંથી જ પરણી શકે ? તે બન્ને બાઈનાં માતૃપિતા તેમને ઘણીજ નાની ઉમરમાં મુકી મરી ગયા હતાં, તેથી તેઓનાં તેમને નામ પણ યાદ ન હતાં. તોપણ તેમને એટલું તો જ્ઞાન હતું કે, આપણે શૂદ્ર જાતિમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ.

જગાઈ ખેતીવાડી કરતો હતો અને જિદામ, એતરમાં નિપજતાં બટાટા, કંદ, સૂરણ વગેરે વેચવાનો ધંધો કરતો હતો. થોડા વખત પછી તેણે, મોસંખી, સંત્રાં, ફેરી, દાડમ વગેરે ફોજોની ઇંગ્રેજો, ફ્રેન્ચો, વગેરે પરદેશી વેપારીઓમાં ફેરી કરવા માંડી. તે ઉપરથી ઇંગ્રેજ વેપારીઓની સાથે જિદામને સારી ઓળખાણ થઈ ગઈ, એટલે જિદામ ફળ વેચવાનો ધંધો છોડી દઈને ઇંગ્રેજોની વગથી રેશમના કારખાનામાં દલાલી કરવા સાગ્યો. તે વેળા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કાસમ બજારમાં આવેલી રેશમની ફેક્ટરીમાં વૉરન હેસ્ટીંગ્સ આસિસ્ટન્ટ હતો. તેણે જિદામની કાર્યકુશળતા જોઈ તેને કારખાનામાં એક સાધારણ નોકરી ઉપર રાખ્યો. પ્લાસીની લડાઈ થયા બાદ ઇંગ્રેજ વેપારીઓ અનેક પ્રયત્નો કરીને દેશી વેપારીઓ ઉપર તથા કારીગરો ઉપર જુલમ કરીને તેઓની પાસેથી પૈસા ઓઠાવતા હતા. પરંતુ પ્લાસીની લડાઈ થયા પછી તેઓ દેશીઓની ઉપર જુલમ કરી શકતા નહિ; કારણ કે તેઓને બંગદેશના નવાબ અલીબર્દિખાનનો ભય લાગતો હતો. હવે તેઓને માટે માત્ર છેતરપીંડીનું જ બારણું ખુલ્લું હતું અને તે દ્વારા તેઓ પૈતાનું કામ પાર પાડતા હતા. તે વખતે બંગાળીઓમાં જેઓ ધુતારા, હાલિદામાં કુશળ, અને નીચ કામ કરવામાં પણ પાછી પાની ન કરનારા હતા, તેવા લોકો કંપનીના કામદારોના પ્રીતિપાત્ર થઈ પડતા હતા. તેઓ અંગ્રેજ વેપારીઓનાં હક્કમાં કામો કરવા માટે આગળ પડતા હતા, અને તેમને તેવાં કામ કરવામાં સહાયતા આપતા હતા. તેઓને ગમે તે રસ્તેથી ધન એકઠું કરી આપીને પોતે પણ તેમાંથી પુષ્કળ ધન એકઠું કરતા હતા.

જિદામ, રેશમના કારખાનામાં એક સાદી નોકરી મળ્યા પછી વૉરન હેસ્ટીંગ્સને ધણીજ પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યો હતો. તેને પગાર ઉપરાંત બીજી પણ સારી પેદાશ થતી હતી. ત્રણ મહિના નોકરી કરીને તેણે પૈતાના મોટા બાઈ જગાઈને એક ચૂદની કન્યા સાથે પરણાવ્યો અને પછી પૈતાનાં પણ લગ્ન કર્યાં. પોતે જ કન્યા સાથે પરણ્યો હતો તેના ગાથ પણાજ મોટા હતા અને તેનાથી તેની સ્ત્રીઓ દંકાઈ ગઈ હતી, તેથી તેને સૌ વદની કહેતાં હતાં, પરંતુ જિદામે પૈતાને ત્યાં આવ્યા પછી તેનું નામ વદનમણિ પાડ્યું હતું. જિદામને પરણવાને ૭ સાન વર્ષ વીત્યા પછી રેશમના કારખાનાની ઓશીસમાં વિલીયમ વૉલ્ટસ સાદેજ વડો અધ્યક્ષ નિભાવ્યો, તેણે થોડાં સમયમાં જ બંગાળીઓનું રૂપરૂપાન કરીને લાખો રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા. તે પાછળથી હક્કતાની મેયર રાઈનો જનજ નિભાવ્યો હતો. વિલિયમ

વોલ્ટસ હિદામની કાર્યકુશળતા જોઈને બહુજ પ્રસન્ન થયો, અને તેણે તેને ફેક્ટરીમાં દિવાનની જગા આપવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ પાછળથી તેણે તે વિચાર ફેરવી નાખ્યો અને તેને પોતાના ખાનગી વેપારના કામકાજમાં મુતીમતી જગા ઉપર નિમ્નો. આ વખતે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પ્રત્યેક નોકરો પોતાની નોકરી ઉપરના પોતાના તરફથી ખાનગી વેપાર પણ ખેડતા હતા.

રેશમના કારખાનામાં જે મહેતા મુસદ્દીઓ હતા, તેમાં હિદામના જેવા કાર્યકુશળ નર બહુજ થોડા હતા. હિદામ હજારો કામ કરવાનું માથે આવેલી પડતું તોપણ મનમાં અણગમો ધરાવતો નહિ, તેથી કંપનીના વડા સાહેબની તેના ઉપર વધારે પ્રીતિ થઈ હતી. હિદામ વોલ્ટસ સાહેબનો ખાનગી વેપાર ચલાવતો હતો, છતાં તેને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પણ ધણા કામકાજમાં વારંવાર નજર કરવી પડતી હતી. વોલ્ટસ પણ ધણા કામકાજમાં હિદામની સહાયતા લેતો હતો. ટુંકામાં કહીએ તો તે તેનો જમણો હાથ હતો. તેને વોલ્ટસનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી કહીએ તો પણ અતિ-શયોકિત ગણાય નહિ. તે વેળા જે સ્વાર્થી ઇંગ્રેજ વેપારીઓ આ દેશમાં વેપાર કરતા હતા તેઓ પણ હિદામના ફાટો મ્હોડે વખાણ કરતા હતા. હિદામે વોલ્ટસની મુનિમગીરીની જગા ઉપર આવ્યા પછી ઔદ મહિનામાં એક લાખ અને પચાસ હજાર રૂપિયા મેળવ્યા, અને વોલ્ટસને નવ લાખ રૂપિયાનો લાલ કરાવી આપ્યો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પણ હિદામની દેખરેખ નીચે સારો નફો થવા લાગ્યો. વોલ્ટસના અમલમાંજ ધણા વણકરો પોતાનાં ધરનાર છોડીને પરદેશમાં નાસવા લાગ્યા હતા.

હિદામે સારો પૈસો પેદા કર્યો પછી નવાખના દશ બાર તાલુકા પોતાને લાંબા સમયે રાખ્યા હતા. લક્ષ્મીનાઇનાં પગલાં ચલાવી ગામનાં લોકો પણ તેના તરફ માનદ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યા અને હિદામને હિદામચંદ્ર તથા જગાઇને જગન્નાથ બાણુ કરીને બોલાવવા લાગ્યાં. તેઓ જાતના તો શૂદ્ર હતા, છતાં પોતાને કાયસ્થ કહેવરાવવા લાગ્યા. તો પણ હજી તેઓ નામનાજ કાયસ્થ થયા હતા. કારણ કે તેઓને કાયસ્થની જાત સાથે દીકરી લેવા દેવાનો સંમત થયો ન હતો. બંગાળમાં બે જાતના કાયસ્થો છે. એક બંગલ કાયસ્થ અને બીજા દક્ષિણવાટી કાયસ્થ. ચોવીસ પરગણામાંના પ્રતાપાદિલના વંશજો બંગલ કાયસ્થ ગણાય છે, અને તેઓ પાખરગંજ વગેરે પૂર્વભાગ તરફ રહે છે. અને દક્ષિણ વાટી કાયસ્થો હુગલી, વર્ધમાન, કૃષ્ણનગર વગેરે નગરોમાં રહે છે. હિદામચંદ્ર અને જગન્નાથ કઈ જાતના કાયસ્થ છે તે વિશે આજ દિવસ સુધી કાઈ પણ જાતની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. પરંતુ જગન્નાથ અને હિદામને ઘેર જ્યારે દીકરા દીકરી થયાં ત્યારે તેઓએ કોની સાથે છોકરાં વરાવવાં તેનો વિચાર કરવા માંજો. ઉઘટે તેઓએ લોકોના તરફથી બપ્પું કે દક્ષિણવાટી કાયસ્થો કૃત્રીન ગણાય

છે તેથી તેઓએ તેમની સાથે સંબંધ કરવાનો વિચાર કર્યો. અને જિદ્દામની દીકરીનું વેશવાળ કરવા માટે વરની ખોળ કરાવવા માંડી. એક બ્રાહ્મણને સારો વર શોધવાનું કામ સોંપ્યું. બ્રાહ્મણ સઘળા કુલીન કાયસ્થોમાં ફરી વળ્યો અને સઘળે ઠેકાણે માગ્યાં નાખ્યાં પણ દાષ્ટ્યે તેનું માથું સ્વીકાર્યું નહિ. કેટલાએક તો ચીડાઈને બોલી ઉઠ્યા, કે તેઓ નાણાવાળા છે તે બાણીએ છીએ, તેઓને કહેા કે શૂદ્ર વિના ખીજો કાષ્ઠ તમારી કન્યાને પરણશે નહિ. ત્યારે ખીજાઓ બોલ્યા કે તેઓ અમારે ત્યાં માથું નાખે છે પણ તેઓને જરા પૂછો કે તેઓ કાયસ્થ ક્યારે થયા. જા હુમ્મ્યા ! હવે શૂદ્રની કન્યાનું માથું લાવ્યો છે તો તારી વાત છે ! આ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણે નિરાશ થવાથી આખરે માંચડા નામના ગામમાં એક દરિદ્ર કાયસ્થના છોકરા ઉપર બ્રાહ્મણનું ધ્યાન ગયું. આ છોકરો પોતાનાં માતપિતા મરી જવાથી મામાને ઘેર રહેતો હતો, અને તેનું નામ સુખળમિત્ર હતું. તે ધણો જ દુરાચારી, મૂર્ખ અને ગંજેરી હતો. બ્રાહ્મણે તે છોકરાની સાથે જિદ્દામની કન્યાનું વેશવાળ કર્યું, અને તે શુભ સમાચાર જિદ્દામને કહ્યા. જિદ્દામે તે બ્રાહ્મણને સારો સત્કાર કર્યો, અને તે છોકરાને મુસિદાબાદમાં પોતાની પુત્રી સાથે મોટી ધામધુમથી પરણાવ્યો અને તેને ઘર જમાઈ કરી રાખ્યો અને ગામઠી નિશાળમાં દેશી ભાષાની તેને ફળવણી આપવા માંડી.

જિદ્દામને કાળા અક્ષરની સાથે આપદાદાથી જ વેર હતું, તેપણુ તે હમણાં મહા મહેનતે પોતાનું નામ લખતાં શિખ્યો હતો. છતાં પણ લોકો કહેતા કે જિદ્દામને ચાર ભાષાનું જ્ઞાન છે. નગરના પંડિતો પણ દક્ષિણની આશાથી તેની વિદ્વતાનાં વખાણુ કરતા હતા. જિદ્દામ પણ ધણાં કાર્યકુશળ પુરુષોમાં બેસતો હતો તેથી વાક્યાતુર્પ્પમાં વધી ગયો હતો અને ભલભલા લોકોને પોતાની છાયાથી આંજી નાંખતો હતો. જ્યારથી તે સારો પૈસાદાર થયો હતો, ત્યારથી તે રોજ પાલખીમાં બેસીને કારખાનામાં જતો આવતો હતો.

તે રોજ રાતના નવ વાગે કારખાનામાંથી પાછો ફરતો તે વેળા પાલખીમાં બેસીને ઘેર આવતો હતો. પોતાની પુત્રીના વિવાહ કર્યો થઈ એક દિવસે સાત વાગતાં જ બોશીસું કામ આટોપી લઈને બે ચાર માણસોની સાથે તે પગપાળો ઘેર આવવા નીકળ્યો. તે જોવો અર્ધો રસ્તો વટાવીને આગળ આવ્યો કે દુરત જ રસ્તાની ખજે ખાણુ ઉપર હાથમાં લીકા લઈને કોનેકા બે નાણુસોબો. જિદ્દામના ઉપર હુમ્મલો કર્યો અને તેના માથા તથા વાંસા ઉપર લાકડીના સાત આઠ ફટકા મારીને તેને ત્યાં જ પુરો કરી નાખ્યો. આ વખતે તેની સાથે જે જે સીપાઈઓ હતા, તેઓ દોડતા દોડતા કારખાનામાં ગયા, અને ત્યાંથી પાંચ સાત હિંદુસ્તાનીઓને લઈને પાછા આવ્યા એટલામાં તો પેલા નાસી ગયા. આ વખતે સૌ કોઈને હળધર

નામના વણકર ઉપર ખૂનનો શક ગયો. કારણ કે જિદામે થોડા દિવસ ઉપન વૉલ્ટસ સાહેબના લેણા રૂપિયા વસુલ કરવા માટે હળધરનું ઘર હુડી લીધું હતું. અને તેનાં બેરી છોકરાં ઉપર બહુ જીલમ ગુળથોં હતો. તેથી હળધરના ઉપર આ ખૂનનો શક લઈ જવામાં આવ્યો અને ઢુકમ થતાં વેંત જ કાસીમનગરના કારખાનાના સીપાઇઓ તેને પકડવા માટે તેના ઘર તરફ દોડ્યા. પરંતુ તેના ઢાંધ પણ ઠેકાણે પતો લાગ્યો નહિ. જિદામના મરણને બીજે દિવસે એક પુરુષ અને બે સ્ત્રીઓનાં મુઠાં ગંગા નદીમાં તણાતાં સૌએ દીઠાં, તેને જોઈને સોઢા કહેવા લાગ્યાં કે આ મુઠાં હળધરનું અને બીજાં મુઠાં તેના ઘરની સ્ત્રીઓનાં હોવાં જોઈએ.

જિદામે હળધરના ઘરને હુટતી વેળા તેને સાફ કહી દીધું હતું કે તું જે મને ત્રણસો રૂપિયા આપીશ તો તને જવા દઈશ, નહિ તો તારું ઘર હુડીને તારી નજર આગળ તારા કુટુંબનું અપમાન કરીશ. હળધરે ત્રણસો રૂપિયા આપવાનો વિચાર કર્યો પણ તે વખતે તેની પાસે નહોતા. તેથી તે નિરુપાય થઈ ગયો. જ્યારે હળધરે ત્રણસો રૂપિયા આપ્યા નહિ ત્યારે તેણે તેનું ઘર હુડીને તેની સ્ત્રીને અને દીકરીને પકડી ગંગાવી અને તેઓના ઉપર રામાય ઉઠાં કરે તેવા જીલમ ગુળથોં.

નિરાધાર-અનાથ અબળાઓના ઉપર જે વખતે જીલમ ગુળથવામાં આવ્યો તે વખતે તે સ્ત્રીઓ જડ જેવી થઈ ગઈ અને ઉંચા નેત્રથી આકાશ તરફ નીહાણને ગગગળાસ્વરે બોલી ઉઠી; “ઓ દયાળુ પરમેશ્વર! તમે શું આ સંસારમાં નથી? અમેાએ કંપનીનો ઢાંધ પણ જાતનો અપરાધ કર્યો નથી છતાં પણ અમારા ઉપર આવો જીલમ શા માટે ગુળથવામાં આવે છે તેનો તમે જરા વિચાર તો કરો! હે ભક્ત-વત્સલ! અમારો આ દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરો!”

આવી રીતનો જીલમ ગુળથતી વેળાએ હળધરના હાથ પગ બાંધીને તેની છાતી ઉપર ત્રણ પુરુષોને બેસાડવામાં આવ્યા હતા, તેથી તે પરાધીન થઈ પડ્યો હતો. જે તેને છોટો રાખવામાં આવ્યો હોત, તો તે તે જ વખતે જિદામનું ખૂન કરત. ઇસ્વી સન ૧૭૫૭ની સાલ પછી જિદામના જેવા ફૂર અને નીચરૂતિના નરપિશાચો ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓના રેશમ અને મીઠાના કારખાનામાં નોકરી કરતા હતા. તેઓના વંશજો હમણાં ગંગાના કુલીન ગણાય છે.

~~~~~

પ્રકરણ ૧૩ મું

પ્રેમાનંદ બાવાજી અને ભક્તદાસ વેરાગી

જિદામના મરણ પછી જગન્નાથ અને તેનો વડો દીકરો ચાંદેન્દ્ર જિદામના ગામ ગિરાસની તથા બીજા સ્થાવર જંગમ મીલકતની વ્યવસ્થા કરવા

સુખળમિત્ર પોતાની સાસુ સાથેજ રહેવા લાગ્યો. હિદામની સ્ત્રી તેની હયાતીમાં જ દર્ધ કામકામ કરતી ન હતી, પણ બેઠી બેઠી જગન્નાથની વહુને હુકમો ઉપર હુકમો કર્યા કરતી હતી. અને જગન્નાથની વહુ તે સમગ્રું મૂંગે મ્હોડે સહન કરી ધરની સંભાળ રાખતી હતી. હમણાં હિદામની સ્ત્રી પતિના વિરહથી વધારે દુઃખી થઇ હતી તેથી ક્રોધ પણ તેને કામ કરવાનું કહેવાને હિમત કરી શકતું નહિ. ધરમાં હમેશ તે રહ્યા કરતી હતી અને બીજા ક્રોધને યેન પડવા દેતી નહિ. તેના કલેશથી ધરનાં સર્વ માણસો બહુ ગમરાઇ જતાં હતાં. ધીમે ધીમે આ કલેશ ઝોછા થતો ગયો અને હિદામની સ્ત્રી પાછી પોતાના મૂળ સ્વભાવ ઉપર આવી ગઇ. હિદામની હયાતીમાં જ તેના દુરાચારની વાતો ચાલતી હતી પણ તે વાતોએ હમણાં નગરમાં મોટું રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

હિદામનો જમાઇ સુખળમિત્ર ઉમ્મરમાં માત્ર ચોવીસ વર્ષના હતો અને સ્વભાવે ધણેજ ઉદ્ધત હતો. રાત્રે દારૂ પીને ઘેર આવતો અને પોતાની સ્ત્રી હેમલતાને વારંવાર મારતો હતો. આથી હેમલતા તેનાથી બહુ જ ડરતી હતી અને ક્રોધ વાર તેની પાસે જતી ન હતી. રાત્રે તે પોતાની કાકી પાસે સુઈ રહેતી અને દિવસે ધરમાં છુપાઈ રહેતી. જગન્નાથની સ્ત્રી પણ તેને પોતાની દીકરી તુલ્ય ગણતી. હેમલતાને પણ મા કરતાં કાકી તરફ વધારે હેત હતું, કારણ કે કાકી તેના તરફ બહુજ મમતા દર્શાવતી હતી. જગન્નાથની સ્ત્રીએ સુખળમિત્રને તેની કુટેવને માટે ઘણી વાર કપકો આપ્યો હતો પરંતુ તે સમજતો નહિ, અને તેની સ્ત્રીને હમેશ મારકુટ કર્યા કરતો. આખરે હેમલતા કંટાળી ગઇ, તેનાથી હમેશનું દુઃખ સહન થતું નહિ, તેથી તેણે પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રાણત્યાગ કરવા માટે તેણે બહુ બહુ ઉપાયો શોધ્યા, પરંતુ ક્રોધ પણ ઉપાય તેને હાથ લાગ્યો નહિ. આખરે તેણે ગળાફાંસી ખાધને મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હમેશાં તે પોતાની કાકી પાસે સુતી હતી, પરંતુ આજે તે જુદા જ ઝોરડામાં જઈને સુતી. તેની કાકી પોતાની લાનીજી આજ જુદા ઝોરડામાં સુવા ગઈ છે એમ જાણીને રાજી થઇ અને મનમાં સમજી કે હવે તેને તેના વરની સાથે સદાહ થઇ હશે. આવો વિચાર આવવાથી તેણે વધારે તપાસ કરવી છોડી દઇને તે પોતાના ઝોરડામાં જઈને સુઈ રહી. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં સૌ ઉઠ્યાં પણ હેમલતાને ક્રોધએ જોઇ નહિ તેથી સૌ આશ્ચર્ય પામ્યાં અને હેમલતાના ઝોરડા આગળ જઈ તેનું બારણું ઠોકવા લાગ્યાં, તોપણ ક્રોધએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. આખરે જગન્નાથની સ્ત્રીએ પોતાના મોટા દીકરાને કહ્યું કે, “આજે હેમી હજી સુધી કેમ સુતી છે? બારણું ઠાકડાગ્યાં છતાં પણ તે ઢગ થયાડતી કેમ નથી? કાલે તે-કહેતી હતી કે મારું શરીર સારું નથી, માટે મને ડર

લાગે છે; તેથી તું ખારણું ઉધાડ અને તપાસ કર.” યાદવેન્દ્રે ખારણું ઉતારીને અંદર જોયું તો હેમલતાનું મુઠકું અંધર લટકતું હતું અને તેના ગળામાં ફાંસો હતો. હેમલતાએ પતિના લાંબા કાળના દુઃખથી કંટાળી આજે ગળાફાંસો ખાઈ પોતાના દુઃખનો અંત આણ્યો હતો. આ વાત બહાર જાય તો ગામમાં પોતાનું ખરાબ કહેવાય તેથી સૌએ તે વાત છુપાવી; અને અતિસારના રોગથી મરણ પામી છે, એમ કહીને તેના શબને અગ્નિમાં દીધો.

ખરાબ વાતને ગમે તેટલી છુપાવે તોપણ તે બહાર પ્રકટ થયા વિના રહેતી નથી. હેમલતાના આપઘાતની વાત પવનપેરે ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ, અને તેની સાથે જિદામની સ્ત્રીનાં કુકર્મો પણ બહાર પ્રકટ થઈ ગયાં. સુખળમિત્ર પોતાની સ્ત્રી મરી ગયા છતાં સસરાના ઘરમાં રહેવા લાગ્યો. થોડા દિવસ પછી જગન્નાથે સુખળમિત્રને તેની સ્ત્રીનાં ઘરેણાંના પચીસ હજાર રૂપિયા લઈને પોતાને વતન જવા માટે કહ્યું, પરંતુ સુખળમિત્રે તે વાત કશું કરી નહિ. થોડા વખત પછી જગન્નાથના મોટા દીકરાએ પણ સુખળમિત્રને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું કે, “હવે તારે અહીં રહેવું નહિ. કારણ કે તારા અહીં રહેવાથી લોકોમાં અમારી નિંદા થાય છે. માટે જે કંઈ લેવું હોય તે લઈને ચાલ્યો જા. જો તું સમજીશ નહિ તો તને ધક્કો મારીને કાઢવો પડશે.” આ વાત જિદામની સ્ત્રીના સાંભળવામાં આવતાં તે રડવા માંડી અને તુરત બોલી ઉઠી કે, તમે મારા જમાઈને જવાનું કહ્યો માં. તેના રોટવો પણ મારા રોટવામાં જ છે. હું તેને ખવરાવીને ખાઈશ, તેથી બાપ દીકરાએ તે વાત પડતી મુકી.

ફરીને થોડા દિવસ કેડે જગન્નાથે અને તેના દીકરાએ સુખળમિત્રને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું, “તું તારા માનમાં અહીંથી નીકળી જા. નહિ તો તને ધક્કો મારીને કાઢી મૂકવો પડશે.” સુખળમિત્ર લુચ્ચો અને પહોંચેવો હતો તેથી તેઓના બોલવા ઉપરથી ડરી ગયો નહિ. પરંતુ તરત બોલી ઉઠ્યો, “આ ઘર તથા તમામ માલ મિલકત ઉપર તમારો જરા પણ હક પહોંચતો નથી, મારા સસરાએ આ સર્વ મિલકત પોતાની જાત મહેનતથી પેદા કરી છે, અને તે બધી વિવાદ વખતે તેણે પોતાની દીકરીને દાનમાં આપેલી છે, જેનું દાનપત્ર મારી પાસે તૈયાર છે. માટે આ સર્વ મિલકત ઉપર મારો એકલાનો જ હક છે; ખીજા કોઈનો નથી. હું શું શાસ્ત્ર જાણુ તો નથી કે તમે મને બમાવો છો?” જગન્નાથ સુખળમિત્રની આ વાત સાંભળીને કંપી ઉઠ્યો અને તે દિવસથી તેણે કોઈ પણ વખત તેને ઘરમાંથી જવાનું કહ્યું નહિ. કારણ કે તેને કાઢતાં ક્યાંક પોતાનો જ હક ખોઈ બેસે તો શું કરવું? હવે તે તેને કાઢી મુકવા માટે ખીજી યુક્તિઓ શોધવા મંજો. ન્યારે ખીજી તરફ સુખળમિત્ર નિશ્ચિતપણે સસરાના ઘરમાં મોજ માણવા લાગ્યો.

હિંદુમની સ્ત્રી દુરાચારી છે એમ તો ઘણા વખત થયાં લોકોમાં જાહેર ચર્ચા હતું, પરંતુ તેના પતિની બીકથી લોકોએ મૌન ધારણ કર્યું હતું, પણ હવે તો સૌ પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે વાત કરતાં હતાં. કાંઈ કાંઈ સુખગમિત્રની ઉપર તે આરોપ ઢોળતાં, બ્યારે કાંઈ બીજા કાંઈના ઉપર જ ઢોળતાં. “સદસ્ય સુખી શારદા છે.” આ વાત ધીરે ધીરે જગન્નાથને કાને આવી એટલે તે ચમકી ઉઠ્યો અને તેને મેળવેલી કીર્તિ જવાનો ભય લાગવા માંડ્યો. આ હલકી વાત બહાર ફેલાવનારી તેની પાસે આવનારી સ્ત્રીઓ જ હતી; જેઓ હિંદુમની સ્ત્રી પાસે આવતી ત્યારે તેનાં વખાણ કરતી અને બહાર જતી સારે તેની નિંદા કરતી હતી. એક દિવસે જગન્નાથની સ્ત્રીએ આવીને ધીરેથી તેના કાનમાં કહ્યું, “પ્રાણુ ! હવે તો બાબીએ બહુજ છુટ લેવા માંડી છે, માટે તમે તેને યાત્રાને બહાને અહીંથી બહાર કાઢો તો સારું, નહિ તો તે કાંઈક નવા જુની કરશે. તે અને પેલા સુખગમિત્ર આપણે દિવસ આરડામાં બેસી રહે છે.” જગન્નાથ બોલો હતો. તેણે પોતાની સ્ત્રીને પૂછ્યું, “હીક છે વારુ પણ આ ધરની વાત બહાર કાણુ કરે છે?” તેની સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો. “બીજું તો કાણુ ? આવેલી રાંડો, રાજ તેને મળવાને બહાને આવે છે તેઓ.” જગન્નાથ, બાંધની વહુના લવાડા સાંભળીને, બહુજ ખિન્ન થયો. અને પછી તેણે વિચાર કર્યો કે શું મહારાજને બોલાવીને તેની સાથેજ બાબીને યાત્રાએ મોકલી દેવી કે જેથી અહિં નિંદા થતી અટકે. આવો વિચાર કરીને બીજે દહાડે એક માણસ પ્રેમાનંદજીને તેડવા માટે કાટોલામાં મોકલ્યું, જ્યાં તેના શુર પ્રેમાનંદજી પોતાના શિષ્યમંડળની સાથે રહેતા હતા.

પછી જગન્નાથે પોતાની બાબી પાસે જઈ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું, “બાબી ! હવે તમે તીર્થયાત્રા કરીને તમારી દેહનું કલ્યાણ કરો, ને ઈશ્વરનાં નામ લ્યો; આમ રાજ ને રાજ ધરમાં પડ્યાં રહેવાથી કલ્યાણ થવાનું નથી. શ્રીવૃંદાવન કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે પોતાનો વાસ કર્યો હતો, સાં જઈને તમારી કાપાને પવિત્ર કરો.” હિંદુમની સ્ત્રી કાંઈ મોટું ઔશ્વર્થ મૂકીને ચાલી જાય તેવી બોળા નહતી, તેથી તેણે પોતાના જાહેર ઉત્તર આપ્યો કે હું કાંઈ યાત્રાયાત્રાએ જવાની નથી. પછી યાદવેન્દ્રે કાકાની પાસે આવી તેને ધમકી આપીને કહ્યું, “કાકા ! હવે તો યાત્રાએ જવુંજ જોઈએ. મારા કાકાની પણ તેમાં જ સફળિ છે. જો તમે માનશો નહિ તો અમારે તમને પરાણે મોકલવા પડશે. તમે સમજી છો માટે તમને વિશેષ શું કહેવું !” વિગેરે સામ અને દડનાં વચનો; ક્યાં તેથી હિંદુમની સ્ત્રી સમજી ગઈ અને તેણીએ યાત્રાએ જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

હિંદુમે પોતાની તમામ મિલકત પોતાની સ્ત્રીના નામ ઉપર ચડાવેલી હતી.

તે સર્વ પોતાના નામ ઉપર ચડાવવા માટે જગન્નાથે ભાભીની બહુ જ સેવા કરવા માંડી અને દરરોજ તેની મરજી મુજબ વર્તવા લાગ્યો, અને તેને સમજાવ્યું કે તમે યાત્રા કરવા જશો ત્યાં દેવથોગે તમને કાંઈક થયું તો તમારું તથા તમારા પતિનું ઉત્તરકાર્થ વિગેરે ક્રિયાઓ અમારેજ કરવી જોઈએ, માટે તમે ચાલતી વેળા સર્વ મીલકત અમારા નામ ઉપર ચડાવી દો, જેથી તમને પાછળ કોઈ જાતની ચિંતા રહે નહિ. અમે તો તમારા ભલા માટે કહીએ છીએ પછી તમારી મરજી, વગેરે કહીને જગન્નાથે જિદામની વહુને બહુજ ચડાવી. તે ફરંદી હતી પરંતુ જીદિશાળી ન હતી, તેથી તેણે તેમ કરવાની હા પાડી. એટલે જગન્નાથે પોતાના ભાઈની વહુ પાસે તમામ મિલકત સંબંધે ફારગતી ખત લખાવી લીધું અને જિદામની તમામ મિલકત પોતાના નામ ઉપર ચડાવી દીધી. તે પછી થોડા વખતમાં ત્રેમાનંદજી મહારાજ આવી પહોંચ્યા. જગન્નાથે ત્રેમાનંદજીને છુપી રીતે સમજાવ્યા કે તમારે યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીને મારી ભાભીને અહીંથી લઈ જવી, હું તમારી કહુશો તે સેવા કરીશ. ત્રેમાનંદજી તો આશામાં તણાયા અને જિદામની સ્ત્રી પાસે જઈ તેના પતિનો ખરખરો કરીને તેના બહુજ વખાણ કરતાં બોલ્યા, “તમારી શ્રદ્ધા, ભક્તિ તથા નિર્ભજતાની વાત સાંભળીને મારા મનમાં બહુજ સંતોષ થયો છે. તમે ઉંચા કુળમાં ઉત્પન્ન થયાં છો અને ઉંચા કુળમાં પરણ્યાં છો તેથી તમને આમ જ કરવું શોભે છે. તમે જો મારી સાથે વૃન્દાવન આવશો તો ત્યાં તમને સંતોષના સમાગમ થશે અને ભગવત્કથાનો લાભ મળશે; માટે હવે તો બેખ લઈને મારી સાથે ચાલો. આપણે પ્રથમ આપણા અખાડામાં જઈશું, ને ત્યાં સાધુઓનાં દર્શન કરીને પછી ત્યાંથી વૃન્દાવન જઈશું.” જિદામની સ્ત્રી બાવાજીનાં મધુર વચન ઉપર ભોળનાઈ ગઈ અને તેણે મસ્તક મુંઝવીને બેખ ધારણ કર્યો. બાવાજીએ જિદામની સ્ત્રીનું તેની મોહોટાઈના પ્રમાણમાં મજેશ્વરી રાયકિશોરી એવું મોહું નામ આપ્યું.

સાસુએ બેખ લીધા પછી તેનો જમાઈ સુખજમિત્ર પણ ત્રેમાનંદજી મહારાજ પાસે આવીને બોલ્યો, “મહારાજ ! મને પણ બેખ આપો. મને પણ આ સંસાર અકારો લાગે છે. મારે પિતાને ઠેકાણે સસરા હતા તે પરલોકવાસી થયા, સ્ત્રી હતી તે પણ મરી ગઈ, માત્ર એક સાસુ રહ્યાં છે જે મને પુત્રતુલ્ય ગણે છે. તેણે જ્યારે બેખ ધારણ કરીને તીર્થયાત્રા કરવાનો વિચાર કર્યો છે ત્યારે હવે હું પણ બેખ લઈને તેમની સાથે ફરીશ, અને તેમની સેવા ચાકરી કરીશ. તેમણે કાંઈ દહાડો દાઢ તડકો સેવ્યો નથી, અને હવે રસ્તે બહુ કષ્ટો વેઠવાં પડશે માટે હું તેનાથી જુદો પડનાર નથી. આપ મને પણ બેખ આપો.” બાવાજીને આ વાત ગમી નહિ કારણ કે તે વ્યવધાન રૂપ થઈ પડવાનો બાવાજીને લાગ્યો હતો તેથી

બાલ્યા, “બેટા! તું તો હજી નાની ઉમરનો છે, માટે ફરીથી લગ્ન કરીને સંસાર વ્યવહાર ચલાવ; પછી ભેષ લેવાની વાત.” તોપણ સુઅળમિત્રે માન્યું નહિ તેથી પ્રેમાનંદજીએ તેને પણ પોતાનો શિષ્ય કયો અને તેનું નામ ભક્તદાસ પાડ્યું.

બે ચાર દિવસ પછી પ્રેમાનંદજી, વ્રજેશ્વરી રાયકિશોરી અને ભક્તદાસની સાથે પોતાના અખાડા તરફ જવા નીકળ્યા, અને ચાર પાંચ દિવસમાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

પ્રેમાનંદજી મહારાજ આ અખાડાના મહંત હતા. તેણે જેવાં અખાડામાં પગલાં કર્યા કે તુરત અખાડાના સાધુઓ તથા રામકીઓએ સામાં આવીને બાવા-જીને પ્રણામ કર્યા. શુરુ મહારાજે સૌના પ્રણામ સ્વીકારીને નમો નારાયણ કહીને સૌને વધાવી લીધાં અને પછી પોતાની સાથે રહેલી વ્રજેશ્વરી રાયકિશોરી તથા ભક્તદાસનો ઇતિહાસ કહીને તેની સાથે સર્વની ઓળખાણ પાડી. સર્વ સાધુમંડળે રાજી થઈને શુરુ મહારાજના આગમન નિમિત્તે શ્રી ઠાકોરજીની જય બોલાવી અને પછી સાધુડીઓ હિંદામની સીતે હાથ ઝાલીને તેને મહંતજીના ઘરમાં, જ્યાં રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિ હતી ત્યાં તેડી જઈને તેનાં દર્શન કરાવ્યાં અને તેને બહુ જ સત્કાર કર્યો. એટલામાં તો મહંતજીએ પણ તરત વ્રજેશ્વરી અને વૃંદેશ્વરી નામની પોતાની સેવા દાસીઓને બોલાવીને કહ્યું કે, “આ વ્રજેશ્વરી રાયકિશોરી આપણા અખાડામાં આવ્યાં છે તેની તમે સેવા કરજો. તે પરમ મહાન્ ભક્ત છે ને તેણે શ્રીનારાયણની સેવા કરવા માટે પોતાનાં ઘરખાર તથા લાભોની સંપત્તિ તજી દીધી છે, માટે તમે તેને કાષ્ઠ પણ રીતે ઓછું આવવા દેશો માં.”

ભક્તદાસે ઘણો જ વ્યસની હતો, તેથી તેણે અખાડામાં પગ મુકતાં જ ચલમ બહાર કાઢી, તમાકુ ભરીને પીવા લાગ્યો. પંદર મીનીટ સુધી ખૂબ ખંચવાથી તમાકુ બળી ગઈ એટલે ફરીને તમાકુ ભરી કાપણ કે તે ચાલીને આવ્યો હતો તેથી એકવાર પીધાથી થાક ઉતરે તેમ નહોતું. તેણે ખીજવાર તમાકુ પીવા માંડી એટલે પ્રેમાનંદજીએ વ્રજેશ્વરી રાયકિશોરીને કહ્યું કે, તમે તો અમારા ઘરમાં જ રહેજો. આ વાત સુઅળમિત્રને કાને જતાં જ તે ચલમ પીતો પીતો પ્રેમાનંદજીની પાસે આવીને બોલ્યો, “મહારાજ અમારે માટે એક સ્વતંત્ર ઘરની ગોઠવણ કરો. તમારા અખાડામાં વધારે ઘર ન હોય તો અમે આજે જ નવું ઘર તૈયાર કરાવીએ. એ મોટા ઘરની દીકરી અને વહુ છે; તે ખીજનાં ઘરમાં રહી શકે નહીં,”

પ્રેમાનંદજીએ ઉત્તર આપ્યો, “ધીરે ધીરે ઘર તૈયાર કરાવશું, હમણાં તો આ ઘરમાં જ રહો. તેમને જે રીતે દુઃખ થાય નહિ તેમ હું પ્રયત્ન કરીશ.”

ભક્તદાસે બોલ્યો: “મહારાજ! અમારે તો આજે જ ઘર તૈયાર કરાવનાનો વિચાર છે. આવાં નાનાં ઘર તો એક દિવસમાં પાંચ તૈયાર કરી શકાય.” પ્રેમા-

નંદજી મહારાજે પણ તેને તેમ કરવાની ના કહી એટલે ભક્તાનંદે મજુરો બોલાવીને તુરત એક મોઢું ધર તૈયાર કરાવ્યું. અને તેમાં પોતાનો તથા પોતાની સાસુનો સરસમાન મૂકીને તેમાં વાસ કર્યો.

ભક્તદાસ નાની ઉંમરમાંથી જ ગંજેરી હતો. તેમાં હમણાં અહીં તો બેસી જ રહેવાનું હતું તેથી ધીમે ધીમે ગાંઝની માત્રામાં વધારે ચવા લાગ્યો. તેની પોતાની પાસે તો પૈસા નહોતા, પરંતુ તેની સાસુ જ્યારે ઘેરથી નીકળી ત્યારે તે પોતાની સાથે પોતાની પુત્રીનાં ધરેણાં તથા પચાસ હજાર રૂપિયા રોકડા લાવી હતી. તેથી અખાડામાં હમેશ મજેશ્વરી રાયકિશોરી તરફથી ઠાકોરજીનો મહોત્સવ ચવા લાગ્યો, અને ભક્તદાસની પાસે પણ ધીરે ધીરે કેટલાએક ગંજેરી સાધુઓ ગાંઝે પીવા માટે આવવા લાગ્યા.

પ્રેમાનંદજી મહારાજને થોડું ઘણું શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હતું. તે સાંજ સવાર મજેશ્વરી રાયકિશોરી પાસે શ્રીમદ્ભાગવત ચૈતન્યચરિતામૃત વગેરે ભક્તિના ગ્રંથો વાંચતા હતા. ભક્તદાસને આ વાત બીલકુલ ગમતી નહિ, કારણ કે પોતાની સાસુ બાવાજી પાસે જેમ થોડું જ્યારે તેમાં તે રાજી હતો. તેથી તે પ્રેમાનંદજીને કહેવા લાગ્યો કે એમને તો ભાગવતના સાતે કાંડ મોઢે છે કારણ કે મારા સસરાને ત્યાં હમેશ શ્રીમદ્ભાગવતની કથા વંચાતી, તેથી તેમની આગળ કથા વાંચવાની કંઈ જ નથી.

ભક્તદાસનાં એવાં મૂર્ખાઈ ભરેલાં વચન સાંભળીને પ્રેમદાસજી મનમાં હસ્યા, અને તેને ખાત્રી થઈ કે જ્યાંસુધી આ લુચ્ચો અહીં રહેશે ત્યાંસુધી મજેશ્વરી રાયકિશોરી ધર્મ કર્મ કરી શકશે નહિ.

એક દિવસ ભક્તદાસ પોતે બજારમાં ગાંઝે ખરીદ કરવા માટે ગયો. તેની પાસે અખાડાના વધા બહારના મળીને દસ બાર સાધુ હમેશાં ગાંઝે પીવા માટે આવતા હતા, અને રોજ શેર દોઢ શેર ગાંઝે જોષિતા હતો, તેથી ભક્તદાસને વિચાર થયો કે હમેશ ગાંઝે લેવા બજારમાં જવું પડે તેના કરતાં સામટો લઈ રાખ્યો હોય તો રોજની માથાફટ મટે; આવો વિચાર કરીને તે બે સાધુને સાથે લઈને પાસેના ગામમાં ગાંઝે લેવા માટે ગયો. એક દુકાને સામટો ન મળવાથી બધી દુકાનેથી ગાંઝે એકઠો કર્યો ત્યારે લાગ્યેજ પંદર કે સોળ શેર જોષિયા થયો. ગામમાંથી પાછા આવતાં મોઢું થઈ ગયું હતું અને આજે તે જરા આનંદમાં હતો, તેથી અખાડામાં આવતી વખતે જરા માયાનું પણ પાન કરી લીધું અને હિતાવળો ઉતાવળો અખાડામાં દાખલ થયો. તે વખતે મજેશ્વરી રાયકિશોરી બાવાજી પાસે બેસીને કથા સાંભળતી હતી. તે જોઈને એકદમ ચીડાઈને તે પ્રેમાનંદજી મહારાજ ઉપર ઘુટી પજો ને તેને તમાચા, મુક્તિ અને પાટુના પ્રહાર કરવા લાગ્યો. તે જોઈને

પાસે બેઠેલી મજેશ્વરી રાધકિશોરી, વૃન્દેશ્વરી, પ્રેમેશ્વરી વગેરે સાધુડીઓ ચીસો પાડવા લાગી. તે સાંભળીને આસપાસથી સાધુઓ દોડી આવ્યા અને ભક્તદાસને શાંત પાડવા લાગ્યા. બીજી તરફથી મજેશ્વરી અને પ્રેમેશ્વરીની ચીસો સાંભળીને ગામના સોઢિા પણ એકઠા યધ પૂજવા લાગ્યા કે, શું છે, શું થયું છે ? આ વેળા પ્રેમાનંદજી મહારાજ અત્તાપાટ પડ્યા હતા અને ગોવિંદદાસજી તેને પવન નાંખતા હતા. તે બહુ જ ચાલાક હતા તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે જો આ વાત બહાર પડશે તો આપણી અને અખાડાની બહુ જ નિંદા થશે માટે તેણે તુરત લોકોને ઉત્તર આપ્યો—“એ તો કંઈ નથી. ગુરુ મહારાજ ચૈતન્યચરિતામૃત વાંચતા હતા એટલામાં તેમને ભક્તિનો ઉભરો આવી ગયો તેથી તેઓ ભાન વિનાના યધને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા છે.” લોકો ગોવિંદદાસનું કહેવું સાંભળીને પ્રેમાનંદજીનાં વખાણુ કરવા લાગ્યા કે, “પ્રેમાનંદજી કંઈ પ્રાપ્ત પુરુષ નથી, એ તો કાષ્ટ દેવી જીવ છે. એા હો હો ! તેમની કેવી ભક્તિ છે.”

થોડી વાર પછી પ્રેમાનંદજી સાવધાન થયા અને ગુપ્તગુપ્ત ધરમાં જધને બેઠા. તેણે હવે અહીં રહેવું યોગ્ય ધાર્યું નહિ અને શું કરવું તે વિશે ગોવિંદદાસજીની સલાહ લેવા મંઢ્યા. ગોવિંદદાસે પોતાના વિચાર જણાવતાં કહ્યું કે, “એ રસ્તા છે, કાં તો ભક્તદાસને અખાડામાંથી કાઢી મૂકો અથવા તો તમે યાત્રા કરવા બહાર નીકળી પડો. તે બહુ જ ખર્ચાળ છે તેથી જ્યારે નિર્ધન યધ પડશે ત્યારે એની મેલે ટેકાણે આવી જશે.” પ્રેમાનંદજીને ગોવિંદદાસનું કહેવું ઠીક લાગ્યું, તેથી કુંજેશ્વરી અને પ્રેમેશ્વરીને સાથે લધને ગોવિંદદાસજીની સાથે શ્રીવંદાવનની યાત્રા કરવા નીકળી ગયા.

પ્રેમાનંદજીના ગયા પછી અખાડામાં ભક્તદાસ ગુરુ યધ પડ્યો. મહિને મહિને કાકિારજીનો મહોત્સવ થવા લાગ્યો અને અખાડાના સાધુઓ તે રામકીઓ બિડા માંગવા ન જતાં બેઠાં બેઠાં પ્રસાદ લેવા લાગ્યા. તેથી બધા ખર્ચ ભક્તદાસના ઉપર પડવા લાગ્યો અને સૌ રાત દિવસ ખાઈ પીને માંજની ધૂતમાં મરત રહેવા લાગ્યાં.

આ અખાડાથી થોડે દૂર અદ્વૈતાનંદ બાવાજીનો અખાડો હતો તેમાં લલિતાનંદ નામનો એક નાની વધનો સાધુ રહેતો હતો. તે પણ ભક્તદાસજીની પાસે માંગે પીવા માટે હમેશાં આવતો હતો. તેણે એક દહાડો ભક્તદાસને કહ્યું, “ભક્તાનંદજી ! બીજા અખાડાના સાધુઓ તમારા અખાડાના સાધુઓની બહુ નિંદા કરે છે, મને લાગે છે કે વખતપર તેઓ તમારે લાં મહોત્સવ ઉપર જમવા પણ આવશે નહિ; કારણ કે તમે વૈજ્યવનો આચાર વિચાર એકદમ છોડી બેઠા છો. પ્રેમાનંદજી મહારાજના ગયા પછી અખાડામાં એક પણ વાર સત્સંગ થયો નથી. શ્રીમદ્ભાગવત કે ચૈતન્યચરિતામૃતનો એક વાર પાઠ પણ યતો નથી, અને તમે કાષ્ટ પણ દહાડો શ્રીહરિનું નામ કે કીર્તન કધજ કરતા નથી.”

ભક્તદાસ આ વખતે હાથમાં ચલમ લઈ ગાંજનો દમ લેતો હતો તેથી તેને વાત કરવાનો વખત નહોતો. નહિતર તે લલિતાનંદને આટલું બોલવા દેત નહિ. દમ પુરો થતાં લલિતાનંદને ચલમ આપીને કહ્યું, “ભગવાનનાં નામનું તો પછી પાન કરજે, પણ હમણાં તો તું આ હરિસનું પાન કર. જે આ અમૃતનો સ્વાદ ચાખે છે તેને ખીનું કેાષ પણ અમૃત મીઠું લાગતું નથી.” લલિતાનંદે ખૂબ દમ લીધા પછી કહ્યું, “જે તમારા અખાડામાં શ્રીમદ્ભાગવત કે ચૈતન્યચરિતામૃત ન હોય તો હું મારી પાસેથી આપું, પરંતુ તમે તેનો પાક કરવાનો મ્હાવરો રાખો.” ભક્તદાસ ખજ હતો, તેથી લલિતાનંદનો ઉપદાસ કરીને બોલ્યો, “બેટા ! તું પણ બડો મૂર્ખ લાગે છે. બાવાઓને તો ભાગવત કે ચૈતન્યચરિતામૃતનું શું કામ હોય ? આપણે તો બસ ગાંજની ધૂન લગાવવી. કળિયુગમાં તો શ્રીહરિએ ગાંજમાંજ વાસ કર્યો છે માટે માફ કહ્યું માને તો ગાંજનીજ સેવા કર જેથી તુરત હરિ મળશે.”

ભક્તદાસની મૂર્ખાઈ ભરેલી વાત સાંભળીને લલિતાનંદે તેને ઉપદેશ આપવો બંધ કર્યો. ભક્તદાસે આ પ્રમાણે રોજ ગાંજનો મહોત્સવ કરીને છ સાત મહિનામાં પોતાનો સ્વળો પૈસો ટકા ઉરાડી દીધો. પોતાની સ્ત્રીનાં ઘરેણાં હતો તે પણ આડા અવળા ખર્ચમાં વપરાઈ ગયાં. અને છેવટે અજના પણ વાંધા પડવા લાગ્યા, તેથી અખાડામાં જે સાધુઓ તથા રામકીઓ રહેતાં હતાં તેઓ આખરે ગામમાં બિલા માગવા જવા લાગ્યાં. બિલામાં જે અનાજ આવતું હતું, તેમાંથી ગાંજે લઈને ભક્તદાસ પોતાની તૃષ્ણા પૂરી પાડતો હતો. કેાષ વાર તેની સાસુ તેની આસા માનતી નહિ ત્યારે તે તેને મારતો પણ હતો. એક દિવસે ભક્તદાસે પોતાની સાસુને એવો તો માર માર્યો કે તે બેભાન થઈ ગઈ. તે પછી તેણે વિચાર કર્યો કે જે મારી સાસુ મરી જશે તો મારી ઉપર ખૂનનો આરોપ આવશે, આવો ભય લાગવાથી તરત જ તે યશોદર નામના ગામ તરફ નાસી ગયો.

મજેશ્વરી રાયકિશોરી છેવટના મારથી શિથિલ થઈ પડી અને કેટલાએક દહાડા સુધી નિતાઈની માએ તેની ચાકરી કરીને તેને સાજી કરી, પરંતુ તે દિવસના માર પછી તેને વાતબ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો. તે રોજ વડના ઝાડ નીચે બેસીને વટેમાર્ગીઓ પાસે બિલા માંગતી હતી. આ સ્વળો બનાવ બન્યાને બે વર્ષ વીત્યા પછી તેને સાવિત્રીની સાથે મેળાપ થયો હતો.

ખીજ તરફ યાત્રા કરીને વૃંદાવનથી પાછા આવતાં રસ્તામાં ત્રેમાનંદજી ને ત્રેમશ્વરી મરણ પામ્યાં, તેને ડેકાણે પાડીને ગોવિંદદાસજી પોતાના અખાડામાં આવ્યા. આ વેળા ભક્તદાસ પણ અખાડા છોડીને નાસી ગયો હતો તેથી ત્યાં સુખમાં રહેવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૪ મું નિરાધાર ત્રણ કન્યાઓ

સાવિત્રી હિદામની વહૂની દુર્દશા જોઇને વિચાર કરવા લાગી કે, આ અસાર સંસારમાં ધન-દોલત સર્વ નાશવંત છે. બે ત્રણ વર્ષ પહેલાં જે હિદામની સ્ત્રી ચાકરો અને દાસીઓને હુકમ કરતી હતી અને રાજ પાલખીમાં બેસીને ગંગાના ઘાટ ઉપર નહાવા માટે આવતી હતી તે હમણાં ફાટલાં વસ્ત્રો પહેરીને લોકોની આગળ બીખ માગે છે. અરેખર જૈવની ગતિ ગહન છે. તે રાયને રંક અને રંકને રાય કરે છે.

હિદામની સ્ત્રી પાસે ફાટલાં એક વસ્ત્ર વિના બીજું કંઈ ન હોતું. સાવિત્રીની પાસે આરાટૂન સાહેબની સ્ત્રીએ આપેલાં ચાર પાંચ વસ્ત્રો હતાં, તેમાંથી તેણે બે વસ્ત્ર તેને આપ્યાં અને પછી ત્યાંથી કલકત્તા તરફ ચાલી. સાવિત્રી વટેમાર્ગીઓની પાછળ પાછળ જતી હતી, કારણ કે તેમની પાછળ રહેવાનાં તેને બે કારણ હતાં. એક તો તે ઉતાવળે ચાલી શકતી ન હોતી તે કારણ હતું, અને બીજું વટેમાર્ગીઓથી દૂર રહેવાની તેની ઇચ્છા હતી, કેમકે તે જાતે અબળા હતી, કાણ જાણે કેાંઈ કુદૃષ્ટ તેના શીયળને લંગ કરવાને તૈયાર થાય તો તે બીચારી શું કરે ?

ચાલતાં ચાલતાં છેક સાર્વકાળ થવા આવ્યો, જે વટેમાર્ગીઓ આગળથી ઠેકાણાં ઉપર આવી પહોંચ્યાં હતાં તેઓ એક ગામડાની બજારમાં ઉતારો કરવા માટે જોઈવણુ કરવા લાગ્યાં. સાવિત્રી ગામથી ધણે જ છેટે રહી અંધ હતી; તેથી તેણે વડના ઝાડની નીચે જ ઉતારો કરવાનો વિચાર કર્યો. આ વડથી ગામની બજાર પાંચસો હાથ દૂર હતી. સાવિત્રીએ આ વડના ઝાડની નીચે પોતાની પોટલી મુકી અને રાતની રાત ત્યાં જ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. થોડી વાર પછી તેણે ત્યાં ત્રણ કન્યાઓને દીડી. તેમાં એકની સાત, બીજીની અગીઆર અને ત્રીજીની આઠામાં આઠી સોળ વર્ષની ઉંમર હતી. સોળ વર્ષની કન્યા જુનાં લુગડાં પહેરીને ધરતી ઉપર સુતી હતી, અને તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી તેનામાં ચાલવાની શક્તિ હોય એમ જણાતું ન હતું.

સાવિત્રી તેમની પાસે આવીને બોલ્યા વિના બેઠી પરંતુ તેણે તેને કાંઈ પણ પૂછવાનું સાહસ કર્યું નહિ. થોડીવાર પછી સોળ વર્ષની કન્યાએ ફીણુરવરે પૂછ્યું, “બેન! તમે ક્યાં જાઓ છો?”

સાવિત્રી.—“કલકત્તે.”

પેલી કન્યાએ જણ્યું કે આ બાઈ પણ અમારી પેટે વિપત્તિમાં આવી પડેલી લાગે છે. તેથી પ્રકાશપણે બોલી, “તમે કાંઈ સારા ધરની દીકરી હો તેવાં લાગે છે. છતાં એટલાં કલકત્તે કેમ જાઓ છો?”

સાવિત્રીએ કહ્યું; “આપત્તિમાં આવી પડેલું મનુષ્ય શું ન કરે?”

કન્યા: “મને લાગે છે કે તમે પણ અમારી પેઠે આફતમાં આવી પડ્યાં હશે. તમારા પિતા મીઠાને વેપાર કરતા હતા કે?”

સાવિત્રી: “ના ના, હું તો સહારામ નામના વણકરની દીકરી છું. કંપનીનાં માણસોએ લુગડાં તૈયાર કરવા માટે અમને અગાડીથી બહાના તરિકે રૂપિયા આપ્યા, પણ અમારાથી માલ તૈયાર થઈ શક્યો નહીં, તેથી તેઓએ અમારૂં ધરખાર લુટી લીધું છે, અને અમને પાચમાલ કરી નાંખ્યાં છે.”

કન્યા: “શું કંપનીનાં માણસો સઘળાઓનાં ધરખાર લુટી છે? હું તો જાણતી હતી કે, મીઠાના વેપારીઓનાં જ ધરખાર લુટતા હશે, પણ તેમ જણાતું નથી.”

સાવિત્રી: “શું તમારૂં ધર પણ કંપનીનાં માણસોએ લુટી લીધું છે?”

કન્યા: “હા. પરમેશ્વર! અરે અમારૂં તો તેઓએ સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું છે, અને અમારા પિતાને કલકત્તામાં કેદ કર્યા છે.”

સાવિત્રી: “તમારૂં ધર ક્યાં છે?”

કન્યા: “વર્ધમાન પાસે આવેલી રાજવાડીનું નામ તમે સાંભળ્યું તો હશે? ત્યાંથી અમારે ગામ આવતાં એક દિવસ લાગે છે. તમારૂં કલકત્તામાં કેાણુ કેદ પણું છે?”

સાવિત્રી: “મારા મોટા ભાઈને અને ધણીને કેદ કર્યા છે.”

તે સાંભળીને કન્યાએ ઉડા નિશ્વાસ નાખ્યો અને બોલી, “હા ઈશ્વર! તમે શું આ પૃથ્વી ઉપર નથી? તમે આ જૂલમ નજરે જોતા નથી?”

સાવિત્રીએ પૂછ્યું: “એન, કંપનીનાં માણસોએ તમારા બાપને શા માટે કેદમાં નાખ્યા છે?”

તરણુ કન્યા બોલી: “એન, હું તમને શું કહું? અમારા ધરખાર સર્વ લુટી લીધાં છે અને અમને જાતિબ્રષ્ટ પણુ કર્યા છે. અમારૂં નામ નિશાન કાંઈ પણુ તેઓએ રહેવા દીધું નથી.”

આમ બોલતાં બોલતાં તે કન્યાની આંખમાંથી આંસુઓની ધારા વહેવા લાગી અને તેણે પોતાના ઉપર ગુજરેલા જૂલમનું વર્ણન કરવા માંડ્યું, તેનો સાર નીચે પ્રમાણે હતો:—

મોટી કન્યાનું નામ અન્નપૂર્ણા હતું, અને તેની સાથે બીજી બે કન્યાઓ હતી, તેમાંથી એકનું નામ જગદંબા અને બીજીનું નામ અહલ્યા હતું. આ ત્રણે કન્યાઓ મદનદત્ત નામના એક મીઠાના વેપારીની દીકરી હતી. જે વેપારી વર્ધમાન શુદ્ધામાં

આવેલા એક ગામમાં રહેતો હતો. મેદિનીપુર જીલ્લામાં આવેલા જલામુઠા નામના પરગણાનો જમીનદાર, લક્ષ્મીનારાયણ ચૌધરી મીઠાનો મોટો વેપારી હતો, અને તેને લાં મીઠાનું મોઢું કારખાનું હતું. મદનદત્ત તથા બીજા મીઠાના વેપારીઓ તે શેઠના કારખાનામાંથી મીઠું ખરીદ કરીને વેપાર કરતા હતા. મદનદત્ત પણ મીઠાનો મોટો વેપારી હતો, અને વર્ષ દહાડે ચાર પાંચ હજાર રૂપિયાનો વેપાર કરતો હતો.

લાડ કલાઈવે મીઠાનો વેપાર સ્વતંત્રપણે પોતાના હાથમાં લઈ લીધા પછી, કલકત્તામાં જે ઈંગ્લેજ વેપારીઓની સભા સ્થાપન થઈ હતી, તેના અધ્યક્ષોએ દેશી વેપારીઓ ઉપર જે જૂલમ ગુજાર્યો હતો તે વાત અમે આગળ કહી ગયાં છીએ. તે વેપારી મંડળના જૂલમને લીધે લક્ષ્મીનારાયણ ચૌધરીએ હમણાં પોતાનું મીઠાનું કારખાનું બંધ કર્યું હતું. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, ઈંગ્લેજ વેપારીઓની પાસેથી બાર આને મણ મીઠું લઈને તે વેચવાથી જરા પણ લાભ થાય તેમ નથી. તેથી તેણે એકદમ મીઠાનો વેપાર જ બંધ કરી દીધો. પરંતુ ઈંગ્લેજ વેપારીઓ હિંદુઓની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખતા ન હતા. તેઓ માનતા હતા કે લક્ષ્મીનારાયણ ચૌધરી છૂપી રીતે મીઠાનો વેપાર કરે છે, અને દેશી વેપારીઓને મીઠું વ્યાપે છે. આવાજ ખોટા શકે ઉપરથી ઈંગ્લેજ વેપારીઓએ ચૌધરીના મુખ્ય ગુમાસ્તા સાગર પોતદારને કેદ કર્યો. બેરેલર અને સાઇક સાહેબના ગુમાસ્તાઓએ તેને કેદ કરવા માટે તેના ઘરબાર હુટી લીધાં અને તેને માર મારીને તથા બીજા ત્રીજા ધમકીઓ આપીને પૂછ્યું કે, “બોલ, લક્ષ્મીનારાયણના કારખાનામાંથી જેણે જેણે મીઠું લીધું હોય તેનાં નામ કહી દે.” તે ઉપરથી સાગરે વારંવાર કહ્યું કે મારા શેઠ મીઠાનો વેપાર બંધ કર્યો છે અને અમારે ત્યાંથી કાઢીને પણ મીઠું લીધું નથી.

વેપારી સભાના ગુમાસ્તાઓએ જોયું કે સાગર કાઢ્યું પણ નામ આપતો નથી, તેથી તેને કલકત્તાની જેલમાં મોકલાવી દીધો. વેપારી સભાનાં જે માણસો કલકત્તામાં રહેતાં હતાં તેઓએ બેરેલરના હુકમ મુજબ સાગરની પાસેથી, લક્ષ્મીનારાયણના કારખાનામાંથી આગલા વર્ષમાં જેણે જેણે મીઠાનો ઉપાઃ કર્યો હતો, તેનાં નામનો એક ખરડો ઉતારી લીધો. તેમાં વર્ધમાન જીલ્લાના રહેવાશી મદનદત્ત અને બીજા વેપારીઓનાં નામો પણ હતાં. વેપારી સભાના અધ્યક્ષોએ જૂઠા જૂઠા જીલ્લાના મીઠાના કારખાનાના એજન્ટો ઉપર ખરડામાં લખેલા વેપારીઓના કારખાનાની તપાસ કરવાનો હુકમ લખ્યો તે વખતે વર્ધમાન જીલ્લામાં જેન્સ્ટન નામે અંગ્રેજ મીઠાના કારખાનાનો એજન્ટ હતો; તેણે પોતાને મીઠાના સંબંધમાં તપાસ કરવાને રીપોર્ટ મળતાં જ તરત ભવતોષ વૈઘોપાખ્યાય અને બીજા સીપાઈઓને મદનદત્તના

ધરની જડતી લેવા માટે મોકલ્યા. તેઓએ મદનદત્તના ધરની જડતી લેતાં ત્રણ શેર મીઠું હાથ લાગ્યું. ગૃહસ્થના ધરમાં સાધારણ વપરાશને માટે ચાર પાંચ શેર મીઠું હોવું જ જોઈએ, પરંતુ જોન્સ્ટને નિશ્ચય કર્યો કે મદનદત્ત છૂપી રીતે મીઠાનો વેપાર કરતો હશે. નહીંતર ધરમાં આટલું મીઠું શા માટે રાખે? આવો વિચાર કરીને તેના ઉપર છૂપી રીતે મીઠું વેચવાનો આરોપ મુક્યો. છતાં પણ ઈંગ્રેજ રીત પ્રમાણે જ્યાં સુધી અપરાધીને શકનો લાભ આપી છોડી દેવામાં આવે ત્યાં સુધીમાં જોન્સ્ટને આસપાસની સાક્ષીના પુરાવાઓ મળે છે કે નથી મળતા તે વિષે તપાસ કરવા માંડી.

એક દિવસે જોન્સ્ટન ખાણ ઉપર બેઠો હતો અને નાજમઅલી ટેમ્બ ઉપર જાતજાતની વાતોઓ પીરસીને તેના હુકમની રાહ જોતો ટેમ્બ આગળ ઉભો હતો. સાહેબ ધણે જ કાર્યકુશળ હતો. તેણે મદનદત્તના અપરાધની સત્યાસત્યતાના નિર્ણયનો આ વખત સૌ કરતાં સારો ગણ્યો, અને નાજમઅલીને પૂછ્યું, “જોયા! તારા ધરમાં રાજ કેટલું મીઠું ખપે છે?” નાજમઅલીએ સલામ ભરીને કહ્યું, “હજુર, જ્યારે જ્યારે અહીં ગુજરી ભરાય છે ત્યારે અમારા કુટુંબીઓ પાવ પાવ શેર મીઠું ખરચી માટે લાવે છે તે સાત આઠ દિવસ સુધી સારી રીતે ચાલે છે.” સાહેબે કહ્યું, “તું ખરું કહે છે કે?” નાજમઅલી બોલ્યો, “હજુર, હું કેઈ પણ દહાડે તમારી આગળ જુઠું બોલ્યો નથી.”

મદનદત્ત છૂપી રીતે મીઠાનો વેપાર કરે છે તે વાત નાજમઅલીની જુબાની ઉપરથી સાહેબે ખરી માની લીધી, અને પોતાના બખરચીના વાક્યનેજ પુરાવા તરિકે ગણી કાઢીને સાહેબે તરત વેપારી સભાના અધ્યક્ષ ઉપર રીપોર્ટ કર્યો કે, “બંગાળીઓના ધરમાં જેટલા પ્રમાણમાં મીઠું જોઈએ તેના કરતાં બારગણું મીઠું તપાસ કરતાં મદનદત્તના ધરમાંથી મળી આવ્યું છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મદનદત્ત છૂપી રીતે મીઠાનો વેપાર કરે છે; તેમાં જરા પણ સંદેહ નથી. તેના ઉપર જે અપરાધ મુકવામાં આવ્યો છે તે સાક્ષીદ્વારા પણ સિદ્ધ થયો છે.”

મદનદત્તના ધરમાં કંપનીનાં માણસો જે વખતે તપાસ કરવા માટે ગયાં, તે વખતે તેના ધરની સ્ત્રીઓ અને દીકરીઓ લયની મારી વગડામાં નાસી ગઈ તેથી તપાસ કરવા માટે આવેલા સીપાઇઓ ધરમાં જે કાંઈ કીમતી ચીજો હતી તે ઉપાડવા મંજા, તીજેરી તોડીને સઘળા પૈસા ટકા પણ હાથ કર્યા, અને તેના ધરને ભાંગી તોડીને પાથમાલ કરી નાખ્યું.

ધરની તપાસ કર્યા પછી બીજે દિવસે મદનની સ્ત્રી અને દીકરીઓ પાછી પોતાને ઘેર આવી અને જોયું તો પોતાનું સર્વસ્વ નાશ થઈ ગયું હતું. તેઓએ મૂંઝે મૂંઝાડે તે સર્વ સહન કરી લીધું, પરંતુ તેટલાથી જ તેઓનો ઘટકો થયો નહિ.

ગામના લોકો પણ કહેવા લાગ્યાં કે તેના ઘરમાં કંપનીના સીપાઈઓ પેસી ગયા હતા માટે તેઓ જાતિબ્રષ્ટ થયાં છે. ખીજા દલકા લોકો કહેવા લાગ્યાં કે સીપાઈઓએ મદનની સ્ત્રી અને કન્યાની લાજ પણ હુંદી છે, તેથી તેઓ જાતિબ્રષ્ટ થયાં છે. મદનની સ્ત્રી અને દીકરી આથી બેવડી વિદેશજીમાં આવી પડ્યાં. ઘરમાં પણ કંઈ વસ્તુ કંપનીનાં માણસોએ રહેવા દીધી ન હતી કે જે વેચીને તેઓ ઉદરપોષણ કરે. છેવટે મદનની સ્ત્રી અને તેની મોટી દીકરી પોતાની પાસે જે કંઈ થોડા દાગીનાઓ હતા તે વેચીને તેમાંથી પોતાનું પોષણ કરવા લાગ્યાં. આમ બે ત્રણ મહિના સુધી આજીવિકા ચાલી. મદનદત્તની સ્ત્રી દિનપર દિન અન્ન મેળવવાની ચિંતાથી દુર્બળ થવા લાગી. પોતાનો ધણી કેદમાં પડ્યો છે; પોતે દીકરી સાથે જાતિબ્રષ્ટ થઈ છે. તેમાં વળી હમણું આવતા પણ વાંધા પડે છે. આ ચિંતાએ તેના મનને ભ્રમિત કરી નાંખ્યું. મનુષ્યની આના કરતાં તે વધારે કેવી દુર્દશા હોય ? તેના દુઃખની સીમા રહી નહિ. એક દિવસે મદનદત્તની સ્ત્રી આ સર્વ દુઃખનો વિચાર કરતાં કરતાં બેભાન થઈ ગઈ અને થોડી વારમાં તેના પ્રાણ તેના દુઃખી દેહનો ત્યાગ કરીને આલ્મ્યા ગયા.

માતાના મરણ પછી તેની નિરાધાર ત્રણ પુત્રીને કાષ્ટ પણ સગાં કુટુંબીઓએ આશ્રય આપ્યો નહિ. તેથી તે જાતે સંબંધીઓને ત્યાં ગઈ, પરંતુ સૌએ તેના તરફ અનાદર બતાવ્યો. આ વખતે તેઓએ પોતાનો પિતા કલકત્તામાં કેદ પડ્યો હતો તેને છોડાવવા માટે કલકત્તે જવાનો વિચાર કર્યો. મનુષ્ય જ્યારે મહા દુઃખની સરાણુ ઉપર ચઢે છે, ત્યારે તેને સાહસ કરવાનું સૂઝે છે. મદનદત્તની પુત્રીના સંબંધમાં પણ તેમ જ થયું. એક દિવસે મદનદત્તની સ્ત્રીએ પોતાની મોટી દીકરી અન્નપૂર્ણાને વાત કરી હતી કે તારા બાપ કેદમાં પડ્યા છે, તેને છોડાવવા માટે હું કલકત્તે જઈશ, અને ત્યાં ગૌરીસેન નામના પરાપકારી ગૃહસ્થની પ્રાર્થના કરી તેની પાસેથી રૂપિયા લઈ દેડ જરીને તારા બાપને છોડાવી લાવીશ. પરંતુ તેની આશા તેના મનમાં જ રહી ગઈ અને તે વિચારમાં ને વિચારમાં મરણ પામી. આ વાત અન્નપૂર્ણાને યાદ રહી ગઈ હતી, તેથી તેણે પોતાના પિતાને છોડાવવા માટે કલકત્તે જવાનો વિચાર કર્યો અને મુશ્કેલી દિવસે પોતાની નાની બેનને સાથે લઈને તે કલકત્તે જવા નીકળી.

કલકત્તે જતી વેળાએ અન્નપૂર્ણાની પાસે રૂકત બે આનાના પૈસા તથા એક બે લુગડાં સિવાય કાંઈ પણ નહોતું. રસ્તામાં પ્રથમ બે દિવસનો ખર્ચ બે આનામાંથી ચલાવ્યો, ત્રીજે દિવસે એક વજ્ર વેદ્યનીને તેમાંથી પેટની પૂજા કરી. ચોથે દિવસે પણ આગસે દિવસે વધેલા ચોખામાંથી નિર્વાહ કર્યો, પરંતુ આજે પાંચમો દિવસ હતો. ગમે દિવસે સાંપડાજે તેઓએ કાંઈ પણ ખાધું નહોતું. આજે પણ છેક સાંપડાજ થવા આવ્યો હતો, છતાં કાષ્ટએ ઈર્ષ પણ ખાધું નહોતું. મદનદત્ત મધ્યમ

પંક્તિનો એક ધનાઢ્ય હતો, તેની દીકરીઓએ કોઈ પણ દહાડે બીખ માગી ન હતી, તેથી આજે તે જ્ઞાની પાસે બીખ માગવા જાય ? તેથી તે ત્રણે નિરાધાર કન્યાઓ વડના ઝાડની નીચે વિચાર કરતી બેઠી હતી. આ વેળાએ તેની પાસેથી હજારો વટેમાર્ગીઓ જતાં હતાં, પરંતુ તેઓની પાસે યાચના કરવાનું તે કન્યાઓ સાહસ કરી શકતી નહોતી.

આ ત્રણ નિરાધાર કન્યાને ઇતિહાસ સાંભળીને સાવિત્રીને મૂર્છા આવી ગઈ અને તેતેઓનું દુઃખ સહન કરી શકી નહીં. તેઓ આખા દિવસનાં ભૂખ્યાં છે, એવી વાત સાંભળીને સાવિત્રીએ તરત પોટલામાંથી એક રૂપિયો બહાર કાઢીને જગદંબાના હાથમાં મુક્યો. આ વખતે જગદંબા તેના મુખ તરફ જોઈ રહી. સાવિત્રીએ તેને કહ્યું, “ચાલ દીકરા! આપણે સામેના બજારમાં જઈને ચોખા દાળ વગેરે લાવી રાંધીને જમીએ.” આ વેળા અહલ્યા જે ભૂખી ડાંસ જેવી થઈ ગઈ હતી તે ખાવાની વાત સાંભળીને બહુ જ રાજ થઈ.

અન્નપૂર્ણાએ સાવિત્રીને કહ્યું, “તમે ધણે છેટેની વાટ કરીને આવો છો તેથી ચાકી ગયાં હશે, માટે જરા વિસામો ખાઓ. આ બન્ને છોકરીઓ દમણી સામેની બજારમાંથી ચોખા દાળ વગેરે તમને લાવી આપશે.” એટલે સાવિત્રી અન્નપૂર્ણાની પાસે બેઠી, અને અહલ્યા તથા જગદંબા રૂપિયો લઈને સામેના બજાર તરફ દોડી ગઈ અને ત્યાંથી થોડી વારમાં સીધું લઈને આવી. સાવિત્રીએ બે ચૂલા તૈયાર કરીને દાળ ભાત કર્યાં અને સૌએ સાથે બેસીને ભોજન કર્યું. અન્નપૂર્ણા જમવા બેઠી પણ તે જમી શકી નહિ, કારણ કે તેને ધણા દિવસ થયાં તાવ આવતો હતો અને આજે તેમાં જરા વધારો થયો હતો.

જમ્યા પછી ચારે જણીઓ તે ઝાડની નીચે પોતાનાં લુગડાં પાથરીને સુતી. પેલી ત્રણ નિરાધાર બહેનો જે લુગડાંથી દિવસે પોતાનું શરીર ઢાંકતી હતી, તેજ લુગડાં રાત્રે ધરતી ઉપર પાથરીને સુતી હતી. આજે પણ તેઓ તેજ પ્રમાણે પહેરવાનાં લુગડાં પાથરીને સુતી. અન્નપૂર્ણાને આજે સખત તાવ ચઢ્યો હતો. તેણે જાણ્યું કે હવે આ તાવમાંથી મારો બચાવ થાય એમ મને લાગતું નથી. તેણે તરત સાવિત્રીને જગાડીને કહ્યું; “બેન સાવિત્રી! આજે મને સ્વપ્નામાં મારી માનાં દર્શન થયાં છે. તેણે મને ઇસારાથી કહ્યું કે તારી પાસે આવેલી સાવિત્રી એક સ્વર્ગી દેવી છે, તેના હાથમાં તારી બન્ને બેનોને સોંપીને તું મારી સાથે ચાલ. મારી પાસે આવવાથી તારાં સર્વ સંકટો દૂર થઈ જશે. બેન! મેં બહુ સંકટ સહન કર્યાં છે. મારી મા મરી ગઈ છે અને પિતા કેદમાં પડ્યા છે. પરણ્યા છતાં પણ મેં સાસરા તરફનું જરાએ સુખ દીર્ઘ નથી. આ પરમેશ્વર! હવે તે

ઝાળામાં મને ખેંચી લે. બેન ! મારાં સર્વ અંગે દીર્ઘા ચર્ધ ગયાં છે. મને વાત કરવી પણ ગમતી નથી. 'તો પણ હું તને કરગરીને કહું છું કે તું આ મારી બે બહેનોને તારી સાથે કલકત્તે લઈ જજે.' આમ બેલતાં બેલતાં અજપૂણીના શ્વાસ ઘુંટાવા લાગ્યો એટલે તે મૌન થઈને પોતાની બન્ને બહેનો તરફ એક ટસે બેઠ રહી. આ વેળા તેની આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા પડતી હતી. થોડીવાર પછી અજપૂણી ફરીને તૂટક તૂટક સ્વરથી બોલવા લાગી, "સાવિત્રી ! આ બન્ને બહેનોને તારા હાથમાં સોંપું છું. બેનો ! આ તમારી મોટી બેન છે. તમે એની આજ્ઞામાં રહેજો અને એની સાથે જજો." આમ બેલતાં બેલતાં તેની આંખ તરકાઈ ગઈ, વાચા બંધ થઈ ગઈ અને તેના પ્રાણુ તેનો પવિત્ર દેહ તણને આદ્યા ગયા.

સાવિત્રીએ અજપૂણીના શબને અગ્નિદાહ કરવા માટે આસપાસના લોકોને પૂછ્યું, "જ હવે મારે શી વ્યવસ્થા કરવી ? આ નિરાધાર પરણેલી કન્યા છે, તેને અગ્નિદાહ કરવો કે બીજી કંઈ વ્યવસ્થા કરવી ?" વટેમાર્ગીઓએ સાવિત્રીને સલાહ આપી કે, "કાંઈ પણ મનુષ્ય તીર્થયાત્રામાં મરી જાય તો તેને ગંગાજળમાં નાખવાનો સંપ્રદાય છે. તેમ કરવામાં કાંઈ પણ જાતનો દોષ નથી." હવે તેમ કયાં સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો તેથી સાવિત્રીએ ઉપદ્ર નિરૂપાય થઈને બજારમાંથી બે માણુ-સને તેડી લાવી, તેઓ પાસે અજપૂણીના શબને ઉપડાવીને ગંગા નદીમાં પધરાવ્યું. અને પછી તેની બન્ને બેનોને સાથે લઈને એક વાવ ઉપર ગઈ અને ત્યાં સ્નાન કરીને પાછી પોતાના રથાનક ઉપર આવીને બેઠી. તેઓને આજે નિર્જળા લાંબણ હતી, તેઓએ દુઃખના આવેશમાં કાંઈ પણ ખાવાનું તૈયાર કર્યું નહતું તેથી જુગેલા ચણા ઉપર જ આખી રાત્રિ ગાળી કાઢી. અને બીજે દહાડે પ્રભાતમાં ઉઠીને વટેમાર્ગીઓની પાછળ પાછળ સાવિત્રી પેલી બન્ને બહેનોને સાથે લઈને કલકત્તા તરફનો રસ્તો કાપવા લાગી. અને ચાલતાં ચાલતાં છેક ચાર પાંચ દિવસે તે ત્રણે જણીઓ કલકત્તે આવી પહોંચી.

પ્રકરણ ૧૫ મું

સો વર્ષ પહેલાંનું કલકત્તા

કેવડો મોટો ફેરફાર ! સો વર્ષ પહેલાં કલકત્તા કેવું હતું અને હમણાં કેવું છે ! અને હવે સો વર્ષ પછી તેનાં રૂપ રંગ કેવાં થયો તે કોણ કહી શકશે !

હમણાં કિલ્લા આગળનું જે સ્વર્ગ સરખું રમણીય મેદાન દેખાય છે, તે સો વર્ષ પહેલાં એક નિર્જન અરણ્ય હતું. તેમાં અપાર દિસક પ્રાણીઓનું રાજ્ય હતું.

હમણાં જે સડકના કિનારા ઉપર હજારો હવેલીઓ અને મંદિર માળીઓ આકાશ સાથે વાતો કરતાં ઉભાં છે, ત્યાં સો વર્ષ અગાઉ માટીનાં ઘરો પણ નહોતાં. હમણાં મનોહર હવેલીઓ અને તેની આસપાસ આવેલા નંદનવનના જેવા બગીચાઓ, તથા વૃક્ષોની ઘટાઓથી સુશોભિત રાજમાર્ગો, અકબરની દિલ્હીનાં, જહાંગીરનાં ઉત્તમ પ્રતિની કારીગરીથી ભરપૂર આગ્રા શહેરનાં અને રણછોતસિંહના પાયતખ્ત લાહોરનાં સૌન્દર્યનો પણ પરાજય કરે છે.

સો વર્ષની અગાઉ કાંઈને પણ ચોરંગીમાં આવવું પડતું તો પાલખીવાળાઓને ખમણું ત્રમણું બારું આપવું પડતું હતું. તે વખતે કાંઈ પણ કિલ્લાના ભયંકર મેદાનને ઓળંગીને આ ભયંકર જગાએ આવવાનું સાહસ પણ કરી શકતું નહિ. જરૂરી કામ હોય તો જ લોકો સાયંકાળ પછી કિલ્લાની બહારના મેદાનમાં આવતા હતા, પણ કામ વિના આવજવ કરતા નહિ. પરંતુ હમણાં તેજ ભયંકર જગ્યા સ્વર્ગના જેવી રમણીય થઈ પડી છે. આગળના હિંસક ગ્રાણીઓનો ભય કે છુટા-રાઓનો જૂલમ ત્યાંથી તદ્દન નિર્મૂળ થઈ ગયો છે. ત્યાં આગળ ફોર્ટ વિલીઅમના કિલ્લામાં હજારો તોપો, દારૂગળાઓ તથા બીજાં લડાઈનો સામાન દૃષ્ટિએ પડે છે. બીજી તરફ ચોરંગીના મેદાનમાં હજારો રાજનીતિકુશળ પંડિતો અને કાયદા કાનુન જાણનારા વિદ્વાનોના બંગલાઓ હારદોર આવી રહેલા છે, જે સ્થાનક મહા-ભયંકર હતું અને જ્યાં હિંસક ગ્રાણીઓ તથા ચોર લોકો પોતાની સત્તા જમાવીને પગલાં હતા, ત્યાં હમણાં સ્વર્ગીયરાજ્ય દૃષ્ટિએ પડે છે અને મહાન કાળના અજીત બળથી આવીન સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે.

આપણે હમણાં કલકત્તામાં જે રાજકીય અદાલતો અને રાજદ્વારી તથા બ્યાવહારિક સભાઓ જોઈએ છીએ, તેવી અદાલતો કે સભાઓ પણ આજથી સો વર્ષ પહેલાં એક પણ સ્થાપન થઈ ન હતી. તે વખતે કલકત્તામાં માત્ર એક મેયરકોર્ટ જ હતી. તે મેયરકોર્ટ લાલદીઘીના ઈશાન કોણુ ઉપર હમણાં જ્યાં સ્કાટગિર્ન છે, તે ઠેકાણે એક મકાનમાં બેસતી હતી. જ્યારે ઇંગ્રેજોની વચ્ચે કાંઈ દીવાની મુકદ્દમો ઉભા થતા, અથવા તો ઇંગ્રેજ અને દેશી વચ્ચે કાંઈ મુકદ્દમો ઉભા થતા, ત્યારે તેનો નિર્ણય મેયરકોર્ટનો વડો કરતો હતો. મેયરકોર્ટનો વડો અધિકારી 'મેયર' ને નામે ઓળખાતો હતો અને તેના બીજા સહાયકારી, નવ જણા 'એડવોકેટ' કહેવાતા હતા. કલકત્તાના કાંઈ પણ બંગાળીઓ વચ્ચે કાંઈ દીવાની મુકદ્દમો ઉભા થતા ત્યારે તેનો નિકાલ સાધારણ અદાલતમાં થતો હતો. પરંતુ બન્ને પક્ષની જો સંમતિ થતી તો મેયરકોર્ટમાં પણ તેની તપાસ કરવાને કાંઈ અડચણ નહોતી.

મેયરકોર્ટમાં જો કામનો નિકાલ થતો નહિ તો ગવર્નર અને કૌન્સિલની હજુરમાં અપીલ કરવામાં આવતી હતી. તે વખતે કલકત્તામાં ગવર્નર અને કૌન્સિલ સર્વ કરતાં મોટામાં મોટી અદાલત ગણાતી હતી. કારણ કે તે વખતે કલકત્તા હાઇકોર્ટ ન હતી. ગવર્નર અને કૌન્સિલ જ મેયરકોર્ટની તથા બીજી કોર્ટની અપીલ સાંભળતી હતી. તેઓ જ મેયરકોર્ટમાં અને બીજી કોર્ટમાં વડા ન્યાયાધીશની નિમણૂક કરતી હતી.

તે વખતે જો કોઈ ગવર્નર અને કૌન્સિલની વિરુદ્ધમાં મુકરદમો ઉઠાવે તો તેની ફરિયાદ મેયરકોર્ટના જજ સાંભળતો હતો અને તેનું જજમેંટ પણ તે જ આપતો હતો. પરંતુ તે વખતે સધળા કોર્ટો, ગવર્નર જનરલ અને કૌન્સિલના મેમ્બરો એકમતથી જ બહુધા કામ કરતા હતા.

તે ઉપરાંત ફોજદારી મુકરદમાઓ ચલાવવા માટે બીજી બે કોર્ટો હતી. ક્વાર્ટર સેશન્સમાં ગવર્નર જનરલ અને કૌન્સિલના મેમ્બરો બેસીને ચૂકાદો આપતા હતા અને જમીનદારોના મુકરદમાઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથ નીચેના કોર્ટ એક અમલદાર તપાસતો હતો. તે ઉપરાંત જમીનદારોને હમણાંના બીજા નંબરના ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટની પેઠે નાના નાના મુકદમાઓ તપાસવાની સત્તા પણ આપવામાં આવી હતી.

પરંતુ આ સર્વે અદાલતોમાં ગવર્નર જનરલ અને કૌન્સિલના મેમ્બરો બ્યાપક જેવા હતા. તેઓનું ટકું સર્વમાં ચાલતું હતું અને તેઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે પુષ્કળ ધન એકઠું કરીને સ્વદેશમાં ચાલ્યું જવું.

સો વર્ષની અગાઉ કલકત્તામાં હાલના કરતાં ઘણી જ થોડી વસ્તી હતી. હાલમાં જે વસ્તી છે તેનો સત્તાંશ પણ તે વખતે ન હતો. ફોજદાર, માજિસ્ટ્રેટ, જજ વગેરે અધિકારીઓને પગાર ઉપરાંત વધારે આવક થતી નહતી. જેઓ સરકારી અધિકારી હતા, તેઓ પણ થોડા ધણા કોર્ટ ને કોર્ટ વ્યાપારમાં લપટા-યલા જ રહેતા હતા, જેઓને ઉપલી કોર્ટમાં મુકરદમો ચલાવવો હોય અથવા તે, કોર્ટને પ્રતિવાદી થઇને પોતાનો મુકરદમો ખરો કરાવવાની ઇચ્છા હોય તેને તે વખતે ઘણી સારી સગવડો હતી. હમણાં સેંકડો રૂપિયાના સ્ટાંપનો ખર્ચ કરતાં અને સેંકડો રૂપિયા વકીલને આપતા છતાં પણ લોકો પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકતા નથી, તેમ તે વખતે નહતું. તે વખતે જો દશ રૂપિયા વધારે ખર્ચ કરવામાં આવતા તો તે ફોગટ જતા નહોં.

તે વખતે કલકત્તામાં ખિદિરપૂર અને કાલીઘાટના મંદિરથી અરધા કાચ ઉપર ઉત્તર પશ્ચિમ તરફ અને ગંગાની પૂર્વ બાજુના પ્રદેશમાં લોકોની મોટી વસ્તી

હતી. હમણાં જે ખિદિરપૂરને નામે ઓળખાય છે, તેને કર્નેલ કિંગ સાહેબના નામ ઉપરથી તે વખતે કિચડાપૂર કહેતા હતા. ખિદિરપૂરથી જરા દૂર, ઉત્તર પશ્ચિમ દિશા તરફ એક ઈંટનો પૂલ હતો. તેને લોકો સરમેન સાહેબનો પુલ કહેતા હતા. સરમેન સાહેબના પૂલની દક્ષિણ દિશા તરફ તેની એક વાડી તથા ઘર હતું, પરંતુ આ વાર્તામાં લખેલી હકીકત પહેલાં જ સરમેન સાહેબ મરી ગયો હતો. સરમેન સાહેબની વાડીના દક્ષિણ ભાગ તરફ ઈંગ્રેજ લોકોના ગોવિંદપુરાની ઉત્તર સીમા આવેલી હતી. ખિદિરપૂરથી એક ગાઉ દૂર દક્ષિણ દિશા તરફ માણેકચાંદની વાડી હતી. સીરાઝ કલકત્તામાં આવ્યો તે વખતે માણેકચાંદ એ ઠેકાણે રહેતો હતો. શહેરના દક્ષિણ સીમાડા ઉપર ગાર્ડન રીચ હતો, તે ઠેકાણે પણ તે વખતે હજારો લોકો રહેતાં હતાં.

હેસ્ટીંગ સાહેબ ગવર્નર જનરલની જગ્યા ઉપર આવ્યા પહેલાં અલીપુરમાં ગવર્નરને રહેવા માટે એક બંગલો બાંધવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ આ વાર્તામાં જણાવેલી ઘટના વખતે કલકત્તાનો ગવર્નર બેરલસ્ટ સાહેબ ધણું કરીને લાલદીઘીની પાસે આવેલા કૌન્સીલ હોલની નજદીક એક બંગલામાં રહેતો હતો. તે કાંઈ કાંઈ વાર પાસે આવેલા બગીચાઓથી ભરપૂર પુરાણા બંગલામાં પણ ચાર પાંચ દિવસ રહેતો હતો. પરંતુ હેસ્ટીંગસના આવ્યા પછી પ્રથમના બંગલામાંથી થોડે દૂર, દક્ષિણ દિશામાં એક નવો બંગલો બંધાવવામાં આવ્યો હતો, જે હમણાં પણ ગયા સમયના વૃત્તાંતોના અને મનુષ્યોના સ્મરણસ્થાન તરિકે ઉભો છે.

કલકત્તાની ઉત્તર દિશામાં લાલબજાર નામનો એક પુરાતની ભાગ છે. લાલબજારનું નામ ઇ. સ. ૧૭૪૬ની સાલમાં હોલોવેલ સાહેબે લખેલા કાંઈ કાંઈ કાગળોમાં જોવામાં આવે છે. આ વાર્તામાં જણાવેલી ખીનાને વખતે લાલબજારમાં પણ બંગાળીઓની ઘણી દુકાનો હતી.

મુસલમાની રાજ્ય વખતે હુગલીનો ફોજદાર કાંઈ કાંઈ વાર ફોજદારી કચેરીમાં આવીને બેસતો હતો. આ ફોજદારી કચેરીના પશ્ચિમ વિભાગ તરફ પોર્ટુગીઝ, આરમીનીઅન અને ગ્રીક વેપારીઓ રહેતા હતા.

લાલબજારના પશ્ચિમ ભાગ તરફ લાલદીઘી નામનું તળાવ છે. ઈંગ્રેજ આ જગ્યાને 'ટાંક સ્ટોયર' કહે છે. આ વાર્તામાં આવેલી ઘટનાને સમયે ટાંક સ્ટોયરની વચ્ચેના મેદાનમાં એક વિશાળ ઘર હતું. તેમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉપદેશક મહાત્મા કિરનાંડર રહેતો હતો. તેની જન્મભૂમિ યૂરોપમાં આવેલા સૌકન પરગણામાં હતી. અને ઈંગ્લંડની ખ્રીસ્તીધર્મપ્રચારક સભાએ તેને પ્રથમ મદ્રાસમાં ધર્મોપદેશ કરવા માટે મોકલ્યો હતો. અને ઇ. સ. ૧૭૫૮ ની સાલમાં તેની મદ્રાસથી કલકત્તે બદલી

કરવામાં આવી હતી. સારથી હમણાં સુધી તે કલકત્તામાં જ રહેતો હતો. તે બુદ્ધિશાળી અને વિદ્વાન્ હતો. પ્રખ્યાત જર્મન અધ્યાપક ક્રેકની પાસે તેણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અને દર્શનશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. કલકત્તામાં ગવર્નર જનરલ અને બીજા અધિકારીઓ તેનું બહુ જ માન બળવતા હતા. આ મહાત્મા ઉપદેશકની રહેણી કરણી ઉપરથી કેટલાએક દેશીઓ પણ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટવ્યા હતા. આ મહાત્માએ પોતાની બુદ્ધિના બળથી અનેક રોમન કેથલીકોને અને ફાધર વેન્ટો નામના એક પ્રખ્યાત રોમન કેથલીક પાદરીને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની દિક્ષા આપવામાં ફતેહ મેળવી હતી.

ઇ. સ. ૧૭૬૧ ની સાલમાં તે ધર્મોપદેશકની સ્ત્રી મરણ પામી હતી. કલકત્તામાં ઇંગ્લેન્ડ સ્ત્રીઓમાં તેના જેવી દયાળુ એક પણ સ્ત્રી નહતી. તે વખતે કલકત્તાના ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ જેવા ધનના લાલચુ અને ધૂર્ત હતા, તેવા જ સ્ત્રીલેપટ પણ હતા. તે વખતે યુરોપમાંથી ઇંગ્લેન્ડની સ્ત્રીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવવાની હિંમત કરતી નહોતી અને આવતી તે ઘણી જ જૂજ આવતી હતી. તેથી તે વખતે કલકત્તામાં બપોરે કોઈ ઇંગ્લેન્ડની સ્ત્રી વિધવા થતી કે પાંચ છ ઇંગ્લેન્ડ તેની સાથે પરણવાને તૈયાર થઈ જતા હતા.

પાદરી કિરનાંડરે પોતાની સ્ત્રી મરણ પામવાથી એક અંગ્રેજ વેપારીની વિધવા સ્ત્રી મીસીસ ઉલી નામની સ્ત્રી સાથે ફરીથી લગ્ન કર્યા હતાં. મીસીસ ઉલી ઉમરમાં લગભગ પચાસ વર્ષની હતી, અને તેના માથા ઉપર સમજાવાને પણ એક વાળ રહ્યો નહોતો, તો પણ તે યુરોપીયન સ્ત્રીઓમાં ઘણી જ ખૂબસૂરત ગણાતી હતી. મીસીસ ઉલીને ઘણી એક મોટો વેપારી હતો અને પોતાની પાછળ પાંચ લાખ રૂપિયા રોકડ અને તે ઉપરાંત બીજી પણ બહોળી મીલકત મુકી ગયો હતો. તે સર્વ તેની સ્ત્રીના હસ્તકમાં હતી. મીસીસ ઉલી વિધવા થઈ તે વખતે ઘણા ઇંગ્લેન્ડ તેની સાથે પરણવા માટે ઉમેદવાર થયા હતા, પણ મિ. કિરનાંડરના લાગ્યમાં જ તેની સાથે પરણવાનું સરજીત હતું, તેથી મીસીસ ઉલીએ વિદ્વાન પાદરીને જ પસંદ કર્યા. કિરનાંડરને પણ ધર્મપ્રચારના કામમાં પૈસાની બહુ જ જરૂર હતી, અને જે પૈસાની મદદ ઈસ્ટિન્ડીયી મળતી હતી, તેમાંથી સમજીને ખર્ચ નીકળતો ન હતો, તેથી આ વિવાહદ્વારા તેને ધાર્મિક કામમાં સારી સહાય મળી. તે પાદરીએ કલકત્તાના આરમીયન અને બંગાળીઓને ઇંગ્લેન્ડ બહુવચા માટે સ્ટાંક સોંપરની પાસે એક સ્કુલ સ્થાપન કરી હતી. પરંતુ તેમાં બે ત્રણ બંગાળીઓ વિના બીજા કોઈ પણ બહુવચા આવતા નહિ, બંગાળી સોફા સેવાવૃત્તિ માટે સર્ગવધા છે, અને તેઓ ચાકરી કરવા માટે જ બહુ કરીને વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. તે વખતે ફારસી ભાષા શીખવાથી રાજદરબારમાં ટુરત નોકરી મળતી હતી, તેથી બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ આ સ્કુલનો ધણો જ ઘોડો લાભ લેતા હતા. પરંતુ પોર્ટુગીઝ, ગ્રીક અને આરમીનીયન છોક-

રાઓની મોટી સંખ્યા તે શાળામાં દૃષ્ટિએ પડતી હતી. પાદરી સાહેબે આ સ્કુલ સ્થાપન કરીને ખ્રીસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું એક સહેલું સાધન ઉભું કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૭૬૩ ની સાલમાં કિરનાંડરે, પોર્ટુગીઝ અને આરમીઅન ઉપરાંત પંદરેક બંગાળીઓને પણ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાવ્યા હતા. તોપણ ઇંગ્લેન્ડેનો અનુચિત વ્યવહાર, દુરાચાર તથા લોક હિંમેશાં ખ્રીસ્તીધર્મના ફેલાવવામાં વિઘ્નકારક યર્ષ પડતાં હતાં, ઇ. સ. ૧૭૬૩ ની સાલમાં કિરનાંડરે આર્મેલા ધર્મ પ્રચારના કામમાં મોટું વિઘ્ન આવી પશું હતું.

પંદરેક બંગાળીઓ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાયા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે—ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળનારા ઇંગ્લેન્ડે ખરેખર ખ્રીસ્તની પેઠે શુદ્ધચરિત્રવાળા અને ઉદારચિત્રના હશે. પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૬૨ ની સાલમાં કલકત્તાની ક્રૉન્સીલના મેમ્બરોએ વેપારની ચીજોનાં ઉપર લેવામાં આવતા કરોના સંબંધમાં દેશીઓ માટે જે જે આકરા/ઠરાવો કર્યા, અને મીરકાસમને હાથેજ અન્યાય કરાવવા માટે પ્રાર્થના સાથે તેના ઉપર જે જે ફરજો પાડી, તે જોઈને દેશી ખ્રીસ્તીઓના મનમાં બહુ જ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. મીર કાસમની સાથે ઇંગ્લેન્ડે દેશીઓ પાસેથી વધારે કર લેવાના સંબંધમાં તકરાર ઉભી કરી, તે જ વખતે પંદરમાંથી અગીઆર ખ્રીસ્તીઓએ ઇંગ્લેન્ડેનો સંબંધ છોડી દેવાનો પોતાના મનમાં કરાવ કર્યો. ક્રૉન્સીસ રામચરણ, જોન્સન રામકૃષ્ણ, જોનાથન ગંગાગોવિંદ, લુધ્ધાર જનાર્દન તથા બીજા સાત જણા કિરનાંડરની પાસે જઈને બોલ્યા, “સાહેબ! તમે અમારું નામ તમારી ટીપમાંથી કાઢી નાંખજો, કારણ કે અમને તમારા દેવળમાં પ્રાર્થના કરવાની ઇચ્છા નથી, અમે નવીન દેવળ બાંધીને તેમાં ઇશ્વર પ્રાર્થના કરશું.”

કિરનાંડરે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું. “તમે કરવાનું કારણ શું?”

તે વખતે ક્રૉન્સીસ રામચરણ સૌની આગળ ઉભો હતો, તેણે બે હાથ જોડીને વિવેકથી કહ્યું, “પાદરી સાહેબ! આપ માત્ર અમને જ ઉપદેશ કરો છો કે તમારે ખાવા પીવાની અને આદવા પહેરવાની ચિંતા કરવી નહીં. ખ્રીસ્ત ભગવાન તમને સર્વ પુરું પાડશે. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડે તો આજથી પચાસ વર્ષ પછીની પણ ખાવા પીવાની ચિંતા કરે છે, અને તેને માટે આજથી બંદોબસ્ત કરવા તૈયાર થયા છે. અમારે તમારો આવો ખ્રીસ્તી ધર્મ જોઈએ નહિ. અમે તો બાબજલમાં જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે વર્તશું, અને સ્વતંત્ર દેવળમાં પ્રાર્થના કરશું.”

કિરનાંડરે કહ્યું, “તમે શું કહેવા માગો છો તે હું સમજી શકતો નથી.”

ક્રૉન્સીસ રામચરણ—“આઝા! હું તમને ધીરથી સમજાવું.” એમ કહીને તેણે ઇંગ્લેન્ડમાં કહેવા માંજું કે, “આપ અમને ઉપદેશ કરો છો કે તમારે કાલના યોગ્ય

કરવામાં આવી હતી. સારથી હમણાં સૂધી તે કલકત્તામાં જ રહેતો હતો. તે બુદ્ધિશાળી અને વિદ્વાન હતો. પ્રખ્યાત જર્મન અધ્યાપક ફ્રેંકની પાસે તેણે વિદ્યાભ્યાસ અને દર્શનશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. કલકત્તામાં ગવર્નર જનરલ અને બીજા અધિકારીઓ તેનું બહુ જ માન જાળવતા હતા. આ મહાત્મા ઉપદેશકની રહેણી કરણી ઉપરથી કેટલાએક દેશીઓ પણ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટસ્યા હતા. આ મહાત્માએ પોતાની બુદ્ધિના બળથી અનેક રોમન કેથલીકોને અને ક્રાઇસ્ટ વેન્ડો નામના એક પ્રખ્યાત રોમન કેથલીક પાદરીને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની દિક્ષા આપવામાં ફોતેહ મેળવી હતી.

ઈ. સ. ૧૭૬૧ ની સાલમાં તે ધર્મોપદેશકની સ્ત્રી મરણ પામી હતી. કલકત્તામાં ઇંગ્લેન્ડ સ્ત્રીઓમાં તેના જેવી દયાળુ એક પણ સ્ત્રી નહતી. તે વખતે કલકત્તાના ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ જેવા ધનના લાલચ અને ધૂર્ત હતા, તેવા જ સ્ત્રીલેપટ પણ હતા. તે વખતે યુરોપમાંથી ઇંગ્લેન્ડની સ્ત્રીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવવાની હિંમત કરતી નહીં અને આવતી તે ધણી જ જૂજ આવતી હતી. તેથી તે વખતે કલકત્તામાં જ્યારે કોઈ ઇંગ્લેન્ડની સ્ત્રી વિધવા થતી કે પાંચ છ ઇંગ્લેન્ડ તેની સાથે પરણવાને તૈયાર થઈ જતા હતા.

પાદરી કિરનાંડરે પોતાની સ્ત્રી મરણ પામવાથી એક અંગ્રેજ વેપારીની વિધવા સ્ત્રી મીસીસ ઉલી નામની સ્ત્રી સાથે ફરીથી લગ્ન કર્યા હતાં. મીસીસ ઉલી ઉમરમાં લગભગ પચાસ વર્ષની હતી, અને તેના માથા ઉપર સમજાવાને પણ એક વાળ રહ્યો નહતો, તો પણ તે યુરોપીઅન સ્ત્રીઓમાં ધણી જ ખૂબસૂરત ગણાતી હતી. મીસીસ ઉલીનો ધણી એક મોટો વેપારી હતો અને પોતાની પાછળ પાંચ લાખ રૂપિયા શેકડ અને તે ઉપરાંત બીજી પણ બહોળી મીલકત મુકી ગયો હતો. તે સર્વ તેની સ્ત્રીના હસ્તકમાં હતી, મીસીસ ઉલી વિધવા થઈ તે વખતે ધણી ઇંગ્લેન્ડ તેની સાથે પરણવા માટે ઉમેદવાર થયા હતા, પણ મિ. કિરનાંડરના ભાગ્યમાં જ તેની સાથે પરણવાનું સરજત હતું, તેથી મીસીસ ઉલીએ વિદ્વાન પાદરીને જ પસંદ કર્યા. કિરનાંડરને પણ ધર્મપ્રચારના કામમાં પૈસાની બહુ જ જરૂર હતી, અને જે પૈસાની મદદ ઇંગ્લેન્ડથી મળતી હતી, તેમાંથી સંધળો ખર્ચ નીકળતો ન હતો, તેથી આ વિવાહદ્વારા તેને ધાર્મિક કામમાં સારી સહાય મળી. તે પાદરીએ કલકત્તાના આરમીઅન અને બંગાળીઓને ઇંગ્લેન્ડ લખાવવા માટે સ્ટોક રોકાયરની પાસે એક સુધા સ્થાપના કરી હતી. મહંત તેમાં જે સ્થળ બંધાવ્યાં. ગ્રિના બીજા કોઈ પણ મથક આપતા નહિ, બંગાળી સોફા સેવાગ્રતિ માટે સર્ગવધા છે, અને તેઓ ચાકરી કરવા માટે જ ધણું કરીને વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. તે વખતે ફારસી ભાષા શીખવાથી રાજદરબારમાં ટુરત નોકરી મળતી હતી, તેથી બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ આ રકુમનો ધણો જ થોડો લાભ લેતા હતા. પરંતુ પોર્ટુગીઝ, ગ્રીક અને આરમીનીઅન ઊંચ-

રાઓની મોટી સંખ્યા તે શાળામાં દિલ્લિએ પડતી હતી. પાદરી સાહેબે આ સ્કુલ સ્થાપન કરીને ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રચાર કરવાનું એક સહેલું સાધન ઉભું કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૭૬૪ ની સાલમાં કિરનાંડરે, પોર્ટુગીઝ અને આરમીઅન ઉપરાંત પંદરેક બંગાળીઓને પણ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાવ્યા હતા. તેપણુ ઇંગ્લેન્ડનો અનુચિત વ્યવહાર, દુરાચાર તથા લેભ હમેશાં ખ્રીસ્તીધર્મના ફેલાવવામાં વિશ્વકારક યર્ધ પડતાં હતાં, ઇ. સ. ૧૭૬૪ ની સાલમાં કિરનાંડરે આરંભેલા ધર્મ પ્રચારના કામમાં મોટું વિશ્વ આવી પહું હતું.

પંદરેક બંગાળીઓ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાયા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે- ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળનારા ઇંગ્લેન્ડે ખરેખર ખ્રીસ્તની પેઠે શુદ્ધચરિત્રવાળા અને ઉદાર-ચિત્રના હશે. પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૬૨ ની સાલમાં કલકત્તાની કૉન્સીલના મેમ્બરોએ વેપારની ચીજોનાં ઉપર લેવામાં આવતા કરોના સંબંધમાં દેશીઓ માટે જે જે આકરા/ઠરાવો કર્યા, અને મીરકાસમને હાથેજ અન્યાય કરાવવા માટે પ્રાર્થના સાથે તેના ઉપર જે જે ફરજો પાડી, તે જોઈને દેશી ખ્રીસ્તીઓના મનમાં બહુ જ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. મીર કાસમની સાથે ઇંગ્લેન્ડે દેશીઓ પાસેથી વધારે કર લેવાના સંબંધમાં તકરાર ઉભી કરી, તે જ વખતે પંદરમાંથી અગીઆર ખ્રીસ્તીઓએ ઇંગ્લેન્ડનો સંબંધ છોડી દેવાનો પોતાના મનમાં ઠરાવ કર્યો. ક્રાન્સીસ રામચરણ, જોન્સન રામકૃષ્ણ, જોનાથન ગંગાગોવિંદ, લુઇસાર જનાર્દન તથા બીજા સાત જણા કિરનાંડરની પાસે જઈને બોલ્યા, “સાહેબ! તમે અમારું નામ તમારી ટીપમાંથી કાઢી નાંખજો, કારણ કે અમને તમારા દેવળમાં પ્રાર્થના કરવાની ઇચ્છા નથી, અમે નવીન દેવળ બાંધીને તેમાં ધર્મ પ્રાર્થના કરશું.”

કિરનાંડરે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું. “તેમ કરવાનું કારણ શું?”

તે વખતે ક્રાન્સીસ રામચરણ સૌની આગળ ઉભો હતો, તેણે બે હાથ જોડીને વિવેકથી કહ્યું, “પાદરી સાહેબ! આપ માત્ર અમને જ ઉપદેશ કરો છો કે તમારે ખાવા પીવાની અને શ્રાદ્ધવા પહેરવાની ચિંતા કરવી નહીં. ખ્રીસ્ત જગવાન તમને સર્વ ધુરં પાડશે. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડે તો આજથી પચાસ વર્ષ પછીની પણ ખાવા પીવાની ચિંતા કરે છે, અને તેને માટે આજથી બંદોબસ્ત કરવા તૈયાર થયા છે. અમારે તમારો આવો ખ્રીસ્તી ધર્મ જોઈએ નહિ. અમે તો બાપબલમાં જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે વર્તશું, અને સ્વતંત્ર દેવળમાં પ્રાર્થના કરશું.”

કિરનાંડરે કહ્યું, “તમે શું કહેવા માગો છો તે હું સમજી શકતો નથી.”

ક્રાન્સીસ રામચરણ-“આઝા! હું તમને ધીરેથી સમજાવું.” એમ કહીને તેણે ઇંગ્લેન્ડમાં કહેવા માંજું કે, “આપ અમને ઉપદેશ કરો છો કે તમારે કાલના ખોરાકની

અને રસ્તામાં જે સામું મળે તેને પૂછવા લાગી કે ક્યારાપીટ સાહેબનું ઘર કયાં છે? પરંતુ ત્યાં કોઈ ક્યારાપીટને ઓળખતું ન હતું કે જે તેનું ઘર બતાવે. છેવટે એક બંગાળીને ક્યારાપીટનું ઘર પૂછતાં તેણે કહ્યું કે “ક્યારાપીટ સાહેબ નહિ પણ અહીં કિરનાંડર નામનો એક ઘાઈ રહે છે.”

તે બંગાળીએ આ ત્રણ કન્યાઓને ભેટ ધાર્યું કે આનો બાપ, ભાઈ અથવા તો કોઈ સંબંધી ખ્રીસ્તી થઈ ગયો હશે તેની શોધ કરવાને આ બીયારી અહીં આવી હશે, તેથી તેણે તે ત્રણે કન્યાને કિરનાંડરના બંગલાનો રસ્તો બતાવ્યો, એટલે તે નિરાધાર બાળકોએ બતાવેલે રસ્તે ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલવા માંડી, અને લાલ-દીધીની પડોશમાં કિરનાંડરના બંગલા પાસે આવી પહોંચી. આ વખતે સાહેબ ઘરમાં નહોતો, પણ નિશાળમાં લાણાવવા માટે ગયો હતો. આ ત્રણે કન્યાઓ જેવી બંગલાના કંપાઉડમાં દાખલ થઈ કે તેઓએ એક આધિ ઉમરની મઝને કાચ ઉપર બેઠેલી દીડી. આ આધિ મેમ સાહેબને એક ઘરડો નોકર ઉભોઉભો પંખો કરતો હતો.

તે ત્રણ કન્યાને પોતાના કંપાઉડમાં દાખલ થતી બેઠને મેમ સાહેબ બહુજ રાજી થયાં, અને પોતાને જે નોકર પંખો કરતો હતો તેને કહ્યું, “આ ટોમ્સ ધન-રયામ, પૂછ તો, આ છોકરીઓ કોણ છે? અને અહીં શા માટે આવી છે?”

મેમ બંગાળી ભાષા બોલતી ન હતી, તે વખતે ઈંગ્રેજો બંગાળીઓની સાથે વાતચીત કરતા ત્યારે પોર્ટુગીઝ, ફારસી અને હિંદુસ્તાની એમ ત્રણ ભાષાથી મિશ્ર એક નવીન ભાષામાં જ વાત કરતા હતા. ટોમ્સ ધનરયામ પણ હિંદુસ્તાની હતો અને અરધી હિંદી અને અરધી બંગાળી ભાષામાં વાતચીત કરી શકતો હતો; તેથી તે સાવિત્રીની વાત બરાબર સમજી શકે તેમ ન હતું. ટોમ્સ ધનરયામે અરધી હિંદી અને અરધી બંગાળી ભાષામાં સાવિત્રીને પૂછ્યું, “હું ધારું છું કે તમે ખ્રીસ્તી ધર્મ ગ્રહણ કરવા માટે આવ્યાં હશો?”

સાવિત્રી:-“હા. મારો પતિ અને ભાઈ કેદમાં પડ્યા છે તેને છોડાવવા માટે હું અહીં આવી છું.”

ટોમ્સ ધનરયામે મેમ સાહેબને સમજાવ્યું કે, “આનો ધણી નથી તે કેદમાં પડીને મરી ગયો છે. તેથી તે હવે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં આવવાની ઇચ્છા રાખે છે.”

મેમ સાહેબે ઉત્તર આપ્યો, “બહુ સારું. મોટા સાહેબ હમણાં ઘરમાં નથી. તે આવે એટલે તેની જે ઇચ્છા હશે તે પૂર્ણ કરશે.” આ વખતે ફીલીપ ગંગારામ ઘરની અંદર બેઠો બેઠો મેમ સાહેબનાં છુટ સાફ કરતો હતો, તે જીએનો સાફ સાંભળીને તરત બહાર આવ્યો, એટલે ટોમ્સ ધનરયામે ફીલીપ ગંગારામને કહ્યું. “આ બાપનો ખ્રીસ્તી થવાની ઇચ્છાથી અહીં આવી છે.” તે સાંભળીને ફીલીપ

ગંગારામ તેઓનું ઠામ ઠેકાણું પૂછવા લાગ્યો. ફીલીપ ગંગારામ બંગાળી હતો, તેથી તે સાવિત્રીની વાત સારી રીતે સમજ્યો, તેમ જ સાવિત્રીને તેની વાત સમજવામાં જરા પણ અડચણ આવી નહિ. સાવિત્રીને ફીલીપ ગંગારામની સાથે ઘણો વખત વાત કરતાં જોઈને ટોમ્સના મનમાં વહેમ આવ્યો કે ગંગારામ મારી આડો પડીને મોટી છોકરીને જરૂર પરણી જશે.

થોડી વાર પછી મેમસાહેબ સાયંકાળનો પોશાક પહેરવા માટે અંદરના ઝોરડામાં ગયાં એટલે ગંગારામે વધારે સભ્યતાથી સાવિત્રીને કહ્યું, “બેન, તમે ભૂખ્યાં લાગો છો, માટે સામેના ઝાડની નીચે દાળ ભાત રાંધીને જમો.” એમ કહીને બજારમાંથી તરત તેને સીધું લાવી આપ્યું.

ટોમ્સ ધનશ્યામે મેમસાહેબને ત્રણ ચાર કલાક સુધી પંખો ક્યો હતો, તેથી તે થાકી ગયો હતો માટે મેમસાહેબ જેવાં અંદર ગયાં કે તે પણ તરત જ પોતાની ઝોરડીમાં આવ્યો અને ચલમ ભરીને જોરથી તમાકુ પીતાં પીતાં વીચાર કરવા લાગ્યો, “વિવાહનો જોગ તો ઠીક હાથ લાગ્યો છે. સાવિત્રીનો ધણી મરી ગયો છે, તેથી તે ખ્રીસ્તી થવાને આવી છે. પરંતુ તેમાં એક રિફ છે, ફીલીપ ગંગારામ બેડો ચાલાક છે. કદાચ તે વચ્ચેથી સાવિત્રીને પરણી જાય ખરા.”

આવા વિચારમાં ને વિચારમાં ટોમ્સ ધનશ્યામના મનમાં ગંગારામ તરફ એકદમ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ આ બાબતમાં બીજો કોઈપણ ઉપાય નહતો કે જેથી ટોમ્સ પોતાનું કાર્ય સાધી લે. છેવટે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, જો મોટી કન્યા હાથમાંથી જાય તો પછી નાની તો નાની, શું કરવું? પરંતુ આ બાબતમાં મેમસાહેબને અરજ તો કરવી, કે જેથી આવેલી બાજુ હાથમાંથી જાય નહિ.

ધનશ્યામ ચલમ પીતાં પીતાં પરણવાના વિચારમાં કુબી ગયો હતો, તે ફરીને બીજા વિચારમાં ઉતરી પડ્યો; અને વિચાર કરતો બોલ્યો કે, “વિવાહ તો થશે, પણ અહીંયાં ઝાઝા ઝોરડાઓ નથી. ધરના મધ્ય ભાગમાં મેમસાહેબ અને બેડા સાહેબ સુવે છે, માટે વિવાહ થયા પછી કયો ઠેકાણો રહેવું? અને ક્યા ધરમાં સૂવું તેનો ખુલાસો પણ મેમસાહેબ પાસેથી આજે જ કરી લેવો વાજબી છે.”

ફીલીપ ગંગારામે સાવિત્રીને રસોઈનો સમાન લાવી આપ્યો. એટલે સાવિત્રી સામેના ઝાડ નીચે રસોઈ કરવા માટે આવી ગઈ. તે પછી ફીલીપ ગંગારામ, ટોમ્સ ધનશ્યામની પાસે આવીને બેઠો, અને તમાકુ ખાતો ખાતો બોલ્યો, “ભાઈ ટોમ્સ ! આટલે દહાડે પણ ધધિરે આપણી તરફ જોઈું ખરું. આ બેરીઓ અહીં પોતાના સગાઓની શોધ કરવા આવી છે, તેઓ તો ક્યારનાએ મરી ગયા હશે. તેઓના

મરી ગયાના સમાચાર મળશે કે આ બેરીઓ તરત ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારશે. ખ્રીસ્તી ધર્મ અવલંબન કર્યા વિના તેને છૂટકો પણ નથી, કારણ કે તેઓને ખાવાનું કાણુ આપે? રોટલો આ ધર્મ વિના બીજો મળે તેમ નથી.”

ધનશ્યામ તરત બોલી ઉઠ્યો, “તું જુલું બોલે છે. મોટી છોકરીના વર મરી ગયો છે અને નાની બે કન્યાઓ હજી સૂધી કુંવારી છે.”

ગંગારામ:—“મોટી છોકરીના વર હજી જીવતો છે. હું કહું તે માન.”

ધનશ્યામ:—“હું તારા બોલવા ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી. મને મોટી છોકરીએ પોતે કહ્યું છે કે તેનો ધણી જલમાં પડીને મરી ગયો છે. તે બોલું કે?”

ગંગારામ:—“ભાઈ, તું તો હિંદુસ્તાની જૂત છે તેથી ઉલટું સમજ્યો છે. હશે.”

ધનશ્યામ:—“તું બહુ ચાલાક છે, પણ અહીં તારી ચાલાકી ચાલે તેમ નથી. મેમસાહેબ અને બડા સાહેબ જેની સાથે લગ્ન કરવાની મને સંમતિ આપશે તેની સાથે હું પરણીશ. પરંતુ હું ઉમરમાં તારા કરતાં મોટો છું, માટે મારો હક કાયદા પ્રમાણે તો મોટી કન્યાની ઉપર છે. સાહેબ પણ વિચાર તો કરશે ના?”

ગંગારામ:—“ઓ મૂર્ખા! તને વિશ્વાસ ન હોય તો તું જાતે જઈને પૂછ એટલે તને ખાત્રી થાય કે મોટી કન્યાનો વર જીવતો છે કે મરી ગયો છે. ફોગટ માયાફૂટ શા માટે કરે છે?”

ધનશ્યામ:—“તું જાતે બંગાળી છે તેથી ધણો જ લુચ્ચો છે. બંગાળી બડા હરામખોર હોય છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું. તે તેને શીખવ્યું છે કે તને કોઈ પૂછે તો કહેજે કે, મારો ધણી કેદમાં જીવતો છે. તેથી તે તેમ બોલશે.”

ગંગારામ:—“તું મહામૂર્ખ લાગે છે. તને મારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ જ આવતો નથી.”

ધનશ્યામ:—“ભાઈ, તારી એક પણ વાત હું ખરી માનતો નથી. તું મેમ સાહેબના ઘરનું બજાર લેવા માટે જાય છે તેમાંથી પણ રોજ ૭ આઠ આના તકડમ કરે છે, તે હું જાણું છું. તારો ચોરનો વિશ્વાસ કાણુ કરે!”

ગંગારામ:—“ત્યારે તું વળી ક્યાં સાહુકાર છે. રોજ રોજ કાંઈ ને કાંઈ ખોટાં સાચાં કરીને મેમસાહેબની આંખો આંજે છે, તે ક્યાં મારાથી અજાણ્યું છે?”

આ પ્રમાણે બન્ને નોકરોની વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલતો હતો એટલામાં બે ત્રણ વાગ્યાને સુમારે કિરનાંડર સાહેબ ઘેર આવ્યો. તેને જોઈને સાવિત્રીએ જાણ્યું કે—આ કયારાપીટ સાહેબ તો નહિ પણ કોઈ બીજો જ છે, તેથી તે તો ધણી બચતીત યર્ષ યર્ષ. પણ કિરનાંડર ધણો જ માયાળુ હતો, અને નિરાધાર લોકોના તરફ વિશેષ દયા ભાવ દેખાડતો હતો. તેણે સાવિત્રીના મોઝાયાથી સર્વ હકિકત

સાંભળીને તેને કહ્યું, “ ઠીક છે. તમારા જે સગા કેદમાં પડ્યા છે તેને છૂટા કરવા માટે ટ્રાઈ પશુ જાતનો ઉપાય છે કે નહિ તેની હું હમણાં જ તપાસ કરું છું.”

આમ કહીને પાદરી સાહેબ પોતાનું કામ આટોપી લઈને તુરત ગવર્નરના બંગલા તરફ ચાલ્યો. પરંતુ મનમાં કાંઈક વિચાર આવવાથી તેણે એવો ઠરાવ કર્યો કે કલકત્તાની ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ ધર્મોપદેશકની જગ્યા ઉપર નીમેલા રેવરંડ ટીટ-માર્શને સાથે લઈને ગવર્નરને બંગલે જવું વધારે ઠીક થઈ પડશે, તેથી ગવર્નરને બંગલે પરભાર્યો ન જતાં રેવરંડ ટીટમાર્શને બંગલે ગયો.

આ વખતે રેવરંડ ટીટમાર્શ પશુ પોતાના બેઠકખાનામાં બેઠો બેઠો ચીરટ પીતો હતો. કિરનાંડર ટીટમાર્શને શેકહેન્ડ કરીને તેની સામે એક ખુરશી ઉપર બેઠો અને કહ્યું કે, “ જે વણુકર અને એક મીઠાનો વેપારી હમણાં અહીંના કેદખાનામાં પડ્યા છે. સાંભળવા પ્રમાણે એઓના ઉપર બહુ જ બૂલમ ગુનારવામાં આવ્યો છે, માટે તમે ચાલો તો આપણે બન્ને ગવર્નરની પાસે જઈએ, અને તેને સર્વે હકિકત કહી તેઓને છોડી મુકવા માટે દિનંતી કરીએ.”

રેવરંડ ટીટમાર્શ કિરનાંડરની વાત સાંભળીને બોલ્યો, “મિસ્તર, તમે બંગાળીઓનું કહેવું સાંભળીને ટ્રાઈ પશુ દહાડો ગવર્નર સાહેબને મહેનતમાં ઉતારશો મા. બંગાળીઓ બહુ જ નીચ, લુચ્ચા, અસત્યવાદી અને કૃતધ્વી હોય છે. લોર્ડ કલાઈવે માત્ર બંગાળીઓની ખાતરજ મીઠાના વેપારમાં હમણાં આ નિયમ લડી કહાડ્યો છે, છતાં પશુ તેઓ હજી ધૂર્તતા કરતાં અટકતા નથી. એ નીચ પાપીઓને કેદખાનામાંથી છૂટા કરવા એ ન્યાયથી ઉઘડું છે. એ લોકોને જે દંડ કરવામાં આવે છે તે દંડના રૂપિયા મીઠાના વેપારના ખર્ચનામાં જમા કરવામાં આવે છે જે તે દંડ કરેલા રૂપિયા વસૂલ કરવામાં આવે નહિ તો ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની અને તેના સંબંધી કામદારોને મોઢું નુકસાન પોહોયે. માટે બીજી બાબતમાં દશ બાર ભલામણ કરજો પરંતુ મીઠાના વેપાર સંબંધે કાંઈને કંઈ પશુ દંડ થયો હોય, તે માફ કરાવવા માટે તો તમારે ગવનર સાહેબને બીજાકુલ અરજ કરવી જ નહીં.”

આગળ જણાવી ગયા છીએ કે મીઠાના વેપારમાં જે નફો થતો હતો, તેમાંથી રેવરંડ ટીટમાર્શને પશુ સારો હિસ્સો મળતો હતો. જે દંડના રૂપિયા છોડી દેવામાં આવે તો તેને પશુ મોઢું નુકસાન થાય. ટ્રાઈ પશુ માણસને સો રૂપિયાનો દંડ થતો તેમાંથી બે ચાર આનાનો હિસ્સો રેવરંડ ટીટમાર્શને અવશ્ય મળતો જ. આમ હોવાથી ટીટમાર્શ કેાઈનો પશુ દંડ માફ કરાવવા માટે કેમ ભલામણ કરી શકે ?

તે પછી કિરનાંડરે સાવિત્રીના ઘણી નવીનપાલ અને તેના ભાઈ કાલાચાંદના સંબંધમાં વાત કરવા માંડી. ટીટમાર્શને રેશમના વેપારમાંથી કાંઈ પશુ કમિશન

મળતું ન હોતું, તેથી તેણે નવીનપાલ કે કાલાચંદને કાંઈ પણ માળ દીધી નહિ. પણ તેઓના તરફ તિરસ્કાર બતાવીને કહ્યું, “કિરનાંડર ! મને તો લાગે છે કે તમારા જેવા મહાન પુરુષે એવી એવી છુદ્દ આખતોમાં હાથ નાંખવો એ વાજબી નથી. તે લોકો પોતેજ દંડના રૂપિયા ભરશે એટલે પોતાની મેળે છૂટી જશે. તેમાં વળી લલામણુ શાની ?”

કિરનાંડરે કહ્યું, “વણુકર લોકોના ઉપર જે ભયંકર બ્રૂહમ ગુન્યો છે તે શું આપ કશું કરતા નથી ? તેના સંબંધીઓ એક રૂપિયો પણ આપી શકે તેવા નથી.”

દીટમાર્શ:-“આ દેશના લોકો ધણા જ ભુઠા હોય છે. તેઓ પોતાના લુગડામાં રૂપિયા છુપાવી રાખે છે. જેઓ પોતાના સગાને છોડાવવા માટે અહીં આવ્યા છે, તેઓની પાસે રૂપિયા હોવાજ નેમજ.”

કિરનાંડર:-“તમે તેને ક્યાં કારણો ઉપરથી ભુઠા કહો છો ? તેઓ તો આગળથી જ એડવાન્સ રૂપિયા લેવાની ના પાડે છે. પરંતુ આપણા લોકો પરાણે તેઓને એડવાન્સ રૂપિયા આપે છે, અને જેઓ લેતા નથી તેઓને પરાણે લેવાની ફરજ પાડે છે.”

દીટમાર્શ:-“મૂર્ખ લોકોપર ઉપકાર કરવો હોય અને તેઓને સન્માર્ગ ઉપર લાવવા હોય ત્યારે તેઓની પાસે તેમ કરાવવાની ફરજ પણ પાડવામાં આવે છે. દેશી લોકો ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારવાની ઇચ્છા કરતા નથી, તો પણ તમે જેમ કુશળતાથી તેઓને પવિત્ર ખ્રીસ્તી ધર્મમાં લાવવા માટે અનેક ઉપાયો યોજો છો, તેમ અમે પણ તેઓનું હિત કરવા માટે તેઓને એડવાન્સ રૂપિયા લેવાની ફરજ પાડીએ છીએ.”

કિરનાંડર:-“તમે તો વિદ્યક્ષણુ યુક્તિ વાપરીને રેશમના કારખાનાનું દૈરામ્ય ઉરાડી દેવા પ્રયત્ન કરો છો. ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ આપવો અને એડવાન્સ રૂપિયા આપવા, એ બન્ને બાબતોને તમે સરખી ગણતા હશો, કેમ ?”

દીટમાર્શ:-“તેમાં વળી શો શક ? તમે અધ્યાત્મ માટે ધર્મનું શિક્ષણ આપો છો, અને અમે વણુકરોની ઉત્તિ માટે તેઓને એડવાન્સ રૂપિયા આપીએ છીએ.”

કિરનાંડર:-“પણ તેઓ તેમ કરવાથી પાપમાલ યષ્ટ જાય છે તેનું કેમ ?”

દીટમાર્શ:-“ભુઠા લોકોનો કાંઈ પણ દહાડો વિજ્ય યતોજ નથી. તેઓ કરાવ ગુજબ વર્તે તો તેઓને કાંઈપણ જાતનો લાય નથી.”

કિરનાંડર:-“પરંતુ ઈંગ્લેન્ડે તેઓને તેની મહેનતના પ્રમાણમાં કિંમત આપતા નથી તેનું કેમ ?”

દીટમાર્શ:-“આ દુનિઆમાં સૌ પોત પોતાના કલા તરફ નજર રાખે છે, ઈંગ્લેન્ડે પોતાનો લાભ છાડી દે કે ?”

કિરનાંડર:-“એક નજીવા લાભને માટે આટલો બધો જૂલમ! સારે તેઓ ચાર લોકોની નિંદા શા માટે કરે છે?”

ટીટમાર્શ:-“જો કંઈ પણ લાભ ન હોય તો પછી આવા ગરમ દેશમાં અંગ્રેજ વેપારીઓ શા માટે આવે?”

કિરનાંડર:-“ત્યારે શું દેશી લોકોના ઉપર જૂલમ ગુજારીને લાભ મેળવવો? આમ કરવું એ ધર્મ છે? અને આ વાત બાઇબલમાં કહી છે?”

ટીટમાર્શ:-“બાઇબલમાં તો લખ્યું છે કે, તમે જેવું તમારું પોતાનું ભલું આહો તેવું જ તમારા પડોસીઓનું ભલું ઇચ્છો.” પરંતુ શું તે પ્રમાણે સઘળા ચાલી શકે ખરા કે? આવા ગરમ દેશમાં પવિત્ર ખુદી રહેવી એ કામ થવું જ કઠણ છે.”

કિરનાંડર:-“તમે ધર્મોપદેશક થઈને આવી વાત કરો એ બહુ જ ખેદ ઉપ-જનવનાઈ ગણાય.”

ટીટમાર્શ:-“ઘણા લૉર્ડ બીશપોનો પણ એવો જ વિચાર છે.”

કિરનાંડર:-“ત્યારે આ ખ્રીસ્તી ધર્મનો ધનસંગ્રહ કરવાનું એક સાધન બને છે.”

ટીટમાર્શ:-“ધર્મ અને અર્થ બન્નેની જરૂર છે. એકલો ધર્મ નિરપયોગી ગણાય છે.”

કિરનાંડર:-“પરંતુ આમાં તો મને ધર્મનો લેશ પણ જોવામાં આવતો નથી. કેવળ ધન ફેવી રીતે મેળવવું તેનો જ વિચાર કરવામાં આવે છે.”

આ પ્રમાણે પરસ્પર વાતચીત ચાલતી હતી એટલામાં ટીટમાર્શના ભોજન ઘરમાં ટકારીનો અવાજ થયો એટલે બન્ને રોકરોડ કરીને છૂટા પડ્યા. કિરનાંડર ઘેર આવ્યો અને સાવિત્રીને કહ્યું કે, તારા જે સગા કેદમાં પડ્યા છે તેઓ દંડ આપ્યા વિના છૂટી શકશે નહિ. સાવિત્રી સાહેબની વાત સાંભળીને એકદમ ઉદાસીન થઈ ગઈ. આ વખતે રાત્રિ હોવાથી તે ત્રણે જણી નિરપાયે ત્યાં જ આપાની સાથે એક ચોરડામાં સુઈ રહી. અને બીજે દહાડે પ્રભાતમાં ક્યારાપીટ આરાટુનને ઘેર જવા માટે તૈયાર થઈ, કારણ કે હવે તેનો આધાર લીધા વિના છૂટકો નહતો. કેપટને અને ટોમ્સે સાવિત્રીને જવાની તૈયારી કરતી જોઈને કહ્યું, “કલકત્તા શહેર સાઈ નથી. કોઈક ઠેકાણે ભરાઈ જઈને દુઃખી થશો, અહીં ખુશીથી રહો અને સાહેબની પાસેથી ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારીને પ્રભુનું ભજન કરો. બીજી તરફથી મેમ સાહેબ પણ સાવિત્રીને અને તેની સાથેની કન્યાઓને ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારવા માટે બહુ બહુ આગ્રહ કરવા માંડી, પરંતુ સાવિત્રી એકની બે થઈ નહિ. હિંદુરમણીના પવિત્રહૃદય ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મ પોતાની સત્તા બેસાડી શક્યો નહિ. સાવિ-

ત્રીએ ઘાંટો પાડીને કહ્યું કે “અમને ગમે તેટલું દુઃખ પડશે તે અમે સહન કરશું, પરંતુ અમારા સંબંધીઓને કેદખાનામાંથી છોડાવશું. અમારા ધર્મમાં તે પતિને સર્વર્ગ આપનારો કહેતો છે જેની શોધમાં હું આટલે સુધી રખડતી રજાળતી આવી છું, અને હજી પણ તેને માટે અનંત કષ્ટો સહન કરીશ.”

આ પ્રમાણે મેમ સાહેબ અને સાવિત્રીનો સંવાદ ચાલતો હતો, એટલામાં કિરનાડર પણ સ્કુલમાંથી બહારીને આવી પહોંચ્યો, અને તેણે સાવિત્રીને જતી બોલતો કામળ શબ્દોમાં ઉપદેશ આપતાં કહ્યું, “એનું તું અહીં રહીને ભગવાન ચિસ્તનું ભજન કર, જેથી તારું કલ્યાણ થશે અને પાપ દૂર થશે. ભગવાન ધન્ય એ સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતાનો પ્રાણ આપ્યો છે.” વગેરે વગેરે વાતો કહીને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો પરંતુ સાવિત્રીએ તેના તરફ જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહીં. કિરનાડરે જાણ્યું કે આ બાઈ કાંઈ સમજે તેવી લાગતી નથી, પરંતુ તેની પાસે કંઈ પણ પૈસા નહિ હોય માટે તેને થોડા પૈસા આપું. આવો વિચાર કરીને સાવિત્રીને પુછ્યું, ‘બાઈ, તું શું ખાઈશ?’ સાવિત્રીએ ઉત્તર આપ્યો, ‘પરમેશ્વરને સર્વની ચિંતા છે.’ કાંઈને કાંઈ મેળવી આપશે.” આવો ઉપેક્ષા ભરેલો ઉત્તર આપ્યો પણ તેણે સાહેબની પાસે એક પણ પૈસાની યાચના કરી નહિ તેથી સાહેબને તેના ઉપર દયા ન આવતાં તેથી ઉલટી અસર થઈ, અને તેને ટીટમાર્શના બોલો આ વખતે યાદ આવ્યા. ટીટમાર્શે કિરનાડરને કહ્યું હતું કે વણકર લોકો જુકા હોય છે. અને તેઓ પોતાના કપડામાં પૈસા છૂપાવી રાખે છે. આ શબ્દો યાદ આવતાં પાદરી સાહેબે સાવિત્રીને પાંચ રૂપિયા ખેરાત તરીકે આપવા ધાર્યા હતા, તે ધારણા મુજબતવી રાખી.

સાવિત્રી ભયભીત થઈને પોતાના મનમાં અને મનમાં બોલવા લાગી, ‘આ તો વિલાયતી વૈજ્ઞવનો અખાડો જણાય છે. અહીં હું ક્યાંથી આવી ચડી? ઈશ્વરે વેરાળીના અખાડામાંથી મને માંડમાંડ મુક્ત કરી, આ વળી આ વિલાયતી વૈજ્ઞવનો અખાડામાં આવી ભરાઈ એ પણ મારાં નસીબ જ તો! વેરાળી સાધુઓ મને માથું મુકાવીને ભેખ ધારણ કરવાનો આગ્રહ કરતા હતા, ત્યારે આ વળી ખ્રીસ્તી ધર્મ અગીકાર કરવાનો આગ્રહ કરે છે. એ દયાળુ ઈશ્વર! આ પાપમાંથી મારો છુટકો કરો!’ આમ બોલીને બન્ને કન્યાઓની સાથે સાવિત્રી મુજતે પગે તે દંપતીમાંથી બહાર નીકળીને પરભારી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા લાગી. આ વખતે બપોર નમવા આવ્યા હતા. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં જે કાંઈ મળતું તેને સાવિત્રી પુછતી કે ક્યારાપીટનું ઘર ક્યાં છે? પરંતુ કાંઈ જવાબ આપતું નહિ. પોલીસ ચોકીની પશ્ચિમ દિશા તરફ એક નાના ઘરમાં ક્યારાપીટ તે વખતે રહેતો હતો, પરંતુ સાવિત્રી તેનું

ધર શોધતી શોધતી લાલદીધીની પાસે યધને દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલાં ખિદિરપુર તરફ ચાલી ગઇ. આ ત્રણે નિરાધાર કન્યાઓ પામે એક પણ પૈસો ન હતો. માત્ર શરીર ઉપર પહેરેલાં કાટાં તુટાં વસ્ત્રો જ હતાં. તે ત્રણે કન્યાઓ સરખેનના પૂત્રને ઓળંગીને દક્ષિણ દિશા તરફ આવવા માંડી અને આગળ જતાં દિશા પણ ભૂલી જઈને સીધે રસ્તે ચાલવા માંડી. આમ ચાલતાં ચાલતાં છેક સારંગકાળે અલીપુર પાસે આવી પહોંચી. આ વખતે આકાશ વાદળાથી ઘનાઇ ગયું. મોટી મોટી ગર્જનાઓ થવા લાગી અને મુશળધાર વરસાદ વરસવા માંડ્યો. અંધારાને લીધે ઢાઢ પણ વસ્તુ દેખાતી ન હતી, તેમ ગર્જનાને આડે કાંઈ સંભળાતું પણ ન હતું. અંધારામાં એક બીજાં છૂટાં પડી જઈશું એવા ભયથી સાવિત્રી બન્ને હાથવતી બન્ને બાલાના હાથ પકડીને ચાલતી હતી. પુષ્કળ વરસાદ પડવા માંડ્યો એટલે સાવિત્રી સડકની એક બાજુ ઉપર ઉભી રહી, થોડી વાર પછી વરસાદ શાંત પડ્યો એટલે તે વિજળીના અજવાળાથી સામે દેખાતા એક ઝાડની નીચે બન્ને કન્યાઓની સાથે જઈને બેઠી. આ બનાવને પાંચ સાત વર્ષ વીતી ગયા પછી આજ ઝાડની નીચે શીલીપ ક્રાન્તીસે પોતાના મોભો જળવવા માટે હેસ્ટીંગની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૭ સું

સ્વમામાં ભગવાનનાં દર્શન

આખી રાત મુશળધાર વર્ષાદ વર્ષા કર્યો. ત્રણે નિરાધાર કન્યાઓ ઝાડની નીચે કાદવવાળી જગ્યા ઉપર ભીંજતી બેસી રહી. અહત્યા સાત વર્ષની હતી, તે થાકીને લોથ થઇ ગઇ હતી તેથી તેને નિદ્રા આવવા લાગી, એટલે પરદુઃખે દુઃખી ચનારી સાવિત્રીએ તેને પોતાના બોળામાં સૂવાડી અને પોતે આખી રાત ભગવાનનું નામ લેતી તથા વચ્ચે વચ્ચે ગળગળે સ્વરે, 'હે દયાળુ પરમેશ્વર ! મારો આ દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરો. મારું મૃત્યુ થાય તેથી હું ડરતી નથી, પરંતુ મેં આટલો પરિશ્રમ કર્યો છે માટે એકવાર મને મારા ભાઈ અને પતિના મુખની ઝાંખી થાય તો મારું મોત સુધર્યું ગણાય. ઓ દયાળુ પરમેશ્વર ! મારી મનઃકામના પૂરી કરો.' એમ બોલતી વર્ષાદમાં ભીંજતી બેસી રહી.

ભગવાનના નામનું સ્મરણ કરતાં કરતાં છેક મોટી રાત્રે સાવિત્રીનાં બન્ને નેત્રો મીંચાઈ ગયાં. આ વખતે રાત્રિ ધણી જ થોડી રહી હતી, તો પણ તે અહત્યાને પોતાની છાતી ઉપર લઇને ગારાવાળી ધરતી ઉપર જડી થઇને ઢળી પડી. જગદંબા પણ તેની પડખે મૌન થઇને પડી રહી. નિદ્રાથી ભાનવિનાની થયેલી સાવિત્રીને સ્વમામાં સાક્ષાત્ ભગવાનનાં દર્શન થયાં અને ભગવાને તેને કહ્યું, 'બેટા સાવિત્રી !

તારે જે ઇચ્છા હોય તે વર માગી લે. હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.’ સાવિત્રી તે જ વખતે સ્વમાવસ્થામાં બેસી ઉઠી, ‘મહારાજ ! મારા લાઇનો અને પતિનો કેદખાનામાંથી ઉદ્ધાર કરો. તેઓ બહુ જ દુઃખી થાય છે; અને મારી સાથે જે નિરાધાર કન્યાઓ છે તેઓના પિતાનો પણ કેદખાનામાંથી ઉદ્ધાર કરો.’ સાવિત્રીને નિદ્રામાં વાત કરતી જોઇ, અહલ્યા તથા જગદંબા જાગી ઉઠ્યાં અને તેઓએ પૂછ્યું “સાવિત્રી બેહેન ? તમે કાની સાથે વાત કરો છો ?”

સાવિત્રી જાણતી હતી કે, સ્વમાની વાત રાત્રે કાઠને પણ કહેવી નહીં, કારણ કે રાત્રે સ્વમાની વાત કહેવાથી તે નિષ્ફળ થાય છે, તેથી તેણે બન્ને બહેનોને કાંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહીં. જોત જોતામાં તો તે બેદમય રાત્રિ પૂરી થવા આવી, આકાશનાં નક્ષત્રો આંખાં પડવા લાગ્યાં, આકાશમાં સૂર્યનો ઉદય થતાં જ અંધારું વિખેરાઇને ચોતરફ પ્રકાશ થઇ ગયો. અને ઝાડની પાસેના રસ્તા ઉપરથી સેંકડો સ્ત્રી પુરુષો ગંગા નદી ઉપર પ્રાતઃસ્નાન કરવા માટે જવા લાગ્યાં.

સાવિત્રી, જગદંબા અને અહલ્યા ત્રણે બેહેનો, કાદવવાળાં બીનાં લૂગડાં પહેરીને ઝાડની નીચે બેસી હતી અને તેઓની પાસે પહેરેલાં વસ્ત્રો શિવાય બીજાં વસ્ત્રો ન હતાં. સાવિત્રીએ જગદંબાને કહ્યું, ‘બેહેન ! આ અહલ્યાની ઓઢણી આપણે વારાફરતી પહેરીને આપણાં વસ્ત્ર ધોઇને નાહી લઇએ. અને પછી અહલ્યાને નવ-રાવીએ. ગંગાજી મનુષ્યોનાં પાપ હરે છે માટે તેમાં નાવાથી આપણાં પાપો પણ દૂર થશે.’ જગદંબાને તે વાત રૂચિ અને તે અહલ્યાની ઓઢણી લઇને સાવિત્રી તથા અહલ્યા સાથે ગંગા નદીના તીર ઉપર ગઇ. ત્યાં પ્રથમ સાવિત્રીએ અહલ્યાની ઓઢણી પહેરીને પોતાનો કાદવવાળો સાલો ધોયો ને પાછો તે પહેર્યો. તે પછી જગદંબાએ પણ તે ઓઢણી પહેરીને પોતાનું વસ્ત્ર ધોઇને નીચોળું અને નાહીને તે પાછું પહેર્યું. તે પછી અહલ્યાએ નાહીને પોતાની ઓઢણી પહેરી લીધી. આમ ગંગામાં નાહીને તે ત્રણે નિરાધાર બાળાઓ પોતાના બીનાં લૂગડાં સૂકવવા માટે મેદાનમાં સૂર્યના તડાકામાં જઇને ઉભી રહી અને પોતાનાં બીનાં વસ્ત્રો સૂકવવા લાગી.

આ વખતે ગંગાના ઘાટ ઉપર એક ઘરડો બ્રાહ્મણ પ્રાતઃકર્મ કરતો હતો, તેની તે ત્રણે નિરાધાર કન્યાઓ ઉપર દ્રષ્ટિ પડી. તેણે આ ત્રણે કન્યાઓને વારાફરતી નાહતી અને બીનાં લૂગડાં બદલાવતી જોઇ. પ્રભાતનું કૃત્ય પૂરું થઇ રહ્યા પછી તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ, જે ઠેકાણે આ ત્રણ કન્યાઓ વસ્ત્ર સૂકવતી ઉભી હતી, તે ઠેકાણે આવી અને સ્નેહભરી આંખે તેઓના તરફ જોઇને થોડીવાર પંજી કરણસુવરે બોલ્યો, ‘બેહેનો ! તમે ક્યાંથી આવો છો ? તમારી લીલાચાલ ઉપરથી જણાય છે કે તમે દુઃખની મારી પરદેશમાં નીકળી છો. તમે ક્યાં જાઓ છો તે કહેશો ?”

સાવિત્રી, અન્નજુયા પુરુષની સાથે વાત કરતી ન હતી, પરંતુ તે બ્રાહ્મણનું સ્નેહાળ લાપણુ તથા તેની સાંતત્વરૂતિ જોઈને, તેના હૃદયની સર્વ શંકાઓ દૂર થઈ ગઈ.

સાવિત્રી બોલી:—“અમે સૈદ્યાબાદના રહેવાશી ક્યારાપીટ સાહેબને ઘેર જઈશું”.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે પૂછ્યું:—“તમે હિંદુની કન્યાઓ થઈને ક્યારાપીટ સાહેબને ઘેર શા માટે જાઓ છો?”

સાવિત્રી:—“મહારાજ અમારા ઉપર આકૃત આવી પડી છે.”

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ:—“તમારા ઉપર શી આકૃત આવી છે તે કહેશો? તમારે ડરવું નહીં. મારાથી જો તમારી કોઈ પણ સહાયતા થઈ સકશે તો હું ખુશીથી કરીશ.”

સાવિત્રીને તે બ્રાહ્મણ ઉર ભક્તિ થઈ આવી અને તેણે પોતાના અને અહલ્યા તથા જગદંબાના દુઃખની સર્વ હકીકત વિસ્તારથી, તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની આગળ કહી બતાવી. વાત કરતાં બ્યારે વચ્ચે સહારામનું નામ આવ્યું ત્યારે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું, ‘તું શું સહારામની દીકરી છે?’ આમ બોલતાં તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની આંખમાંથી આસુની ધારા વહેવા લાગી, છતાં પણ તે બ્રાહ્મણે સાવિત્રી પાસેથી સર્વ વાત સાંભળી. સર્વ વાત સાંભળ્યા પછી તે કાષ્ઠના પૂતળાંની પેઠે જડ થઈ ગયો અને તે ત્રણે કન્યાના મુખ તરફ સ્થિરદૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. બીજી તરફ સાવિત્રીને સ્વમતી વાત યાદ આવી. તે ધરડા બ્રાહ્મણને દુઃખી થયેલો જોઈને પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, મનુષ્યમાં આવી દયા હોય નહીં. મેં ઘણાં માણસોની આગળ મારા દુઃખની વાત કરી હતી, પરંતુ કોઈ પણ મારા દુઃખની વાત સાંભળીને આટલું દુઃખી થયું નહતું. માટે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને વેશે ભગવાન જ મારી સંભાળ લેવા માટે આવ્યા હશે.

સાવિત્રીએ પેહેલાં અનેક પુરાણની આખ્યાયિકાઓ સાંભળી હતી; અને તેમાં ભગવાને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને વેશે દુઃખીયાંને દર્શન દીધાની વાતો પણ સાંભળી હતી: તેથી સાવિત્રીએ પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આ ધરડા બ્રાહ્મણના વેશમાં બીજા કોઈ જ નહીં, પણ શ્રીહરિ જ છે; અને ગંગામાં નાવાથી હું શુદ્ધ થઈ તેથી માફ દુઃખ દૂર કરવા માટે તે અહીં પધાયો છે. આવી પોતાના મનમાં ખાત્રી કરીને સાવિત્રી પોતાની સાડીનો પાઘવ તે બ્રાહ્મણના ચરણમાં પાથરીને જમીન ઉપર લોટી પડી. અને તેમની પ્રાર્થના કરતી બોલી; “કાલે સ્વમમાં મેં જે દીર્ઘ હતું તે આજે ખરું પડ્યું. આપ શું ભયભંજન શ્રીહરિ છો? અને આ દુઃખણીનાં દુઃખ દૂર કરવા પધાયો છો.? આપજ ભયભંજન શ્રીહરિ છો. હવે હું આપના ચરણને છોડીશ નહીં. આપ જો મારા ભાઈનો અને પતિનો કેદમાંથી ઉદ્ધાર કરશો નહીં તો હું આપના ચરણમાં પ્રાણત્યાગ કરીશ.”

સાવિત્રી તથા બીજી બન્ને કન્યાઓને રડતી જોઈને, વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પશુ પોતાનું રડવું બંધ કરી શક્યો નહોતો. તે પશુ ત્રણે કન્યાઓની સાથે ઉંચે સ્વરે રડવા લાગ્યો. તેને રડતાં જોઈને સાવિત્રીને વધારે ખાતરી થઈ કે આજ 'વિપદલેખન' ગ્રીહરિ છે અને ધરડા બ્રાહ્મણને વેશે મારો ઉદ્ધાર કરવા અહીં આવ્યા છે, તે જ દેવતા ન હોય તો શું મનુષ્યના હૃદયમાં આટલી દયા હોઈ શકે ?

થોડીવાર પછી ધરડા બ્રાહ્મણે પોતાનો શોક દબાવીને કહ્યું, 'બેટા ! તમે ત્રણે એકલાં નિરાધાર અહીં ઉભા છો. માટે મારે ઘેર ચાલો. તમારા સંબંધીઓ કેદમાંથી જેવી રીતે છુટશે તેવી રીતનો હું બનતો પ્રયત્ન કરીશ.'

આ વખતે સાવિત્રી ધરડા બ્રાહ્મણના પગમાં પોતાની સાડીનો પાલવ ધાગ-રીને ભૂમિપર પડી હતી, તેને ધરડા બ્રાહ્મણે ધીરે ધીરે સમજાવીને ઉઠાડી. પિતાનો હાથ અડતાં જેમ પુત્રીને શાંતિ થાય, તેમ તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો હાથ અડતાં સાવિત્રીના ગાત્ર પશુ સંતાપમુક્ત થયાં. હૃદયમાં રહેલો પવિત્રભાવ મનુષ્યના શરીરને પશુ પવિત્ર કરે છે. અને ધર્મ તથા સચ્ચરિત્ર મનુષ્યનાં રક્ત અને માંસને અવશ્ય રૂપાંતરમાં લાવી મૂકે છે.

તે પછી સાવિત્રી દ્વિતાહિતનો વિચાર કર્યો વિના જેમ એક પુત્રી પોતાના પિતાની પાછળ જાય તેમ નિઃશીક મને જગદંબા તથા અહલ્યાની સાથે તે ધરડા બ્રાહ્મણની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડી. થોડીવાર ચાલ્યા પછી તે ધરડા બ્રાહ્મણ એક ઘરમાં પેસીને, 'મા ! મા !' એમ પોકારવા માંડ્યો કે તુરત એક સ્ત્રી ધરમાંથી બહાર આવી, તેની ઉંમર પચીસ વર્ષથી જરાક વધારે હતી; પરંતુ દેખાવમાં તે સોળ વર્ષના જેવી લાગતી હતી. તેના ૩૫થી ધર અંગાંગળાં થઈ રહ્યું હતું અને તે સ્ત્રીના મુખ ઉપર ધર્મ, દયા, પવિત્રતા વગેરે ૨૫૪ રીતે દેખાતાં હતાં. તે જેવી રૂપવતી હતી તેવી જ ગુણવતી પશુ હતી.

તે ધરડા બ્રાહ્મણ દરેરાજ ગંગામાં પ્રાતઃસ્નાન કરીને તુરત પોતાને ઘેર આવતો હતો, પશુ આજે તેને સાવિત્રીની વિતક વાતો સાંભળવામાં નિત્ય કરતાં વધારે વખત થયો હતો, તેથી પેલી સ્ત્રી તેના આવવાની ઉત્કંઠા સાથે વાટ જોતી ઉભી હતી. તેણે ધરમાંથી બહાર નીકળીને સંભ્રમથી પૂછ્યું, 'પિતાજી આજે નાહતાં આટલી બધી વાર કેમ લાગી ? મને આપને માટે બહુ જ ચિંતા થતી હતી.'

ધરડા બ્રાહ્મણ બોલ્યો;—'દીકરી ! આ ત્રણ કન્યાઓને લીધે મને આજે આવતાં વિલંબ થયો છે. આ ત્રણે કન્યાઓ ઉપર મોટી આફત આવી પડી છે. અને તેઓ કાલની ભૂખી છે માટે તેમને પહેલાં જમાડ અને પછી આપણે જમશું.'

સાવિત્રી બોલી;—'મહારાજ આપ બ્રાહ્મણ છો, ને દેવતાસ્વરૂપ છો, માટે આપના પહેલાં અમારે જમવાનો અધિકાર નથી. આપ પહેલાં જમો અને પછી જમશું.'

બહુ આગ્રહ કર્યો છતાં પણ સાવિત્રી અને જગદંબાએ પ્રથમ જન્મવાની હા પાડી જ નહીં એટલે અહલ્યાને જન્મવા બેસાડી દીધી. અહલ્યા ભૂખથી વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી તે બોજન કરીને જરા સ્વસ્થ થઈ. તે પછી પેલા ધરડા બ્રાહ્મણની પુત્રી અને સાવિત્રી બન્ને વાતચિત કરવા લાગ્યાં. સાવિત્રી પોતાના દુઃખની સર્વ હકીકત તે બ્રાહ્મણની પુત્રીની આગળ કહેવા લાગી. વાત કરતાં જ્યારે સાવિત્રીએ કહ્યું કે, હું સૈદ્યાબાદના સભારામ વણકરની દીકરી છું એટલે પેલી બ્રાહ્મણકન્યા આશ્ચર્ય પામીને તુરત બોલી ઉઠી; ‘તું શું સભારામની દીકરી થાય છે ? તારો બાપ તો પ્રથમ અમારું કામકાજ કરતો હતો, પરંતુ પાછળથી એને જ્યારે નવાબ તરફથી જમીન મળી ત્યારે તે સાં જમીને રહ્યો હતો.’

સાવિત્રી બોલી;—‘તમે શું અમારા દેશનાં પ્રમદા દેવી છો ? તમારાં દર્શન કરવાથી મારું કલ્યાણ થયું. આખો દેશ તમારાં વખાણ કરે છે. તમે તો શુદ્ધ નવાબના પંડિતની દીકરી ના ?’

પ્રમદા દેવી બોલી;—‘હા. જે તમને અહીં લાવ્યા છે તે મારા પિતા થાય છે, અને તેમનું નામ બાપુદેવ શાસ્ત્રી છે. તેમને મુરશીદાબાદમાં શુદ્ધ નવાબના પંડિત તરીકે સૌ આજાણ છે.’

સાવિત્રી તે વાત સાંભળીને બહુ જ પ્રસન્ન થઈ અને તેની ખાત્રી થઈ કે, આ વૃદ્ધ પંડિત મારા ભાઈને તથા મારા પતિને કેદખાનામાંથી છોડાવશે. તેણે નાનપણથી જ સાંભળ્યું હતું કે નવાબનો વૃદ્ધ પંડિત બહુ જ ધર્મનિષ્ઠ છે અને ગમે તેવું કામ પણ પાર પાડી શકે છે.

પ્રમદા દેવી અને સાવિત્રી બન્ને વાતચિત કરતાં હતાં એટલામાં બાપુદેવ શાસ્ત્રી ત્યાં આવ્યા અને બોલ્યા, ‘દીકરા ! તેના દુઃખની વાત વધારે સાંભળવાથી તને દુઃખ થશે, માટે હવે તે વાત સાંભળવી બંધ રાખ અને તે બંનેને બોજન કરાવ. તેના દુઃખની વાત હું જ તને કહીશ.’

પ્રમદાનું હૃદય સુકુમાર હતું અને પારકાનું દુઃખ સાંભળીને મૂર્છાવશ થતી હતી, તેથી તેના પિતા હમેશાંને માટે મુરશીદાબાદને તજીને કલકત્તામાં કાળીઘાટ ઉપર આવીને રહ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૮ મું

બાપુદેવ શાસ્ત્રી

મહારાજ માનસિંહ જ્યારે પ્રથમ બંગાળ દેશમાં આવ્યો હતો ત્યારે તે પોતાના ગુરુ બાપુદેવ શાસ્ત્રીને પોતાની સાથે લાવ્યો હતો. બાપુદેવ શાસ્ત્રી બહુ જ ઉદાર

દીલના હતા. માનસિદ્ધને નિશ્ચય હતો કે યુદ્ધમાં ચઢતી વખતે બાપુદેવના ચરણમાં પ્રણામ કરવા અને પછી સંગ્રામમાં ચઢવું, જેથી અવશ્ય વિજય થાય. માનસિદ્ધ કોઈ પણ સંગ્રામમાં ચઢતો ત્યારે ગુરુ મહારાજ તેને શુભ મૂહુર્ત જોઈ આપતા તે જ દિવસે તે યુદ્ધ કરવા ચઢતો હતો. માનસિદ્ધ માનતો હતો કે પાંડવકુળના તિલક, ભારતનું વીરગૌરવ મહાવીર અર્જુન યુદ્ધમાં ચઢતી વખતે પોતાના બાણવડે પોતાના ગુરુના ચરણની વંદના કરતો તેથી તે વિશ્વવિજયી થયો હતો. વળી તેને વિશ્વાસ હતો કે યુદ્ધમાં ચઢતી વખતે ગુરુના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો હોય તો જ યુદ્ધમાં અવશ્ય ક્ષેત્ર મળે. આવા સંસ્કારથી માનસિદ્ધ હમેશાં પોતાના ગુરુ બાપુદેવ શાસ્ત્રીને પોતાની સ્વારીમાં સાથે જ રાખતો હતો.

બાપુદેવ શાસ્ત્રીની જન્મભૂમિ પંજાબ દેશ હતો. તેને ચાર પુત્રો હતા, તેમાં સૌથી નાના પુત્ર કૃષ્ણદેવ શાસ્ત્રી પિતાની સાથે બંગદેશમાં આવ્યા હતા. ત્યારે માનસિદ્ધ બંગદેશમાંથી પોતાના દેશમાં ગયો ત્યારે બાપુદેવ શાસ્ત્રી પણ તેની સાથે જ ગયા, પણ તેના નાના પુત્ર કૃષ્ણદેવ શાસ્ત્રી બંગદેશમાં જ રહ્યા અને ઢાકા પ્રદેશમાં આવેલા વિક્રમપુરમાં એક કુલીન ક્ષાત્રજની પુત્રી સાથે લગ્ન કરીને વિક્રમપુરમાં નિવાસ કર્યો. તેના પુત્ર રામદેવ શાસ્ત્રી પણ ત્યાં જ રહીને પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા. રામદેવ શાસ્ત્રીના મરણ પછી નવાબ મુરશીદ કુલીખાંના અમલમાં બેગાળની રાજધાની ઢાકાથી મુરશીદાબાદમાં સ્થાપવામાં આવી, તે વખતે રામદેવ શાસ્ત્રીના પુત્ર જયદેવ શાસ્ત્રીએ પણ ઢાકા છોડીને મુરશીદાબાદમાં નિવાસ કર્યો. એ જયદેવશાસ્ત્રીની ભલામણથી રાજવલ્લભ, નવાબ સરકારમાં દામકાજ કરતો હતો.

જયદેવ શાસ્ત્રીની ઢાકા તથા મુરશીદાબાદ બન્ને ઠેકાણે *શ્વહોતર જમીન હતી અને તેની આવક ઓછામાં ઓછી દસ હજાર રૂપીઆ જેટલી થતી હતી.

જયદેવ શાસ્ત્રીને ગૌરીદેવીથી બાપુદેવ શાસ્ત્રી જન્મ્યા હતા. ગૌરીદેવી ઇચ્છા અને ધર્મપરાયણ હતાં અને રૂપમાં પણ પરમસુંદરી હતાં. તેના શરીરનું કદ નાનું હતું તેથી ચાલીસ વર્ષની ઉંમરે પહેાળ્યાં છતાં પણ તે પંદર વર્ષની બાળા જેવાં દેખાતાં હતાં. તેને સંસારમાં સર્વ પ્રકારનું સુખ હતું. માત્ર એક સંતાનનું સુખ ન હતું, તેથી રાત દિવસ તેનું સુખ ઉદાસ રહેતું હતું. ગૌરીદેવીને અનુક્રમે નવ છોકરાં થયાં હતાં, તેમાંથી પાંચ તો નાની ઉંમરમાં જ મરી ગયાં હતાં. માત્ર ત્રણ કન્યા અને એક બાપુદેવ શાસ્ત્રી એટલાં જ જીવતાં રહ્યાં હતાં. બાપુદેવના જન્મ અગાઉ પાંચ છોકરાં મરી જવાથી તેની માતાનું મન પુત્રને માટે ઘણું જ ઓછું રહેતું હતું અને બાપુદેવને પોતાના બાળામાં સુવાદીને મરી ગયેલાં છોકરાંઓ માટે નિલ

* રાજ્ય તરફથી ધર્માદા મળેલી જમીન.

બળાપો કર્યા કરતાં હતાં. તે જોઇને આપુદેવ શાસ્ત્રીને પણ ખીજનાં દુઃખ જોઇને દુઃખી થવાનો અભ્યાસ પડી ગયો હતો. આપુદેવ શાસ્ત્રી તેની માતાના એકના એક લાડકવાયા પુત્ર હતા અને બહુ જ લાડમાં ઉછર્યા હતા. માતાએ પણ તેની નાની ઉંમરમાં જ સગાઈ કરી પરણાવી દીધા હતા અને થોડા વખત પછી તે મરણ પામ્યાં હતાં.

આપુદેવ શાસ્ત્રીના પિતા જયદેવ શાસ્ત્રી પરમભક્ત અને મોટા વિદ્વાન હતા. તેનામાં ધર્મશ્રદ્ધા મોટી હતી. આપુદેવ બાલ્યાવસ્થામાંથી જ પોતાના પિતાની પાસેથી ધર્મશાસ્ત્રની તથા પુરાણોની અનેક કથાઓ સાંભળતા હતા, તેથી તેના હૃદયમાં પણ ધર્મશ્રદ્ધાએ સંપૂર્ણ વાસ કર્યો હતો. માતાના મરણ પછી ધણું કરીને ઔદ્દમે વર્ષે તેના પિતા પણ પરલોકવાસી થયા હતા.

ધર્મનિષ્ઠ પિતાથી અને દયાળુ તથા ધર્મપરાયણ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલા આપુદેવ શાસ્ત્રીની પણ જીવાનીમાંથી જ ધર્મ ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા હતી. તેનાં કાર્યો ઉપરથી તેની પ્રબળ ધર્મશ્રદ્ધા અને વૈરાગ્ય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતાં હતાં. તેનું હૃદય પરને દુઃખે દુઃખી થતું હતું, તેણે પરોપકારમાં પણ ધણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. ખીજ જમીનદારો જેમ પોતાની પ્રજાને દુઃખ દે છે, તેમ આપુદેવ શાસ્ત્રી પોતાના નાના ગામડાની પ્રજાને દુઃખ આપતા ન હતા, પણ તેને પ્રસંગપર સહાયતા આપતા હતા. તેના ગામડાની પ્રજા તેના તરફ અપૂર્વભક્તિ અને શ્રદ્ધા રાખતી હતી. તેમાં વણકરો વણોની અને ખેડુતો અન્નની ભેટ આપતા હતા, અને ખીજ પ્રજા પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર શાસ્ત્રી મહારાજની સારી સેવા કરતી હતી.

આપુદેવ શાસ્ત્રી ગામગરાસવાળા હોવાથી પૈસે ટકે સુખી હતા અને રાત દિવસ શાસ્ત્રોનો જ વિચાર કર્યા કરતા. સંતાનમાં તેને માત્ર એક પુત્રી જ હતી, તે વિના ખીજું કંઈ પણ સંતાન ન હતું. તે પુત્રીને નાની ઉંમરમાં જ એક કુલીન ઘરના પુત્રની સાથે પરણાવી હતી અને જમાઇને પોતાને ઘેર રાખ્યો હતો. પુત્રીને જોઇને આપુદેવ શાસ્ત્રી પોતાનું મન વાળતા હતા. પરંતુ તેટલું સુખ પણ આપુદેવ શાસ્ત્રીના લાગ્યમાં લખ્યું ન હતું. શાસ્ત્રીના દુર્ભાગ્યને લીધે તેના જમાઇનું ઔદ્દમે વર્ષે મરણ થયું. એકની એક દીકરીનું વૈધવ્ય દુઃખ દેખીને તેની માનું હૃદય ચીરાઈ ગયું અને થોડા વખતમાં તે દુઃખમય સંસાર તજીને સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ.

શાસ્ત્રી મહારાજ પોતે પણ જમાઇના મરણથી બહુ જ દુઃખી થઈ પડ્યા, પરંતુ તે મહાજ્ઞાની હતા, તેથી પોતાના હૃદયનો શોકાવેગ સમાવીને રાત્રિદિવસ પોતાના મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યા કે પરમેશ્વર દયાળુ છે અને કોઈને પણ દુઃખ આપવું એ તેનો ધર્મ નથી, માટે આવી પડેલી આ નિપત્તિમાં વિધાતાનો

કંઈને કંઈ મંગળમય અભિપ્રાય હોવો જોઈએ. અનેક શાસ્ત્રોનો વિચાર કરીને તે એવા ઠરાવ ઉપર આવ્યા કે આ આપત્તિ નાખીને ધર્મધરે પોતાના ભક્તને જાગ્રત કર્યો છે. શાસ્ત્રી બાવાએ કંઈ યુક્તિથી આવો સિદ્ધાંત ક્યો હતો અને આ વિપત્તિમાં વિધાતાનો શો છૂપો અભિપ્રાય તેમણે જોયો તે વાત તેમણે કાંઈની આગળ પ્રગટ કરી ન હતી, પરંતુ તેમના મનનું સમાધાન થયું હતું તે તેમનાં અવધૂતના જેવાં આચરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજવામાં આવતું હતું.

છીનો વિયોગ થયા પછી શાસ્ત્રી મહારાજે ફરીને લગ્ન કર્યાં ન હતાં, પરંતુ માતા તરિકે પોતે જ પોતાની પુત્રીનું પોષણ કરવા લાગ્યા અને તેમને ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા.

એક દિવસે સાયંકાળે આપુરેવ શાસ્ત્રી ગંગાના તીર ઉપર સંધ્યાવંદન કરીને ઉઠ્યા એટલામાં તેમણે સીપાઇના વેશમાં રહેલા એક મુસલમાનને મોટા વિચારમાં પડેલો દોઢો.

‘શાસ્ત્રી મહારાજ તેની પાસે જઈ હસતે મુખે તેને પૂછવા લાગ્યા, ‘ઓ મુસલમાનતિલક ! હું ક્યારે બંગાળનો સુબેદાર થઈશ. તેનો તું વિચાર કરે છે ? તને જો બંગાળના રાજ્યાસન ઉપર એસવાની ઇચ્છા હોય તો તું વિશ્વાસઘાતને પડખે પછ જઈશ મા. માણસ વિશ્વાસઘાતના પગથીઆ ઉપર ચડવાની ઇચ્છા રાખે છે તેનો અવરજ નીચે જ પાત થાય છે. તારે જો બંગાળના સિંહાસન ઉપર એસવાની ઇચ્છા હોય તો વિશ્વાસઘાતને પ્રયત્ન છોડી દઈ સન્મુખમાં સંગ્રામ કરીને સરકારાજનો પરાજય કરવાનો પ્રયત્ન કર.’

તે સૈનિકપુરુષ બ્રાહ્મણની વાત સાંભળી નિદ્રામાંથી જાગેલાની જેમ એકદમ ચમકી ઉઠ્યો અને તે જુદા બ્રાહ્મણના તરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યો.

શાસ્ત્રી મહારાજ બોલ્યા;—‘તું જો સાતના માર્ગને ગ્રહણ કરીશ તો બે વર્ષમાં બંગાળનો સુબેદાર થઈશ. સરકારાજના રાજ્યનો છેડો હવે આવી રહ્યો છે.’

સૈનિક પુરુષ ધણો જ આશ્ચર્ય પામ્યો અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે આ બ્રાહ્મણ શું કહે છે ! જે વાતની હું મારા મનમાં ગોઠવણ કરતો હતો, તે વાત આ માણસ કેવી રીતે જાણી શક્યો હશે ? આ સાધારણ મનુષ્ય નહોત્ય. આવો વિચાર કર્યો પછી બોલ્યો;—‘આપ મારા ઉપર કૃપા કરીને અહીં જરાવાર બેસો. મારે આપને એક વાત પૂછવી છે !’

શાસ્ત્રી મહારાજ;—‘બાઈ વિશેષ પૂછવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. તું જો અવગો માર્ગે સ્વીકાર ન કરતાં સીધે માર્ગે પ્રયત્ન કરીશ તો બે વર્ષમાં બંગાળનો સુબેદાર

યધ્ધશ. સરકારાજનું રાજ્ય બે વર્ષ કરતાં વધારે વખત હવે નબરો નહીં. હવે તું જ સુબેદાર યધ્ધશ અને તે પછી એક બીજો માણસ પણ સુબેદાર થવાનો છે. તે થશે.”

સૈનિક પુરુષ;—“મહારાજ આપ મને ઓળખો છો?”

શાસ્ત્રી મહારાજ;—“તને હું સારી રીતે ઓળખું છું, તારું નામ તો અક્ષીવર્દીખાન ના ? તું હમણાં હું બંગાળાનો સુબેદાર ક્યારે યધ્ધશ તે સંબંધી અહીં બેઠો બેઠો એકાગ્ર ચિત્તથી વિચાર કરે છે.”

સૈનિક પુરુષ;—“મહારાજ તમારે આ વાત કોઈને પણ કહેવી નહીં. ખરેખર હું બેઠો બેઠો તે જ વિચાર કરું છું. પરંતુ આપને હું પૂછું છું કે આપ તે વાત કેવી રીતે જાણી શક્યા ?”

શાસ્ત્રી;—“તારા મનની વાત મેં કેવી રીતે જાણી તે જાણવાથી તને શું ફળ છે ? તને કહું છું કે તું જે નીચ માર્ગને ત્યાગ કરીશ અને સત્યમાર્ગનો સ્વીકાર કરીશ તો તને બે વર્ષમાં ખાત્રીથી બંગાળાના સુબેદારની જગ્યા મળશે.”

સૈનિક પુરુષ;—“મહારાજ તમે નીચ માર્ગ કેને કહ્યો છો ?”

શાસ્ત્રી;—“તારા મનમાં તું જે ઉપાય લેવાનું ધારે છે તેને. તું સરકારાજને ઝેર દધને મારી નાંખવાનો હલકો પ્રયત્ન કરી પણ કરીશ મા. એવો હુદ્ર પ્રયત્ન કરવો તે આયલાઓનું કામ છે. જે તું લડાઈમાં સામે આવીને તેનો પરાજય કરવાને પ્રયત્ન કરીશ તો તેમાં તને ખચીત ફત્તેહ મળશે.”

સૈનિક પુરુષ;—“આપે કેવી રીતે જાણ્યું કે મને લડાઈમાં ખાત્રીથી જય મળશે.”

શાસ્ત્રી;—“સરકારાજની હંદગી હવે પૂરી થવા આવી છે.”

સૈનિક પુરુષ;—“તે વાત આપે કેવી રીતે જાણી ?”

શાસ્ત્રી;—“અમારા શાસ્ત્રોમાં કહેલી વાત કોઈ પણ દહાડો ખોટી પડે જ નહીં.”

સૈનિક પુરુષ;—“આપનાં શાસ્ત્રોમાં શું લખેલું છે ?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં બાપુદેવ શાસ્ત્રી ગંભીર સ્વરે બોલ્યા;—“ઓ મુસલમાન ! સાંભળ. નારી જાતિનું પાતિવ્રત અમૂલ્ય પદાર્થ ગણાય છે, તેનું માહાત્મ્ય તારા જેવા મ્લેચ્છ લોકો કદી પણ સમજી શકે નહીં. તમે તમારા પરાક્રમથી અથવા પુણ્યના ફળથી અમારા દેશમાં વિજય કરી શક્યા નથી. પરંતુ અમારા આર્ય લોકો પોતાનાં પાપી આચરણોથી અને સ્વાર્થપરાયણતાથી થવનોની આગળ હારી ગયા છે. તને જે કહું છું તે તું મનમાં રાખજે. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ સાક્ષાત્ લક્ષ્મી ગણાય છે, અને ભગવતી જગદંબાના તેજના અંશવડે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનું હૃદય પરિપૂર્ણ હોય છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે જે કોઈ નરપિશાચ તે લક્ષ્મીસ્વરૂપ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું અપમાન કરે છે તો તેનાં આયુષ્યનો તે જ દિવસ નાશ થાય છે. આ શાસ્ત્રનો

મત સ્પષ્ટરીતે પ્રતિપાદન કરવા માટે કવિશ્રેષ્ઠ વાસ્ત્વીકિએ રામાયણ નામનો મોટો ગ્રંથ રચ્યો છે તેમાં તેમણે એકે ઠેકાણે લખ્યું છે કે;—

દૃષ્ટા સીતાં પરામૃદ્ધાં દેવો દિવ્યેન ચક્ષુષા । કૃતકાર્યમિતિ શ્રીમાન્ બ્યાજહાર વિતામહઃ ॥

દૃષ્ટા સીતાં પરામૃદ્ધાં દંદકારણ્યવાસિનઃ । રાવણસ્ય વિતાસાં ચ પ્રાપ્તં બુદ્ધ્વા યદ્દૃષ્ટયા ॥

રાવણે સીતાનું હરણ કયું તે દિવ્ય નેત્રોથી જોઇને શ્રીમાન્ બ્રહ્માએ કહ્યું હતું કે, હવે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થયું છે. અને દંડકારણ્યના રહેનારાઓ સીતાનું હરણ જોઇને સમજ્યા હતા કે રાવણનો નાશ હવે દૈવગ્રાથી સમીપ આવી લાગ્યો છે.

સીતાનું અપમાન કરવાથી રાવણનો નાશ થયો હતો તેમ જ સરકુરાજે જ્યારથી નગરશેઠની પુત્રવધુના શીયળ ઉપર હુમલો કર્યો છે ત્યારથી તેના આયુષ્યનો તથા રાજ્યનો અંત આવી ગયો છે. તે પવિત્ર અયળાનો તેના પતિએ લાગ કર્યો છે અને તે અયળા રાત દિવસ રૂદન કરી કરે છે. તેની આંખમાંથી પડતાં આંસુઓથી કાળાગ્નિ પ્રજ્વળી ઉઠશે ને તે સરકુરાજને બાળીને બરમ કરી નાંખશે, માટે હવે તમારામાંથી જે કોઇ વિશ્વાસવાતનો માર્ગ છોડી દઇને, સરકુરાજની સામે સુદ્ધ કરશે તે સરકુરાજનો પરાજય કરીને બંગાળાના સિંહાસન ઉપર બેસવાને સામ્યશાળી થશે.”

અક્ષીવર્દાખાન બોલ્યો; “મહારાજ જો મને બે વર્ષમાં બંગાળાની સુબેદારી મળશે તો હું આપને એક હજાર વિદ્યા જમીન બક્ષીસ આપીશ. હું આપની વાત સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યો છું. હું સમજી શકતો નથી કે આપે મારા મનની વાત કેવી રીતે જાણી.”

બાપુદેવ શાસ્ત્રી—“હું ધનનો લોભી બ્રાહ્મણ નથી. મહારાજ માનસિંહની આપેલી બ્રાહ્મણી જમીન તથા પુષ્કળ પૈસા ટકા મારી પાસે છે. હું જાતે તને સહાયતા કરવાને સમર્થ છું. તને ખાતરીથી કહું છું કે તને આ વર્ષમાં જ બંગાળાની સુબેદારી મળશે. બંગાળાની સુબેદારી મેળવવી તે કામ કઠિન નથી પરંતુ તેને ટકાવી રાખવી તે કામ ધણું જ કઠિન કામ છે. સુબેદારી મળ્યા પછી તારે જો સુખમાં તે પદવી ભોગવવી હોય તો કોઇ પણ પતિવ્રતા સ્ત્રીના શીયળનો ભંગ કરીશ મા અને મન, વાણી તથા કર્મથી પ્રભવું દિત કરવા તાપર રહેજે, તેમ કરવાથી તું સુબેદારની પદવી ઉપર ચિરકાળ સૂધી ટકી રહીશ.”

એટલું કહીને બાપુદેવ શાસ્ત્રી ઉભા થયા એટલે તે સૈનિક પુરુષે પ્રણામ કરીને કહ્યું;—“મહારાજ જરાવાર વિશ્રાંતિ લ્યો. મારે આપને કાંઇક પૂછવાનું છે.” બાપુદેવ શાસ્ત્રી ફરીથી બેઠા કે અક્ષીવર્દાખાને પૂછ્યું; “મહારાજ ! આપ શું માન-

સિંહના ગુરુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયા છે?" બાપુદેવ શાસ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો, 'હા, મારા પિતામહ બાપુદેવ શાસ્ત્રી, મહારાજા માનસિંહના ગુરુ થતા હતા."

અક્ષીવર્દીખાન બોલ્યો, "મહારાજાં મને બંગાળાની માદી મળશે તો હું પણ આપની સલાહ પ્રમાણે રાત્રિમાં જ ચલાવીશ. મહારાજા માનસિંહ આપના દાદાના પ્રતાપથી સર્વત્ર વિજયી થયા હતા. આપ ધનના લોભી નથી તે મારા જાણવામાં છે. જેઓ પૈસાના લાલચુ હોય તેઓ નવાજને ઉલો રસ્તો જતાવે, પરંતુ આપને કંઈ સ્વાર્થ નથી; તેથી આપ માફ દિન થાય તેવો જ ઉપદેશ આપશો એવી મને ખાતરી છે."

આ પ્રમાણે વાતચિત થયો પછી બાપુદેવ શાસ્ત્રી તથા અક્ષીવર્દીખાન પોતા-પોતાને ઘેર ગયા.

ત્યાર પછી એક વર્ષ વીત્યા બાદ અક્ષીવર્દીખાન, સરકારાજને બંગાળાના સિંહાસન ઉપરથી પદભ્રષ્ટ કરીને પોતે સુબેદાર થયો અને ત્યારથી બાપુદેવ શાસ્ત્રીના ઉપદેશ પ્રમાણે નારીજાત તરફ બહુજાન માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. આજલા સુબેદારો જ્યારે સિંહાસન ઉપર આવતા હતા ત્યારે પોતાની આગળના સુબેદારોની બેગમોને પોતાના જનાનામાં બેગમો કરીને બેસાડતા હતા, પરંતુ અક્ષીવર્દીખાન તે અધમ માર્ગ તરફ ધિરેધિરે દર્શાવ્યો.

તે, સરકારાજની માતા સુરથીદકુલીખાંની દીકરી તરફ, બહુ જ ભક્તિભાવ દેખાડવા લાગ્યો, સરકારાજની બેગમોનું દીકરીની પેઠે પાલન પોષણ કરવા લાગ્યો અને પ્રજાનું કલ્યાણ થાય તેવી બાજુઓમાં વિશેષ ધ્યાન આપવા લાગ્યો.

બાપુદેવ શાસ્ત્રી દરરોજ પાલખીમાં બેસીને નવાજના રંગમહેલમાં જતા તે વખતે અક્ષીવર્દીખાન મોટા માન સાથે ઉભો થઈ તેમના પગમાં માથું મૂકીને તેમને પ્રણામ કરતો, અને તેમને રાજવહીવટ સંબંધે કેટલાએક ખૂલાસા પૂછતો હતો. આમ શાંતિથી રાજ કરતાં કરતાં અક્ષીવર્દીખાન ઇ. સ. ૧૭૫૬ ની સાલમાં મરણ પામ્યો. તેણે મરણ સમયે પોતાના ઉત્તરાધિકારી વારસ સીરાજને બે ઉપદેશો આપ્યા હતા. તેમાં પહેલો ઉપદેશ એ હતો કે "તું પરદેશીઓને પ્રમુખ થવા દઈશ મા, પણ તેઓને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરજે." અને બીજો ઉપદેશ એ હતો કે "મારા પંડિત બાપુદેવ શાસ્ત્રીની સલાહ લઈને જ રાજકાજ ચલાવજે. તે ધનના જરા પણ લોભી નથી તે ત્રિષે મેં મારી સંપૂર્ણ ખાતરી કરી છે."

પરંતુ દુરાચારી સીરાજ ઉઘાડાએ વડવાનો પહેલો ઉપદેશ માન્યો પરંતુ બીજો ઉપદેશ કુસંગતને લીધે તે એકદમ વિસરી ગયો.

સીરાજ રાત્રિસિંહાસન ઉપર આવ્યા પછી યોગાજ સમયમાં કેટલાએક

નરપિશાચોની સંગતમાં આબ્યાથી દુરાત્મા યુધ્ધ ગયો, અને તેણે રાજશાહી પ્રદેશના રાજા રામકૃષ્ણની બેઠેન અને રાણી ભવાનીની દીકરી તારાને, બળાત્કારે પકડી મંગાવવા સીપાઇઓ મોકલ્યા. રાણી ભવાની અને રાજા રામકૃષ્ણની તરફ બંગાળાની તમામ પ્રજાની સંપૂર્ણ ભક્તિ હતી. તે કુલીન અને અતિશિત કુળને કલંક લગાપડવા સીરાઝ તૈયાર થયો હતો તેથી દેશની તમામ પ્રજા, સીરાઝની શત્રુ યુધ્ધ પંડી, જગત શેઠ રાજા રાય દુર્લભ, રાજા રાજવલ્લભ, મીર જાફર, ઉમીચંદ, ખેમલ વાજીદ વગેરે મોટામોટા લોકો સીરાઝને રાજગાદી ઉપરથી ઉઠાડી ચૂકવા માટે છુપી રીતે વિચાર કરવા લાગ્યા અને તેઓએ પોતાનો દંઢ વિચાર ક્યો પછી રાજા રાજવલ્લભ એક દિવસે બાપુદેવ શાસ્ત્રીની પાસે ગયો અને સીરાઝને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલવા માટે જે છુપો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો તે તેને કહી સંભળાવ્યો.

બાપુદેવ શાસ્ત્રીના પિતાની સહાયતાથી જ વિક્રમપુરના કૃષ્ણજીવન મજમુદારના પુત્ર રાજવલ્લભને નવાબ સરકારનાં રાજકીય કામકાજ કરવા ઉપર નિમ્ત્રે હતા. પરંતુ તે રાજવલ્લભ પાછળથી પોતાના બુદ્ધિગમે કરીને રાજ્યમાં મોટા કરતા કારવતા યુધ્ધ પજો હતો, અને નવાબ તરફથી તેને મહારાજાની પદવી મળી હતી. આ રીતે બાપુદેવ શાસ્ત્રી મહારાજે રાજવલ્લભના ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો હતો, તેથી જ રાજવલ્લભે વિનય સાથે છુપી વાત શાસ્ત્રી મહારાજને કહી બતાવી.

બાપુદેવ શાસ્ત્રી તે સર્વ સાંભળીને બોલ્યા:—“રાજા રાજવલ્લભ ! તમારા મંડળમાં કોઈ પણ વીર મનુષ્ય મારા ભેવામાં આવતો નથી, પરંતુ સઘળા નીચ અને બાવલા જણાય છે. જે તેવા ન હોય તો તેઓ વિશ્વાસઘાતથી અને કુકર્મથી પોતાના જીવનને શા માટે કલંકિત કરે ? છુપાં કાવતરા કરવાં તે બાવલા પુરુષોનું કામ છે.”

રાજવલ્લભ—“મહાશય ! દુરાચારી નવાબને તેની રાજ્યગાદી ઉપરથી ઉઠાડી ચૂકવાનો પ્રયત્ન કરવો એ શું હલકું કામ ગણાય કે ?”

બાપુદેવ શાસ્ત્રી—“હાર્તો તમે છુપી રીતે કોઈ પણ કામ ન કરો, પરંતુ જાહેરમાં જ કામ લ્યો. હું તમને આગ્રહ કરું છું કે, તમે હમણાં જ સામા ચાલીને યુદ્ધમાં સીરાજનો પરાજય કરો અને તમારા વીરત્વને પ્રગટ કરો. વિશ્વાસઘાતીપણા જેવું આ જગતમાં બીજું કોઈપણ હલકું કાર્ય નથી.”

રાજવલ્લભ—“વિશ્વાસઘાતીપણુ જગતમાં કાને કહે છે ?”

બાપુદેવ શાસ્ત્રી—“તમે છુપી રીતે એકાંતમાં તેનો નાશ કરવાનો વિચાર કરો છો, તે શું વિશ્વાસઘાત નહીં કે ? કપટ કરીને ઠાંધના પ્રાણુ લેવા તે વિશ્વાસઘાત નહિ તો બીજું શું ?”

રાજવલ્લભ—“કપટ વિના બીજો કયો ઉપાય છે ?”

આપુદેવ શાસ્ત્રી—“સેના એટલી ઠરી સામે થઇને લડાઇમાં તેના પરાજય કરો.”

રાજવલ્લભ—“એવા અટપટા કામમાં કોઇ પણ દાઢ ધાલવાનું સાદસ કરે નહીં.”

શાસ્ત્રી—“ત્યારે તો તમે ખરેખરા આવલા છો, તમારા આવા હલકા કામથી દેશનું ધણું જ શુરું થશે.”

રાજવલ્લભ—“દેશનું શું શુરું થશે?”

શાસ્ત્રી—“હા દેશની પાયમાલી થશે. હલકું કામ કરવાથી કોઈ પણ દડાડો શું સારું પરિણામ આવે કે? તમે ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓની સહાયતા લઇને સીરાજને રાજ્યાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવા ધારો છો અને તેની ગાદી ઉપર મીરાજાફરને સુબેદદારી આપવા ધારો છો, પરંતુ તેમ કરવાથી નવો સુબેદદાર ઇંગ્લેન્ડનો ગુલામ થઇ પડશે, ધનના લાલચુ ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ દેશને પાયમાલ કરશે. ચોતરફ ભયંકર જુલમ થવા લાગશે અને તે જુલમ પણ સીરાજના જુલમ કરતાં સોગણો અસલ થઇ પડશે.”

રાજવલ્લભ—“સામસામે યુદ્ધ કરવામાં કદાચ અમે હારી જઇએ તો અમારો નાશ થાય અને તેથી દેશને કોઇ પણ જાતનો લાભ થાય નહીં.”

શાસ્ત્રી—“તમે લડાઇમાં જો સામા ચાલીને લડતાં મરી જશો તો દેશનું વધારે કલ્યાણ થશે. પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે એકવાર દેશમાં લડાઇનો અંશ સળગી ઉઠે છે તો તે સો વર્ષ સૂધી પણ શાંત પડતો નથી, પરંતુ જ્યાં સૂધી સ્વતંત્રતા સળગતી નથી ત્યાં સૂધી તે અંશ બળ્યા જ કરે છે અને યુદ્ધમાં મરાયલા આપ-દાદાનાં લોહીથી ભીંજાયેલાં બખતરો પહેરીને તેના વંશજો પણ બમણા ઉત્સાહથી શત્રુઓના સામે લડે છે.”

રાજવલ્લભ—“હું આપની તે વાતને ટેકા આપતો નથી.”

શાસ્ત્રી—“ભારે તમારા કપડી વિચારોને હું પણ કોઈ રીતે ટેકા આપતો નથી, તમે તમારા પોતાના નાશ માટે બાણ તૈયાર કરો છો. તમારાં આ દુષ્ટ કર્મોનું અશુભ ફળ તમારે જ ભોગવવું પડશે એટલું જ નહિ, પણ તમારા વારસો પણ તે ભોગવશે.”

રાજવલ્લભ—“આમાંથી અશુભ ફળ શું નીકળશે?”

શાસ્ત્રી—“કાં તો તમે ઇંગ્લેન્ડ વેપારીને હાથે મરશો અથવા તો મુસલમાનને હાથે મરશો.”

રાજવલ્લભ—“આવી શંકા લઈ જવાનું કંઈ પણ કારણ હું જોતો નથી.”

આપુદેવ—“તમારા જેવા અધિજા માણસો ભાવિ કર્મનાં ફળો જોઈ શકતા નથી.”

રાજવલ્લભ—“આપ ગુરૂ છો માટે અમારું અચાન દૂર કરો. અમારું ભાવિ અભંગળ આપ અમને સમજાવો.”

શાસ્ત્રી—“મેં તને સમજાવ્યું છતાં પણ તું સમજી શકતો નથી. તમારી કપટ કરનારાની દરેકની દૃષ્ટિ પોતપોતાના સ્વાર્થ તરફ તાકી રહેલી છે, ભારે ઈર્ષ્યેભીની દૃષ્ટિ તેઓના વેપાર ઉપર લાગી રહેલી છે. પરંતુ દેશનું કેવી રીતે રક્ષણ થાય તે તરફ કોઈની પણ દૃષ્ટિ નથી. ન્યારે તમારામાં માંહેમાંહે વિવાદ થશે ભારે તમે એક બીજાનો નાશ કરવા તત્પર થશો. તે વખતે અરાજ્યપણાની લયંકર સ્થિતિમાં આવેલા દેશની પાલખાલી થશે.”

રાજવલ્લભ—“મીરજાદર નવાબ થયા પછી અમારા વિચાર પ્રમાણે રાજકાર્ય કરશે અને અમે દેશની આગાહી માટે પ્રયત્ન કરીશું.”

શાસ્ત્રી—“કંપનીની પેઢીના સાહેબો વેપારને અંગે ન્યારે જૂલમ કરવા માંડશે ભારે તેઓને કાણુ શિક્ષા કરશે?”

રાજવલ્લભ—“મીરજાદર.”

શાસ્ત્રી—“મીરજાદર તો તેના વેચાણુ ગુલામ થઈને રહેશે. ન્યારે મીરજાદર કંપનીના અધ્યક્ષ ઈર્ષ્યેભીને શિક્ષા કરવા નીકળશે ભારે તેઓ તે જ વખતે મીરજાદરને રાજ્યાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકશે. મીરજાદર તો તેઓના લયનો માર્યો તેઓની પાસે એક અક્ષર પણ બોલી શકશે નહીં.”

રાજવલ્લભ—“ત્યારે હવે આપ શું કરવાની સલાહ આપો છો?”

શાસ્ત્રી—“બીજાની સહાયતા લીધા વિના જ પોતાના બાહુ બળથી સીરાઝને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરો. તમે હમણાં જેની સહાયતા લઈને સીરાઝને રાજ્યહત્ કરશો, તેજ પરિણામે દેશનો ધણી યદ્દ બેસશે અને તેના જૂલમથી દેશની પાલખાલી થશે.”

રાજવલ્લભ—“અમે થોડું સૈન્ય લઈને યુદ્ધનો આરંભ કરીએ તો અમારો પરાજય થાય અને અમે પ્રાણુ બોધ બેસીએ.”

શાસ્ત્રી—“હું કહું છું કે, તમે હારશો તો પણ ઠીક છે અને જીતશો તોપણ ઠીક છે. તમે આઈબેલા મહાવિજ્ઞાતાં કૃત્રુપે તમારા વેશભે, સ્વાધીનતા સંપાદન કરશે. આ સંસારમાં જન્મેલાને માટે મરણુ તો છે જ. તમે મરવાથી આટલા બધા કેમ બીહો છો? ન્યારે એક દિવસે નહીં મરવાનું જ છે ત્યારે હમણાં જ મરણુથી શા માટે ડરો છો?”

રાજવલ્લભ તો બાપુદેવ શાસ્ત્રીનું કહેતું સાંભળીને મૌન જ યદ્દ ગયો. થોડીવાર પછી ફરીને બાપુદેવ શાસ્ત્રી બોલ્યા:—“રાજવલ્લભ! હું તને વારંવાર કહું છું ત્યારે બળકપટ કરીને તારા પવિત્ર નામને કલંક લગાડતું નહીં, પણ સૈન્ય લઈને તેની

સાથે જાહેરમાં યુદ્ધ કરવું. તું જે કુર્મ કરવા તૈયાર થયો છે, તે કરવાથી તારો નિર્વંશ થશે, દેશની પાલમાલી થશે, તારા મનોરથ નિષ્ફળ થશે અને તારી બાવી પ્રજાને અન્ન પણ મળશે નહીં.”

રાજવંશના કાંઈ પણ ઉત્તર આખ્યા વિના શાસ્ત્રી મહારાજના ચરણમાં પ્રણામ કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ બનાવ બન્યા પછી થોડો વખત વિત્યા કેડે રાજવંશજન અને મીરજીર વગેરેના કપટજાળથી ઇંત્રિજોને સીરાઝની સાથે પ્લાસી ક્ષેત્રમાં ભયંકર યુદ્ધ થયું. તે લડાઈમાં સીરાઝનો વડો સેનાપતિ મીરમદન માર્યો ગયો. અને તેના બીજા સેનાપતિ મોહનલાલે તે લડાઈમાં ભારે પરાક્રમ કર્યું હતું; પરંતુ મીરજીરની વિશ્વાસઘાતકતાને લીધે મોહનલાલની અવિનાશી કીર્તિ બંગાળાનો ઇતિહાસ ઉજ્જવળ કરી થકી નહીં. નવાબનું સૈન્ય યુદ્ધમાં કાયર થઈ ગયું, અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને લડાઈ લઢ્યા વિના જ બંગાળામાં આધિપત્ય સ્થાપન કરવાનો ઉત્તમ યોગ મળી આવ્યો.

પ્લાસીની લડાઈ પછી મીરજીર બંગાળાનો સુબેદાર થયો. તેણે ગાદી ઉપર બેસતી વખતે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વેપારીઓની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ઇંત્રિજોની વ્યાપારી પેઢીઓના સાહેબો અથવા તેના દેશી ગુમાસ્તાઓ, પ્રજા ઉપર કાંઈ પણ બળતનો જૂલમ ગુજારે તો તે બાબતમાં મારે કાંઈ પણ રીતે વચ્ચે પડવું નથી, પરંતુ બીજો કાંઈ ઇંત્રિજોની વેપારી પેઢીના નોકરાની સાથે ટોળીસાદ કરવા માટે આવે તો મારે ઇંત્રિજોને સંપૂર્ણ સહાયતા કરવી છે.

મીરજીરે ઉપર પ્રમાણે કંપનીના વડા ઇંત્રિજોની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી તે પછી ઇંત્રિજો, વણકરો અને મીઠાના વેપારીઓ વગેરે વગેરે ઉપર જૂલમ ગૂંજારવા લાગ્યા. જે વાત આગળ વર્ણવવામાં આવી છે. આપુદેવ શાસ્ત્રીના ઇનામી ગામમાં ત્રીશ વણકરનાં ઘર હતાં. તે સઘળાં ઉપર જૂલમ ગૂંજારવા માંઓ એટલે તેઓ પોતાનો દેશ છોડી દહને બીજો ઠેકાણો રહેવા ગયા. પૂર્વે જે હિદામની સ્ત્રી વેરાગણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે હિદામે, હળધર નામના એક વણકર વેપારીની પુત્રી અને સ્ત્રીનું અપમાન કર્યું હતું, તેથી હળધરે, હિદામને ઠાર મારી નાંખીને પોતે ગંગામાં પડી આપઘાત કર્યો હતો, તેની પછવાડે તેની સ્ત્રીએ તથા પુત્રીએ પણ તેજ રસ્તો સ્વીકાર્યો હતો. એ હળધરને એક પુત્ર હતો. તે પુત્રને આપુદેવ શાસ્ત્રીએ પોતાની પાસે રાખી લીધો હતો, અને તે પોતાની પુત્રી પ્રમદદેવીને સોંપીને પોતે ત્યાંથી કલકત્તે આવીને કાલીઘાટ ઉપર રહ્યા હતા, ત્યારથી હજી સુધી તેજ જગ્યા ઉપર રહે છે.

અકરણ ૧૯ મું

નંદકુમાર

મુરશીદાબાદ પરગણામાં આવેલા બદ્રપુર નામના ગામમાં આ વાર્તાનો નાયક અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ નર નંદકુમાર જન્મ્યો હતો. આ ગામ અને તેની પાસેનાં બીજાં ગામડાં હમણાં વીરજૂંઠિ જીલ્લામાં ગણાય છે. નંદકુમારના પિતાનું નામ પદ્મનાભરાય હતું તે તે નવાબ અલીવર્દીખાનના અમલમાં ત્રણ ચાર પરગણાનો કર ઉધરાવવાનું કામ કરતો હતો, પરંતુ પાછળથી બાપુદેવ શાસ્ત્રીની વગતે લીધે તે નવાબ સરકારના રાજકીય કામ ઉપર નિમાયો હતો. નંદકુમાર, બાપુદેવ શાસ્ત્રીને ઘેર સંસ્કૃત અભ્યાસ કરતો હતો. તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને સહૃદયતા જોઈને બાપુદેવ શાસ્ત્રીની તેના ઉપર ઘણી પ્રીતિ થઈ હતી. બાપુદેવને પુત્ર ન હતો તેથી શાસ્ત્રી મહારાજનાં વહુ, નંદકુમાર ઉપર બહુ જ વાતસલ્ય રાખતાં હતાં. તે આઠ વર્ષના થયો ત્યારથી જ બાપુદેવ શાસ્ત્રીને ત્યાં સંસ્કૃત લખવા લાગ્યો અને સાથે સાથે ફારસી પણ શીખતો ગયો. તે બ્યારે બાવીશ વર્ષનો થયો ત્યારે બાપુદેવ શાસ્ત્રીના કહેવાથી અલીવર્દીખાન સરકાર તરફથી તેની મહિપાદળ પરગણાનો કર ઉધરાવવા ઉપર નિમણુંક થઈ અને ધીરે ધીરે અલીવર્દીખાનના જ સમયમાં તેને હુગલીના ફોજદારની જગ્યા મળી. ઇંગ્લેન્ડે પ્લાસીની લડાઈ જીત્યા અગાઉ નંદકુમારનો અનુગ્રહ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા.

પ્લાસીની લડાઈ પછી સ્વતંત્ર થયેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની બ્યાપારી પેઢીના સાહેબો અને દેશી ગુમાસ્તાઓ, વણકર, સુવર્ણવણિક વગેરે દેશી વેપારીઓનાં મૂળ ઉખેડી નાંખવા તૈયાર થયા અને દેશી કારીગરો અને બ્યાપારીઓ ઉપર અનેક તોરેહના જૂલમ ગુજારવા લાગ્યા. આ વેળા તે જૂલમ અટકાવવા માટે તેની સામે આખા દેશમાં માત્ર એક નંદકુમારે જ હામ બીડી હતી, પરંતુ દેશના બીજા લોકો ઇંગ્લેન્ડના કારખાનામાં નોકરી મેળવવા માટે અથાગ પરિશ્રમ કરતા હતા અને તેઓમાંના જેઓ અંગ્રેજોના કારખાનામાં ગોઠવાઈ જતા તેઓ હિદાયત્તેંદ્ર, નવકૃષ્ણ-મુન્સી, ગંગા ગોવિંદસિંહ, કાંત પોદ્દાર વગેરેને માર્ગે ચાલીને દેશીઓનું ખુરું કરતા હતા અને દલકા ઉપાયો દ્વારા ધન એકઠું કરતા હતા.

ઇંગ્લેન્ડના અબ્યુદયની સાથે સાથે નવકૃષ્ણ મુન્સી પણ ધીરે ધીરે દેશમાં એક મહાન પુરુષ થઈ પડ્યો હતો. નંદકુમારને તેની સાથે બારે ચતુતા હતી. નંદકુમાર ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓનો જૂલમ બંધ પાડવા માટે બહુ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી લોર્ડ ક્લાઇવે નંદકુમારને પોતાના હાથમાં લેવા માટે અનેક કપટ જાળ રચવા લાગ્યો. મીરજાપૂરે ઇંગ્લેન્ડનું કરજ આપવા માટે વર્ધમાન, હુગલી અને નદીઆ એ

ત્રણ જીલ્લાની પેદાશ ઇંગ્લેન્ડને વસૂલ કરવા માટે હુકમ કર્યો, તે વખતે લોર્ડ, કલાઇવે તે ત્રણે જીલ્લાનો રાજકીય કર વસૂલ કરવાનો કારભાર હેસ્ટીંગ્સના હાથમાં હતો તે ખેંચી લઇને નંદકુમારના હાથમાં સોંપ્યો. ત્યારથી જ અર્થાત્ ઇ. ૧૭૪૮ની સાલથી જ નંદકુમારને હેસ્ટીંગ્સ સાથે ધસાતું ચાલવા લાગ્યું.

પરંતુ કલાઇવની આશા નિષ્ફળ થઈ. નંદકુમારના તરફ આટલો અનુમદ દેખાયા છતાં, કલાઇવ તેને વશ કરી શક્યો નહીં, તેથી કલાઇવ પણ તેના શત્રુ થઇ પડ્યો. તે સમજી ગયો કે, નંદકુમાર ઉપર ઉપરથી જ ઇંગ્લેન્ડના તરફ સ્નેહ-ભાવ દેખાડે છે; પરંતુ છૂપી રીતે તે ઇંગ્લેન્ડને બંગાળામાંથી હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધણું કરીને સધળા ઇંગ્લેન્ડે નંદકુમારનો દ્રોહ કરવા લાગ્યા અને ક્રમે ક્રમે નંદકુમારના હૃદયમાં પણ ઇંગ્લેન્ડના તરફ વૈરાગ્ય પ્રગટ થયો.

ઇ. ૧૭૫૮ ના વર્ષમાં નંદકુમાર પોતાના ગુરુ બાપુદેવ શાસ્ત્રીને મળવા માટે મુરશીદાબાદ આવ્યો. આ અગાઉ પાંચ છ વર્ષ થયાં નંદકુમાર બાપુદેવ શાસ્ત્રીને મળ્યો ન હતો. નંદકુમાર હમણાં સૂધી હુગલીમાં રહેતો હતો. બાપુદેવ શાસ્ત્રીની વડુ તેના ઉપર વાતસલ્યભાવ રાખતી હતી અને બાપુદેવ શાસ્ત્રીની કૃપાથી જ તે હુગલીમાં ફૅજદારની પદવી મેળવવા લાગ્યશાળી થયો હતો. તેણે ફૅજદારીનું કામ પાંચ છ વર્ષ કરી એ ત્રણ લાખ રૂપિયા મેળવ્યા હતા. તે જ્યારે પોતાના ગુરુ શાસ્ત્રી મહારાજને મળવા માટે આવ્યો ત્યારે પોતાની બહેન દુલ્લુ પ્રમદા દેવી માટે તે માતાદુલ્લુ ગુરુપત્ની માટે કેટલાંક ધરેણાં લેતો આવ્યો હતો. પરંતુ તેણે તે પછી સાંભળ્યું કે, પોતાનાં ગુરુપત્ની મરણ પામ્યાં છે તે પ્રમદા નિધવા થઈ છે.

નંદકુમાર એ અગર સાંભળીને બહુ જ ખિન્ન થયો. તે સમયે લાંચ વગેરે લેવાનો રીવાજ હતો, પરંતુ નંદકુમાર છેક તેવા પાપાણુહંદ્યનો ન હતો. તેનું હૃદય દયા, માયા અને કૃતઘતાથી ભરપૂર હતું. પોતે જેને માટે પ્રયત્ન કરીને ઉંચી કીમતનાં ધરેણાં આપ્યાં હતાં, તેમાંથી એકનું મરણ થયું છે અને એક હમેશને માટે ધરેણાં પહેરવાને અયોગ્ય થઈ પડી છે, એવા સમાચાર સાંભળીને તેણે પોતાની સાથે આવેલાં ધરેણાં બાજત ગુરુમહારાજ આગળ વાત પણ ન કરી. ઘેરથી નીકળતી વેળા તેણે મનમાં સંકલ્પ કર્યો હતો કે આ સર્વ ધરેણાં ગુરુપત્નીના હાથમાં અર્પણ કરીશ, પરંતુ તેની આશા નિષ્ફળ નીવડી. પ્રમદા નિધવા થઈ છે, તે સાંભળીને તેનું હૃદય ચીરાઇ જવા લાગ્યું. તેણે ઠરાવ કર્યો કે, હવે આ બધાં ધરેણાં અગ્નિમાં બાળી દેવાં, કારણ કે આને વધારે વાર જોવાથી વધારે શોક ઉત્પન્ન થશે. પરંતુ ફરીથી તેને વિચાર આવ્યો કે આવા ઉંચી કીમતના દાગીનાને ભાંગી ફેંડી નાંખ-

વાથી શું કાયદો થનાર છે ? આ ધરેણી હમણું કોઈને ત્યાં અનામત મૂકી દેવાં અને પ્રમદાને બચારે પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે આ ધરેણીને વેચીને તેના પૈસા પ્રમદાને આપવા. આવો વિચાર કયાં પછી શાસ્ત્રીમહારાજનાં દર્શન કરી, તેમની આજ્ઞા માગી, ત્યાંથી સુરશીદાબાદ ગયો અને ત્યાં બુઝાખીદાસ નામના એક સાહુકારની દુકાન ઉપર જઈને તેની દુકાનમાં તે ધરેણી અનામત રાખવા માટે તેને સૂચના કરી. બુઝાખીદાસે તેને પૂછ્યું કે, ‘આ સઘળાં ધરેણી શું હમણું જ વેચવાનાં છે ?’ નંદકુમારે કહ્યું ‘ના ના, હમણું તે વેચવાનાં નથી. જો હમણું તેને વેચી મારું તો તેના પૈસા ખરચાઈ જાય. આ ધરેણીના પૈસા તો મારી બહેન પ્રમદાને આપવાના છે. માટે હમણું તો તમારી દુકાનમાં જ અનામત રાખો’ આમ કહીને તેની દુકાનમાં ધરેણી રાખી તેની નોંધ કરાવીને નંદકુમાર પાછો રાત્રે બાપુદેવ શાસ્ત્રીને ત્યાં આવ્યો અને ઈંગ્રિજ વેપારીઓના જૂલમ વિશે બાપુદેવ શાસ્ત્રીની સાથે અનેક વાતચિત કરવા લાગ્યો.

બાપુદેવ શાસ્ત્રી બોલ્યા—“લોકોમાં બળવાન નિર્બળ ઉપર જૂલમ ગૂંજારે છે. તેને એકદમ અટકાવવાનો કાષ્ટ પણ ઉપાય હોતો નથી. બધાં સૂધી મનુષ્યોમાંથી એકદમ પાપ અને સ્વાર્થપરાયણતા દૂર થાય નહીં, ત્યાં સૂધી આ જગતમાં ચાલતો જૂલમ બંધ પડે નહીં. આ જગતમાં પાપ અને સ્વાર્થપરાયણતાની જેટલી વૃદ્ધિ છે તેટલા પ્રમાણમાં બળવાનો નિર્બળ ઉપર જૂલમ ગૂંજારે છે, પરંતુ ઈંગ્રિજ વેપારીઓનો જે જૂલમ છે તે તો એક જાતની લૂંટ છે. દુરાચારી સીરાઝના સમયમાં આટલો જૂલમ થતો નહતો. મીરજીરની નબળાઈને લીધે જ આ સઘળો જૂલમ ચાલે છે. મીરજીર મહા વિશ્વાસઘાતી અને રાજકીય કામ કરવા માટે અસમર્થ છે. તે હમેશાં અપ્રીય બાઈને નિદ્રાવસ્થામાં જ પોતાનો કાળ કાઢે છે. આવા બચનીના હાથમાં રાજ્યની લગામ સોંપવી એ કરતાં પશુના હાથમાં લગામ સોંપવી એ ઉત્તમ ગણાય.”

નંદકુમાર—“રેશમના કારખાનાના સાહેબોએ અને દેશી ગુમાસ્તાઓએ દેશની પાપમાલી કરી છે. તેઓ લોકોનાં ધરખાર લૂંટે છે, વણકર લોકો જે વસ્ત્ર ખીજી જગ્યાએ વેચીને પચાસ રૂપીઆ મેળવતા તે વસ્ત્રની ક્રીમત કંપનીના લોકો દસ રૂપીઆથી વધારે આપતા નથી. માટે જો હું દીવાનની જગ્યા ઉપર આવું તો તે જૂલમ ખરેખર અટકાવવા શક્તિમાન થાઉં.”

શાસ્ત્રી—“જો તું મીરજીરને સિંહાસન ઉપરથી પદમથ કરીને સુબેદારી મઠણ કરે અને ઈંગ્રેજોને તારા તાબામાં લે તો તેઓનો જૂલમ જરા પણ અટકાવી શકે, પરંતુ મીરજીરનો દીવાન થવાથી તો તું કાષ્ટ પણ રીતે ઈંગ્રિજ વેપારીઓનો જૂલમ અટકાવી શકે નહીં.”

નંદકુમાર—“મીરજીરને સિંહાસન ઉપરથી પદમથ કરવો એ વાત શું સહેલી છે ?”

શાસ્ત્રી-અરીછી અને હિતાહિત નહીં સમજનારા મીરજીરને પદબ્રહ્મ કરવો એમાં શું છે ?”

નંદકુમાર-“ધૃતિએ તેને સહાયતા કરે તો ?”

શાસ્ત્રી-“એ ચાર પરદેશી વાણીઆઓથી શું થનાર છે ?”

નંદકુમાર-“હું ધારું છું કે જો દિલ્હીના ચક્રવર્તી બાદશાહની અને ફ્રેંચોની સહાયતા લીધી હોય તો આ કામ સફળ થાય.”

શાસ્ત્રી-“બીજાની સહાયતાથી મનુષ્ય કાંઈ પણ દહાડો દેશના ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવી શકતો નથી; કેવળ પોતાના બાહુબળ ઉપર જ આધાર રાખવો જોઈએ.”

નંદકુમાર-“શું મારામાં એવું બળ છે કે હું દેશના સુબેદારની સાથે યુદ્ધ કરી શકું ?”

શાસ્ત્રી-“તેમાં માનસિક બળની જરૂર છે. જો તારા હૃદયમાં બળ હશે તો હમણાં જ તારા કામમાં ફેરફાર મેળવશે.”

નંદકુમાર-“માનસિક બળ હોય તો પણ સૈન્ય એકઠું ક્યાં વિના શું એકલાથી યુદ્ધ કરી શકાય ?”

શાસ્ત્રી-“સૈન્ય શું પોતાની મેળે એકઠું થઈ શકે છે ?”

નંદકુમાર-“કેવી રીતે એકઠું થાય તે કહો.”

શાસ્ત્રી-“મનુષ્ય જ્યારે જૂલમ મટાડવા વાસ્તે પ્રાણ ત્યાગ કરવાને તૈયાર થાય ત્યારે સેના પોતાની મેળે એકઠી થાય. તારા હૃદયમાં રહેલો સ્વાર્થરહિત પ્રેમ, આ શ્રુતપ્રાય મનુષ્યોના હૃદયમાં બળ ઉત્પન્ન કરશે.”

નંદકુમાર-“આ બંગાળીઓમાંથી તો એક પણ મદદ કરશે નહીં, કારણ તેઓ અંગ્રેજોની પેઢી ઉપર દશ રૂપીઆની નોકરી મેળવવા વાસ્તે રાતદિવસ માથાકુટ ક્યાં કરે છે.”

શાસ્ત્રી-“તું એકવાર મારા કહેવા પ્રમાણે કર અને પછી જોજો કે તારા કામમાં ફેરફાર મળે છે કે નહીં.”

નંદકુમાર-“જો યુદ્ધ થાય તો મારી હાર જ થાય.”

શાસ્ત્રી-“યુદ્ધમાં ઉતરનારાઓ પરાજયનો અથવા જય થવાનો વિચાર કરતા જ નથી, જય પરાજયનો આધાર ધૃતિરના હાથમાં છે. ખાસીક્ષેત્રમાં અંગ્રેજો એકવાર હારી ગયા હતા, પરંતુ દૈવને લીધે ફરીને તેઓનો વિજય થયો, અને કદાચ તારો પરાજય થયો તો પણ હાનિ શી છે ?”

નંદકુમાર-“સંભાવનામાં હારી જવાથી શો લાભ છે ?”

શાસ્ત્રી-“હારી જવાથી દેશપર વિશેષ ઉપકાર થશે, તારો સ્વર્ગમાં વાસ થશે,

બંગદેશના ઇતિહાસમાં તારું નામ સુવર્ણને અક્ષરે કાતરાઈ રહેશે અને સધળા બંગાળીઓનાં શય જેવાં શરીરોમાં નવીન જીવનનો સંચાર થશે.”

નંદકુમાર—“હું હારીને મરણ પામુ તો પછી મને લાભ શે ?”

શાસ્ત્રી—“જેઓ અંગ્રેજ વેપારીઓનો જૂલમ ! જૂલમ ! એમ બોલીને બ્યર્થ કાલાહલ મચાવે છે તેઓ જેવા સ્વાર્થપરાયણ છે તેવા જ તું પણ સ્વાર્થપરાયણ છે અને મીરજાદરના જેવો એક નરાધમ છે. પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ ક્યાં વગર અને સંપૂર્ણ રીતે આત્મવિસર્જન ક્યાં વગર, કાંઈ પણ પુરુષ દેશમાં ચાલતો જૂલમ અટકાવી શકતો નથી. તું પણ પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપીને જે બહાર પડીશ તો દેશનું દુઃખ દૂર કરી શકીશ. નહીંતર તું પણ હિંદામના જેવાં જ કુકર્મો કરીને પાપી થઈશ. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પેલો શૂદ્ર હિંદામ હમણાં રેશમના કારખાનામાં દરોગાના કામ ઉપર નિમાયો છે અને તે લેકિાના ઉપર બહુ જ જૂલમ ગૂંજારે છે.”

નંદકુમાર—“હિંદામ કાણ છે ?”

શાસ્ત્રી—“જગાઈ અને હિંદામ એ બે શૂદ્રના રખડતા છોકરા હતા, અને લેકિા તેને નામદામ વિનાના રખડતા છોકરા તરીકે ઓળખતા હતા.”

નંદકુમાર—“તે રેશમના કારખાનામાં પાળાની જગ્યા ઉપર નિમાયા છે ?”

શાસ્ત્રી—“હા ! તેની તને ખબર નથી. તેઓ હમણાં વણકરો ઉપર બહુ જ જૂલમ ગૂંજારે છે.”

નંદકુમાર—“રેશમના કારખાનામાં જેટલા દેશી નોકરો છે તે સધળા લેકિાના ઉપર જૂલમ ગૂંજારે છે ત્યારે હિંદામને જ શા માટે દોષ દો છો ?”

શાસ્ત્રી—“તે પણ ઇંગ્લેન્ડની સાથે મળી જઈને જૂલમ કરવા માંજો. તેમ કરવાથી તને સહજમાં ધન સંપત્તિ મળશે.”

નંદકુમાર—“આપ મને પણ આટલો બધો નીચ સમજે છો ?”

શાસ્ત્રી—“તું સોળે સોળ આના લુચ્ચો નથી તેથી તો એ ગોટાળામાં પડ્યો છે. મનુષ્યે એક માર્ગ પકડવો સારો છે, પણ દુધમાં ને દહિંમાં પગ રાખવો તે ઠીક નથી. તેવા મનુષ્યોને ભયંકર વિપત્તિમાં પડવું પડે છે.”

નંદકુમાર—“હું બન્ને માર્ગ ગ્રહણ કરી જોઉં છું ?”

શાસ્ત્રી—“હા ! પોતાનો સ્વાર્થ સાચવવો અને દેશ ઉપર ગૃહસ્થ જૂલમ દૂર કરવો. આ બન્ને કામ શું એક સાથે પાર પાડી શકાય કે ? તું દેશનો જૂલમ દૂર કરવાની ઈચ્છા રાખતો દો તો તું તને પોતાને જૂલમ જઈને, દેશોદ્ધાર માટે બહાર પડ.”

ફોજદાર નંદકુમાર આપુદેવ શાસ્ત્રીનું કહેવું સાંભળીને, નીચે મ્હોડે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો અને થોડીવાર પછી બોલ્યો, “હું દીવાનની જગ્યા ઉપર આવ્યા પછી ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓનો જૂલમ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ અને તેમાં ફાવીશ.”

શાસ્ત્રી—“દીકરા! હું ધરડો થયો છું. તું મને નવી નવી વાતો કહીને ઠગી શકીશ નહીં. જે રાજ જૂલમી હોય તેના નોકરોને પણ જૂલમી થવું પડે છે. તું જ્યારે દીવાનની જગ્યા ઉપર આવીશ ત્યારે તો સેંકડો લોકોના ઉપર જૂલમ કરીશ.”

આ પ્રમાણે વાતચિત કર્યા પછી બન્નેએ રાત્રિભોજન કર્યું. તે પછી નંદકુમાર શાસ્ત્રી મહારાજને પ્રણામ કરીને પોતાના ઉતારા ઉપર ગયો અને દેવલાલેક દિવસ મુરશીદાબાદમાં રહીને પાછો હુગલી ગયો.

આ બનાવને બે ત્રણ વર્ષ વીળ્યા પછી કલકત્તાની કૌન્સીલના મેમ્બરોએ મીર-કાસમની પાસેથી લાંચ લઇને તેને બંગાળના સુબેદારની જગ્યા ઉપર બેસાડ્યો અને ધરડો મીરજાદર પદબદ્ધ થવાથી મુરશીદાબાદ છોડી કલકત્તામાં જઇને રહ્યો.

૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭

પ્રકરણ ૨૦ મું

નવાળ કાસમઅલી

ઇસવી, ૧૭૬૨ ની સાલની શરૂઆતમાં બન્ધુઆરી મહિનામાં એક દિવસે સાર્યકાળના સંધ્યાવંદન કરીને આપુદેવ શાસ્ત્રી પોતાની પુત્રી પ્રમદાની પાસે ભગવદ્-ગીતામાંથી કર્મયોગની વ્યાખ્યા કરતા હતા. શાસ્ત્રી મહારાજ દરરોજ જેમ પોતાની પુત્રીને કંઈ ને કંઈ ધર્મની કથા કહેતા હતા, તેમ જ આજે પણ કર્મયોગની વ્યાખ્યા કરતા હતા એટલામાં ચાકરે ધરની અંદર આવીને કહ્યું; “મહારાજ! એક મુસલમાન આપને મળવા માટે આવેલો છે અને તે બહાર બેઠેલો છે.”

શાસ્ત્રી ધરમાંથી બહાર આવીને જુવે છે તો એક મુસલમાનને બોલાવેલો બાંધીને બેઠેલો દીઠો. તે આપુદેવ શાસ્ત્રીને જોઇને તરત ઉભો થઈ ગયો.

શાસ્ત્રી મહારાજે તેને પૂછ્યું;—“ભાઈ! તું કાણ છે ને તારે મારું શું કામ છે?” તેણે કહ્યું, “તમારા ચાકરને દૂર કરો અને ધરનાં બારણાં બંધ કરો એટલે હું મારી ઓળખાણ આપું.” શાસ્ત્રી મહારાજે તરત તેને ધરમાં તેડીને ધરનાં બારણાં બંધ કર્યાં એટલે તે મુસલમાને પોતાના ચાકરને દૂર કાઢ્યો. મ્હોડા ઉપર બધેલું લૂગડું છોડી નાંખ્યું કે શાસ્ત્રીજીએ તેને તરત ઓળખ્યો કે આ તો મીરકાસમ છે, તેથી આશ્ચર્ય પામીને શાસ્ત્રીએ પૂછ્યું, “તમે તો મૌંગીરમાં હતા ને? મુરશીદાબાદ ક્યારે આવ્યા છો?”

મીરકાસમ—“મારે આપને કાંઈ પૂછવાનું છે.”

શાસ્ત્રી—“હીક, જે પૂછવાનું હોય તે પૂછો.”

મીરકાસમ બોલ્યો;—“મહારાજ, ધરડા નવાળ અહીંવર્દીખાન રાજકાજ આપના

ઉપદેશ પ્રમાણે ચલાવતા હતા અને પોતે પણ આપના ઉપદેશ પ્રમાણે જ ચાલતા હતા. તેથી તેમણે પોતાનો આખો વખત સુખ શાંતિમાં ગાળ્યો હતો. પરંતુ મેં તો બંગાળાની સુબેદારી મેળવ્યા પછી એક પણ દહાડો સુખમાં કાઢ્યો નથી. સુબેદારી મેળવવી તેના કરતાં તેને જાળવવી એ બહુ કઠિન કામ છે તે વાત મેં હમણાં જાણી. એક તરફ કંપનીવાળાનાં મન રાજી રાખવાં અને બીજી તરફ પ્રજાને હાનિ ન પહોંચે તેનો વિચાર કરવો, આ બન્ને કામ બહુજ કઠિન છે. જો દેશની પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં ધ્યાન ન આપવામાં આવે તો રાજકીય કર પણ વસુલ થઈ શકે નહીં. વળી કંપનીને જે રૂપીઆ આપવાનું કબૂલ કર્યું છે, તે આપવાથી રાજ્યનો ભંડાર પણ ખાલી થઈ પડ્યો છે, માટે હવે મારે શું કરવું? તે વિશે આપની સલાહ લેવા માટે આવ્યો છું. આપ ઉપાય બતાવો કે જેથી આ આવી લાગેલી આફતમાંથી મારો ઉદ્ધાર થાય. ગઈ રાત્રે વિચારમાં ને વિચારમાં મને નિદ્રા પણ આવી ન હતી અને તે વખતે મને યાદ આવ્યું કે ધરડા નવાળ અહીંવર્દીખાન આપની સલાહથી જ કામકાજ કરતા હતા તેથી હું પણ આપની સલાહ લેવા માટે છૂપી રીતે આપને ઘેર આવ્યો છું.”

શાસ્ત્રી—“કંપનીની સાથે તમારે કઈ બાબતમાં તકરાર પડી છે?”

મીરકાસમ;—“મહાશય ! શું કરું? કંપનીના જેવી સ્વાર્થપરાયણ અને અર્થલોભી બીજી કોઈ પણ જાત મેં દીડી નથી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અધિકારીઓ પોતાના વ્યાપારની ચીજ ઉપર જગત આપવાની ના પાડે છે. કલકત્તાના ગવર્નર વાન્સ-ટાર્ટ સાથે જગત લેવાના સંઘર્ષમાં બંદોબસ્ત થઈ ગયો હતો, છતાં પણ કલકત્તાની કૌંસીલના મેમ્બરોએ તે બંદોબસ્તને નામંજૂર કર્યો છે તેથી હું તેઓની પાસેથી વ્યાપારી વસ્તુની જગત વસુલ કરવાને કોષ્ઠ પણ રીતે સમર્થ નથી. તેઓ કદાચ હમણાં વગર છૂટકે એક વખત જગત આપવાને બંધારો, પરંતુ જગત વસુલ કરવાનો સમય આવશે, ત્યારે તેઓ બખેડો કંપો વગર રહેશે નહીં, માટે આ બાબતમાં મારે કેવા પગલાં લેવાં તે આપને પૂછવા માટે આવ્યો છું.”

શાસ્ત્રી મહારાજે ધણીવાર સૂધી વિચાર કરીને કહ્યું, “જો બેટા તું આ દેશનો રાજા છે. તે જે વાત કરી છે તે જરા પણ ખોટી નથી. કંપનીવાળા ધણાજ સ્વાર્થી છે, તે હું સમજું છું. તેઓ હમણાં કદાચ જગત આપવાને બંધારો, પરંતુ પરિણામે તેઓ ફરી જશે. દિવસે દિવસે તેઓની સત્તા વધતી જાય છે. માટે તેઓની સામે યવામાં બાય છે તો પણ તું દેશનો રાજા છે, માટે રાજધર્મનું પાલન કરીને

દેશમાંથી જગાત લેવાનો રીવાજ એકદમ બંધ કરી દે, અને તમામ પ્રજાનું સમ-
દૃષ્ટિથી પાલન કરવાનો પ્રયત્ન કર.”

મીરકાસમ—“તેમ કરવાથી પણ કંપનીવાળા આડા આવશે. તેઓની મરજી એવી
છે કે જે જે બાપારી જણસોની આયાત થાય તેના ઉપર દેશીઓની પાસેથી
જગાત લેવી અને કંપનીની જગાત માફ કરવી.”

શાસ્ત્રી—“તું જો તેઓની વાત સ્વીકારીશ તો રાજ્યધર્મથી ખરેખર ભ્રષ્ટ થયો
ગણાઈશ, અને તે વાત સ્વીકાર કરવાથી ખરેખરો બાયલો કહેવાઈશ. હું તને હુંકમાં
એક વાત કહું છું કે તારે કાંઈ પણ દહાડે ન્યાયનો માર્ગ, સહનો માર્ગ અને ધર્મનો માર્ગ
છોડવો જ નહીં, અને શત્રુ હથીયાર વિનાનો હોય તો તેના ઉપર હુમલો કરવો નહીં.
આ પ્રમાણે વર્તવાથી તારું રાજ્ય લાંબા વખત સુધી નભશે. મનુષ્ય દુરાચાર અને
પાપી કર્મો કરીને અદૃશ્યરૂપે પોતાની શક્તિનો નાશ કરે છે.”

મીરકાસમ—“ત્યારે આપ શું વેપારી માલ ઉપરની જગાત એકદમ કાઢી નાખ-
વાની સલાહ આપો છો?”

શાસ્ત્રી—“હા.”

મીરકાસમ—“તેમ કરવાથી તો રાજની આવકમાં મોટો ઘટાડો થઈ જશે.”

શાસ્ત્રી—“પ્રજાના કલ્યાણમાં રાજનું કલ્યાણ સમાયલું છે. તારી પ્રજાના ધરમાં
નાણું હશે તો તને તો કાંઈક વાર ઉપયોગી થઈ પડશે, માટે પ્રજાનું કલ્યાણ થાય
તેનું કામ કર.”

મીરકાસમ—“પરંતુ આ પ્રમાણે દર એક કામમાં કંપનીવાળાને અનુસરવું તે
મારાથી સહન થતું નથી, માટે હું હમણાં મૌંગીરમાં જઈને ઇંગ્લેન્ડની ટપ પ્રમાણે
મારી સેનાને દરરોજ કવાયત આપું છું. હું દેશનો રાજા છું અને તેઓ પરદેશથી
આવીને મારા દેશમાં વેપાર કરે છે માટે તેઓએ તો મારી સત્તામાં રહેવું જ જોઈએ.
છતાં તેઓ મારા ઉપર સત્તા બળવે છે તે શું વાજબી છે? આવા સ્વાર્થી વેપારી-
ઓની સત્તા નીચે રાજ્ય કરવા કરતાં, રાજ્ય છોડી દેવું એ હિતમ માર્ગ છે. તેઓ
વાત વાતમાં તુરત કહે છે કે અમે તમને સુબેદારી આપી છે, માટે તમારે અમારા
કહેવા પ્રમાણે જ રાજકાજ કરવા પડશે.”

શાસ્ત્રી—“તે કંપનીની સહાયતાથી સુબેદારી મેળવી, તેથી તેઓને એમ કહે-
વાનો સમય આવ્યો છે. તે સુબેદારી મેળવવા માટે કંપનીની સહાયતા શા માટે
લીધી? સર્વને પોતાના કુકર્મનો બદલો મળે છે. તે હલકા ઉપાયથી સુબેદારી
મેળવી છે, તેથી તને તેનું ફળ મળવું જ જોઈએ. હું ધારું છું કે તારું રાજ્ય લાંબો
વખત ટકશે નહીં. તો પણ તારામાં એક મોટો ગુણ છે, તે એ કે તું સદ્ગુણનો

મોટા પક્ષપાત્રી છે અને સદ્ગુણ આગળ શિર ઝુકાવીને તેને માન આપે છે. ધન્ય છે બંગાળાના સુબેદાર ! તારી જનેતાને.”

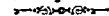
આ વખતે મીરકાસમનું કૃતઃ હૃદય કંપી ઉઠ્યું; અને તે બોલી ઉઠ્યો, “મહારાજ ! મેં સર્વ સાંભળ્યું, પણ હવે રાજ્ય ટકી રહે તેને માટે મારે શા ઉપાય લેવા ?”

શાસ્ત્રી-“બેટા ! સઘળાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. મનુષ્ય પાપનો માર્ગ છોડી દહને નીતિને માર્ગે ચાલવા માંડે કે તેનાં પાપ પોતાની મેળે નાશ પામે છે. તું પણ આજથી સત્યનો અને નીતિનો માર્ગ ગ્રહણ કર. તેમ કરવાથી તારું રાજ્ય લાંબા વખત સુધી ટકી રહેશે.”

મીરકાસમ-“પંડિતજી ! હું આપનો ઉપદેશ હમેશાં અંતઃકરણથી પાળીશ. આપ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને મારી સાથે મૌંગીરમાં ચાલો, એટલે હું આપની સલાહથી સર્વ કામ કરી શકું.”

શાસ્ત્રી-“મને હમણાં તારી સાથે મૌંગીર લઈ જવામાં તને કંઈ પણ લાભ નથી. હું કેહું છું તું હમેશાં તારી પ્રજાનું કલ્યાણ કર્યું કર, કે જેથી તારું રાજ્ય લાંબા કાળ સુધી ટકી રહે.”

મીરકાસમ ઉપર પ્રમાણે બાપુદેવ શાસ્ત્રીનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી તેના ચરણમાં પ્રણામ કરીને વિદાય થયો અને શાસ્ત્રીના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. પરંતુ મનુષ્ય ઉપર જ્યારે વિપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે તે એકદમ હિતાહિત ભૂતી જાય છે, કંપનીની સાથે લડાઈ થયા પછી, મીરકાસમ પણ હિતાહિત સમજવાને અશક્ત થઈ પડ્યો હતો, અને તેથી જ તેણે કેટલાએક હથીયાર વિનાના ઇન્જિનેનાં ખૂન કરીને પોતાના હાથને કલંકિત કર્યા હતા. કૃષ્ણદાસરાજ, રાજવલ્લભ અને બીજા કેટલાએક મોટા માણસોના ગળામાં પથરાયેા ખાંધીને તેઓને ગંગામાં ફેંકી દેવાવ્યા હતા. તથા રાજ રામનારાયણ, ઉમેદસિંહ, બુનિયાદસિંહ, ફતેસિંહ અને કેટલાએક સંભવિત ગૃહસ્થોને દાર મારી નાંખ્યા હતા. આવી હલકી વર્તણૂકને લીધે તેને બંગાળામાંથી બહાર હાંકી મૂકવામાં આવ્યો હતો, તો પણ તે નવાળે પ્રજાની પ્રીતિ સારી મેળવી હતી, તેમાં તો જરા પણ સંદેહ નથી.

અકરણ ૨૧ મું

બંદીખાનાનો દુઆવ

બાપુદેવ શાસ્ત્રી સાવિત્રીની વાતચિત ઉપરથી સહજમાં જ સમજી ગયા હતા કે, સાવિત્રી પોતાના પતિને અને ભાઈને બંદીખાનામાંથી છોડાવવા માટે અહીં આવી છે અને બીજા બે કન્યા પોતાના પિતા મદનદત્તને છોડાવવા માટે આવી છે, પરંતુ કંપનીના

ધ્રુવ નોકરાએ તેઓને દંડના રૂપિયા વસુલ કરવા માટે કેદમાં પૂરેલા છે, તેથી તેઓ ન્યારે દંડના રૂપિયા ભરશે ત્યારે જ કંપની તેઓનો છૂટકો કરશે, તે વિના કોઈ પણ રીતે તેઓનો કેદમાંથી છૂટકો થનાર નથી. શાસ્ત્રી મહારાજ હમણાં એકદમ નિર્ધન થઈ પડ્યા હતા. તેના ઇનામી ગામમાં જે વજુકરો રહેતા હતા તેનાથી તેને આવક થતી હતી, પરંતુ તે વજુકરો હમણાં રેશમના કારખાનાના અધિકારીઓના જૂલમને લીધે દેશ છોડીને નાસી ગયા હતા, તેથી ઇનામી ગામ અને જમીન ઉપર થઈ પડ્યા હતાં અને શાસ્ત્રી મહારાજ નિરૂપાય થઈને પોતાની સ્ત્રીનાં ઘરેણાં વેચીને પોતાનું પોષણ કરતા હતા, તેથી સાવિત્રીને દંડના રૂપિયા ક્યાંથી આપવા, તે તેને સૂઝ પડ્યું નહીં.

બાપુદેવ શાસ્ત્રી ખીજે દહાડે સાવિત્રી તથા ખીજા કન્યાઓને સાથે લઈને કેદખાના તરફ ગયા અને કેદખાનાના જમાદારને અનેક પ્રાર્થના કરી એટલે જમાદાર સાવિત્રી, અહલ્યા અને જગદંબાને કેદખાનાની અંદર લઈ ગયો અને તેઓને નવીનપાલ, કાળાચાંદ તથા મદનદત્તની સાથે મેળવ્યાં.

જમાદાર માત્ર ત્રણ કન્યાને જ કેદખાનામાં લઈ ગયો અને બાપુદેવ શાસ્ત્રીને કેદખાનાના દરવાજા આગળ ઉભા રાખ્યા. શાસ્ત્રી મહારાજ કેદખાનામાં પેઠા નહોં તે તેમણે ઠીક જ કહ્યું હતું; કારણ કે કેદખાનાનો દેખાવ ભયંકર હતો. બાપુદેવ જેવો ક્રામણ હૃદયનો માણસ એ કેદખાનાના દુઃખી જીવોનો ભયંકર આર્તનાદ સાંભળે તો તુરત જ મરણ પામે.

આ વખતે કેટલાએક મીઠાના વેપારીઓ કેદખાનામાં પડ્યા હતા. તેઓ પરસ્પર વાત કરતા હતા કે-ભાઈ, હવે આમાંથી જીવતા નીકળવાની ધ્રુવ થતી જ નથી, કારણ કે અમારું સર્વસ્વ પાપમાલ થઈ ગયું છે માટે હવે તો એ મોત થાય તો અમારાં સર્વ દુઃખનો છોડા આવી જાય. આમ બોલતાં બોલતાં તેઓની બન્ને આંખોમાંથી દડદડ આંસુ પડતાં હતાં અને તેઓ વારંવાર ચીસ પાડીને કહેતા હતા કે, આ જગતમાં ધ્રુવ જ નથી; ત્યારે ખીજા વળી ખીજું જ દુઃખ રડતા પોતાનું કપાળ ફટકા હતા.

આ કારાગૃહમાં યતા આર્તનાદ અને ઉંડા નિરાશાના નિશ્વાસો આગવુંકાનાં હૃદયને ફાડી નાખતા હતા. હાડપિંજરમય કેદીઓનાં શરીરો જોનારાનાં મનને મૂર્છિત કરી નાખતા હતા. કેદીઓની આંખોમાં જ માત્ર પ્રાણ તગતગતા હતા, અને ઉપજી નિશ્વાસ રૂપે જ માત્ર પ્રાણોનું અસ્તિત્વ જણાતું હતું.

મદનદત્ત, કાળાચાંદ અને નવીનપાળ પોતાની કોટડીમાંથી બહાર નીકળ્યા અને તેઓએ જોયું તો પોતાની નજદીક ત્રણ કન્યાને ઉભેલી દીડી ને એક શ્વ

બ્રાહ્મણને દૂર ઉભેલો દીઠો. જમાદારે તે ત્રણે કેદીઓને પેલા ઘરડા બ્રાહ્મણની પાસે જવાનો હુકમ કર્યો એટલે તે ત્રણે કેદીઓ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની પાસે ગયા. આ ત્રણે કેદીઓનાં શરીર દુઃખને લીધે હાડપીંજર ધર્ધ ગયાં હતાં, તેથી મદનદત્તની દીકરી-ઓએ પોતાના પિતાને ઓળખ્યા પણ નહોં. પરંતુ મદને પોતાની દીકરીઓને ઓળખી કાઢી અને ને તરત તેઓને હૈયામાં ધાલીને રનેહથી મળ્યો તથા રડવા લાગ્યો. બીજી તરફ સાવિત્રી પણ પોતાના ભાઈને જોતાં જ તેને કંઠે વળગી પડી અને ઘાંટો કાઢીને રડવા લાગી, અને તે પછી પોતાના પતિને પ્રેમાતુર દૃષ્ટિથી દૂર ઉભી ઉભી નિહાળવા લાગી.

સૌ શાંત થયા પછી બાપુદેવ શાસ્ત્રીએ સાવિત્રીના ઉપર પડેલાં સંકટોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું તથા તે કલકરે કેવી રીતે આવી, આરાદૂન સાહેબની સ્ત્રીએ તેને કેવી રીતે સહાયતા આપી તે વાત વિસ્તારથી કહી સંભળાવી, તથા મદનદત્તની કન્યાનો સાવિત્રીને કેવી રીતે મેળાપ થયો તે વાત પણ કહી સંભળાવી અને અનપૂર્ણા તથા તેની માતાના મરણની વાત પણ કહી.

મદનદત્ત પોતાની સ્ત્રી તથા પડી પુત્રી અનપૂર્ણાના મરણની ખબર સંભળીને બહુ જ શોકાતુર થઈ ગયો અને ઘાંટો પાડીને રડવા લાગ્યો. બીજી તરફ કાલાચાંદ અને નવીનપાળ પણ પોતાનાં સર્ગા સંમંધીઓના મરણની ખબર સંભળીને બહુ જ રડવા લાગ્યા.

થોડીવાર પછી કેદખાનાના જમાદારે આવીને બાપુદેવ શાસ્ત્રીને કહ્યું; “મહારાજ ! અમે કેદીઓને ઘણીવાર કેદખાનામાંથી બહાર રાખી શકતા નથી, માટે હવે તમારું આટોપો.” આ વેળા મદનદત્ત, નવીનપાળ અને કાલાચાંદ, બાપુદેવ શાસ્ત્રીના ચરણમાં પ્રણામ કરીને રડતા રડતા બોલ્યા;—“આપ દેવતા છે. આપે જો સહાયતા આપી નહોત તો અમે આમને આ જગ્યામાં જોવા પામત નહોં.”

કાલાચાંદ અને નવીન પ્રથમથી જ બાપુદેવ શાસ્ત્રીને ઓળખતા હતા, કારણ કે બાપુદેવ શાસ્ત્રી કંઈ સાધારણ મનુષ્ય ન હતા, પરંતુ દેવતા તુલ્ય હતા. તે વાત તેઓ જાણતા હતા. પણ મદનદત્તે તો આજે જ જાણ્યું કે બ્રાહ્મણકુળમાં હજી પણ એક બે દેવતા છે. છૂટા પડતી વેળા બાપુદેવ શાસ્ત્રીએ કહ્યું કે, તમે આ ત્રણેની કંઈ પણ ચિંતા કરશો મા. હું પોતે વેચાઈને પણ તમારો દંડ ભરી તમને છોડીશ. આવી ભયંકર વિપત્તિવેળા તેઓનો બાપુદેવ શાસ્ત્રીના ઉપર જે પ્રબળ ભક્તિભાવ થયો હતો, તેનું વર્ણન વાણીથી ધર્ધ શકે તેમ નથી.

તે પછી બાપુદેવ શાસ્ત્રી, સાવિત્રી, જગદંબા અને અહલ્યાને લઈને પોતાને ઘેર આવ્યા.

અકરણુ ૨૨ મું

કચારાપીટ આરાદ્ધન

પ્રમદા જાણતી હતી કે, તેના પિતા આજે જ ત્રણે જણને કેદખાનામાંથી છુટા કરાવીને ઘેર તેડી લાવશે, પરંતુ તેણે જ્યારે પોતાના પિતાને માત્ર ત્રણ કન્યા સાથે ઘેર આવતા દીડા લાગે તે નિરાશ થઈ ગઈ.

બાપુદેવે દીકરીને રપટ કહી દીધું કે;—“દીકરા! તું છોડાવવા માટે કહે છે, પણ મારી પાસે એક પણ પૈસા નથી કે દંડ ભરીને હું તેઓને છોડાવી લાવું.” પૂછતાં જણાયું છે કે એ ત્રણેને છોડાવતાં ઓછામાં ઓછા એક હજાર રૂપિયા દંડના ભરવા પડશે. એ રૂપિયા ક્યાંથી લાવવા તે સુઝ પડતી નથી.

પ્રમદાએ આ વખતે પોતાનાં તમામ ઘરેણાં વેચી મારીને રૂપિયા આપવાનો મનમાં ઠરાવ કર્યો, પણ વળી તેને વિચાર આવ્યો કે મારા પિતા વ્યવહારકુશળ નથી તેથી તેમને ઘરેણાંનો ખજારમાં બાજબી લાવ મળશે નહીં, અને વેપારમાં જે અનેક તરેહનાં છળકપટ રહેલાં છે તેથી શાસ્ત્રીબાવા અનુસયા છે, માટે તેમને ઘરેણાં વેચવાનું કામ સોંપાય નહીં. આમ ધારીને પ્રમદાએ પોતાના મનની વાત પિતાની આગળ કહી નહીં. પરંતુ પિતાને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે;—“પિતાજી! તમે એકવાર ભાઈ નંદકુમારને અહીં આવવાને લખોને?”

પ્રમદા નાની ઉમરથી જ નંદકુમારને ભાઈ કહીને બોલાવતી હતી.

બાપુદેવ શાસ્ત્રી પ્રમદાનું કહેવું સાંભળીને બોલ્યા;—“ના મા! તેમ બને જ નહીં. નંદકુમાર મારો શિષ્ય છે. તેને ખબર પડશે કે મારે રૂપિયાની જરૂર છે તો ગમે તેમ કરીને પણ રૂપિયા આપવાનો તે પ્રયત્ન કરશે અને હું પ્રાણાંત થતાં સુધી પણ તેની પાસેથી રૂપિયાને માટે પ્રાર્થના કરીશ નહીં. તે તો શું, પણ હરકોઈની પાસે પણ હું પૈસાને માટે પ્રાર્થના કરનાર નથી. હમણાં નંદકુમારના ઉપર પણ ભયંકર આક્રમ્ત આવી પડી છે અને તે અધિકાર ઉપરથી બ્રહ્મ યજ્ઞને એક કેદીરૂપે કલકત્તામાં રહે છે, તેવા સમયમાં હું તેની પાસેથી પૈસા લેવા ઇચ્છતો નથી.”

પ્રમદા—“ના પિતાજી! હું કાંઈ લાઇની પાસેથી પૈસા લેવાની ઇચ્છા રાખતી નથી, પણ મારાં પોતાનાં કેટલાંએક ઘરેણાં તેને વેચવા માટે આપવાં છે. તે વ્યવહારકુશળ છે તેથી ખજારમાં તેનો વાજબી લાવ ઉપભવી શકશે; અને આપ જો વેચવા જશો તો વેપારીઓ આપને ઠગી જશે.”

સાવિત્રી—“પ્રમદાની આવી દયા બેઠને આશ્ચર્ય પામી અને મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, હું મતુષ્યને ઘેર આવી છું કે દેવતાને ઘેર આવી છું! અમારો સંકટમાંથી

ઉદ્ધાર કરવા માટે આ પોતાની સર્વ સંપત્તિ વેચવાને તૈયાર થઈ છે. ધન્ય છે તેનાં જિયાં હૃદયને !”

પછી સાવિત્રી બોલી—“પ્રમદા બા ! સૈદાળાદમાં આરાદૂત નામનો એક વેપારી રહે છે, તેની મેમ મારા ઉપર બહુ જ રનેહ રાખે છે. તેમણે મને આરાદૂતના ઉપર એક પત્ર લખી આપ્યો છે તે પત્ર મારી પાસે છે, માટે હું જો તે કાગળ લઈને આરાદૂતની પાસે જાઉં તો તે મને યોડાક રૂપિયાની સહાયતા કરે અને તેમ યાચ તો આપને આ ધરણું વેચવાની જરૂર પડે નહીં.”

બાપુદેવ શાસ્ત્રી એ વાત સાંભળીને બોલ્યા—“ઠીક, ત્યારે કાલે હું તને આરાદૂતને ત્યાં તેડી જઈશ, પરંતુ હું તને પૂછું છું કે, સત્તારામના રૂપિયા હતા તે શું કંપનીનાં માણસો લુટી ગયાં ?”

સાવિત્રી—“સાંભળવામાં આવ્યું છે કે અમારું છુપું ધન તો શોધ કર્યા છતાં પણ તેઓને હાથ લાગ્યું નથી, પરંતુ ખીજી નાની મોટી જણસો તે લઈ ગયા છે. છુપું ધન ક્યાં ડાટ્યું છે તે હું જાણતી નથી, પણ મારો ભાઈ જાણે છે.”

શાસ્ત્રી—“તારા પિતાએ મરણ વખતે તેના સંબંધમાં કાઢીને કાંઈ કહ્યું નથી ?”

સાવિત્રી—“મરણ વખતે તે કાંઈ પણ બોલી શક્યા નથી. મરતી વખતે માત્ર ‘હળધર, મહોર’ એવા બેજ શબ્દો તેના મુખમાંથી નિકળ્યા હતા.”

શાસ્ત્રી—“સત્તારામ ખરેખરો ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ હોતો. હળધરના રૂપિયા અને મહોર મેં મારા ઘરમાં રાખ્યાં છે તે વાત જ તેણે મરણ વખતે કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. હળધરના રૂપિયા અને મહોર ક્યાં રાખ્યાં છે તે તારા જાણવામાં છે ?”

સાવિત્રી—“ના જી.”

શાસ્ત્રી—“હળધર ક્રાણુ તે તું જાણે છે ?”

સાવિત્રી—“હા, તે મારા મામા થતા હતા. મારો જન્મ યથા અગાઉ મારા પિતા મારા મામાની સાથે જ રહેતા હતા. પરંતુ મારા પિતાને જ્યારે ઇનામમાં જમીન મળી ત્યારથી મારા પિતા જુદા રહેવા લાગ્યા.”

શાસ્ત્રી—“ત્યારે તે હળધરના દીકરાને કોઈ પણ દહાડે દીઠો નહીં હોય ?”

સાવિત્રી—“ના મામાના મરણ પછી દીઠો નથી. તેમ તે જન્મે છે કે મરી ગયો છે તે પણ હું જાણતી નથી. માત્ર એટલું જ સાંભળ્યું છે કે મામાએ પુત્રને ખોળામાં લઈને ગંગામાં ઝંપલાવ્યું હતું, પણ પાછળથી હોકરો પાણીના ઉભરા સાથે ઉપર આવ્યો કે તમે તેને લઈ લીધો હતો.”

શાસ્ત્રી—“આ જ વર્ષના બાળકને પ્રમદા ઉછેરે છે તે હળધરનો પુત્ર છે.”

સાવિત્રી-આ વાત સાંભળીને આશ્ચર્ય પામી અને પ્રમદાનાં બે ચરણનો હાથ-વતી સ્પર્શ કરીને તરત બોલી ઉઠી; “આપ બાલણની કન્યા થઈને પણ આ વણ-કરના છોકરાને સ્નેહથી ઉછેરો છો તેથી આપ મનુષ્ય નથી પણ દેવતા છો.” આમ બોલતાં બોલતાં સાવિત્રીની બન્ને આંખોમાંથી દડદડ આંસુઓ પડવા લાગ્યાં અને તે પ્રમદાની પાસેથી છોકરૂને તેડી લઈને સ્નેહથી તેને બચીઓ કરવા લાગી.

ખીજે દિવસે બાપુદેવ શાસ્ત્રી સાવિત્રીને સાથે લઈને ફોજદારી કચેરીની પાસે આવેલા આરમીન્યનોના મહોલામાં આરાટનના ધરની આગળ આવ્યા. બાપુદેવ પોતે પણ આરાટનને ઝાળખતા હતા.

તે વખતે આરાટન પોતાના મુકદ્દમા માટે ફોજદારી કચેરીની નજદીક એક માળના ધરમાં રહેતો હતો. તે સાવિત્રીને બાપુદેવ શાસ્ત્રીની સાથે જોઈને બહુ જ આશ્ચર્ય પામ્યો. મુરશીદાબાદના તમામ લોકો તેને જુદા નવાખના પંડિત તરીકે ઝાળખતા હતા અને આરાટન તથા તેનો બાપ સેમ્યુઅેલ પંડિતને બહુ જ માન આપતા હતા.

શાસ્ત્રી મહારાજ જેવા આરાટનના ધરમાં દાખલ થયા કે, આરાટને ઉભા થઈ સલામ કરીને માન આપ્યું.

સાવિત્રીએ પોતાની સાડીના પાલવની ગાંઠ છોડીને એક કાગળ કાઢ્યો ને આરાટન સાહેબના હાથમાં આપ્યો. તે પત્ર એસ્તાર ખીખીએ સાવિત્રીને જતી વખતે લલામણુ પત્ર લખી આપ્યો હતો તેજ હતો. એસ્તાર ખીખી કેવી સહૃદયા હતી તે તેમણે લખેલો લલામણુ પત્ર વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજાશે. તેણે લખેલા પત્રનો સાર આ પ્રમાણે હતો:-

“પ્રાણુનાથ! અમારી સ્થિતિ હમણું સારી ન હોવાથી અમે સાવિત્રીને સહાય કરી શક્યાં નથી. પરંતુ તમે દુઃખી સાવિત્રીને દુઃખમાંથી છુટી કરવા માટે જેટલા રૂપિયા જોઈતા હોય તેટલા રૂપિયાની મદદ કરજો અને તમારી એસ્તારની આ વિનંતિને માન્ય કરજો. તે દુઃખિણી સ્ત્રીનું દુઃખ મને બ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે માઈ હૃદય ચીરાઈ જાય છે. તેના પિતા, મા, ભાઈ, ભાઈની સ્ત્રીઓ વગેરે સર્વ મરી ગયાં છે. માત્ર એક ભાઈ અને પતિ બેજ છવતા છે. ચંડાળ રામહરિએ આ દુઃખિણી બાઈનું શીષળલેગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તે પરમેશ્વરની દયાથી બચી ગઈ છે. એ પવિત્ર પતિવ્રતા બાઈ પોતાના પતિને અને ભાઈને કેદખાનામાંથી છોડાવવા માટે કલકત્તે આવી છે માટે આપથી બની શકે સાંસુથી આપ તેના પતિને અને ભાઈને કેદખાનામાંથી છુટા કરાવવાનો પ્રયત્ન કરશો.”

આપની તાબેદાર દાસી,
એસ્તાર.

ગયાં છે ત્યારે હું તારી પાસેથી તેની કીમત લેવાની ઇચ્છા રાખતો નથી, એટલે જુલાઈએ ગળગળો થઈને કહ્યું, તેમ બને જ નહીં. તે ધરેણી પ્રમદાનાં છે અને પ્રમદા એક બ્રાહ્મણની દીકરી છે માટે મારા ઉપર બ્રાહ્મણનું ઋણ રહી જાય તે દીક નહીં. તેથી હું તો પ્રાણાંતે પણ પૈસા આપીશ. હું તેના પૈસા આપું નહીં તો મારું જીવન થાય. આમ કહીને જુલાઈએ તારાં બધાં ધરેણીની કીમતના જેટલા રૂપિયા થાય તેટલાનું મને લખત કરી આપ્યું છે અને જ્યારે તેની પાસે રૂપિયા આવશે ત્યારે તે તને સંધળા રૂપિયા ભરી આપશે, તથાપિ હમણાં તારે જેટલા રૂપિયા જોઈના હશે તેટલા તે આપશે. તારાં ધરેણી પેટે રૂપિયા અડતાલીશ હજાર ને એકવીશ મારી પાસે અનામત પડ્યા છે એમ તારે સમજવું.

આ પ્રમાણે વાતચિત થયો પછી નંદકુમાર ગુરૂના ચરણમાં પ્રણામ કરીને આલ્થો ગયો અને બીજે દહાડે ચૈતન્યનાથની મારફતે પ્રમદાને બે હજાર રૂપિયા મોકલાવી આપ્યા.

બાપુદેવ તે જ વખતે ચૈતન્યનાથને સાથે લઈને મદનદત્ત, નવીનપાળ અને કાલાચાંદના દંડના રૂપિયા ભરવા માટે કંપનીની ઓફીસ તરફ આલ્થા અને ત્યાં તે ત્રણ જણને છોડાવવા માટે દંડ આપવાની અરજ કરી. ઉપરી આધિકારીએ હિસાબ કરીને દંડના દેવાના રૂપિયા એક હજાર અને અઢીસો કલાં. બાપુદેવ શાસ્ત્રી તે રૂપિયા ભરી ત્રણેને કેદખાનામાંથી છૂટા કરીને પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા. સાવિત્રી, જગદંબા અને અદલ્તાના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં.

નવીનપાળે અને કાલાચાંદે સુરક્ષીદાબાદ જવાની દિમત કરી નહીં, કારણ કે ત્યાં જઈને ક્યાં રહે અને શું ધંધો કરે? તેની જાતવાળા પણ ગામ છોડીને પરદેશ નાસી ગયા હતા, તેથી તેનું ગામ ઉત્તમક થઈ પડ્યું હતું, માટે તેઓ શાસ્ત્રી મહારાજના ક્ષીયામાં એક નાની ઝુંપડી બાંધીને રહ્યા અને તેઓને ધંધો કરવાને માટે પ્રમદાએ થોડાક રૂપિયાની મદદ કરી.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

પ્રકરણ ૨૪ મું

ક્યારાપીટ આરાદ્ધનનું મૃત્યુ

ક્યારાપીટ આરાદ્ધને, સાવિત્રીને તા. ૧૦ મીએ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું, કારણ કે તેના મુર્દમાની તારીખ ૯ મી મુકરર થઈ હતી. પરંતુ હવે સાવિત્રીને રૂપિયા લેવા માટે તેની પાસે જવાની જરૂર રહી નહતી.

સાવિત્રીએ તા. ૧૦ મીએ પોતાના વડીલ બંધુને તથા પતિને કહ્યું કે, આપણે આરાદ્ધનના મુર્દમાનું શું પરિણામ આવ્યું તેની ખબર કાઢવી જોઈએ.

આરાટૂનની મૈત્રે મારી જાત, પ્રાણ, માન અને ધર્મની રક્ષા કરી છે, તેથી હું તેના ઉપકાર નીચે દયાપત્રી છું, માટે ચાલો આપણે ત્રણે તેની પાસે જઈને શ્રધ્ધાની જરૂર નથી એમ તેને કહી આવીએ અને તેના મુકદ્દમાની હકીકત પણ જાણી આવીએ.

નવીનપાળ અને કાલાચાંદ સાવિત્રીનું કહેવું સાંભળીને તુરત તેની સાથે આરાટૂનના ઘર તરફ જવા નીકળ્યા. ત્યાં ગયા તે વખતે આરાટૂનનું ઘર બંધ હતું અને ચાકર બહારની એશરીમાં બેઠો હતો. તેને આરાટૂનની ખબર પૂછતાં, તેણે કહ્યું કે ગવર્નર સાહેબને બંગલે તે ગયા છે અને હમણાં પાછા આવશે. એટલે તેઓ ત્યાં બેસીને સાહેબની વાટ જોવા લાગ્યાં. અરધો કલાક થયો નહીં હાથ એટલામાં તો ચાર પાંચ જણા આરાટૂનને પોતાની કાંધ ઉપર ઉચકીને આવ્યા. આરાટૂન આ વેળા તદ્દન બેભાન અવસ્થામાં હતો.

આરાટૂનને કાંધ ઉપર ઉપાડીને જે લોકો લાવ્યા હતા, તેઓની સાથે બીજા બે પુરૂષો હતા, તેમાં એક ગોકુલ સોની હતો અને બીજાનું નામ રામનાથ હતું.

આરાટૂનને ઘરની અંદર લાવ્યા પછી ગોકુલ સોની, રામનાથને ધીમેથી કાંઈ કહેવા લાગ્યો, તેથી તેણે શું કહ્યું તે સ્પષ્ટ સમજાયું નહીં, પરંતુ માત્ર છેલ્લા શબ્દો સાંભળવામાં આવ્યા તે આ પ્રમાણે હતા. “જે વેરેસ્ટ્ર સાહેબ અને વારોવેલ સાહેબને લાંચ આપે તેના નામ ઉપર કામ ચલાવવામાં આવે, તોપણ ગવર્નર સાહેબ તેના ગુન્હાનો વિચાર જ કરે નહીં, એ તારે પછી રીતે જાણવું.”

રામનાથ અને ગોકુળનાથ થોડી વાર પછી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

સાવિત્રી, નવીન, કાલાચાંદ અને આરાટૂનનો ચાકર આ બનાવનો બેદરસમજી શક્યાં નહીં.

નવીન અને કાલાચાંદ આરાટૂનના માથા ઉપર પાણી રેડવા લાગ્યાં, અને થોડી વાર પછી તેને જરા ભાન આવ્યું એટલે તેણે આંખ ઉઘાડીને જોયું તો પલંગની પાસે સાવિત્રીને બેઠેલી દીડી એટલે તુરત તે બેલી ઉઠ્યો:—“ઓ પ્રાણાધાર એસ્તાર! તું રસ્તાની એક બીખારણુ થઈ પડી છે, તારે માટે હું કાંઈ પણ દોલત રાખી જતો નથી, હાથ! હું તને મૂકીને હવે ખુદાની પનાહમાં જઈ છું.”

સાવિત્રી બેલી—“બાપા! હું એસ્તારખીખી નથી, હું તો સાવિત્રી છું. તમારા મુકદ્દમાનું છેવટ શું આવ્યું? તે જાણવા માટે આવી છું.” મુકદ્દમાની વાત સાંભળતાં જ આરાટૂન કપાળ ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યો:—“મારું સર્વસ્વ પાંચમાસ થઈ ગયું છે અને મારી એસ્તાર રસ્તાની એક બીખારણુ થઈ પડી છે.” આમ બોલતાં બોલતાં તે બેભાન થઈ ગયો. સાહેબની વાત સાંભળીને સૌ સમજી ગયાં કે સાહેબ

ગયાં છે ત્યારે હું તારી પાસેથી તેની ક્ષીમત સેવાની ઇચ્છા રાખતો નથી, એટલે જીલ્લાપટ્ટણે ગળગળા થઈને કહ્યું, તેમ બને જ નહીં. તે ધરેણી પ્રમદાનાં છે અને પ્રમદા એક જ્ઞાતિની દીકરી છે માટે મારા ઉપર જ્ઞાતિજનું ઝણુ રહી જાય તે કીક નહીં. તેથી હું તો પ્રાણીંતે પછુ પૈસા આપીશ. હું તેના પૈસા આપું નહીં તો મારું શું થાય. આમ કહીને જીલ્લાપટ્ટણે તારાં બધાં ધરેણીની ક્ષીમતના જેટલા રૂપિયા થાય તેટલાનું મને લખત કરી આપ્યું છે અને જ્યારે તેની પાસે રૂપિયા આવશે ત્યારે તે તને સઘળા રૂપિયા ભરી આપશે, તથાપિ હમણાં તારે જેટલા રૂપિયા જોઈતા હશે તેટલા તે આપશે. તારાં ધરેણી પેટે રૂપિયા અડતાલીસ હજાર ને એકવીસ મારી પાસે અનામત પડ્યા છે એમ તારે સમજવું.

આ પ્રમાણે વાતચિત કર્યો પછી નંદકુમાર ગુરૂના ચરણમાં પ્રણામ કરીને આલ્થો ગયો અને બીજે દહાડે ચૈતન્યનાથની મારફતે પ્રમદાને એ હજાર રૂપિયા મોકલાવી આપ્યા.

બાપુદેવ તે જ વખતે ચૈતન્યનાથને સાથે લઈને મઃનદત્ત, નવીનપાળ અને કાલાચાંદના દંડના રૂપિયા ભરવા માટે કંપનીની ઓફીસ તરફ આલ્થા અને ત્યાં તે ત્રણ જણને ઊડાવવા માટે દંડ આપવાની અરજ કરી. ઉપરી અધિકારીએ હિસાબ કરીને દંડના દેવાના રૂપિયા એક હજાર અને અડીસો કલા. બાપુદેવ શાસ્ત્રી તે રૂપિયા ભરી ત્રણેને કેદખાનામાંથી છૂટા કરીને પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા. સાવિત્રી, જગદંબા અને અહલ્યાના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં.

નવીનપાળે અને કાલાચાંદે સુરશીદાબાઈ જવાની ક્ષીમત કરી નહીં, કારણ કે ત્યાં જઈને ક્યાં રહે અને શું ધંધો કરે? તેની જાતવાળા પછુ ગામ છોડીને પરદેશ નાસી ગયા હતા, તેથી તેનું ગામ ઉજ્જડ થઈ પડ્યું હતું, માટે તેઓ શાસ્ત્રી મહારાજના ફળીયામાં એક નાની ઝુંપડી બાંધીને રહ્યા અને તેઓને ધંધો કરવાને માટે પ્રમદાએ થોડાક રૂપિયાની મદદ કરી.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

પ્રકરણ ૨૪ મું

ક્યારાપીટ આરાટ્ટનનું મૃત્યુ

ક્યારાપીટ આરાટ્ટને, સાવિત્રીને તા. ૧૦ મીએ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું, કારણ કે તેના મુકદ્દમાની તારીખ ૯ મી મુકરર થઈ હતી. પરંતુ હવે સાવિત્રીને રૂપિયા સેવા માટે તેની પાસે જવાની જરૂર રહી નહતી.

સાવિત્રીએ તા. ૧૦ મીએ પોતાના વડીલ બંધુને તથા પતિને કહ્યું કે, આપણે આરાટ્ટનના મુકદ્દમાનું શું પરિણામ આંધું તેની ખબર કાઢવી જોઈએ.

આરાદ્દનની મેંમે મારી જાત, પ્રાણ, માન અને ધર્મની રક્ષા કરી છે, તેથી હું તેના ઉપકાર નીચે દયાયલી છું, માટે ચાલો આપણે ત્રણે તેની પાસે જઈને રૂપિયાની જરૂર નથી એમ તેને કહી આવીએ અને તેના મુર્દમાની હકીકત પણ જાણી આવીએ.

નવીનપાળ અને કાકાચાંદ સાવિત્રીનું કહેવું સાંભળીને તુરત તેની સાથે આરાદ્દનના ઘર તરફ જવા નીકળ્યા. ત્યાં ગયા તે વખતે આરાદ્દનનું ઘર બંધ હતું અને ચાકર બહારની ઓશરીમાં બેઠો હતો. તેને આરાદ્દનની ખબર પૂછતાં, તેણે કહ્યું કે ગવર્નર સાહેબને બંગલે તે ગયા છે અને હમણું પાછા આવશે. એટલે તેઓ ત્યાં બેસીને સાહેબની વાટ જોવા લાગ્યાં. અરધી કલાક થયો નહીં હાથ એટલામાં તો ચાર પાંચ જણા આરાદ્દનને પોતાની કાંધે ઉપર ઉઠાડીને આવ્યા. આરાદ્દન આ વેળા તદ્દન બેભાન અવસ્થામાં હતો.

આરાદ્દનને કાંધે ઉપર ઉપાડીને જે લોકો લાવ્યા હતા, તેઓની સાથે ખીજા બે પુરૂષો હતા, તેમાં એક ગોકુલ સોની હતો અને ખીજાનું નામ રામનાથ હતું.

આરાદ્દનને ઘરની બંદર લાવ્યા પછી ગોકુલ સોની, રામનાથને ધીમેથી કાંધે કહેવા લાગ્યો, તેથી તેણે શું કહ્યું તે સ્પષ્ટ સમજાયું નહીં, પરંતુ માત્ર છેલ્લા શબ્દો સાંભળવામાં આવ્યા તે આ પ્રમાણે હતા. ‘જે વેરેસ્ટ સાહેબ અને વારોવેલ સાહેબને લાંચ આપે તેના નામ ઉપર કામ ચલાવવામાં આવે, તોપણ ગવર્નર સાહેબ તેના ગુન્હાનો વિચાર જ કરે નહીં, એ તારે પક્કી રીતે જાણવું.’

રામનાથ અને ગોકુલનાથ થોડી વાર પછી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

સાવિત્રી, નવીન, કાકાચાંદ અને આરાદ્દનનો ચાકર આ બનાવનો બેફાલ સમજી શક્યાં નહીં.

નવીન અને કાકાચાંદ આરાદ્દનના માથા ઉપર પાણી રેડવા લાગ્યાં, અને થોડી વાર પછી તેને જરા ભાન આવ્યું એટલે તેણે આંખ ઉઘાડીને જોયું તો પલંગની પાસે સાવિત્રીને બેઠેલી દીડી એટલે તુરત તે બોલી ઉઠ્યો:—“ઓ પ્રાણાધાર એસ્તાર! તું રસ્તાની એક બીખારણુ થઈ પડી છે, તારે માટે હું કાંઈ પણ દોલત રાખી જતો નથી, હાથ! હું તને મૂકીને હવે ખુદાની પનાહમાં જાઉં છું.”

સાવિત્રી બોલી—“આમા! હું એસ્તારખીખી નથી, હું તો સાવિત્રી છું. તમારા મુર્દમાનું છેવટ શું આવ્યું? તે જાણવા માટે આવી છું.” મુર્દમાની વાત સાંભળતાં જ આરાદ્દન કપાળ ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યો:—“મારું સર્વસ્વ પાંચમાસ થઈ ગયું છે અને મારી એસ્તાર રસ્તાની એક બીખારણુ થઈ પડી છે.” આમ બોલતાં બોલતાં તે બેભાન થઈ ગયો. સાહેબની વાત સાંભળીને સૌ સમજી ગયા કે સાહેબ—

ગયાં છે ત્યારે હું તારી પાસેથી તેની કીંમત લેવાની ઇચ્છા રાખતો નથી, એટલે બુલાકાએ ગળગળો થઈને કહ્યું, તેમ બને જ નહીં. તે ધરેણી પ્રમદાનાં છે અને પ્રમદા એક બ્રાહ્મણની દીકરી છે માટે મારા ઉપર બ્રાહ્મણનું ઝણુ રહી જાય છે હીક નહીં. તેથી હું તો પ્રાણીંતે પણ પૈસા આપીશ. હું તેના પૈસા આપું નહીં તો માફ હુંડું થાય. આમ કહીને બુલાકાએ તારાં બધાં ધરેણીની કીંમતના જેટલા રૂપિયા થાય તેટલાનું મને લખત કરી આપ્યું છે અને જ્યારે તેની પાસે રૂપિયા આવશે ત્યારે તે તને સઘળા રૂપિયા ભરી આપશે, તથાપિ હમણાં તારે જેટલા રૂપિયા જોઈતા હશે તેટલા તે આપશે. તારાં ધરેણી પેટે રૂપિયા અડતાલીશ હજાર ને એકવીશ મારી પાસે અનામત પડ્યા છે એમ તારે સમજવું.

આ પ્રમાણે વાતચિત કર્યા પછી નંદકુમાર ચુરના ચરણમાં પ્રણામ કરીને ચાલ્યો ગયો અને બીજે દહાડે ચૈતન્યનાથની મારફતે પ્રમદાને બે હજાર રૂપિયા મોકલાવી આપ્યા.

બાપુદેવ તે જ વખતે ચૈતન્યનાથને સાથે લઈને મદનદત્ત, નવીનપાળ અને કાલાચાંદના દંડના રૂપિયા ભરવા માટે કંપનીની ઓફીસ તરફ ચાલ્યા અને ત્યાં તે ત્રણ જણને ઊઠાડાવવા માટે દંડ આપવાની અરજ કરી. ઉપરી અધિકારીએ હિસાબ કરીને દંડના દેવાના રૂપિયા એક હજાર અને અઢીસો કલા. બાપુદેવ શાસ્ત્રી તે રૂપિયા ભરી ત્રણેને કેદખાનામાંથી છૂટા કરીને પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા. સાવિત્રી, જગદંબા અને અહલ્યાના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં.

નવીનપાળે અને કાલાચાંદે સુરશીલબાદ જવાની હિંમત કરી નહીં, કારણ કે ત્યાં જઈને ક્યાં રહે અને શું ધંધો કરે? તેની જાતવાળા પણ ગામ છોડીને પરદેશ નાસી ગયા હતા, તેથી તેનું ગામ ઉજ્જડ થઈ પડ્યું હતું, માટે તેઓ શાસ્ત્રી મહારાજના ક્ષણીયામાં એક નાની ઝુંપડી બાંધીને રહ્યા અને તેઓને ધંધો કરવાને માટે પ્રમદાએ થોડાક રૂપિયાની મદદ કરી.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

અકરણુ ૨૪ સું

ક્યારાપીટ આરાદ્ધનનું મૃત્યુ

ક્યારાપીટ આરાદ્ધને, સાવિત્રીને તા. ૧૦ મીએ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું, કારણ કે તેના મુકર્દમાની તારીખ ૯ મી મુકરર થઈ હતી. પરંતુ હવે સાવિત્રીને રૂપિયા લેવા માટે તેની પાસે જવાની જરૂર રહી નહતી.

સાવિત્રીએ તા. ૧૦ મીએ પોતાના વડીલ બંધુને તથા પતિને કહ્યું કે, આપણે આરાદ્ધનના મુકર્દમાનું શું પરિણામ આનું તેની બબર કાઢવી જોઈએ,

આરાદ્દનની મેંમે મારી જાત, પ્રાણ, માન અને ધર્મની રક્ષા કરી છે, તેથી હું તેના ઉપકાર નીચે દયાપલ્લી છું, માટે ચાલો આપણે ત્રણે તેની પાસે જઈને રૂપિયાની જરૂર નથી એમ તેને કહી આવીએ અને તેના મુકદ્દમાની હકીકત પણ જાણી આવીએ.

નવીનપાળ અને કાલાચાંદ સાવિત્રીનું કહેવું સાંભળીને તુરત તેની સાથે આરાદ્દનના ઘર તરફ જવા નીકળ્યા. ત્યાં ગયા તે વખતે આરાદ્દનનું ઘર બંધ હતું અને ચાકર બહારની ઓશરીમાં બેઠો હતો. તેને આરાદ્દનની ખબર પૂછતાં, તેણે કહ્યું કે ગવર્નર સાહેબને બંગલે તે ગયા છે અને હમણાં પાછા આવશે. એટલે તેઓ ત્યાં બેસીને સાહેબની વાટ જોવા લાગ્યાં. અરધા કલાક થયો નહીં હાથ એટલામાં તો ચાર પાંચ જણા આરાદ્દનને પોતાની કંધ ઉપર ઉચકીને આવ્યા. આરાદ્દન આ વેળા તદ્દન બેભાન અવસ્થામાં હતો.

આરાદ્દનને કંધ ઉપર ઉપાડીને જે લોકો લાવ્યા હતા, તેઓની સાથે ખીજા બે પુરૂષો હતા, તેમાં એક ગોકુલ સોની હતો અને ખીજાનું નામ રામનાથ હતું.

આરાદ્દનને ઘરની અંદર લાવ્યા પછી ગોકુલ સોની, રામનાથને ધીમેથી કાંઈ કહેવા લાગ્યો, તેથી તેણે શું કહ્યું તે સ્પષ્ટ સમજાયું નહીં, પરંતુ માત્ર છેલ્લા શબ્દો સાંભળવામાં આવ્યા તે આ પ્રમાણે હતા. “જે વેરેસ્ટ્ર સાહેબ અને વારોવેલ સાહેબને લાંચ આપે તેના નામ ઉપર કામ ચલાવવામાં આવે, તોપણ ગવર્નર સાહેબ તેના ગુન્હાનો વિચાર જ કરે નહીં, એ તારે ખક્કી રીતે જાણવું.”

રામનાથ અને ગોકુળનાથ થોડી વાર પછી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

સાવિત્રી, નવીન, કાલાચાંદ અને આરાદ્દનનો ચાકર આ બનાવનો ખેંદ સમજી શક્યાં નહીં.

નવીન અને કાલાચાંદ આરાદ્દનના માથા ઉપર પાણી રેડવા લાગ્યાં, અને થોડી વાર પછી તેને જરા જાન આવ્યું એટલે તેણે આંખ ઉઘાડીને જોયું તો પલંગની પાસે સાવિત્રીને બેઠેલી દીડી એટલે તુરત તે બોલી ઉઠ્યો:—“ઓ પ્રાણાધાર એસ્તાર! તું રસ્તાની એક બીખારણુ થઈ પડી છે, તારે માટે હું કાંઈ પણ દોલત રાખી જતો નથી, હાથ! હું તને મૂકીને હવે ખુદાની પગલમાં જઈ છું.”

સાવિત્રી બોલી—“બાપા! હું એસ્તારખીત્રી નથી, હું તો સાવિત્રી છું. તમારા મુકદ્દમાનું છેવટ શું આવ્યું? તે જાણવા માટે આવી છું.” મુકદ્દમાની વાત સાંભળતાં જ આરાદ્દન કપાળ ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યો:—“મારું સર્વસ્વ પાપમાલ થઈ ગયું છે અને મારી એસ્તાર રસ્તાની એક બીખારણુ થઈ પડી છે.” આંખ બોલતાં બોલતાં તે બેભાન થઈ ગયો. સાહેબની વાત સાંભળીને સૌ સમજી ગયાં કે સાહેબ

ગયાં છે ત્યારે હું તારી પાસેથી તેની કીંમત સેવાની ઇચ્છા રાખતો નથી, એટલે શુદ્ધાણીએ ગળગળો થઈને કહ્યું, તેમ બને જ નહીં. તે ધરેણી પ્રમદાનાં છે અને પ્રમદા એક બ્રાહ્મણની દીકરી છે માટે મારા ઉપર બ્રાહ્મણનું ઝણુ રહી જાય તે ઠીક નહીં. તેથી હું તો પ્રાણીંતે પણ પૈસા આપીશ. હું તેના પૈસા આપું નહીં તો મારું હુંડું થાય. આમ કહીને શુદ્ધાણીએ તારાં બધાં ધરેણીની કીંમતના જેટલા રૂપિયા થાય તેટલાનું મને લખત કરી આપ્યું છે અને જ્યારે તેની પાસે રૂપિયા આવશે ત્યારે તે તને સમજાવે રૂપિયા ભરી આપશે, તથાપિ હમણાં તારે જેટલા રૂપિયા જોઈતા હશે તેટલા તે આપશે. તારાં ધરેણી પેટે રૂપિયા અડતાલીશ હજાર ને એકવીશ મારી પાસે અનામત પડ્યા છે એમ તારે સમજવું.

આ પ્રમાણે વાતચિત કર્યા પછી નંદકુમાર ચુરના ચરણમાં પ્રણામ કરીને આલ્થો ગયો અને બીજે દહાડે ચૈતન્યનાથની મારફતે પ્રમદાને બે હજાર રૂપિયા મોકલાવી આપ્યા.

બાપુદેવ તે જ વખતે ચૈતન્યનાથને સાથે લઈને મદનદત્ત, નવીનપાળ અને કાલાચાંદના દંડના રૂપિયા ભરવા માટે કંપનીની ઓફીસ તરફ આલ્થો અને ત્યાં તે ત્રણ જણને ઊડાવવા માટે દંડ આપવાની અરજ કરી. ઉપરી આધિકારીએ હિસાબ કરીને દંડના દેવાના રૂપિયા એક હજાર અને અઢીસો કલા. બાપુદેવ શાસ્ત્રી તે રૂપિયા ભરી ત્રણેને કેદખાનામાંથી છૂટા કરીને પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા. સાવિત્રી, જગદંબા અને અહલ્યાના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં.

નવીનપાળે અને કાલાચાંદે સુરશીલાબાદ જવાની દિંમત કરી નહીં, કારણ કે ત્યાં જઈને ક્યાં રહે અને શું ધંધો કરે? તેની જાતવાળા પણ ગામ છોડીને પરદેશ નાસી ગયા હતા, તેથી તેનું ગામ ઉજ્જડ થઈ પડ્યું હતું, માટે તેઓ શાસ્ત્રી મહારાજના ક્ષણીયામાં એક નાની હુંપડી બાંધીને રહ્યા અને તેઓને ધંધો કરવાને માટે પ્રમદાએ થોડાક રૂપિયાની મદદ કરી.

૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭

પ્રકરણ ૨૪ મું

ક્યારાપીટ આરાદ્ધનનું મૃત્યુ

ક્યારાપીટ આરાદ્ધને, સાવિત્રીને તા. ૧૦ મીએ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું, કારણ કે તેના મુકર્દમાની તારીખ ૯ મી મુકરર થઈ હતી. પરંતુ હવે સાવિત્રીને રૂપિયા સેવા માટે તેની પાસે જવાની જરૂર રહી નહતી.

સાવિત્રીએ તા. ૧૦ મીએ પોતાના વડીલ બંધુને તથા પતિને કહ્યું કે, આપણે આરાદ્ધનના મુકર્દમાનું શું પરિણામ આપ્યું તેની ખબર કાઢવી જોઈએ.

આરાદૂનની મેંમે મારી જાત, પ્રાણ, માન અને ધર્મની રક્ષા કરી છે, તેથી હું તેના ઉપકાર નીચે દયાવલી છું, માટે ચાલો આપણે ત્રણે તેની પાસે જઈને રૂપિયાની જરૂર નથી એમ તેને કહી આવીએ અને તેના મુકદ્દમાની હકીકત પણ જણાવી આવીએ.

નવીનપાળ અને કાલાચાંદ સાવિત્રીનું કહેવું સાંભળીને તુરત તેની સાથે આરાદૂનના ઘર તરફ જવા નીકળ્યા. ત્યાં ગયા તે વખતે આરાદૂનનું ઘર બંધ હતું અને ચાકર બહારની ઓશરીમાં બેઠો હતો. તેને આરાદૂનની ખબર પૂછતાં, તેણે કહ્યું કે ગવર્નર સાહેબને બંગલે તે ગયા છે અને હમણાં પાછા આવશે. એટલે તેઓ ત્યાં બેસીને સાહેબની વાટ જોવા લાગ્યાં. અરધો કલાક થયો નહીં હાથ એટલામાં તો ચાર પાંચ જણા આરાદૂનને પોતાની કાંધ ઉપર ઉઘાડીને આંચા. આરાદૂન આ વેળા તદ્દન બેભાન અવસ્થામાં હતો.

આરાદૂનને કાંધ ઉપર ઉપાડીને જે લોકો લાવ્યા હતા, તેઓની સાથે ખીમ્મ બે પુરૂષો હતા, તેમાં એક ગોકુલ સોની હતો અને ખીમ્મનું નામ રામનાથ હતું.

આરાદૂનને ઘરની અંદર લાવ્યા પછી ગોકુલ સોની, રામનાથને ધીમેથી કાંધ કહેવા લાગ્યો, તેથી તેણે શું કહ્યું તે સ્પષ્ટ સમજાયું નહીં, પરંતુ માત્ર એકા શબ્દો સાંભળવામાં આવ્યા તે આ પ્રમાણે હતા. “જે વેરેસ્ટ સાહેબ અને વારોવેલ સાહેબને લાંચ આપે તેના નામ ઉપર કામ ચલાવવામાં આવે, તોપણ ગવર્નર સાહેબ તેના ગુન્હાનો વિચાર જ કરે નહીં, એ તારે પક્કી રીતે જાણવું.”

રામનાથ અને ગોકુલનાથ થોડી વાર પછી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

સાવિત્રી, નવીન, કાલાચાંદ અને આરાદૂનનો ચાકર આ બનાવનો બેફાલ સમજી શક્યાં નહીં.

નવીન અને કાલાચાંદ આરાદૂનના માથા ઉપર પાણી રેડવા લાગ્યાં, અને થોડી વાર પછી તેને જરા જાન આવ્યું એટલે તેણે આંખ ઉઘાડીને જોયું તો પલંગની પાસે સાવિત્રીને બેઠેલી દીડી એટલે તુરત તે બોલી ઉઠ્યો:—“ઓ પ્રાણાધાર એસ્તાર! તું રસ્તાની એક ભીખારણુ થઈ પડી છે, તારે માટે હું કાંઈ પણ દોલત રાખી જતો નથી, હાથ! હું તને મૂકીને હવે ખુદાની પનાહમાં જાઉં છું.”

સાવિત્રી બોલી—“બાપા! હું એસ્તારખીખી નથી, હું તો સાવિત્રી છું. તમારા મુકદ્દમાનું છેવટ શું આવ્યું? તે જાણવા માટે આવી છું.” મુકદ્દમાની વાત સાંભળતાં જ આરાદૂન કપાળ ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યો:—“મારું સર્વસ્વ પાયમાલ થઈ ગયું છે અને મારી એસ્તાર રસ્તાની એક ભીખારણુ થઈ પડી છે.” આમ બોલતાં બોલતાં તે બેભાન થઈ ગયો. સાહેબની વાત સાંભળીને સૌ સમજી ગયાં કે માટે.

બીજી તરફ રાત્રિ બે પ્રહર મયા કેડે ક્યારાપીટને પાછું બાન આવ્યું એટલે તેણે બાબરા અવાજથી પૂછ્યું, “ મારી એસ્તારખીખી ક્યાં છે? જરા પાણી !” તે સાંભળીને સાવિત્રીએ તુરત તેના મોઢા આગળ પાણીનું ગ્લાસ ધર્યું.

તેણે પાણી પીને તુરત એક ઊંડા નિશ્વાસની સાથે હાથ મારીને કહ્યું; “ઓ પરમેશ્વર ! મારી વહાલી એસ્તારનું બરણ પોપણ હવે કાણુ કરશે ?” આવા ચિતાતુર ઉદ્ગારો તેના મુખમાંથી નીકળવા લાગ્યા. બે ઘડી પછી તે એકદમ નિર્બળ થઇ ગયો અને ‘એસ્તાર ! ઓ વહાલી એસ્તાર !’ આમ બોલતાં બોલતાં તેના બોળા-આમાંથી પવિત્ર પ્રાણ નીકળી ગયા.

પ્રભાતમાં ગ્રીયરીખાજમહાલે આવીને જોયું તો આરાદ્યત મરી ગયો હતો, તેથી તેણે તેને દફનાવવાની ક્રિયા કરવાને માટે કેટલાએક આર્મીનિઓને બોલાવ્યા. તેઓએ આરાદ્યના મુઝદાને યોગ્ય ક્રિયા કરીને દફનાવ્યું અને સાવિત્રી તથા નવીન-પાળ તેજ દિવસે બાપુદેવ શાસ્ત્રીને ઘેર આવ્યાં.

પ્રકરણ ૨૫ મું

એસ્તારખીખીનું કલકત્તે આવવું

કાલાચાંદ અને મદનદત્ત સાન આઠ દિવસે મુરશીદાબાદ આવી પહોંચ્યાં અને એસ્તારખીખીને આરાદ્ય સાહેબના મંદિરાડની ખજર કહી, એસ્તારખીખી પતિવ્રતા હતી તેથી તે પોતાના પતિની બાંધકર સ્થિતિ સાંભળીને તરત પગે ચાલીને કલકત્તે જવા તૈયાર થઇ, પરંતુ બદરઉન્નિસા બહુજ બુદ્ધિશાળી હતી. તે જાણતી હતી કે એસ્તારખીખી પગે કલકત્તા સુધી ચાલી શકશે નહીં, તેથી તેણે એસ્તારખીખીને સમ-જાવીને શાંત કરી અને એક વહાણુ ભાડે કરી તેમાં બેસીને કલકત્તે જવા નીકળ્યાં. આ વખતે રામાની મા આવીને રડતી રડતી બોલી કે, મારી દીકરી રામા કાણુ જાણે ક્યાં નાસી ગઇ છે, તેના પતો નથી, માટે હું પણ તમારી સાથે કલકત્તા આવું અને ત્યાં તેની શોધખોળ કરું, એટલે એસ્તારખીખીએ રામાની માને પણ સાથે લઇ લીધી. મુરશીદાબાદથી આશ્વા પછી બીજે દહાડે તેઓનું વહાણુ એક બખ્તરની આગળ આવી પહોંચ્યું એટલે વહાણુનાં માણસો જોઇતી વસ્તુઓ લેવા નીચે ઉતર્યાં. તે બખ્તરમાં રામાને તેની માએ અકસ્માત જતાં દીડી. રામાને જોતાં વેતજ તેની માએ ‘ઓ રામા !’ એમ ખૂબ પાડી એટલે તરત રામાએ તેની પાસે આવી તેની માના મોઢા આડો હાથ દીધો અને કહ્યું કે, ‘ચૂપકર ! ચૂપકર ! કંપનીનાં માણસો મારી શોધમાં ફરે છે, તે જો મને દેખશે તો કેદ કરીને ફાંસીએ ચડાવશે. મેં રામકરિનું ખૂન

કર્યું છે, તેથી ઇંત્રિએનાં માણસો મારી શોધમાં ફરે છે.' રામાની મા ચૂપ રહી અને તે બળરમાંથી સામાન લઇને રામાની સાથે પાછી તે વહાણ ઉપર ચઢી ગઇ. પાંચ સાત દિવસે તેઓ કલકત્તે પહોંચી ગયાં.

એસ્તારખીખીએ કલકત્તામાં આવ્યા પછી પોતાના ધણીના મરણની વાત સાંભળીને બહુજ શોક કર્યો. સાવિત્રી તેને ધીરજ આપવા લાગી. એસ્તારખીખીએ પૂછ્યું, મારા ખાન્નિદ મરતી વખતે શું બેઠ્યા હતા. તેના શરીરને શું થયું હતું? તેની કાણે ચાકરી કરી હતી વગેરે ખગર પૂછતી રાત દિવસ રડવા લાગી.

તે પછી એસ્તારખીખીએ પોતાના અને બદરઉન્નિસાનાં જે ઘરેણાં હતાં તે વચ્ચે તેમાંથી આરાદૂનનું કરજ ફેડી નાંખ્યું અને જેમાં સાહેબ રહેતા તેજ ઘર ખાજમહાલની પાસેથી વેચાતું લઇને એસ્તારખીખી કલકત્તામાંજ રહેવા લાગી. હવે તેઓની પાસે લવિષ્યના લરણુ પોપણુ માટે વિશેષ ધન ન હતું.

સેનાપતિ મીરમદનની દીકરી, ધનાઢ્ય આર્મીનીબન વેપારી સેમ્યુએલ આરાદૂનના દીકરાની વહુ અને ક્યારાપીટ આરાદૂનની સ્ત્રી એસ્તારખીખી, આજથી કંગાલ સ્થિતિમાં દહાડા ગાળવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

રામા અને રામહરિ

રામા વણકર સૈદાબાદ છોડીને શામાટે નાસી ગઇ હતી, તે વાત હજી સુધી કાઢના જાણવામાં આવી નથી. રામા હમેશાં રામહરિના તરફ ધિક્કારની નજરથી જોતી હતી. રામા અને ખીજ વણકરો પહેલાં આરાદૂન ક્યારાપીટના રેશમના કારખાનામાં કામ કરતા હતા, ત્યારે તેઓ બહુજ સુખી હતા. પરંતુ જ્યારથી તેઓને કાસિમખગરના કારખાનામાં લાવવામાં આવ્યા ત્યારથી તેઓને અનેક તરેહનાં દુઃખ પડવા લાગ્યાં. આરાદૂન ક્યારાપીટના કારખાનાના દરેક વણકરને અને ખીજ નોકરોને દર મહિને અઢી રૂપિયા પગાર આપવામાં આવતો હતો, પરંતુ ઇંત્રિએ દર મહિને દોઢ રૂપિયો આપવા લાગ્યા.

વણકરો ઓછો પગાર મળવાથી કેદાયમાન થઈ ગયા અને તેઓએ 'ઇંત્રિ. જ્ઞના કારખાનામાં કામ કરવું જ નહીં' એવો ઠરાવ કરીને પોતપોતાનો અંશુકો કાપી નાંખ્યો, કે જેથી કંપનીના અમલદારો તેઓના ઉપર બળાત્કાર કરે તો પણ તેઓ રેશમ સુધારવાનું કામ કરી શકે જ નહીં. વણકરોએ પોતાનું ધાર્યું કર્યું તોપણ ઇંત્રિએ તે વણકરોને ઓછા નહીં. સિપાઇઓ મોકલીને તેઓને કારખાનામાં કામ

હારજીવે ઘરત રામહરિની પાસે આવી તેનો હાથ પકડીને જોરથી તેને હોઠો કડવા માંડ્યો. તે વખતે રામહરિ 'ઓ મા ! મરી ગયો ! ઓ મા ! મરી ગયો !' એમ ખૂબ બરાડા પાડવા માંડ્યો.

સાહેબનું નામ સાંભળીને હરગોવિંદ બારણાં ઉઘાડીને બહાર આવ્યો, અને ધામધૂમ કરતો બોલ્યો;—'રાંડ નાસી ગઇ, નહીંતર અહીં જ તેનાં હાડકાં નરમ કરી નાંખ્યાં હોત.'

રામહરિની કેડમાં લાકડીનો જખરો ફટકો વાગ્યો હતો, તેથી તે જખાનું હાડકું ભાંગી ગયું હતું, તેમ જ પગ ઉપર પણ લાકડીનો માર પડવાથી પગનું હાડકું પણ ભાંગી ગયું હતું, તેથી તે હોઠો યષ્ટ શકતો નહતો. તેણે કાસીમખજારમાં આશરે જે મહિના રહીને દવાદારૂ કર્યો, પરંતુ કંઈ પણ ફાયદો થયો નહોતો. વૈદ્યને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે કેડના ભાગનું અને પીડના ભાગનું હાડકું ભાંગી ગયું છે તે કોઈ પણ રીતે સાફ યષ્ટ શકશે નહોતો. પણ આવીને આવી જ દશામાં રહેશે. તેનાથી હવે હરીફરી શકાશે નહોતો. વૈદ્યને અભિપ્રાય આ પ્રમાણે પડ્યા પછી રામહરિ ચાકરી છોડીને પોતાના દેશમાં ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૭ મું

નંદકુમારનાં ફાંદાં

આ સંસારમાં કોઈ લાંબો કાળ ટકી શકતું નથી. કાળને લીધે સર્વ વસ્તુમાં ફેરફાર થયા કરે છે. દુઃખની પાછળ સુખ અને સુખની પાછળ દુઃખ ભેગાઈ રહેલું છે અને તે સર્વ મનુષ્યોની દશામાં ફેરફાર કર્યા કરે છે. વર્તમાન સમયનું દુઃખ ભાવી સમયના સુખનું બીજ વાવે છે. ત્યાં સંપત્તિ ધીરે ધીરે વિપત્તિના તરફ આકર્ષણ કરે છે. પરંતુ જે ધીર પુરુષ વિપત્તિમાં અને સંપત્તિમાં સરખા બાવથી રહે છે તે અવિનાશી વિજય મેળવે છે. જે કરણામય પરમેશ્વરની દયા ઉપર ભરોસો રાખીને નિર્ભય ચિત્તે સંસારનાં સર્વ દુઃખો સહન કરે છે અને પોતાના દેશીઓનાં દુઃખ નિવારણ કરવા માટે નિત્ય પ્રયત્ન કર્યો કરે છે, તે લાંબા વખત સુધી સુખી રહે છે. સંસારની વિટંબણાઓ અને અનેક જાતની પ્રતિકૂળ અવસ્થાઓ તેનો પરાજય કરી શકતી નથી.

નિરાધાર અને દુઃખીયારી સાવિત્રી દુઃખમાંથી મુક્ત થઈ છે. તેનું પ્રથમનું સર્વ દુઃખ દૂર થયું છે, અને હમણાં તેના સુખનો સૂર્ય પાછો ઉદય થયો છે. બીજી તરફ સુખ સંપત્તિના ખોળામાંથી ભ્રષ્ટ થઈ પડેલી એસ્તારબીબી પતિના વિયોગથી

અસહ્ય કષ્ટ સહન કરે છે. તેનો મુખચંદ્ર, રાહુએ ગળેલા ચંદ્રની પેઠે કાળા રંગનો થઈ ગયો છે. પરંતુ હવે ઝાઝા દિવસ દુઃખ સહન કરવાનું તેના ભાગ્યમાં લખેલું નથી. તે થોડા દિવસમાં પરમાત્માના મંગળમય ઓળામાં વિરાજમાન થશે. પરમાત્માએ પોતાનો સુખકર હાથ તેને માટે લાંબો કર્યો છે, અને તે તેને ચિરકાળની શાંતિ આપવા માટે પોતાની પાસે ખેંચી લેશે.

સાવિત્રી પોતાના ભાઈ અને પતિની સાથે આપુદેવ શાસ્ત્રીની પાસેના એક અલાયદા ઘરમાં રહેતી હતી. તેનો ભાઈ અને ધણી ઉંચી જાતનાં લૂગડાં વણવાનો ધંધો કરવા લાગ્યા અને તેમાં તેઓએ ખાંચ પૈસા પણ મેળવ્યા. દળધરના છોકરાને ઉછેરવાનો ભાર હવેથી સાવિત્રીના માથા ઉપર આવી પડ્યો હતો, તોપણ તે છોકરો પ્રમદાની સોડમાંથી દૂર જતો નહોતો અને તેને મા કહીને જ બોલાવતો હતો.

એસ્તારખીખીના હાથમાં હમણાં એક પણ પૈસો નહોતો. તે મહા દુઃખમાં દહાડા કાઢતી હતી. સાવિત્રી અને પ્રમદાદેવી એસ્તાર અને તેના કુટુંબનું પોપણ કરવા લાગ્યાં. ખીજી તરફ મદનદત્ત પણ સોના રૂપાનાં ધરેણાં ધડવાનો ધંધો કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરવા લાગ્યો.

નંદકુમાર આ વખતે કલકત્તામાં રહેતો હતો. નાયબ સુબેદાર મહંમદ રેજીખાનને પદભ્રષ્ટ કરીને તેની જગ્યા લેવા માટે અનેક પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે જો હું મહમદરેજીખાનને પદભ્રષ્ટ કરીને નાયબ સુબાહની જગ્યાએ આવવા સક્તિમાન થાઉં તો પછી ઇંગ્લેન્ડને બંગાળામાંથી કાઢી મૂકવાને પણ સમર્થ થાઉં. માટે મહમદરેજીખાનનું કાસલ કાઢી નાખવા માટે કોઈ પણ તદ્દખીર રમવી અને તેમાં તેનાં ભેષ્યાગાં અહીં અને વિલાયતમાં ઉઘાડાં પાડવાં એ જ મુખ્ય ઉપાય છે. પરંતુ આમાં ઇંગ્લેન્ડની સહાયતાની મુખ્ય જરૂર છે. ઓ હોહો! કેવી દુરાશા! કેવી તૃષ્ણા! ઇંગ્લેન્ડની સહાયતાથી નાયબ સુબેદાર બનવું અને છેવટે ઇંગ્લેન્ડનું પણ છુદ્ડ કરવું? કોઈ પણ મનુષ્ય આવા પ્રયત્નો કરવાથી પરિણામે વિજયી નીવડે છે કે?

નંદકુમાર મહમદરેજીખાનને પદભ્રષ્ટ કરવા માટે દિવસે દિવસે નવનવી યુક્તિઓ રમવા લાગ્યો. પરંતુ તે પોતાની એકે યુક્તિમાં સફળ થયો નહોતો. તેણે ઇંગ્લંડમાં પોતાનો એક એજન્ટ રાખ્યો હતો. તે એજન્ટ કોર્ટ ઓફ ડીરેક્ટરની પાસે રાજ મહમદરેજીખાનના દોષો ઉઘાડા પાડ્યા કરતો હતો.

આ ખટપટ ઉભી કર્યા પછી એક દિવસે નંદકુમાર, આપુદેવ શાસ્ત્રીને ઘેર આજ્યો અને પ્રણામ કરીને પોતે ઉભા કરેલા પ્રપંચ વિશે તેની આગળ વાત કરવા લાગ્યો. આપુદેવ શાસ્ત્રી હમેશાં પ્રપંચથી વિરહ્વ હતા. તે બોલી ઉઠ્યા, “ઓ નંદ-

કુમાર! હું પહેલાંથીજ કહેતો આવ્યો છું કે તારે જે વિજય મેળવવો હોય તો પ્રપંચ કરવો નહીં. પ્રપંચથી કોઈ પણ દહાડો વિજય મળતો નથી, પરંતુ હારજ થાય છે. તું મહમદરેજખાનને તેના હોદ્દા ઉપરથી ઉબેડી પાડવા માંગતો હોય તો હું તને એક રસ્તો બતાવું. તારે જાહેરમાંજ તેના અવશુભો ઉઘાડા પાડી અને યુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કરવો એ વાજબી છે, બાહુબળ વિના બીજો ઉપાય સફળ થનાર નથી.” નંદકુમાર ગુરુ મહારાજની સલાહ સાંભળીને ત્યાંથી વિદાય થયો, પરંતુ તેણે કપટનો માર્ગ મૂક્યો નહીં. તે તેજ રસ્તે મહમદરેજખાનને તોડી પાડવા માટે મોટો ઉદ્યમ કરવા લાગ્યો.

બીજી તરફ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું આધિપત્ય દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યું અને તેની સાથે જૂલમનો પણ વધારો થવા લાગ્યો. લોર્ડ ક્લાઇવે સ્થાપેલી બ્યાપારીની સલાતાં ધોરણો અને મીઠાના સ્વતંત્ર બ્યાપારનો ઠરાવ, ક્રાઈ એન્ડ ડિરેક્ટરે માન્ય કર્યો નહીં, તે એક્સપેટા બ્યાપારને કેમ માન્ય કરે? તે કાંઈ વેપાર નહતો, પણ તે તો એક જાતની ભયંકર લૂંટજ હતી. ઇંગ્લેન્ડે દેશનું તમામ મીઠું મળુ દીઠ બાર આનાની કીમતે ખરીદી લેતા હતા અને દેશી વેપારીઓને પાંચ રૂપિયે મળુના ભાવે વેચાતું આપતા હતા. આને કયો નીતિમાન માણસ વેપાર કહે?

ક્રાઈ એન્ડ ડિરેક્ટર મીઠાના આવા એક્સપેટા વેપારના ધોરણને એકદમ બંધ કરવા માટે વારંવાર લખવા માંડી; તોપણ કલકત્તાના ગવર્નર અને કાઉન્સીલે પરસ્પર સંપીને મીઠાના વેપારના એક્સપેટા ધોરણને બે વર્ષ સુધી તો જેમનું તેમ કાયમજ રાખ્યું. ક્રાઈ એન્ડ ડિરેક્ટરે બે વર્ષ પછી પાછી તપાસ કરી તો જણાયું કે તે શેકા મીઠાના વેપારમાં કાંઈ પણ રીતે ફેરફાર કરતા નથી. એટલે તેમણે ત્યાંથી ઠરાવ લખી મોકલ્યો કે આ હુકમ મળે ત્યારથી તમારે મળુ દીઠ બે રૂપિયાને ભાવે મીઠું વેચવું. ઇંગ્લેન્ડે પહેલાં બાર આને મળુ મીઠું લેતા હતા અને પાંચ રૂપિયે મળુ વેચતા હતા, પરંતુ ક્રાઈ એન્ડ ડિરેક્ટરનો હુકમ થયા પછી બે રૂપિયે મળુ વેચવા લાગ્યા.

ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ માત્ર મીઠાના વેપારથીજ સંતોષ પામ્યા નહતા. ક્લાઇવ હિંદુસ્તાન છોડી ગયા પછી વેરેસ્ટરના વખતથી ઇંગ્લેન્ડે અનાજ અને ચોખાનો વેપાર પણ શરૂ કર્યો હતો.

નવાજ અલીવર્દીખાન પરદેશી વેપારીઓને અનાજ અને ચોખાના વેપારમાં હસ્તક્ષેપ કરવા દેતો નહીં. તે સંપૂર્ણ રીતે જાણતો હતો કે અનાજ બંગાળીઓના પ્રાણ છે, દેશ જ્યારે અનાજ વિનાનો થઈ જશે ત્યારે પ્રજાના પ્રાણની રક્ષા થઈ શકશે નહીં, તેથી તેના રાજ્યના વખતમાં આમીનિયન, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે કોઈ પણ અનાજ અને ચોખાનો વેપાર કરી શકતા નહીં, પરંતુ હમણાં ઇંગ્લેન્ડે

અનાજના વેપારનો પણ લોભ છોડી શક્યા નહોં અને ઇ. ૧૭૬૬ ની સાલ પછી તેઓએ અનાજનો વેપાર કરવા માંડ્યો.

ઇ. ૧૭૬૮ ની સાલમાં બંગાળામાં અનાજ થોડું નિપજ્યું હતું અને પ્રજા જમીનનું મહેસુલ આપવાને અસમર્થ થઇ પડી હતી, તો પણ પ્રજાની પાસેથી બળા-તકારે જમીનની મહેસુલ વસુલ કરવામાં આવી. ખેડુતોએ વાવવાનાં બીજ વેહેંચીને પણ જમીનની મહેસુલ ભરી, તેથી પ્રજાના ઘરમાં વાવવાને માટે પણ અનાજ બાકી રહ્યું નહોં. બીજી તરફ ઇંગ્રેજ વેપારીઓ પુષ્કળ અનાજ ખરીદી લઇને તેને મદ્રાસ તરફ ખેંચી જવા લાગ્યા.

ઇ. ૧૭૬૯ ની સાલમાં પાછો વરસાદ પડ્યો નહોં. આગલા વર્ષથીજ ખેડુ-તોના ઘરમાં બીને માટે પણ અનાજ નહતું તેમાં વળી આ વર્ષે અનાવૃષ્ટિ થઇ, તેથી ઇ. ૧૭૬૮ ની સાલ કરતાં પણ આ વર્ષે અનાજની વધારે અછત થઇ પડી. તમામ ખેતરો ખાવા ધાય તેવા બીડામણ્યાં થઇ પડ્યાં, કાઈ ઠેકાણે સેહેજ પાક થયો, પરંતુ તે પણ ધણોજ થોડો. કલકત્તાના ગવર્નરે દુષ્કાળના ભયથી સેના માટે પ્રથમથીજ ચોખા ખરીદ કરી રાખ્યા હતા, કારણ કે સેનાનો બચાવ થાય તોજ વેપાર ચાલી શકે. બિચારા દેશી લોકોને માટે કોણ ચિંતા કરે ?

જે થોડું અજ પાક્યું હતું તેમાંથી દેશી પ્રજાએ જમીનની મહેસુલ ભરી. આ વખતે કાર્ટીયર કલકત્તાનો ગવર્નર હતો, તેણે કાર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરને લખ્યું કે, તમારે કાંઈ પણ શીકર કરવી નહોં. અહીં આગળ અનાવૃષ્ટિને લીધે અનાજ અધિક થયું નથી, તો પણ મહેસુલ વસુલ કરવાની બાબતમાં અડચણ આવશે નહોં.

હજી વર્ષ પૂરું થયું નહતું એટલામાં તો ભયંકર દુષ્કાળ આપ્યા દેશ ઉપર છવાઇ ગયો. દેશના તમામ લોકો હાહાકાર કરી ઉઠ્યાં, હજારો સ્ત્રી પુરુષો અનાજ ન મળવાથી ટાંટીયા ધસીને મરવા માંડ્યાં અને બંગાળા એકદમ રમશાનભૂમિના જેવું ભયંકર થઇ પડ્યું.

પ્રકરણ ૨૮ મું

બંગાળાની દુર્દશા

તે વખતે બંગદેશ રાજા વિનાનો હતો. દેશમાં એવો કામ પણ વીર પુરુષ નહોતો કે મુઠી મુઠી અજ આપીને પણ દેશના લોકોને મરતાં બચાવે.

મહામદ રેજાખાનના હાથમાં રાજ્યની તમામ લગામ હતી. તે આજે દહાડો રાજ્ય મહેલમાં દુધના શીશુ જેવી સફેદ શય્યામાં સુઇ રહેતો, પરંતુ દિવસમાં એક-

વાર પણ પ્રભતે માટે ફિક્કર-ચિંતા કરતો નહીં; કારણ કે તે નરપિશાચના મનમાં દયાનો છાંટેા પણ નહોતો.

દેશમાં પૈસાદાર લોકો ધણા હતા, પરંતુ તેઓ પણ આ વખતે લાચાર દશામાં આવી પડ્યા હતા. શું ખેડુત, કે શું ધનવંત, કોઈના ઘરમાં અનાજ નહતું. ધનવંતોના ઘરમાં જોઈએ તેટલું સોનું, રૂપું અને ધન હતું, પરંતુ દેશમાં અનાજની ક્યાં હતું કે તેઓ ખરીદ કરીને દેશી પ્રજાનું રક્ષણ કરે? દેશમાં ધનાઢ્ય અને નિર્ધન બન્નેની સરખી અવસ્થા હતી. સઘળા લોકો આર્કંદ કરીને કહેતાં કે, 'ઓ મા અન્નપૂર્ણા! અનાજ વિના હવે પ્રાણ જાય છે. મા ! અન્ન આપો !' જ્યાં ત્યાં અન્ન, અન્ન, અન્ન, આવોજ અવાજ સર્વના મોઢામાંથી નીકળતો હતો.

દેશમાં ઈંદ્રિએ હજારો મણ અનાજ પહેલાથી ખરીદ કરીને કલકત્તામાં એકઠું કરી રાખ્યું હતું, તેથી પૂર્ણિમા, દિનાઝપુર, વાકુડા, વર્ધમાન વગેરે જુદા જુદા દેશના લોકો કલકત્તા તરફ આવવા લાગ્યા. કુલીન કુળની ઈંદ્રિએ પણ પોતાનાં છોકરાંને કાંધ ઉપર લઈને ઘરની બહાર અનાજની શોધ માટે નીકળી પડી. જે ઈંદ્રિએ ઓઝલ પડામાં રહેનારી હતી, અને જેઓએ કોઈ દહાડે ચંદ્ર સૂર્યનું મ્હોડું પણ જોયું નહતું તેવી કુળકામિનીએ પણ પોતાનાં છોકરાંને કાંધ ઉપર ઉંચકીને ભાખારણીની પેઠે કલકત્તા તરફ જવા લાગી. બીજી તરફ પુરુષો પણ મર્યાદા છોડી દઈ પોતાનાં માતપિતા, સ્ત્રી છોકરાંને લાગ કરીને કલકત્તા તરફ અનાજ માટે ઉતરી પડ્યા, એમાંના કેટલાક તો કલકત્તા સુધી પહોંચી શક્યા નહીં, પરંતુ રસ્તામાંજ અન્ન ! અન્ન ! કરતા મરણ પામ્યા. આ રીતે દેશમાં ચોતરફ ભયંકર દુકાળ ફેલાઈ ગયો. દુકાળીયાનાં ટોળાંથી કલકત્તાના મોહોદલાઓ ઉભરાઈ જવા લાગ્યા. ગંગાના તીર ઉપર હજારો પુરુષો અને હજારો સ્ત્રીઓ ખાવાનું આપો ! ખાવાનું આપો ! એવા પોકારોથી ગંગાને ગળવી મૂકવા લાગ્યાં, અને તેઓના પોકારોને ખળખળ વહેતી ગંગા જલે ઉત્તર આપતી હોય તેમ અસ્પૃશ્ય ધ્વનિથી કહેતી કે, મારું વક્ષસ્થળ તમારે માટે રમશાન કલ્યાણનું છે. તમે હવે મારા વક્ષસ્થળ ઉપર વિશ્રામ કરીને તમારું દુઃખ એકદમ વિસરી જાઓ. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બૂખને લીધે વિવેક જૂઠી જઈને ઝાડનાં પાતરાં ખાતાં નજરે પડતાં હતાં, અને તેમ યવાથીજ ગંગાના તીર ઉપર ઉભેલાં વડનાં ઝાડો તદ્દન પાંદડાં વિનાનાં થઈ પડ્યાં હતાં ત્યારે બીજી તરફ કિનારા ઉપર સેંકડો મનુષ્યોનાં શબ નજરે પડતાં હતાં.

પારકે દુઃખે દુઃખી યનારા બાપુદેવ શાસ્ત્રી, દરેજાજ ગંગાના તીર ઉપર નહાવા માટે જતા હતા, તે હમણાનો ભયંકર દેખાવ જોઈને બહુ જ ઉદાસ થઈ ગયા અને તેનું કેમળ હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું.

જે બ્રાહ્મણની કુલીન કન્યાઓ શૂદ્રનું અડકેલું પાણી પણ પીયે નહો, તે આજે શૂદ્રનું ઉચ્છિષ્ટ પણ ખાવાને તૈયાર થઈ હતી. કેવો ભયંકર દુકાળ? ઓ મા અન્ન-પૂર્ણા! અનાજ વિના પ્રાણુ જાય છે, માતાજી! ખાવાનું આપો. અન્ન! અન્ન, અન્ન, આવો જ ચિત્કાર સર્વના મોઢામાંથી નીકળવા લાગ્યો.

બાપુદેવ શાસ્ત્રી દેશના લોકોની દુર્દશા જોઈને બહુ જ ખિન્ન થઈ ગયા અને તેણે એક દિવસે ચાર પાંચ ખાંડી અનાજ ગંગાના તીર ઉપર ભૂખે મરતા લોકોને વહેંચવા માંડ્યું, પરંતુ તે વખતે હજારો દુકાળીઓએ તેમના શરીર ઉપર તૂટી પડ્યાં, અને સાં એવી તો મોટી બીડ મચી કે લોકો લોકોના શરીર ઉપર થઈને અનાજ માટે બાપુદેવ શાસ્ત્રીના શરીર ઉપર પડવા લાગ્યાં. આ વખતે બે ત્રણ કુલીન ધરની સ્ત્રીઓ લોકોના પગ તળે હુંદાઈને મરણ પામી. તે સ્ત્રીઓ લોકોની બીડને ઝાળીગવા માટે જોર કરીને અંદર પેસવા જતી હતી, પરંતુ પાછળથી લોકોને દડસેલો લાગતાં તે નીચે પડી ગઈ અને તેઓનાં શરીર ઉપર સેંકડો માણસો ચાડ્યાં ગયાં તેથી તેઓ કચડાઈને મરણ પામી.

સઘળું અનાજ વહેંચાઈ રહ્યા છતાં પણ ઘણા લોકો અનાજ મેળવવાની આશાએ ઉભા હતા. હજારો લોકોને એટલું અનાજ કેમ પૂરું થાય? બાપુદેવ શાસ્ત્રી બધું અનાજ ખૂટી ગયા છતાં ઘણાં લોકો અન્ન વિનાના ઉભાં છે તે જોઈને તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેની બન્ને આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા માંડ્યાં. આ વખતે હજારો માણસો બાપુદેવ શાસ્ત્રીની આગળ આવીને કહેવા લાગ્યાં કે, 'મહારાજ! અમને એક એક મુઠી અનાજ આપો અને અમને મરતા બચાવો, અમારા ભૂખે પ્રાણુ જાય છે.' તે વખતે બાપુદેવ શાસ્ત્રીએ પોતાને જમણો હાથ ઉઠાવી કરીને કહ્યું, 'ઓ લોકો! જો તમારા ઉદરનું પોષણ થતું હોય તો તમે મારા આ જમણા હાથનું ભક્ષણ કરો, અથવા તો મારા શરીરનું ભક્ષણ કરો. હું ખુશીથી તે તમને આપવા તૈયાર છું, પરંતુ હવે મારી પાસે અનાજ નથી. હું પણ એક દુગ્ધાશ્ર આહાણુ છું.'

બ્રાહ્મણની આવી કાપરતાવાળી વાણી સાંભળીને દુકાળીઓએ ચાડ્યાં ગયાં, અને લોકોને જમરો ફેલાહલ બંધ પડ્યો. તે પછી બાપુદેવ શાસ્ત્રી પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યા. જતાં જતાં રસ્તાની એક બાજુ ઉપર એક સ્ત્રી ભૂખને લીધે પડેલી દીડી અને તેની છાતી ઉપર બે વર્ષનું બાળક પશું પશું ધાવતું હતું. માતાના સ્તનમાં દુધ નહતું, પણ લોહી હતું જે ટીપે ટીપે બાળકના મુખમાં પડતું હતું. બાપુદેવ શાસ્ત્રીએ તે સ્ત્રીને હાથ ઝાડીને ઉભી કરી અને પોતાની સાથે લીધી. જરા આગળ જતાં તેના કરતાં પણ વધારે ભયંકર દેખાવ બાપુદેવ શાસ્ત્રીની નજરે પડ્યો,

જે જોનાં વેત જ શાસ્ત્રી મહારાજ ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યા. ખરેખર તે દેખાવ થયો જ ભયંકર હતો.

દરિદ્રતા અને અજ્ઞાનો અભાવ, માતાના હૃદયને પણ એકદમ સ્નેહ વિનાનું કરી નાખે છે, અને મનુષ્યો દરિદ્રતાને લીધે પોતાની પ્રકૃતિને પણ વિસરી જઈને રાક્ષસી પ્રકૃતિ ધારણ કરે છે;—સુમુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપં એ કહેવતનો આ સમય પ્રત્યક્ષ દાખલો હતો. આ જગતમાં બ્યાંસૂધી દરિદ્રતા રહે છે ત્યાંસૂધી પાપ, તાપ, શોક, દુઃખ વગેરે પોતાનું રાજ્ય કરે છે અને દરિદ્રતા મનુષ્યને રાક્ષસ બનાવે છે. આજ ભયંકર દરિદ્રતાના પાશમાં પડેલી એક માતા પોતાના પુત્રનું માંસ ખાતી શાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ પડી. કેવો ભયંકર દેખાવ! શાસ્ત્રી મહારાજ તે દેખાવ જોઈને મૂંઝવેમાં પડ્યા.

કલકત્તામાં ચોખાનો ભાવ દશ ગણો વધી ગયો અને મોટા મોટા ધનાઢ્યો પણ કંઈથી જીવન ગાળવા લાગ્યા. સાવિત્રી અને પ્રમદા, એસ્તાર ખીખીનું ને તેના કુટુંબનું આ સમયે પોષણ કરતાં હતાં. એસ્તાર ખીખી, બદરગિરિસા અને એસ્તારનાં બે છોકરાં દિવસમાં એકવાર જ ભોજન કરતાં હતાં, કારણ કે બેવાર ભોજન કરવાને તેની પાસે સાધન ન હતું. બન્ને પુત્રોની એવી દશા જોઈને એસ્તાર ખીખીનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું અને સંતાનવત્સલા તે માતા પોતે ન ખાઈને છોકરાંઓને માટે ખોરાક રાખતી અને સાયંકાળે તેના ત્રણ ભાગ કરીને બે પુત્રોને અને ત્રીજા માતાગૃહ્ય બદરગિરિસાને વહેંચી આપતી હતી.

બદરગિરિસા એસ્તારને પ્રાણ કરતાં પણ વધારે ચાહતી હતી. તેણે એસ્તારને લાંધણું કરતી અટકાવી, તો પણ એસ્તાર પોતાના ભાગનું અન્ન ન ખાતાં છૂપાઈ રાખતી અને સાયંકાળે તે છોકરાંને ખાવા આપતી હતી.

આમ બે ચાર દહાકા ઉપરા ઉપરી ભૂખ્યાં રહેવાથી એસ્તાર ખીખી અશક્ત થઈ પડી. બદરગિરિસા તેનું અશક્ત થવાનું કારણ સમજી ગઈ અને પોતે પણ ચારથી મોઢામાં અન્ન ધાલવાનું છોડી દીધું. તેણે એસ્તારને ખાવા માટે સમજાવવા માંડ્યું, તો પણ એસ્તાર સમજી નહીં અને તેણે કહ્યું કે, “મા હું મરી જઈશ તો કંઈ પણ અડચણ નથી, કારણ કે તું ભિક્ષા માગીને પણ છોકરાંનું પોષણ કરવાને સમર્થ છે. તું જો લાંધણું કરીને મરી જઈશ તો મારા છોકરાંને બચાવવાની જરૂર આશા નથી.”

બદરગિરિસા આ સર્વ વાત સાંભળીને રડી પડી. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે બનતાં સુધી એસ્તારને અન્ન ખવરાવીને હુશીયાર કરવી, પરંતુ એસ્તારની ઇચ્છા તેથી વિપરીત હતી, તેનો વિચાર એવો હતો કે એસ્તારની જાત રક્ષા માટે આજ બચાવવા.

બદરઉન્નિસાના કરતાં પણ એસ્તારનું હૃદય ધણું જ કામળ હતું, તેથી બદર-
ઉન્નિસા સેડડો ઉપાયો કરતાં પણ એસ્તારને આદાર કરાવવાને સમર્થ થઈ શકી
નહોં. એસ્તાર ખીખીના મંદવાડના સમાચાર સાંભળીને સાવિત્રી તેને જોવા માટે આવી
અને તેના ખાટલાની પાસે બેસીને તેની ખબર અંતર પૂછવા લાગી.

એસ્તારે ક્ષીણસ્વરે સાવિત્રીને પોતાની સ્થિતિ કહેતાં કહ્યું કે, “હવે હું તો જાહ
છું, પણ પાછળ તું મારી માનું અને બે છોકરાંનું પોપણ કરજે. હવે આમાંથી મારો
બચાવ થાય તેવું મને લાગતું નથી.” સાવિત્રી એસ્તારનું કહેતું સાંભળીને રડવા લાગી
એટલે એસ્તાર ખીખીએ તેને છાતી રહેવા માટે પ્રાર્થના કરીને કહ્યું, “બેટા !
તું પણ મારી દીકરીના જેવી જ છે. તેં પણ તારી ફરજ બરાબર બજાવી છે.
મારા પતિના મરણ સમયે તેં તેમને જે જળપાન કરાવ્યું છે, તે હું કદી પણ વિસ-
રવાની નથી. મને મરવાનો ભય નથી. પણ પાછળ મારાં બે છોકરાં અને માતાનું
શું થશે તેની જ માત્ર મને ચિંતા છે.” સાવિત્રીએ ધીરજ આપીને કહ્યું, “ખીખી સાહેબ !
તમે તેઓની ચિંતા કરો મા. હું મારા પ્રાણ પ્રમાણે તેમનું પોપણ કરીશ, જુઓ
પ્રમદાએ તમારે માટે આ ખાવાનું મોકલ્યું છે, તે જરા ખાઈ લ્યો.” પ્રમદાનું નામ
સાંભળીને એસ્તાર ખીખીની આંખોમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં અને થોડીવાર પછી
તે બોલી, “પ્રમદા બાઈ ખરેખર એક દેવી છે. મને એકવાર તેનાં દર્શન કરવાની
મરજી છે, જો બને તો તેને કહેજે.”

એસ્તાર ખીખીની વાત સાંભળીને જે માણસ ખોરાક લઈને આવ્યું હતું, તેને જ
પ્રમદાને તેડી લાવવા માટે સાવિત્રીએ કહ્યું. તેણે તુરત ઘેર જઈને બાપુદેવ શાસ્ત્રીને કહ્યું કે,
એસ્તાર ખીખી એકવાર પ્રમદા બહેનને મળવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે સાંભળીને બાપુદેવ
પ્રમદાને સાથે લઈને એસ્તાર ખીખીને ત્યાં આવ્યા. પ્રમદાને જોઈને એસ્તાર ખીખીની
આંખોમાંથી કૃતમતનાં આંસુ પડવા લાગ્યાં અને તેણે મળમળે સ્વરે કહ્યું, “આપે
અમારું પોપણ કરીને અમને ઉગાર્યા છે તેથી અમે તમારાં કરજદાર છીએ.”

પ્રમદા:-“તમે હમણાં કાંઈ પણ જાતની શીકર ચિંતા કરવી છોડી દઈને જરા
દુધ પીતાં જાઓ, તેથી તમારા શરીરમાં શક્તિ આવશે. ચિંતા કરવાથી રોગમાં
વધારો થાય છે.”

એસ્તાર:-“હવે મને બચવાની આશા લાગતી નથી.”

તે સાંભળીને પ્રમદાની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. તે વાણીદારા
પોતાનું દુઃખ કાંઈ પણ વાર કહી શકતી નહોં, તેથી તેણે અશ્રુદારા પોતાનું દુઃખ
દર્શાવ્યું. પ્રમદાની દયા, પ્રેમ, ગાઢ વાત્સલ્ય વગેરેનું વાણીદારા વર્ણન કરતું અશક્ત

જે જોનાં વેત જ શાસ્ત્રી મહારાજ ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યા. ખરેખર તે દેખાવ થયો જ ભયંકર હતો.

દરિદ્રતા અને અન્યોનો અભાવ, માતાના હૃદયને પણ એકદમ સ્નેહ વિનાનું કરી નાખે છે, અને મનુષ્યો દરિદ્રતાને લીધે પોતાની પ્રકૃતિને પણ વિસરી જઈને રાક્ષસી પ્રકૃતિ ધારણ કરે છે:-શુશ્રુષિતઃ કિં ન કરોત્તિ વાપં એ કહેવતનો આ સમય પ્રત્યક્ષ દાખલો હતો. આ જગતમાં જ્યાંસુધી દરિદ્રતા રહે છે ત્યાંસુધી પાપ, તાપ, શોક, દુઃખ વગેરે પોતાનું રાજ્ય કરે છે અને દરિદ્રતા મનુષ્યને રાક્ષસ બનાવે છે. આજ ભયંકર દરિદ્રતાના પાશમાં પડેલી એક માતા પોતાના પુત્રનું માંસ ખાતી શાસ્ત્રીની હૃદયે પડી. કેવો ભયંકર દેખાવ! શાસ્ત્રી મહારાજ તે દેખાવ જોઈને મૂંઝવેમાં પડ્યા.

કથકતામાં ચોખ્ખો ભાવ દર્શાવેલો વધી ગયો અને મોટા મોટા ધનાઢ્યો પણ કંઈથી છુવન ગાળવા લાગ્યા. સાવિત્રી અને પ્રમદા, એસ્તાર ખીખીનું તે તેના કુટુંબનું આ સમયે પોષણ કરતાં હતાં. એસ્તાર ખીખી, બદરઉનિસા અને એસ્તારનાં બે છોકરાં દિવસમાં એકવાર જ ભોજન કરતાં હતાં, કારણ કે બેવાર ભોજન કરવાને તેની પાસે સાધન ન હતું. બંને પુત્રોની એવી દશા જોઈને એસ્તાર ખીખીનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું અને સંતાનવત્સલા તે માતા પોતે ન ખાઈને છોકરાંઓને માટે ખોરાક રાખતી અને સાયંકાળે તેના ત્રણ ભાગ કરીને બે પુત્રોને અને ત્રીજા માતાતુલ્ય બદરઉનિસાને વહેંચી આપતી હતી.

બદરઉનિસા એસ્તારને ગ્રાણ્ય કરતાં પણ વધારે ચાહતી હતી. તેણે એસ્તારને લાંબણ કરતી અટકાવી, તો પણ એસ્તાર પોતાના ભાગનું અન્ન ન ખાતાં છૂપાવી રાખતી અને સાયંકાળે તે છોકરાંને ખાવા આપતી હતી.

આમ બે ચાર દહાડા ઉપરા ઉપરી ભૂખ્યાં રહેવાથી એસ્તાર ખીખી અશક્ત થઈ પડી. બદરઉનિસા તેનું અશક્ત થવાનું કારણ સમજી ગઈ અને પોતે પણ સારથી મોઢામાં અન્ન ધાલવાનું છોડી દીધું. તેણે એસ્તારને ખાવા માટે સમજાવવા માંડ્યું, તો પણ એસ્તાર સમજી નહીં અને તેણે કહ્યું કે, “મા હું મરી જઈશ તો કંઈ પણ અડચણ નથી, કારણ કે તું બિંદા માગીને પણ છોકરાનું પોષણ કરવાને સમર્થ છે. તું જો લાંબણ કરીને મરી જઈશ તો મારા છોકરાંને બચાવવાની જરાય આશા નથી.”

બદરઉનિસા આ સર્વ વાત સાંભળીને રડી પડી. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે બંનેનાં સુધી એસ્તારને અન્ન ખવડાવીને હૃદયીયાર કરવી, પરંતુ એસ્તારની ઇચ્છા તેથી વિપરીત હતી, તેનો વિચાર એવો હતો કે ગમે તેમ કરીને બદરઉનિસાના ગ્રાણ્ય બચાવવા.

બદરઉત્તિસાના કરતાં પણ એસ્તારનું હૃદય ઘણું જ કામળ હતું, તેથી બદર-ઉત્તિસા સંડોડે ઉપાયો કરતાં પણ એસ્તારને આદાર કરાવવાને સમર્થ થઈ શકી નહીં. એસ્તાર ખીખીના મંદવાડના સમાચાર સાંભળીને સાવિત્રી તેને જોવા માટે આવી અને તેના ખાટલાની પાસે બેસીને તેની ખબર અંતર પૂછવા લાગી.

એસ્તારે ક્ષીણસ્વરે સાવિત્રીને પોતાની સ્થિતિ કહેતાં કહ્યું કે, “હવે હું તો જાઉં છું, પણ પાછળ તું મારી માનું અને બે છોકરાંનું પોષણ કરજે. હવે આમાંથી મારો ખચાવ થાય તેવું મને લાગતું નથી.” સાવિત્રી એસ્તારનું કહેતું સાંભળીને રડવા લાગી એટલે એસ્તાર ખીખીએ તેને છાતી રહેવા માટે પ્રાર્થના કરીને કહ્યું, ‘બેટા ! તું પણ મારી દીકરીના જેવી જ છે. તે પણ તારી ફરજ બરાબર બજાવી છે. મારા પતિના મરણ સમયે તે તેમને જે જળપાન કરાવ્યું છે, તે હું કદી પણ વિસ-રવાની નથી. મને મરવાનો ભય નથી, પણ પાછળ મારાં બે છોકરાં અને માતાનું શું થશે તેની જ માત્ર મને ચિંતા છે.’ સાવિત્રીએ ધીરજ આપીને કહ્યું, “ખીખી સાહેબ ! તમે તેઓની ચિંતા કરો મા. હું મારા પ્રાણ પ્રમાણે તેમનું પોષણ કરીશ. જુઓ પ્રમદાએ તમારે માટે આ ખાવાનું મોકલ્યું છે, તે જરા ખાઈ લ્યો.” પ્રમદાનું નામ સાંભળીને એસ્તાર ખીખીની આંખોમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં અને થોડીવાર પછી તે બોલી, ‘પ્રમદા બાપ બરેબર એક દેવી છે. મને એકવાર તેનાં દર્શન કરવાની મરજી છે, જો બને તો તેને કહેજે.’

એસ્તાર ખીખીની વાત સાંભળીને જે માણસ ખોરાક લખતે આવ્યું હતું, તેને જ પ્રમદાને તેડી લાવવા માટે સાવિત્રીએ કહ્યું, તેણે તુરત ઘેર જઈને બાપુદેવ શાસ્ત્રીને કહ્યું કે, એસ્તાર ખીખી એકવાર પ્રમદા બહેનને મળવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે સાંભળીને બાપુદેવ પ્રમદાને સાથે લઈને એસ્તાર ખીખીને ત્યાં આવ્યા. પ્રમદાને જોઈને એસ્તાર ખીખીની આંખોમાંથી કૃતચ્છતાનાં આંસુ પડવા લાગ્યાં અને તેણે ગળગળે સ્વરે કહ્યું, “બાપે અમારું પોષણ કરીને અમને ઉગાર્યાં છે તેથી અમે તમારાં કરજદાર છીએ.”

પ્રમદા:—“તમે હમણાં કેઈ પણ જાતની શીકર ચિંતા કરવી છોડી દઈને જરા દુધ પીતાં જાઓ, તેથી તમારા શરીરમાં શક્તિ આવશે. ચિંતા કરવાથી રાગમાં વધારો થાય છે.”

એસ્તાર:—“હવે મને બચવાની આશા લાગતી નથી.”

તે સાંભળીને પ્રમદાની આંખમાંથી હડહડ અસિ પડવા લાગ્યાં. તે વાણીદાર પોતાનું દુઃખ કેઈ પણ વાર કદી શકતી નહીં, તેથી તેણે અશ્રુદ્વારા પોતાનું દુઃખ દર્શાવ્યું. પ્રમદાની દયા, પ્રેમ, માઠ વાતસલ્ય વગેરેનું વાણીદાર વર્ણન કરતું અશક્ત

છે. તેના જેવી દયા અને તેના જેવો ગાઢ પ્રેમ જગતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવે તેમ નથી.

વાત કરતાં કરતાં એસ્તાર ખીખીનું શરીર ધીરે ધીરે શિથિલ થવા લાગ્યું, કંઠે ઈધાર્થ જવા લાગ્યો અને ભયંકર શ્વાસ ઉપજ્યો. તે જોઈ બદરઉન્નિસાએ નિસાસો મૂકીને કહ્યું, ‘હાથ દોકરી! મને છોડીને ચાલી જવા તૈયાર થઈ કે?’ તે વખતે એસ્તાર ખીખીએ બાકુળ નેત્રે ક્ષીણસ્વરથી કહ્યું; ‘આ અને છોકરાં હવે હું તમારે બોળે સોંપીને જાઉં છું, તેની તમે સંભાળ રાખજો.’

બદરઉન્નિસા:-“દોકરા! હું તારા વિના એકલી કેમ રહી શકીશ?”

એસ્તાર ખીખી:-“તમે મારાં બન્ને છોકરાંને છાતી ઉપર રાખીને દહાડા ચુભાવજો.”

સાવિત્રી:-“મા! મારી મા અને બાપ મરી ગયા પછી તમેજ મારી સંભાળ રાખી છે. તમે આજ અમને છોડીને શા માટે ચાલ્યાં જાઓ છો? તમારો વિયોગ અમારાથી સહન થઈ શકશે નહીં.”

એસ્તાર ખીખી સાવિત્રીને હાથ પોતાના હૃદય ઉપર રાખીને બોલી, પરમેશ્વર તને સુખી રાખે.. હું હવે જાઉં છું.

આ વેળા પ્રમદા પણ સર્વને શોકાતુર જોઈ મૌન થઈને બેસી રહી, તેની બન્ને આંખોમાંથી આંસુની અવિચ્છિન્ન ધારાઓ પડવા લાગી અને તેનું હૃદય દુઃખથી ફાટવા લાગ્યું.

થોડીવાર પછી એસ્તાર ખીખીનો કંઠ એકાએક ઈધાર્થ ગયો અને તેનામાં વાત કરવાની શક્તિ પણ રહી નહીં. તે જોઈને બદરઉન્નિસા અને સાવિત્રી એકદમ આકંઠ કરી ઉઠ્યાં, તેમનું આકંઠ સાંભળીને પ્રમદા એકદમ મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડી.

એસ્તાર ખીખીનો હવે છેલ્લો સમય હતો, તે સ્થિતિ નેત્રોથી બન્ને બાળકોના તરફ તાકીને જોવા લાગી અને ‘ઓ વહાલા ક્યારા પીટ!’ આટલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં તેના શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી ગયા. સૈનાપતિ મીરમદનની પુત્રી અને આર્મીનીઅન વેપારી સેમ્યુઅલ આરાફૂતના પુત્રની વડૂ એસ્તાર ખીખી, બૂખથી પીડા પામીને એકાએક અપવિત્ર યંગાળા દેશને છોડીને દયામય પરમાત્માના ધામમાં પહોંચી ગઈ.*

ૐૐૐૐૐૐૐૐ

* આપણે હમણાં ઈશરનો પાડ માનો કે આવા દુઃખના સંકટમાં સપડાયા નથી, અને સરકાર ચંચારાદિ મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. પરમેશ્વર એવો દાહડો કાઢીને ન દેખાડે!

પ્રકરણ ૨૯ મું

બાપુદેવ શાસ્ત્રી અને મહંમદ રેખાબાન

એસ્તાર ખીખીના મરણ પછી પ્રમદા પણ તેના અસલ દુઃખને લીધે બહુજ ઉદાસ રહેવા લાગી. દિવસે દિવસે દુઃખાળથી પીડા પામતા લોકોની નવીન નવીન વાતો સાંભળવામાં આવતાં તેનું હૃદય બહુજ ખિન્ન થવા લાગ્યું, અને દિવસે સાંભ-જેલી અનેક દુઃખદાયિની વાતો સાંભરી આવવાથી તેને રાત્રે પણ સુષ્પે નિદ્રા આવતી નહીં. આના માનસિક દુઃખને લીધે પ્રમદાનું શરીર ધીરે ધીરે ધસાવા લાગ્યું અને બાપુદેવ શાસ્ત્રી પણ પોતાની પુત્રીની આવી દુઃખકર સ્થિતિ જોઈને સમજી ગયા કે, હવે પ્રમદા થોડા દિવસનીજ ખરાણી છે. તે ઝાઝા દિવસ આ જગતમાં રહેવાની નથી.

એસ્તાર ખીખીના મરણ પછી ત્રીજે દિવસે પ્રમદા બહુજ અગત્ય થઈ ગઈ, તેનામાં ઉઠવાની શક્તિ પણ રહી નહીં. તે આખો દિવસ ખાટલામાંજ પડી રહેતી અને શાસ્ત્રી બાવા તેના ખાટલાની પાસે બેસીને તેને ધૈર્યશુક આખ્યાયિકાઓ કહીને ધીરજ આપતા હતા.

એક દિવસે પ્રમદાએ પૂછ્યું, ‘પિતાજી! હમણાં લાખો માણસો અને વિનો-મરી જાય છે તેઓને ઉગારવા માટે કાર્ષ પણ ઉપાય નથી?’

શાસ્ત્રી:-“દીકરી! આપણે તો ગરીબ બ્રાહ્મણ છીએ; આપણાથી શું બની શકે?”

પ્રમદા:-“પિતાજી! મોટાભાઈ નંદકુમારે તે દિવસે મને કશું હતું કે તને અને માજીને આપવાનાં ધરેણાં મેં એક વેપારીની દુકાને વેચ્યાં છે અને તેના રૂપિયા અનામત ચૂક્યા છે. તારે જ્યારે રૂપિયાનું કામ પડશે ત્યારે તે રૂપિયા હું તને આપીશ. મારે પોતાના ઉપયોગમાં તો તે રૂપિયા જોઈતા નથી, પણ હમણાં દુકાનના વખતમાં જો તે રૂપિયામાંથી લોકોને અળની મદદ કરવામાં આવે તો તેનો સદુપયોગ થયો ગણાય. મનુષ્યોના પ્રાણ બચાવવા એના જેવું ખીજું એક પણ પુણ્ય નથી.”

શાસ્ત્રી:-“તારી મરજી હોય તો તું તેની પાસે પૈસા માગી લે. હું નંદકુમારની પાસેથી કદી પણ પૈસાની યાચના કરવાનો નથી.”

પ્રમદા:-“ઠીક ત્યારે તમે નંદકુમારને તેડાવો એટલે હું તેની પાસે માગીશ.”

બાપુદેવ શાસ્ત્રીએ દીકરીની આજ્ઞા ચતાં તરત નંદકુમારને બોલાવવા એક માણસ મોકલ્યું. તે નંદકુમારને ઘેર જઈને પાછું આવ્યું અને બોલ્યું; “શાસ્ત્રી મહા-રાજ! નંદકુમાર હમણાંજ શેઠ જીલાખીદાસને ઘેર ગયા છે. જીલાખીદાસ શેઠ મરી ગયા પછી તેની સ્ત્રીને અને તેના ભાઈ ગંગાવિજયને મીલકત માટે સરકારમાં કજીયો ચાલે છે. તે કામસર ત્યાં ગયા છે.”

પ્રમદા જાણતી હતી કે પોતાનાં ધરેણીનાં રૂપિયા પેટે જીલ્લાખીદાસે નંદકુમારને લખત કરી આપ્યું છે; પરંતુ તેણે જીલ્લાખીદાસ મરી ગયો છે એવું જ્યારે પોતાના માણસના મોઢાથી સાંભળ્યું ત્યારે એકદમ પોતાના પૈસાની આશા છોડી દીધી, તેમ નિરાધાર દુકાળીઓને અનની સહાયતા કરવા માટે તેના મનમાં જે ઉત્સાહ થયો હતો, તે પણ એકદમ તૂટી પડ્યો અને તે નિરાશાનો ઉજી નિઃશ્વાસ નાંખીને મનમાં બહુ જ ઉદાસ થઈ ગઈ.

થોડીવાર પછી તેણે ફરીને પોતાના પિતાને પૂછ્યું, ‘પિતાજી, આગળ કોઈવાર આવેા દુકાળ પડ્યો હતો?’

બાપુદેવ—“આગળ પણ ધણુ દુકાળો પડ્યા છે, પરંતુ હમણાંનો દુકાળ ધણુ જ ભયંકર છે. હમણાંના જેની દેશની દુર્દશા આગળ કોઈવાર પણ થઈ હોય એમ મારા જાણવામાં નથી.”

પ્રમદા—“આગળ જ્યારે દેશમાં દુકાળ પડતો ત્યારે ધનાઢય લોકો સાધારણ લોકોને સહાયતા કરવા માટે બહાર પડતા હતા. અને મોટા મોટા દેશના રાજાઓ અને મનાજનો પણ આવે વખતે પોતાનો ખરેખરો ધર્મ બજાવવા ઉભા રહેતા હતા. પરંતુ હમણાં તો સૌ મુંગા થઈને બેસી ગયા છે.”

શાસ્ત્રી—“દીકરી! દેશના ઉપર જ્યારે દુકાળનું સંકટ ઉતરી પડે ત્યારે તેમાંથી દેશનો બચાવ કરવો તે કામ રાજાનું છે, પરંતુ હમણાં તો દેશ રાજા વિનાનો થઈ પડ્યો છે. મહંમદ રેલખાનના ઉપર દેશની રક્ષા કરવાનો સમજો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે પોતાની નામબ સુખાની જગા ફેલી રીતે કામચલાઉ રહે તેને માટે કંપનીના લોકોની જ રાત દિવસ ખુશામત કર્યા કરે છે, અને કંપનીના સ્વાર્થી માણસો માત્ર વેપારમાંથી કેટલી પૈદાશ થાય છે અને દરેક વરસે પોતાના દેશમાં કેટલા રૂપિયા ગયા તે તરફ જ ધ્યાન આપે છે; પરંતુ દેશની રૈયત કેટલી દુઃખી છે તેની સ્થિતિ સુધારવા માટે શા ઉપાયો લેવા જોઈએ, દેશ આખા દેશ થાય? તેના તરફ તે બંનેમાંથી એક પણ ધ્યાન આપતા નથી. જે આ વખતે દેશમાં પ્રજાવત્સલ રાજા હોય તો તે દેશની રૈયતને દુઃખી થવા દે જ નહીં.”

પ્રમદા—“ત્યારે પિતાજી! તમે એકવાર રેલખાનની પાસે જઈને દેશની દુઃખી સ્થિતિ રોડે જોડો કે તેના અંતમાં ક્યા ઉપાયો?”

શાસ્ત્રી—“દીકરી! આ જમનમાં તને મનુષ્યોની પ્રકૃતિની ખબર નથી, તેથી તું મને એમ કહે છે. મારા સાંમજવામાં આવ્યું છે કે મહંમદ રેલખાને ધણું માન્ય અગાઉથી ખરીદ કરી રાખ્યું છે, તે જ્યારે ભાવમાં વધારો થશે ત્યારે વેચશે. તે રૈયતના લાભાલાભ તરફ કેમ દયા કરે?”

પ્રમદા—“પિતાજી ! ના, ના, તેમ કહો મા. લોકોની કુખી સ્થિતિ સાંગળીને તથા જોઈને તેને પણ દયા આવશે. સાધારણ મનુષ્યો પણ મનુષ્યોનું કુખ જોઈ શકતા નથી ત્યારે તે તો દેશનો રાજા છે.”

શાસ્ત્રી—“રેજીખાન અત્યંત પામર માણસ છે, તે રૈયતને મદદ કરવા કદી પણ બહાર પડશે નહીં. મેં મુરશિદાબાદ જઈને દુકાળના સંબંધમાં રેજીખાનની સાથે વાતચિત કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ ત્યાં જવા અગાઉ તે વિશે નંદ-કુમારની સલાહ લીધી તો તેણે કહ્યું કે, તમને ત્યાં જવાથી કંઈ પણ લાભ થશે નહીં. વળી તું પણ માંદો સાજી રહ્યા કરે છે તેથી તને છોડીને જવાને પણ માફ મન માનતું નથી.”

પ્રમદા—“પિતાજી ! તમારે મારી તો ચિંતા જ કરવી નહીં. સર્વ લોકોનું મદદ-ભારત કુખ જોઈને મને તો રાત્રે નિદ્રા પણ આવતી નથી, અને તેથી માફ શરીર લથડી ગયું છે, માટે આપ મારી ચિંતા છોડીને મુરશિદાબાદ જાઓ અને રેજીખાનને સમજાવો કે તેના અંતરમાં દેશને માટે દયા ઉપજે. સાવિત્રી મારી સેવા ચાકરી કરશે, તમે મારી ચિંતા કરો મા.”

શાસ્ત્રી—“મહંમદ રેજીખાનને આ સધળી વાતચિત કરવાથી કંઈ પણ ફળ થાય તેમ મને લાગતું નથી. તું મને ફ્રેમટનો શા માટે ફેરો ખવરાવે છે ?”

પ્રમદા—“ના પિતાજી ! તમે હમણાં ને હમણાં જ મુશિદાબાદ જાઓ. એક સુહૂર્ત પણ વિલેખ કરો મા. રાજ રાજ હજારો માણસો માર્યા જાય છે તેનું કંઈ અમલદારોને જ્ઞાન છે ? આગળના નવાઓ પણ તમારું કહેવું સાંભળતા હતા ત્યારે રેજીખાન શા માટે તમારું કહેવું નહીં સાંભળે ?”

શાસ્ત્રી—“દોકરી ! તું જરા પણ સમજતી નથી. રેજીખાનના જેવો હીયકારો પુરખ બીજો કાંઈ પણ નથી. તે માફ કહેવું માન્ય કરશે નહીં અને મારો તિરસ્કાર કરીને દેવડી ઉપરથી જ મને પાછો કાઢશે અને મને મળશે પણ નહીં.”

પ્રમદા—“ભલે તેમ કરે, પરંતુ દેશના લોકોની ખાતર આપ એટલો પરિશ્રમ કરી જુઓ અને તેને બે અક્ષર ઉપદેશના સંભળાવો.”

બાપુદેવ શાસ્ત્રીએ પ્રથમથી જ મહંમદ રેજીખાનની પાસે જવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તેમાં વળી પ્રમદાએ વારંવાર જવાનો આગ્રહ કર્યો અને પોતે પણ દુષ્કાળથી પીડાતા હજારો લોકોની દુર્દશાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો હતો; આ સર્વ કારણોને લીધે શાસ્ત્રી મહારાજે મુશિદાબાદ જવાનો કરાવ કર્યો. અને ધરની વ્યવસ્થા સાવિત્રીને સોંપીને પાછલે પહોરે મુશિદાબાદ તરફ રવાના થયા.

બાપુદેવ શાસ્ત્રીની ઉંમર આ વખતે એંશી વરસની હતી, પરંતુ તેના પ્રત્યેક

કાર્યમાં યોગ્યતા જીવંત-ઉત્સાહ નજરે પડતો હતો. કલકત્તેથી રવાના થયા પછી પાંચ સાત દિવસે શાસ્ત્રી મહારાજ મુર્શિદાબાદ આવી પહોંચ્યા. આ વેળા સૈદાબાદ અને કાસિમનગરની આસપાસનાં નાનાં નાનાં ગામેની દુર્દશા જોઈને શાસ્ત્રી મહારાજની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. આ સમયનાં ગામે જે એક વખતે હમરો માણુસોથી જરૂર હતાં તે આજે નિર્જન અરણ્ય સરખાં થઈ પડ્યાં હતાં.

બાપુદેવ શાસ્ત્રી મુર્શિદાબાદમાં સર્વના જાણીતા હતા. અહીંવર્ધિખાનના રાજ્ય સમયે મહંમદ રેજખાનના જેવા સંકડો લોકો બાપુદેવ શાસ્ત્રીની મહેરબાની મેળવવા માટે પ્રયત્નો કરતા હતા, પરંતુ આજે તે સમય ફરી ગયો હતો. છતાં પણ બાપુદેવ શાસ્ત્રીના શરીરમાં તેવો જ કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ હતો. તેમણે મહંમદ રેજખાનની પાસે એક ચપરાશી મોકલીને કહાવ્યું કે, બાપુદેવ શાસ્ત્રી ખાનને મળવા માટે આવ્યા છે, પરંતુ મહંમદ રેજખાને બાપુદેવ શાસ્ત્રીની સાથે સાક્ષાત્ મળવાનું ઠીક ન વિચાર્યું તેથી પોતાના માણુસની સાથે શાસ્ત્રીજીને કહેવરાવ્યું કે, હમણાં મારું શરીર સારું રહેતું નથી, માટે હું મળી શકીશ નહીં. મહંમદ રેજખાને મળવા માટે પોતાને અશક્ત જણાવ્યો તે સાંભળીને શાસ્ત્રી મહારાજનું મગજ ફરી ગયું. તે કોપાગ્રિથી સળગી ઉઠ્યા, અને તેણે મહંમદ રેજખાનના માણુસને કહ્યું કે, “તું ખાનને જઈને કહે કે, તારે જે તારા કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તો હમણાં ને હમણાં શાસ્ત્રી મહારાજને મળ નહીં તો પરિણામ સારું આવશે નહીં.”

મહંમદ રેજખાનનો માણુસ ધરડા ખાલજીનું કોષ પૂર્ણ વચન સાંભળીને ભયભીત થઈ ગયો અને તેણે પોતાના ખાનની પાસે જઈને તેને સર્વ વાત કહી બતાવી.

આ સંસારમાં સ્વાર્થી અને અર્થના લોભી પુરુષો બહુધા નીચ હોય છે અને તે નીચ લોકોને ઉત્તમ વ્યવહારથી અથવા મધુર વચનોથી કોઈ પણ દિવસ વશ કરી શકાતા નથી. તેઓને ભય દેખાયા વિના તેઓ કદી પણ લોકોની સાથે સલાહથી વર્તતા જ નથી. જેઓના શરીરમાં ખરેખર વીરત્વ છે, તેઓ ઉત્તમ વ્યવહાર કરનાર સાથે ઉત્તમ વ્યવહારથી જ વર્તે છે, પરંતુ નીચ લોકોને માટે તો ભયનો જ પ્રયોગ ઉત્તમ છે, તેઓ ભય વિના સન્માર્ગ ઉપર ચાલતા નથી. મહંમદ રેજખાન મહા નીચ હતો. તે બાપુદેવ શાસ્ત્રીનું તિરસ્કાર બધું વચન સાંભળીને એકદમ ડરી ગયો અને તેણે મનમાં કંદપના કરી કે, શાસ્ત્રી બાવાને કલકત્તાના ગવર્નર અથવા તો કોન્સીલના મેમ્બરની સાથે ઓળખાણ હોવી જ જોઈએ. તે વિના તે આમ જોશથી બોલે નહીં. આવો વિચાર કરીને તેણે બાપુદેવ શાસ્ત્રીને પોતાને ત્યાં તેડી લાવવા માટે તુરંત એક ચપરાશી મોકલ્યો.

થોડીવારમાં ચપરાશી અને બાપુદેવ શાસ્ત્રી મહંમદ રેજખાનને ઘેર આવી

પહોંચ્યા. અને મહંમદ રેજખાને આવકાર સાથે શાસ્ત્રી મહારાજને બેસાડ્યા અને પોતે તેમની સન્મુખ બેઠા.

શાસ્ત્રી મહારાજે બેઠા પછી મહંમદ રેજખાનને કહ્યું, ‘મહાશય ! બંગાળના રાજ્યની લગામ હમણાં આપના હાથમાં છે, છતાં હમણાં પ્રગ્ન કેવી દુઃખી છે તેને માટે આપ જરા પણ વિચાર કરતા નથી.’

મહંમદ રેજખાન—“પંડિતજી આજ ત્રણ મહિના થયાં હું માંદો ચાલ્યા કરું છું અને શરીરે બહુ જ હેરાન છું; તેથી પ્રભુનું કાર્ધ પણ જાતનું દુઃખ મારા જીવન-વામાં આવતું નથી. જો દેશના લોકો દુઃખી હશે તો આ વર્ષે રાજના ખર્ચનાને મોટી તંગી પડવાની.”

શાસ્ત્રી—“દેશમાં ભયંકર દુકાળ આવી રહ્યો છે અને હજારો માણસો અન્નને અભાવે રોજ રોજ મરી જાય છે, તે શું ! આપ જાણતા નથી ?”

રેજખાન—“તેથી જ રાજના ખર્ચનાની આવકમાં અડચણ પડેલી જણાય છે, નહીં તો દેશની મહેસુલ આગ્યા વિના રહે જ નહીં. રાજ્યની આવક માટે હવે શા ઉપાયો લેવા તે જરા પણ ધ્યાનમાં આવતું નથી.”

શાસ્ત્રી—“તમે કેવળ રાજ્યની મહેસુલ માટે જ ચિંતા કર્યા કરો છો, પરંતુ દેશમાં હજારો માણસો અન્નને અભાવે મરી જાય છે અને દેશ ઉગ્ગડ થવા બેઠો છે તેની તો જરા પણ ચિંતા કરતા નથી. તે શું વાજબી છે ?”

રેજખાન—“પંડિતજી ! માણસો મરી જાય તેમાં હું શું કરું ? ખોદાની મરજી. મારામાં કોઈની જાંઘળી વધારવાની શક્તિ નથી.”

શાસ્ત્રી—“દેશની પ્રગ્ન અન્ન ન મળવાથી મરે છે, તેની વ્યવસ્થા માટે તમે કોઈ પણ ઉપાય કરી શકશો જ.”

રેજખાન—“મારાથી દેશની તમામ પ્રગ્નને ખોરાક આપી શકાય તેમ નથી.”

શાસ્ત્રી—“તમે હમણાં બંગાળના નાવજ સુબેદાર છો, માટે પ્રગ્નની રક્ષા કરવી તે તમારું કર્તવ્ય છે.”

રેજખાન—“મહાશય ! હું કેવી રીતે રૂંધેલું રક્ષણ કરું ? રાજ્યની મહેસુલ વસૂલ કરતાં કરતાં હું દારી ગયો છું, અને તેમાં વળી હમણાં ત્રણ મહિના થયાં બીમારીથી દુઃખી થઈ પડ્યો છું; રાજ્યના મહેસુલનું કામકાજ પણ જાતે તપાસી શકતો નથી, તેવી સ્થિતિમાં દેશમાં કાણ મરે છે અને કાણ જીવે છે તેની ખબર હું કેવી રીતે લઈ શકું ? ખરું કહું તો મને મારા શરીરનું પણ ભાન નથી.”

શાસ્ત્રી—“હું ધારૂં છું કે તમે મારી વાત સાંભળીને તેના તરફ ઉદાસીનતા ધરાવો છો, પરંતુ તેમ કરવું તમને ઘટતું નથી. તમે બંગાળના સુબેદાર છો તેથી

દેશનું રક્ષણ કરવું એ તમારી ફરજ છે માટે મને હવે શું ઉત્તર આપો છો? તમે દેશના લોકોની રક્ષા માટે ઉપાય લેશો કે નહીં તે કહો.”

પ્રથમ જ જણાવી ગયા છીએ કે, નીચ મનુષ્ય ધમકી આપવાથી જ સન્માર્ગ ઉપર આવે છે. રેન્જખાન પણ તેજ પંક્તિનો મનુષ્ય હતો. તે શાસ્ત્રી મહારાજની જોસભેર ધમકી સાંભળીને ભય પામ્યો અને બોલ્યો; મહાશય! હું હમણાં મંદવાડને લીધે બહુ જ પીડાઈ છું, મને મારા શરીરનું પણ ભાન નથી, તો પછી પ્રજાની સ્થિતિ તરફ કેવી રીતે ધ્યાન આપી શકું?

શાસ્ત્રી—“ભારે તમે નાચળ સુએહદારની જખાનો પગાર શા માટે લ્યો છો? તમને ફેકટ પગાર લેતાં શરમ આવતી નથી.”

રેન્જખાન વધારે ભયભીત થઈને બોલ્યો—“કંપની સરકાર મારા ઉપર મહેરબાની કરીને મને પગાર આપે છે, તેથી હું લઉં છું. મને આ જગ્યા મળવામાં કંપની સરકારનો જ હાથ છે.”

શાસ્ત્રી—“કંપની સરકાર પોતાના ધરમાંથી તમને પગાર આપતી નથી, પરંતુ પ્રજાની પાસેથી કર તરીકે આવતાં નાણાંમાંથી પગાર આપે છે, માટે તમારે પણ તે રાજ્યના રક્ષણમાં મૂળભૂત પ્રજાની દુર્દશા તરફ નજર કરવી જોઈએ. તમે જો પ્રજાની સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન આપશો નહીં તો તમે ખરેખરા કૃત્રી ગણાશો અને ખંગાળામાં એક નીચ પુરુષ તરીકે તમારું નામ લખો વખત સુધી લોકોના હૃદયમાં કોરાઈ રહેશે. માટે તમે તમારા પદરમાંથી તેમ જ રાજ્યના ખજાનામાંથી દેશનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરો.”

રેન્જખાન—“મહાશય! હું જાણું છું આ વખતે રૈયતને બચાવવા માટે પદરમાંથી પણ ખર્ચ કરવો એ વાળખી છે, અને અમારા કુગને શરીરમાં પણ તેવી ખેરાત કરવાથી સવાળ હાસલ થવાનું લખે છે.”

શાસ્ત્રી—“તું તો મોટો ઝાની છે, કેમ?”

રેન્જખાન—“શાસ્ત્રીજી! હવે તમે શું હુકમ ફરમાવો છો?”

શાસ્ત્રી—“ઓ સ્વાર્થી! આ વખતે રૈયતને બૂખમરામાંથી બચાવવા માટે તેને પૈસાની અને અન્નની મદદ કરવી એ કાંઈ ખેરાત ગણાય નહીં, ખેરાત તો કેવળ દાન તરીકે આપેલું હોય તે જ ગણાય. પ્રજાએ આપેલા કરમાંથી સઘળાં રાજકાજ ચાલે છે, હમણાં એ પ્રજા મરવા તૈયાર થઈ છે, માટે તેને સહાય આપીને બચાવવી એ તમારું રાજ્યના અમલદાર તરીકે કર્તવ્ય છે. તમારા મનમાં પ્રજાને માટે દયા ઉપજતી ન હોય તો તમામ રૈયત મરી ગયા પછી રાજ્યના ખજાનામાં

આવતી ઉપજ ક્યાંથી મળશે? આવો વિચાર લાવીને પણ ગરીબ રૈયતનું રક્ષણ કરો. રૈયતની ઉપર જ રાજ્યની આબાદીનો આધાર રહેલો છે.”

રેળખાન-“મહાશય! આપનું છેવટનું કહેવું હું માન્ય કરૂં છું. તમામ રૈયત મરી ગયા પછી રાજ્યના ખજાનાની સ્થિતિ, શૂણ્ય બગડી જશે.”

શાસ્ત્રી-“જો તેમ માનતા હો તો પ્રજાનો પ્રાણના રક્ષણને માટે જૂદા જૂદા ગામોમાં અને શહેરોમાં ચોખા મોકલાવી દો. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તમે ત્રણ લાખ મણ ચોખા વેચાતા લઈ રાખ્યા છે અને તેને તમે દુકાળમાં મેધિ ભાવે વેચવા ધારો છો; પરંતુ હવે તેને મેધિ ભાવે વેચવાનું મુલતવી રાખીને તેમાંથી કેટલોક ચોખાનો જથ્થો કલકત્તા વગેરે સ્થાનકે મોકલાવી દો. જો તમે આ વખતે પ્રજાનું રક્ષણ કરશો નહીં તો જો પ્રજાના પૈસાથી તાગડધિત્રા કરો છો તેજ પ્રજાની હાય તમારું નિકંદન કાઢી નાંખશે. યાદ રાખજો, ગરીબની હાય જખરી છે.”

મહંમદ રેળખાન જણાવતો હતો કે આપુદેવ શાસ્ત્રીને નવાબ અલીવર્દીખાન, નવાબ કાસિમઅલીખાન વગેરે જુના નવાબો બહુ જ માન આપતા હતા. તેમ જ હમણાં પર્ચુ આપુદેવ શાસ્ત્રી કલકત્તામાં રહે છે તેથી તેમને ગવર્નર તથા કૌન્સિલના મેમ્બરોની સાથે પણ સારો પરિચય હશે, માટે જો શાસ્ત્રીજીની વાત સાંભળીશ નહીં તો તે મને નાચબની જગ્યા ઉપરથી પદબદ્ધ કરાવશે. એમ ધારીને તેમણે શાસ્ત્રીજીનું સર્વ કહેવું સાંભળ્યું. પચાસ હજાર મણ ચોખા કલકત્તા મોકલાવી દેવાની હા પાડી અને ચોડા વખતમાં દુકાળીયાના પ્રાણ બચાવવા માટે તેટલા ચોખા કલકત્તા મોકલાવી આપ્યા.

પરંતુ ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીના ગવર્નર અને કૌન્સિલના મેમ્બરોનો કેટલો બધો જલ્મ! દુકાળીયા લોકોને ધમકાવે આપવા માટે જ ચોખા કલકત્તા મોકલવામાં આવ્યા હતા, તે ચોખાને કંપનીનાં માણસો મોંઘી કીમતે વેચીને પૈસા એકઠા કરવા લાગ્યા. આ વાત છેવટે વિદાયત પહોંચી ગઈ અને ત્યાંના ડિરેક્ટરો તે સાંભળીને બહુ જ દિલગીર થયા. ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીના અમલદારોએ ડિરેક્ટરોને ખુલાસો કર્યો કે આ સર્વ ગોટાળો કંપનીમાં કામ કરનારા બંગાળી ગુમાસ્તાઓએ કર્યો છે, તેમાં અમે કંઈ પણ ભણતા નથી, પરંતુ ડિરેક્ટરો જાણી ગયા કે આ નીચ કામમાં મોટા મોટા ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીઓનો જ હાથ છે; છતાં તે દોષ બંગાળીઓના માથા ઉપર મૂકીને છૂટી જવાનો આ નીચ પ્રયત્ન જ છે.

પ્રકરણ ૩૦ સુ પ્રમદાનો સ્વર્ગવાસ

બાપુદેવ શાસ્ત્રી દુકાળમાં પીડાતાં હોવાને સહાય કરાવવા માટે મુશ્કેલી પાડે ગયા અને ત્યાં મહંમદ રેજીખાનને સમજાવ્યું. તેની મારફતે કલકત્તે ચોખા મોકલવાની ગોઠવણ કરીને પોતે પાછા કલકત્તે આવવા નીકળ્યા. તેમના આવવા અગાઉ જ પ્રમદાની તબીબત વધારે બગડવા માંડી હતી. શાસ્ત્રીજીએ આવીને જોયું તો પ્રમદાની સ્થિતિ છેક બગડી ગઈ હતી અને તેને બચવાની કોઈ પણ આશા રહી ન હતી. બાપુદેવ શાસ્ત્રી મુશ્કેલી પડી નેંદુમાર એકવાર શાસ્ત્રીજીને ઘેર આવી ગયો હતો અને પ્રમદાની લથડતી સ્થિતિ જોઈને મનમાં બહુ જ ઉદાસ થઈ ગયો હતો. શાસ્ત્રીજીની ગેરહાજરીમાં તે દરરોજ એકવાર આવીને પ્રમદાને જોઈ જતો હતો અને કામકાજ પૂરી જતો હતો.

બાપુદેવ શાસ્ત્રીએ કલકત્તામાં આવીને જોયું તો પ્રમદાનું શરીર તદ્દન નિર્બળ થઈ ગયું હતું. તે જોઈને શાસ્ત્રીજીના મન બહુ જ ઉદાસ થઈ ગયું. હમણાં પ્રમદા ક્ષીણ થઈ જવાથી ખાટલામાં જ સુઈ રહેતી અને બહુ દુર્બલ શાસ્ત્રી, સાંત્રિત્રી, તેના બાઈ, તેના પતિ વગેરે તેના ખાટલાની પાસે ઉદાસ મુઠ્ઠા બેસી રહેતાં હતાં. સૌ મૌન થઈને કેવળ પ્રમદાની તરફ એકટસે જોઈ રહેતાં અને સાવિત્રીની આંખોમાંથી આંસુઓ ટપક્યા કરતાં હતાં.

પ્રમદા જન્મની દુઃખી હતી, પરનાં દુઃખો જોઈને તેનું કાળજું વિધાઈ જતું હતું અને તેને પરિણામે તેને ક્ષયરોગ લાગ્યું પડ્યો હતો. હમણાં મળી દુઃકાળથી પીડાતા લોકોને જોઈને પણ તેના મનમાં રાતદિવસ ચિંતા ચમક કરતી હતી; તે ચિંતાના આધારથી જ તેના રોગ વધી ગયો અને છેવટે તે ખાટલાવશ થઈ ગઈ. તેનામાં બોલવાની પણ શક્તિ રહી નહીં. તે બે કલાક મૂકીન થઈ પડી પણ એ મૂકીન દશામાં પણ, લોકો અત્રને માટે પીડાય છે, તેને કોઈ સહાય કરે, એમ જ બક્યા કરતી હતી. બે કલાકે જ્યારે પાછી તેની મૂર્છા વળી ત્યારે તેણે પાણી માગ્યું એટલે સાવિત્રીએ તેના મોઢા આગળ પાણી ધર્યું.

પ્રમદા પાણીના બે છુટડા પીને બોલી;—“અરે! લોકો ક્યારે આ મહામારત દુઃખમાંથી છૂટશે? અરે દળધરની કન્યાને કેટલું બધું દુઃખ પડ્યું હતું?”

બાપુદેવ શાસ્ત્રી—“હીકરી! તું હમણાં એ સર્વ ચિંતા છોડી દે, કારણ કે ચિંતાથી તારું શરીર છેક ધસાઈ ગયું છે.”

પ્રમદા—“હું ધણીએ એ ચિંતા વિસારવા માટે પ્રયત્ન તો કરું છું, તો પણ મારા મનમાં તેની તે જ ચિંતા આવીને ઉભી રહે છે, પિતાજી! હવે દુકાળ ક્યારે મટશે?”

બાપુદેવ—“કુકાળ હવે થોડા દિવસ રહેશે. આવતું વર્ષ બેસશે કે સર્વ દુઃખ દૂર થઈ જશે.”

પ્રમદા—“પિતાજી! પરમેશ્વર તો દયામય છે છતાં તે શામાટે લોકોનાં દુઃખો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી.”

બાપુદેવ—“બેટા! તું સાજી ધધશ એટલે હું તને તે સઘળો બાબત કહીશ. ધધર ખરેખર દયાળુ છે, પરંતુ હમણાં તે આપણા દેશ ઉપર રક્યા છે તેનું કારણ તને પછી કહીશ હમણાં તે કહેવાનો સમય નથી.”

પ્રમદા—“હું હવે આ મંદવાડમાંથી બચું એવી મને આશા નથી; કારણ કે હું રાગથી ઘેરાઈ ગઈ છું. માટે મને જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે હમણાં જ કહો.”

શાસ્ત્રી—“દીકરા! આ સંસારમાં સ્વાર્થપરાયણ લોકો પોતાના કુકર્મનું ફળ ભોગવે છે. મનુષ્ય જ્યાં સંધી સ્વાર્થપરાયણતા છોડી દે નહોં અને પોતાને પણ ભૂંડી જાય નહોં, ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ સુખ ભોગવતાં મનુષ્ય ખીજનાં દુઃખો તરફ દૃષ્ટિ ન કરતાં કેવળ પોતાનું સુખ શોધવામાં જ પરાયણ રહે છે. પરંતુ એ સ્વાર્થ-માર્ગનું અવલંબન કરવાથી તેને પરિણામે દુઃખ ભોગવવું પડે છે.”

પ્રમદા—“પિતાજી! જે લોકો ઉમરમાં આવેલા છે તેઓને તો પોતાનાં કર્મનાં ફળો ભોગવવાં જોઈએ; પરંતુ નિરપરાધી બાળકોએ તો કંઈ પણ કર્મ કર્યું નથી, છતાં પરમેશ્વર તેને શામાટે દુઃખ દે છે? તેમાં પરમેશ્વરની શી ઇચ્છા છે તે હું શમજી શકતી નથી.”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રમદા પિતાના મુખથી સાંભળી શકી નહોં. તે એકદમ પાછી ભાન વિનાની થઈને બકવા લાગી; “અરેરે! હજીધરના નિરાધાર બાળકનું શું થશે? એનાં માતૃપિતા કેણું છે તેનું તે બિચારાને ભાન પણ નથી. અરેરે એસ્તાર-ખીખી કેવી નિર્મળ મનની સ્ત્રી! ખીયારી બૂખી બૂખીજ મરી ગઈ. ખીયારી સાવિત્રીને પણ કાંઈ થોડું દુઃખ પડ્યું છે! મારા પિતા મુશ્કેલીઓથી આવ્યા પહેલાં કદાચ હું મરી જઈ તો તેમને કહેજે કે પ્રમદાના ઘરેણાં વેચીને તેના પૈસામાંથી એસ્તાર ખીખીનાં છોકરાંનું પોષણ કરજો. અરેરે! ગંગામાં કેટલાં મુઠ્ઠાંઓ તણાય છે? પિતા જો મને પૈસા આપે તો હું હમણાંજ હજારો માણસોને અન્ન આપીને મરતાં બચાવું.”

આ પ્રમાણે અસંખ્ય બકવાદ કરતાં કરતાં પ્રમદા જડ થઈ ગઈ અને જોરથી શ્વાસ લેવા લાગી.

નંદકુમાર આ વખતે પ્રમદાની પાસે બેઠો હતો તેણે પ્રમદાને બેભાન થયેલી જોઈને શાસ્ત્રીને કહ્યું, ‘શુભ! પ્રમદાને મેં જે બેઠ તરીકે ધરેણું આપ્યું હતું, તે

ધરેણીં યુલાકીદાસની દુકાને અનામત મૂક્યાં હતી, પરંતુ જ્યારે કલકત્તામાં લૂંટ ચાલી ત્યારે તે ધરેણીં યુલાકીદાસની દુકાનમાંથી લૂંટાઈ ગયાં છે. તે પછી યુલાકીદાસે તે ધરેણીંની કીમત પેટે મને અડતાલીશ હજાર અને એકવીશ રૂપીઆનું એક લખત કરી આપ્યું છે. પરંતુ હમણાં એક વર્ષ થયાં યુલાકીદાસ મરી ગયો છે તેણે પોતાના મરણ વખતે મને પોતે ઘેર બોલાવ્યો હતો અને પોતાની પાસે કપડીનું બાણ હતું તે આપીને કહ્યું કે, આ બાણ વેચીને તેમાંથી જે રૂપીઆ આવે તેમાંથી તમારા માગતા રૂપીઆ વસુલ કરજો. તે રૂપીઆ મેં પાંચ છ મહિના પહેલાંજ વસુલ કરી લીધા છે. માટે હવે પ્રમદાના તે રૂપીઆમાંથી અન્ન ખરીદીને ગરીબોને આપો, કે જ્યાં પ્રમદાના પૈસાનો ઉત્તમ વ્યય થાય અને તેને તેનું પુણ્ય મળે.”

આટલું કહીને નંદકુમાર પોતાને ઘેર ગયો, તેના ગયા પછી અધી કલાકે ફરીને પ્રમદા જગી ગઇ અને પાછી બળવા લાગી, “અરેરે! માણસો ધનના લોભથી માણસનું કેટલું ખૂંડે કરે છે? અરેરે! હજારની કન્યા કેવી સુંદર અને શિયલવતી હતી? પરંતુ ધનના લોભીને જરા પણ લાજ હોતી નથી. અરેરે! તે કેટલો બધો નીચ! સ્ત્રી લોકોના ઉપર તેનો કેટલો બધો જુલમ! આ દયામય પરમેશ્વર! તમે હજારની દીકરીને તમારા પવિત્ર યોગામાં જગ્યા આપજો! આ સંસાર બહુજ દુઃખદાયી સ્થાનક છે મા! મને હવે તારી પાસે લઈ જા, પિતાજી! મને હવે જવાની રજા આપો.”

‘પિતાજી! મને રજા આપો’ આ વાક્ય પ્રમદાના મુખમાંથી નીકળતાં વેતજ શાસ્ત્રી મહારાજે રડતાં રડતાં કહ્યું, “દીકરા! મેં તો તને ક્યારનીએ રજા આપી છે, આ દુઃખમય જગતમાં તને બહુજ કષ્ટ ભોગવવું પડે છે, માટે તું પણ પરલોકમાં જઈને તારી માતાને મળ, તારી માતા પરમ પનિમતા હતી, તેને મળવાથી તારાં સર્વે દુઃખ દૂર થઈ જશે. તારી માતા મહા પુણ્યવતી હતી, તેથી તે તારૂં આ કષ્ટ જોષ શકી નહીં.”

‘મા’ એ શબ્દ કેવો મધુર છે? માનાં દર્શન કરવાની ટોને ધ્રુવજા ન થાય? ‘મા’ એવો શબ્દ શાસ્ત્રીના મુખમાંથી નીકળતાં જ પ્રમદાની આંખ એકદમ ઉપડી ગઈ, તેનું ચૈતન્યરહિત ચિત્ત પાછું સચેત થયું અને તે પિતાના મુખ તરફ અનિમિષ નેત્રે જોવા લાગી. આ વખતે પ્રમદાના મ્હાન મુખ ઉપર મંદમંદ હાસ્ય તરી રહ્યું હતું. તે સૂચવતી હતી કે માનાં દર્શન કરવાની આશાથી તેનું મન આનંદિત થયું છે. આ સંસારમાં પ્રમદાનું આ છેલ્લું હાસ્ય હતું, કારણ કે તેનું આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું હતું અને તે થોડા જ વખતમાં સ્વર્ગમાં સીધારનારી હતી.

પ્રમદાને બહુ જ થોડું બોલવાનો અભ્યાસ હતો. તે મરણનો સમય થયો કે તેના મુખમાંથી, આ દયાળુ પરમેશ્વર! વગેરે શબ્દો નીકળવા માંડ્યા અને પછી તે

સ્થિર નજરે આકાશના તરફ જોઈ રહી. તે જોઈને તેના પિતાએ પૂછ્યું, ‘મેટા ! ઉંચે શું જુએ છે ?’

પ્રમદાએ સ્પષ્ટ સ્વરે રહ્યું, “પરમેશ્વરને, માતાને, પતિને, વગેરે સર્વને તેના પિતાએ ફરીને પૂછ્યું, ‘દીકરી ! અમને સંસારમાં બટકતાં છોડીને તું ચાલી જાય છે તે શું તને ધટિત છે ? અમે તારા વિયોગથી રહી શકીશું નહીં.’ તેનો કાંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહીં તે જોઈને આપુદેવ શાસ્ત્રી બાપી ઉઠ્યા, “ઓ પ્રમદા ! ઓ પ્રમદા ! તું ઉંચે શું જુએ છે ?”

પ્રમદા-“સર્વ સંબંધીઓને.”

આપુદેવ શાસ્ત્રી-“દીકરી ! હવે અમારા લાગ્યમાં કેટલું દુઃખ ભોગવવાનું બાકી છે ?”

પ્રમદા-“થોડા સમયમાં તમે પણ મને મળશો.”

શાસ્ત્રી-“ક્યારે અને ક્યાં આપણે મળીશું ?”

પ્રમદા-“થોડા દિવસ પછી પરમાત્માના પવિત્ર ધામમાં.”

આપુદેવ શાસ્ત્રી ધણી યાત્રી હતા. તે સંસારી દુઃખથી હારી જાય તેવા નહતા, તેપણુ તે પુત્રીનાં મરણ સમયનાં વચનો સાંભળીને, શોકાતુર થઈ ગયા અને તેની આંખમાંથી આંસુઓ ટપકવા લાગ્યાં.

પ્રમદા પિતાની સામે જોઈને પોતાનો હાથ ઉંચો કરવા ગઈ, પરંતુ અશક્તિથી તેનો હાથ ઉંચો થઈ શક્યો નહોતો. પોતાનો હાથ ઉંચો કરવાનો હેતુ પોતાનાં આંસુ ધુંધવાનો હતો.

શાસ્ત્રી મહારાજે પુત્રીને ધીરથી ખાટનામાં બેસી કરી. આ વેળા, ફરી જવાને તૈયાર થયેલા દીવાની શિખાની પેઠે પ્રમદાનું મુખકમળ વધારે પ્રકૃષ્ટિત દેખાવા લાગ્યું. પ્રમદાએ ઉઠતાં વેતજ પોતાના બન્ને હાથ પિતાના ચરણ ઉપર મૂકીને પોતાની બન્ને આંખો મીંચી લીધી. તે ઉપરથી સૌ સમજી ગયા કે પ્રમદાએ સ્વર્ગમાં જતી વખતે પિતાને છેલ્લા પ્રણામ કર્યા અને તે સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ.

પ્રમદા પરલોકવાસી થઈ એમ જાણીને સાવિત્રી, અહલ્યા, જમદગ્નિ વગેરે સૌ છાત્રીકાંટ રડવા લાગ્યાં અને તેઓના રડવાના શબ્દોથી ધર અને મોડોલ્લો ગાજી ઉઠ્યો.

પ્રકરણ ૩૧ મું વૉરન હેસ્ટીંગ્સ

ઇ. ૧૭૬૯ ની સાલમાં પડેલા ભયંકર દુકાળને લીધે બંગાળામાંથી એક તૃતીયાંશ માણસો મરી ગયાં, તેમાં ખેડુતોનો મોટો ભાગ હતો. આખો દેશ ખેડુત વિનાનો થઇ પડ્યો, અને ખેડુતને અભાવે દેશની કેટલીક જમીન ખેડ્યા વિનાની પડતર રહેવા લાગી.

હમણાં દેશની દુર્દશાને લીધે રાજ્યની મહેસુલ આવતી બંધ થઇ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વેપારને પણ અનેક પ્રકારનો ધક્કો પહોંચ્યો અને હિંદુસ્તાનની દુર્દશાના સમાચાર છેવટે ઇંગ્લંડમાં પણ પહોંચી ગયા. કંપનીના અર્થસીલો કારભારીઓ પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ દેશની દુર્દશા છૂપાવી શક્યા નહોં.

ઇંગ્લંડમાં સહૃદય ઇમેજિનેમાંથી મીસ્તર ડેન્ડસ અને કર્નલ બર્ગોઇને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કારભારીઓની લુચ્ચાઇ તથા જૂલમની તપાસ કરવા માટે એક કમિટી નીમવાની પ્રાર્થના કરી.

કમિટી નિમાયા પછી પૂર્વોપર તપાસ કરતાં, ક્લાઇવ, વાન્સિટાર્ટ, વેરેલ્સ્ટ અને કાર્ટિઅર વગેરે ગવર્નરોનાં અને કાઉન્સિલના મેમ્બરોનાં સઘળાં ભોખાળાં બહાર આવ્યાં. તેમાં ક્લાઇવના ઉપર તો કામ પણ ચલાવવાનો આરંભ થવા સૂધીની વાત ચાલી, પરંતુ કોઇ પણ તેના ઉપર કામ ચલાવવાને બહાર પડ્યો નહોં, તો પણ ક્લાઇવે આત્મહત્યા કરીને પોતાના કર્મોનું પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

ઇંગ્લંડમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડિરેક્ટરોએ, પાર્લામેન્ટ તરફનો તિરસ્કાર મટાડવા માટે કંપનીના અધિકારીઓના તમામ કામકાજની દેખરેખ સારૂ કેટલાં એક સારા લોકોને મોકલવા માટે પાર્લામેન્ટની આગળ કબૂલ કર્યું. અને જગ-પ્રસિદ્ધ મહાત્મા એડમન્ડ બર્ક સાહેબને એક પરિદ્રશ્ય કમિટીના સભાપતિ કરવાનો હરાવ કર્યો.

પરંતુ હજી સૂધી બંગાળાના કુળોગારોનાં પાપ પૂર્ણ થઇ રહ્યાં નહતાં અને તેઓના ભાગ્યમાં હજી પણ દુઃખો ભોગવવાનું સરજેલું હતું, તેથી ઉદારચિત્તના બર્કે હિંદુસ્તાન આવવાની સાફ ના પાડી. જ્યારે બર્કે ના પાડી ત્યારે ડિરેક્ટરોએ છેવટે વૉરન હેસ્ટીંગ્સને ગવર્નરની જગ્યા ઉપર નિમ્ણો.

વૉરન હેસ્ટીંગ્સ ઠા.સ. ૧૭૭૪ ની સાલમાં બંગાળાના ગવર્નરની જગ્યા ઉપર નિમાયો અને તે ફેબ્રુઆરી મહિનામાં મદ્રાસથી કલકત્તા આવી પહોંચ્યો.

હેસ્ટીંગ્સ પહેલાં ઇ. ૧૭૯૦ ની સાલમાં થોડે પગારે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં એક કારકુનની જગ્યા ઉપર નિમાયો હતો, અને પ્રથમ બંગાળામાં આવ્યો હતો.

અને એ વર્ષ વીત્યા પછી એટલે ઇ. ૧૭૫૩ ની સાલમાં તે કાસિમખાનની ફેક્ટરીમાં આસિસ્ટન્ટની જગ્યા ઉપર નીમાઇને મુર્શીદાબાદમાં રહેતો હતો. ત્યાર-થી જ તેને નંદકુમારની સાથે વેર બંધાયું હતું. હેસ્ટીંગ્સે ઇ. ૧૭૫૩ ની સાલમાં પૂર્વે વર્ણવેલા હિદાઇને સીપાઇની તોફારીમાં રાખ્યો હતો.

જે કે અમે હેસ્ટીંગ્સને જોયો નથી, તેને જોવાની આજે ઇચ્છા પણ કરતા નથી, પરંતુ ગ્રંથોમાં તેના શરીરનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે. તે શરીરે ઠીંગણો અને ધણો જ દુર્બળ હતો; આંખો ઝીણી ચુંચી તો નહિ જ પણ ધૂણતાવાળી હતી. ગર્દન જાડી હતી, ચહેરો સ્થોરાપક્ષો હતો અને દરેક કામમાં પ્રખર બુદ્ધિ અને કુશળતા નજરે પડતી હતી. તે વેળા સવળા ઇંગ્રેજો કલાઇવે દેખાડેલા દૃષ્ટાંતને અનુસરીને પુષ્કળ ધન એકઠું કરવામાં યંયાયા રહેતા હતા. જ્યારે તે કાસિમખાનમાં હતો ત્યારે જ તેની પહેલી સ્ત્રી મરણ પામી હતી. સ્ત્રીનો વિયોગ થયા પછી તે બાળામાં બાળા પાંચ વર્ષ સુધી બંગાળમાં રહ્યો અને તેણે મહા પરિશ્રમ કરીને ક્રમે ક્રમે કાઉન્સીલના મેમ્બરની જગ્યા લીધી હતી અને ઇ. ૧૭૬૪ માં તે પાંચે વિલાયત ગયો હતો.

કાર્ટ આર્ચ ડિરેક્ટરે હેસ્ટીંગ્સની કામ કરવાની કુશળતા જોઇને ઇ. ૧૭૬૬ ની સાલમાં મદ્રાસની કાઉન્સીલમાં ખીજ મેમ્બરની જગ્યા ઉપર તેની નિમણૂક કરીને તેને પાંચે ભરતખંડમાં મોકલ્યો. તેણે મદ્રાસમાં આરીને પોતાની કાય-કુશળતાનો વિશેષ પ્રકાશ કરી બતાવ્યો, તેથી ડિરેક્ટરોએ તેની ઇ. ૧૭૭૧ ની સાલમાં બંગાળના ગવર્નર જનરલની જગ્યા ઉપર નિમણૂક કરી.

હેસ્ટીંગ્સની હિંદુસ્તાન ખાતેની આ ખીજ મુસાફરી ધણા જ શુભ સમયની હતી. તેણે એવા શુભ ચોક્કસીઆમાં હિંદુસ્તાન તરફ કૂચ કરી હતી કે તેણે જે જે ઉઘમો આરંભ્યા તે સર્વે સફળ થવા લાગ્યા.

હિંદુસ્તાન તરફ આવતાં વહાણની અંદર પગ મૂકતાં જ તેને એક પરમ સુંદરી-રત્નનો લાભ થયો. હેસ્ટીંગ્સ હિંદુસ્તાનમાં આવવા માટે જે વહાણમાં બેઠો હતો, તેજ વહાણમાં એક કુલીન જર્મન ઇનદક્ષ અને તેની મઝમ પણ હતા. હેસ્ટીંગ્સ, વેરન ઇનદક્ષની સ્ત્રીને જોઇને તેના ઉપર મોહી પડ્યો. અને તેને હાથ કરવાનો તેણે દરાવ કર્યો. તે કાંઈ પણ કામ હાથમાં લેતો તેને સંપૂર્ણ રીતે પાર ઉતારતો હતો. તેણે વહાણમાં બેઠા પછી એક દિવસે વેરન ઇનદક્ષને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે, “આ દુનિયામાં સ્ત્રીનો બોજો બહુ જ દુઃખદાયી છે. જે લોકો વિવાહરૂપી દુઃખેષ સાંકળમાં બંધાય છે તેને કાંઈ પણ દલાડો સુખ મળતું નથી, માટે આપની જે મરજી હોય તે દુઃખમાંથી આપને છૂટા કરી દઉં.” વેરન ઇનદક્ષ અગાઉથી જ સમજી ગયો.

હતો કે મારી મડમને હૅસ્ટીંગ્સ પોતાને હાથ કરી લીધી છે; અને આપણે દુર્દશાને કિનારે બેઠા છીએ, તેથી તેણે નિરુપાયપણે હૅસ્ટીંગ્સની સાથે સલાહ કરવાનું કબૂલ કર્યું.

હૅસ્ટીંગ્સે, વેરન ઇનહફને પોતાની સ્ત્રીથી છૂટા છેડા કરવાને માટે મુકર્દમાનો તમામ ખર્ચ તથા સ્ત્રીની કિંમત તરિકેના પૈસા પણ આપવાનું કબૂલ કર્યું. એ બાબતમાં અમે તેનાં વખાણ કરીશું. એમાં તો તે ઘણે જ સારો મનુષ્ય હતો. તેણે જર્મન સ્ત્રીને ફ્રાન્ક-ટમાં પડાવી લેવાનો વિચાર ન કર્યો; પણ તેના બદલામાં પૈસાની સારી રકમ આપવાનું કબૂલ કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં આબ્યા પછી બન્ને વચ્ચે ફારગતી થયા કેડે વેરન ઇનહફ જર્મનીમાં આવેલા ક્રિકિનીયા ગામમાં ગયો અને ત્યાં કાર્ટમાં પોતાની સ્ત્રીના છૂટા છેડા કરવાનો મુકર્દમો માંજો. આ મુકર્દમો ઘણું કરીને એક વર્ષે પૂરો થયો અને ઇનહફ વિવાહની દહતર સાંકળમાંથી છૂટો થયો, પરંતુ આ મુકર્દમો પૂરો થયા અગાઉ પરસ્પર પૈસાની લેવ-દેવડનું કામ થઈ શકે નહોતું, તેથી ઇનહફને હજી પૈસા લેવાના બાકી રહ્યા હતા, તેથી તે પોતાની મડમને કાંધ ઉપર લઈને હૅસ્ટીંગ્સની પાછળ પાછળ વાંદરાના મુઝા પેઠે ફરવા લાગ્યો.

હૅસ્ટીંગ્સ મદ્રાસમાં આવીને રહ્યો એટલે વેરન ઇનહફ પણ પોતાની સ્ત્રી સાથે મદ્રાસમાં રહેવા લાગ્યો. તે પછી ઈ. ૧૭૭૧ ની સાલમાં હૅસ્ટીંગ્સ કલકત્તાના ગવર્નરની જગ્યા ઉપર નિમાઈને કલકત્તે આવ્યો, એટલે ઇનહફ પણ પોતાની મડમને બગલમાં મારીને તેની પાછળ કલકત્તે ગયો. કલકત્તામાં ગયા પછી હૅસ્ટીંગ્સે વેરન ઇનહફની મડમ સાથે લસ કર્યા, અને વેરન ઇનહફને પૈસા આપીને ખુશી કર્યો.

બંગાળામાં ઘણા લોકો હૅસ્ટીંગ્સને જાણતા હતા; કારણ કે તે અગાઉ બંગાળામાં પદર વર્ષ સુધી રહી ગયો હતો. તેની કલકત્તામાં નિમણૂક થવાથી સુન્સી નવલકિશોર વગેરે ઘણા લોકો બહુ જ રાજ થયા, પરંતુ નંદકુમારે દિવાનની જગ્યા માટે પોતાની આંશા તદ્દન છોડી દીધી.

મનુષ્ય કોઈ વસ્તુ મેળવવા માટે બહુ જ આતુર થઈ પડે છે અને તેને માટે જ્યારે બહુ જ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે દેવ તેની વચ્ચે આવીને તે વસ્તુ વધારે દુર્લભ કરી મૂકે છે, અને તેમાં અનેક વિધ્ના નાંખે છે. નંદકુમારની બાબતમાં પણ તેમ જ બન્યું હતું. તમામ ઇંગ્લેન્ડે તેના શત્રુ હતા, છતાં પણ તે મનમાં ધારતો હતો કે હું ઇંગ્લેન્ડની સહાયતાથી બંગાળાની દીવાનગીરી મેળવીને મુસલમાન રાજ્યનો અંત લાવીશ, અને પછી ધીરે ધીરે કંપનીના ઇંગ્લેન્ડને પણ દેશમાંથી હાંકી મૂકીશ.

હૅસ્ટીંગ્સ કલકત્તામાં આબ્યા પછી નંદકુમાર તેની સાથે પોતાનું પૂર્વનું વૈર વિસરી જઈને મિત્રતા કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પરંતુ કપટકળામાં નંદકુમાર કરતાં હૅસ્ટીંગ્સ વધારે દુશળ હતો, તે વાત નંદકુમાર જાણતો જ નહતો. નંદકુમારની સાથે

દેખીતી સલાહ રાખી, પણ તેણે પોતાના મિત્રોને જણાવ્યું કે, “કાળા મોંઢાના બંગાળી-ઓને હું આ મારી સીટીથી પાધરા દોર કરીશ સારે જ મારા જીવને જંપ વગશે.”

પ્રકરણ ૩૨ મું

મહંમદ રેગખાન અને સીતાબરાય

નંદકુમારે મહંમદ રેગખાનનાં સઘળાં બોપાળાં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરને કાને પાડવા માટે ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રથમથી જ એક એજન્ટ રાખ્યો હતો. તે વાત પૂર્વે કહી ચલા છીયે. બંગાળામાં દુકાળ પડ્યા પછી રાજ્યનું મેહેસૂલ વસુલ કરવામાં ધણી અડચણો આવી પડી અને હુમેશાં કરતાં રાજ્યની આવકમાં આ વખતે ઘણો જ મોટો ઘટાડો પણ થઈ પડ્યો તે તક સીધી, નંદકુમારના એજન્ટના મુખથી, રેગખાનનાં કાવતરાં સાંભળીને કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરને ખાત્રી થઈ કે રેગખાન દેશની સઘળી પેદાશ ખાઈ નાખે છે, નહીં તો મેહેસૂલમાં ઘટાડો કેમ થાય? વળી દુકાળના વખતમાં તેણે ઇંગ્લેન્ડની પેટ હજારો ખાંડી ચોખા મોંઘે ભાવે વેચવા માટે આગળથી જ ખરીદ કરી રાખ્યા હતા, તે વાત પણ ડિરેક્ટરોની પાસે સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થઈ ગઈ સારે તેઓ ધણી ગુસ્સે થયા. હેરટિંગ્સ ઉપર ઉપરથી મહંમદ રેગખાનની સાથે મિત્રતા રાખેલો હતો, પરંતુ અંતઃકરણમાં તેના તરફ ધિક્કારની નજરથી જોતો હતો. તેને એવી ઈચ્છા હતી કે કોઈ પણ ઉપાયથી મહંમદ રેગખાનનું કાટકું કાઢી નાંખવું, અને રાજ્યની તમામ મેહેસૂલ એકઠી કરવાનું કામ મારા પોતાના હાથમાં લઈ લેવું.

નંદકુમારના એજન્ટે કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરની આગળ મહંમદ રેગખાનનાં સઘળાં બોપાળાં ખુલા કરી દીધાં તેથી રાજ્યની પેદાશમાં જે ઘટાડો થયો હતો તે વાતને સંપૂર્ણ રીતે પુષ્ટિ મળી, તે ઉપરથી, કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરે મહંમદ રેગખાનની તપાસ કરવા માટે હેરટિંગ્સના ઉપર હુકમ મોકલ્યો અને વધારામાં લખ્યું કે મહંમદ રેગખાનને નાનકા દીવાનની જગ્યા ઉપરથી દૂર કરવો.

ડિરેક્ટરોનો તે હુકમ એકાએક હેરટિંગ્સની પાસે આવી પહોંચ્યો, એટલે એ હુકમ કૌન્સીલના કોઈ પણ મેમ્બરને વંચાવ્યા અગાઉ જ, મહંમદ રેગખાનને કેદ કરીને કલકત્તે મોકલી આપવા માટે, મુશ્કિલાપાદના રેસીડેન્ટ મિડલટન સાહેબને હેરટિંગ્સે હુકમ મોકલ્યો.

ગતના ઘણં કરીને એ પ્રકર વહી ગયા હતા. મહંમદ રેગખાન પોતાના જના-

નામાં એક છત્રી પલંગપર સૂતો હતો; બેગમે તેની આસપાસ બેઠી બેઠી મધુર આલાપથી વાતો કરી રહી હતી; દાસીઓ ખાનની પગચાળી કરવામાં મશગુલ હતી; ટેટલીએક સ્ત્રીઓ ઉભી ઉભી પંખાથી પવન ઢોળતી હતી, અને ટેટલીએક અત્તર અને શુભાખ જળની શીશીઓમાંથી અત્તર અને શુભાખ જળ કાઢવામાં યુથાષ્ટ રહી હતી. આ મહંમદ રેગખાનના શયનમંદિરની બાજુના ઘરમાં ચાર પરીબાનુઓ ભગતી બેઠી હતી અને નવાબ જેવા ભગે કે તે પરીબાનુઓને તેમની હજુરમાં હાજર થવાનું હતું.

થોડા વખતમાં એકાએક મહેલમાં લોકોના પગનો ધબકારો સંભળાવા લાગ્યો, જોત જોતામાં હજારો સિપાઈઓએ રાજમહેલને ઘેરી લીધો, રણસીંગઝાના શબ્દોએ રાત્રિની ગંભીરતાનો ભંગ કર્યો, અને પછી જનાનાના હીજડાઓએ એક પછી એક જનાનામાં આવીને મહંમદ રેગખાનને તે વાત બહેર કરી.

મહંમદ રેગખાને પલંગમાંથી ઉઠીને જોયું તો પોતાના મહેલને હજારો સિપાઈઓએ ઘેરી લીધેલો છે, તેથી તે ગભરાટમાં પડી ગયો અને તેણે કંપતાં કંપતાં કહ્યું, ‘ઓ ખુદા! મારા તકદીરમાં જે લખ્યું હતું તે થયું. પરંતુ આ વખતે તું ફજલ કર. તારો આ બંદો તારી ખીજમતમાં ફરમાન ઉઠાવવાને તૈયાર બેઠો છે, તેથી તેના ઉપર તું આ વખતે તો રહેમ નજર કર!’

ઘનના લોભી નીચ પુરુષો બ્યારે પોતાના ઉપર દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે પરમેશ્વરને સહાયતા માટે સંભારે છે, પરંતુ ઈશ્વરના ફરમાનને જરા પણ માન આપતા નથી. તેઓ મોટી પદ્ધતિ, સંપત્તિ, માન વગેરે મેળવવા માટે વારંવાર ઈશ્વરને સંભારી કરે છે, પરંતુ તેઓ પોતાના કર્તવ્ય તરફ ખીલકુલ લક્ષ્ય આપતા નથી. સંપત્તિ મેળવવામાં ઈશ્વરી આજ્ઞા માન્ય કરવી એ જ મુખ્ય સાધન છે, પરંતુ સ્વાર્થ પુરુષ ઈશ્વરનો દયામય અને સર્વસમાન સ્વભાવ વિસરી જઈને ભયંકર કર્મો કરવા માટે પાછું વાળીને જોતા નથી, પણ પોતાનાં ઘોર કર્મોનો ઈશ્વર બ્યારે બદલો આપે છે ત્યારે જ તેની નજર ઈશ્વરના તરફ ખેંચાય છે અને તેનું કૂર હૃદય પોતાના સ્વાર્થનો નાશ થવાના સમયને લીધે એકદમ બીડ થઈ પડે છે.

રેગખાનનો ધર્મ ઉપર જે વિશ્વાસ હતો, તે કેવળ પોતાના સ્વાર્થની રક્ષાને ખાતર જ અથવા તો બીકણપણાની ખાતર જ હતો. તે પોતાના ઉપર એકાએક આક્રમ આવી પડી તેથી ખુદાને સંભારવા લાગ્યો અને તુરત મહેલમાંથી નીચે ઉતરીને દરવાજા ઉપર આવ્યો. ત્યાં મીડલ્ટન ઉભો હતો તેની સાથે રેગખાને કેટલીક વાતચિત્ત કરી. મીડલ્ટને ખાનના મનનો ખુલાસો કરીને તેને કલકત્તે મોકલી

આપવા માટે તુરત તૈયારીઓ કરવા માંડી અને બીજી તરફ પટનાથી સીતાબરાયને પણ કેદી તરીકે કલકત્તે મોકલાવી આપ્યો.

મહામહા રેળખાનની અને સીતાબરાયની આવી દુર્દશા જોઈને નંદકુમારના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. નંદકુમારને સીતાબરાયની સાથે શત્રુતા હતી. શત્રુતા થવાનું કારણ એ હતું કે દિલ્હીના બાદશાહે નંદકુમારને એક પાલખી મોકલી હતી, તે પાલખી પટના સુધી તો આવી, પરંતુ સીતાબરાયે ત્યાંથી તેને આગળ જવા દીધી નહોતી, પણ ત્યાંજ અટકાવી રાખી હતી, તેથી નંદકુમારને સીતાબરાયની સાથે શત્રુતા થઈ હતી.

નંદકુમાર આ વેળા પોતાના મનમાં મનોરથો ધડવા લાગ્યો કે મહામહા રેળખાનના ઉપર તોદ્દમત સાબીત થશે એટલે તેને પદબદ્ધ કરવામાં આવશે અને તેની નાયબ સુબાદતી જગ્યા ઉપર આપણી નિમણૂક થશે. આવા વિચારથી તેણે મહામહા રેળખાનની અને સીતાબરાયની વિરુદ્ધમાં પુરાવાઓ એકઠા કરવા માટે મોટા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

બીજી તરફ વારન હેસ્ટીંગ્સે, મહામહા રેળખાન અને સીતાબરાયના ઉપર આવેલા આરોપોની તપાસ એક વર્ષ સુધી પૂરી કરી નહોતી, પણ તેઓને ધાલુંકરીને ચોદ મહિના સુધી કલકત્તામાં કેદી તરીકે રાખ્યા. એ ચોદ મહિનામાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની બંધાણના રાજ્યનું મહેસૂલ ઉધરાવવાનું કામ માથે લે તો સંપૂર્ણ રીતે કરી શકે કે નહોતો તેની હેસ્ટીંગ્સે બરાબર પરીક્ષા કરી લીધી. કાંઈ પણ મુકદ્દમે ઝાઝા દિવસ કોર્ટમાં ચાલે તો તેમાંથી પરિણામે વધારે લાભ થવાનો સંભવ રહે છે, તેમ ચોદ મહિના પછી હેસ્ટીંગ્સે મહામહા રેળખાનના ઉપર મૂકવામાં આવેલા આરોપ કાંઈ પુરાવાથી સિદ્ધ કરતો નથી, આમ જણાવીને તેને છાડી દીધો. સીતાબરાયને પણ એકદમ નિર્દોષ ઠરાવીને છાડી દીધો. નાયબ સુબેદારની જગ્યાએ કાઢી નાંખી. રાજ્યનું મહેસૂલ ઉધરાવવાનું કામ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ઉપર નાંખી દીધું, અને તેની સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી દીધાં નંદકુમાર હેસ્ટીંગ્સની ચુનાવ આગળ પરાજય પામ્યો અને દીવાનગીરી લેવાના તેના મનોરથો એકાએક પડી ભાંગ્યા. આટલું છતાં હેસ્ટીંગ્સ નંદકુમારથી ડરતો રહેતો હતો. તેના મનમાં એવી બીક હતી કે જે જે છૂપી લાંચ લીધી છે, તે વાત નંદકુમાર ઉઘાડી પાડશે તો મને મોટી હાનિ થશે. તેથી તેણે નંદકુમારના દીકરા ગુરદાસને નવાબના ઘરની દિવાનગીરી ઉપર નિમ્ણો, અને તે વેળાએ તે પ્રકટપણે બોલ્યો કે, જે મારી સાથે વિરુદ્ધતા કરશે તેને આ સોડીથી હું પાણસ દોર કરીશ.

ચોડા વખતમાં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર/હેસ્ટીંગ્સ ઉપર લખ્યું કે. નવાબની દેખ.

રૂબ માટે તમે કોઈ આયુરુદ્ધાર માણસની નિમણૂક કરજો. તે ઉપરથી હેરિંગ્સ મોટા વિચારમાં પડી ગયો. કોઈ પણ સારા માણસને નવાખની દેખરેખ ઉપર રાખવામાં આવે તો પોતે નવાખના ખજાનામાંથી મનમાનતા પૈસા લઈ શકે નહીં, તેમ પોતાની બીજી ત્રીજી તૃણાઓ પણ પાર પડે નહીં, તેથી કોઈ પણ સ્ત્રીને તે જગ્યા ઉપર નિમી હોય તો પોતાની સર્વ કારણા પાર પડે; પરંતુ સ્ત્રીની નિમણૂક કરી શકાય તેમ નહતું; કારણ કે કાર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર જે હુકમ લખી મોકલ્યો હતો તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું હતું કે, “કોઈપણ સારા પુરુષની તે કામ ઉપર નિમણૂક કરજો,” તેથી તેઓની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરીને સ્ત્રીની સ્વતંત્ર રીતે નિમણૂક કરાય તેમ ન હોવાથી, તેણે બહુ વિચારો કર્યા પછી નવાખની ઓરમાન મા મહિબેગમને નવાખની દેખરેખ કરનારની જગ્યા ઉપર નિમી અને કાર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરને લખ્યું કે, “આપના હુકમ પ્રમાણે નવાખની દેખરેખ માટે યોગ્ય મતુલ્યની નિમણૂક કરી છે. આપે કોઈપણ સારા માણસની નિમણૂક કરવા માટે લખ્યું હતું, પરંતુ ભારત વર્ષમાં સારા સેકિટ ધણા જ થોડા છે. આ દેશમાં સ્ત્રી અને પુરુષોમાં જો કોઈપણ ભત્તનો બેઠ હોય તો તે આ છે કે પુરુષો જ્યારે જાહેરમાં હરે ફરે છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ ઘરમાં જ બેસી રહે છે; બહાર ફરતી ફરતી નથી, આ વિના બીજો કોઈપણ બેઠ જાણવામાં આવતો નથી. મહિબેગમ નવાખના જનાનામાં બેઠા અગાઉ જાહેર રીતે ફરતી ફરતી હતી, તેથી તેને એક રીતે પુરુષ ગણવામાં કંઈ વાંધો નથી. તેમ તે નવાખની બેગમ થયા પછી હાલ તેની આયુરુ પણ વધી છે. તેના ચિના બંગાળામાં બીજું કોઈ આયુરુદ્ધાર માણસ નથી; માટે મેં તેની નવાખના રક્ષક તરિકે નિમણૂક કરી છે.”

મહિબેગમ પહેલાં રામજનીનું કામ કરતી હતી પરંતુ સદ્માગ્યને લીધે તે એકવાર ધરડા નવાખ મીરજાફરની નજરે પડી. મીરજાફર આ રામજનીના અતુપમ સૌંદર્યથી મોહિત થઈ ગયો અને તેને પોતાના જનાનામાં બેસારી દીધી. તે નવાખના જનાનામાં દાખલ થયા અગાઉ જાહેરમાં નૃત્ય તથા સંગીત કરીને પોતાનું પેટ ભરતી હતી, તે ઉપરથી હેરિંગ્સે તેને પુરુષની પંક્તિમાં મૂકી હતી અને નવાખના જનાનામાં બેઠા પછી બેગમ કહેવાઈ તે ઉપરથી તેને આયુરુદ્ધારમાં ગણી હતી. બંને અંશોને ગણિત પ્રમાણે મિશ્ર કરીને હેરિંગ્સે મહિબેગમને નવાખની રક્ષક નિમી હતી, અને તેની નિમણૂક માટે કાર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરને લખાણ કર્યું હતું. નવાખની સગી મા વહુ બેગમ હતી તેને પદબદ્ધ કરીને તેની જગ્યાએ મહિબેગમની નિમણૂક કરવામાં હેરિંગ્સ, મીડલ્ટન વગેરેને કંઈ ને કંઈ લાભ હતો. રેન્જમાન સુબેદારની જગ્યા ઉપરથી પદબદ્ધ થયા પછી તે પોતાની પહેરી જગ્યા જે લોકમાં હતી તે ઉપર પણ નિમાયો નહીં, પરંતુ હમિયાને માટે તેને ઘેર બેસવું પડ્યું સીતા-

બરાબરે નિર્દોષી ક્યો, પરંતુ તે પોતાને, થયેલું અપમાન સહન કરી શક્યો નહીં, અને થોડા જ દહાડામાં, મરણ પામ્યો. હેસ્ટીંગ્સની સોદીનો આ પહેલો પ્રતાપ હતો.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

પ્રકરણ ૩૩ મું

નવી કૌન્સીલ અને સુપ્રીમ કોર્ટ

મહંમદ રેજખાન નાયબમુઆહની જગ્યા ઉપરથી પદબ્રષ્ટ થયા પ'ગી ઇ. સ. ૧૭૭૩ ની સાલમાં ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટનું પહેલું વહેલું હિન્દુસ્તાન તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. બંગાળની મેયર કોર્ટમાં ચાલતો અન્યાય દૂર કરવા માટે તેણે કલકત્તામાં સદર અદાલત સ્થાપન કરીને ઈલાખજા ઈમ્પીને પ્રમુખ જજની જગ્યા ઉપર અને મેગ્સર્સ, હાઇડ તથા લિમેસ્ટાર એ ત્રણે પીયુ જજની જગ્યા ઉપર નિમીને હિન્દુસ્તાનમાં મોકલ્યા. બીજી તરફ રાજ્યનો તમામ કાર્યભાર કરવા માટે વૉરન હેસ્ટીંગ્સને ગવર્નર જનરલની જગ્યા ઉપર અને રીચર્ડ વારોવેન, જનરલ કલેક્ટરશીપ, કર્નલ મેન્સન અને સર ફ્રીડીપ કૌન્સીસને કાઉન્સીલના મેમ્બરોની જગ્યા ઉપર નીમ્યા.

આ નિમલ્લક થયા પહેલાં વૉરન હેસ્ટીંગ્સ પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તેનો હતો. કૌન્સીલના તેર મેમ્બરોમાંથી એક પણ હેસ્ટીંગ્સના કોઇ કામમાં આડો આવતો નહીં; પણ મીયાની ચંદિ ચાંદ કહેતા હતા, પરંતુ હમણાં નવા નિમાયલા ત્રણ મેમ્બરો કૌન્સીલમાં હતા. તેઓ મનના ઉદાર અને સ્વતંત્ર મીઝાજના હતા, તેથી પહેલેથીજ હેસ્ટીંગ્સ સાથે તેઓને બાઝી. પ્રથમ હેસ્ટીંગ્સ અને બીજા તેર જજની કૌન્સીલ બનેલી હતી, ત્યારે હમણાં હેસ્ટીંગ્સ ગવર્નર જનરલ તથા સમાપતિ નિમાયો અને બીજા ચાર કૌન્સીલના મેમ્બરો નિમાયા. પરંતુ એમાં રિચર્ડ વારોવેન સાહેબ જે રીતે વધારે ધન પેદા થાય તેવા ઉપાયોજ શોધ્યા કરનારો હતો.

લૉડ કલાઇવે પહેલાં મીઠાનો વેપાર કેવળ પોતાનાજ સ્વાધીનમાં રાખેલો હતો, તે વાત કોર્ટ એન્ડ ડિરેક્ટરને પસંદ ન આવી અને તેઓએ તે વેપારને કેટલાં-એક વર્ષ ચર્ચા બંધ કરેલો હતો, પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૭૨ ની સાલમાં હેસ્ટીંગ્સે મીઠાનો તે સ્વાધીન વેપાર પાછો પ્રથમ જે આકારમાં ચાલતો હતો તેથી લુદાજ આકારમાં ચલાવવા માંજો. કલાઇવે બધિયા ધોરણ પ્રમાણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અધિકારીઓએ જે એક વ્યાપારી સભા સ્થાપન કરી હતી, તે સમાજ મીઠાના એકલપેટાઈ ભરેલા વેપારની મૂળ ધણી હતી; પરંતુ હમણાં હેસ્ટીંગ્સે તેથી ઉતરી રીતે એટલે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મૂળ ધણી બનાવીને મીઠાનો વેપાર પાછો ધમધમાકાર ચલાવવા માંજો, અને વેપારીઓ હેસ્ટીંગ્સે સ્થાપન કરેલા નવા નિયમો પ્રમાણે

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પાસેથી આગળથી રૂપિયા લેખેને મીઠું તૈયાર કરવા લાગ્યા અને તે તમામ મીઠું ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને વેચાતું આપવા લાગ્યા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની આ વેળા મીઠાના વેપારની મુખ્ય ધણી હતી; અને મીઠાનો કુલ વેપાર પોતે એકલે હાથેજ ચલાવતી હતી. તેણે એવો ઠરાવ કરેલો હતો કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કાંઈ પણ માણસે હવે મીઠાના વેપારમાં પડતું નહીં. મીઠાનાં મથકો ઇંગ્લેન્ડે આપવામાં આવશે અને તેઓ કંપનીના ધારા પ્રમાણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સંવર્ણ મીઠું આપશે. પરંતુ તે વિચારમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના આગેવાનોએ બૂલ કરી હતી, કેમકે ધનલોભી રીચર્ડ વારોવેલ કાંઈ કાંઈ બંગાલીના નામથી મીઠાનાં અગરો ઇંગ્લેન્ડે રાખતો, તેમ હેસ્ટિંગ્સના પ્રીતિપાત્ર દલાલ કાંતપોતદાર, કમાલુદ્દીન વગેરે ધૂત લોકોના નામથી પણ કેટલીકવાર મીઠાનાં અગરો ઇંગ્લેન્ડે રાખતો હતો.

પડેલાંની પેઠે હમણાં પણ મીઠાના વેપારથી બંગાલાનાં લોકો દુઃખી થવા લાગ્યાં, અને વારોવેલ બંગાલીને નામે મીઠાનો ઇંગ્લેન્ડે લેવા લાગ્યો. જે લોકો વારોવેલની સાથે આવા વેપારમાં ગુંથાતા હતા તે લોકો કંપનીની પાસેથી પૂરેપૂરાં નાણાં મેળવી શકતા નહોં, પણ વારોવેલ પોતેજ વચ્ચેથી નાણાં ખાંધ જતો અને નાણાંની સહેજ રકમ પોતાની તરફથી બહાર પડેલાને આપતો, તેથી ધણા ઇંગ્લેન્ડે રડતા હતા અને પૈસાની મોટી ખુવારીમાં આવી પડતા હતા.

નવા આવેલા કૌન્સીલના મેમ્બરો જનરલ કલેવાર્સોંગ, કર્નલ એન્સન અને ફિથિય ક્રાન્સીસ, હેસ્ટિંગ્સ અને વારોવેલના આવાં હવકાઈ ભરેલાં કામે દૂર અટકાવવા માટે બહુ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, તેથી હેસ્ટિંગ્સ પોતાનું ધાર્યું કરવાને અશક્ત થઈ પડ્યો. પણ તે વખતે ચાલતી રાજનીતિને સંપૂર્ણપણે જાણતો હતો તેથી તેણે યુક્તિથી નવા આવેલા સદર અદાલતના ચાર સભાસદોની સાથે મિત્રતા બાંધીને તેઓના તરફ ઉપરથી બહુજ વાતસલ્ય દેખાડવા લાગ્યો. એ જડળે પણ હેસ્ટિંગ્સનું જે પ્રમાણે ધણીપણ રહે તેજ પ્રમાણે હમેશાં પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આ નવા આવેલા જડળેનાં આચરણની પરીક્ષા કરતાં સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે, તેઓ પણ હેસ્ટિંગ્સ અને વારોવેલના મોંમાં યુકે તેવા હતા.

હેસ્ટિંગ્સના ગવર્નર જનરલ તનિકે આવવાથી અને તેઓના છળ કપટથી મહારાજ નંદકુમારની નાચત સુમેહદારની જગે મળવા સંબંધી આશા એકદમ તૂટી પડી, તેથી તેના મનમાં વૌરન હેસ્ટિંગ્સ તરફ બર્બર ચતુતા ઉત્પન્ન થઈ અને તેણે હેસ્ટિંગ્સનો જૂવમ અને દુરચાર સધળો જહેરમાં લાવવા માટે મનમાં નિશ્ચય

કર્મો. એ વૃત્તાંત હેરટિંગ્સના સેવક કાંતપોતદારે હેરટિંગ્સને જણાવ્યો ત્યારે તે જલરાયો તો ખરો, પણ તેણે ધીરજ ધરીને કહ્યું. ઠીક છે, નંદુમાર માથું ફેરવે છે તો ભલે, પણ હું તેને મારી આ સોડીથી પાવરો દોર નહીં તો હું હેરટિંગ્સ નહીં. હું જાણું છું કે નંદુમાર મારો શત્રુ છે, તે છતાં મેં તેના દીકરાને મોટે પડે રચાવ્યો છે, છતાં તે મારા તરફ વેર રાખે છે તો હું જોઈ લઉં છું. આ વખતે નંદુમારને કેમ ઠેકાણે લાવવો તેનો જ તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩૪ મું

નવો આરોપ

હેરટિંગ્સ અને વારોવેલનો જૂથમ અટકારવાનો ઉપાય શોધવાના વિચારથી નંદુમારના કલકતામાં આવેલા ઘરમાં રાજચાવી, મુર્સીદાબાદ, નદીઆ, વાંકુગા, વર્ધમાન, દ.કા, દીનાજપૂર વગેરે જૂદા જૂદા રેલના જમીનદારો એકઠા થવા લાગ્યા. વોરન હેરટિંગ્સ અને વારોવેલે રાજ્યની મહેસુલ ઉપરાવવાના મિશનથી આ સોડો ઉપર વારંવાર જૂથમ ગુળદેરી દત્તો; વળી જમીનદાર લોકોની જમીન ઉપર કોઈ પણ જાતની સત્તા નથી, આમ પણ હેરટિંગ્સ તથા વારોવેલ પ્રસંગે પ્રસંગે કથા કરતા હતા. તેઓ કહેતા કે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી જ બંગાળા, બિહાર અને ઝાડીવાની દિવાનશીરી મેળવી છે, માટે કંપની પોતાની મરજીમાં આવે તે જમીનદારો પાસેથી તેની જમીન છીનવી પણ લે, કંપની સરકાર કુળ મુખતીયાર છે. આ વિચારની સામા માત્ર ફિઝીપ ફ્રાન્સીસ થયો હતો. તે કહેતો કે, જમીનદારોની જમીનના ઉપર સીમાજદ સત્તા છે અને મુસલમાની રાજાઓએ પણ જમીનદારોની તે સત્તાને માન્ય કરેલી છે. જમીનદારોના અપરાધ વગર તેઓની જમીન છીનવી લેવાનો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને કોઈ પણ જાતનો અધિકાર છે જ નહીં. એટલું જતાં રંગપુર શિક્ષામાં આવેલું બાહીરજદ પરગણું રાણી ભવાનીના તાત્કાલિક હતું, તે હેરટિંગ્સ સાહેબે રાણી ભવાનીના કોઈ પણ અપરાધ વગર તેની પાસેથી ખેંચી લઈને કાંતપોતદારને આપી દીધું, અને કાંતપોતદારના નાની ઉંમરના દીકરા સોહનરાયના નામથી તે પરગણાને કારભાર ચલાવવાનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. કાંતપોતદાર હેરટિંગ્સનો એક દલાલ હતો. તે હેરટિંગ્સ અને વારોવેલને લાય અપારવામાં સદાચલા કરતો. તેથી હેરટિંગ્સે તેને કનામ તરિકે બાહીરજદ પરગણાની જમીન જપ્તી આપી હતી. આવાં આવાં કારણોથી હેરટિંગ્સનો જૂથમ દૂર કરવા માટે જમીનદારો દમિયાં નંદુમારના ઘરમાં

એકઠા થતા હતા અને તેનો ઉપાય કેમ લેવો તે વિશે વિચાર કરતા હતા. તે વાત થોડા વખતમાં હેસ્ટિંગ્સને કાને ગઇ તે ઉપરથી તે પણ પોતાના મિત્ર ગંગાગોવિંદસિંહ, કાંતપોતદાર, નવકૃષ્ણ મુનશી વગેરેની સાથે નંદકુમારને તોડી પાડવા સાર અનેક ઉપાયોની યોજના કરવા લાગ્યો.

હેસ્ટિંગ્સના વિરૂદ્ધમાં કેાઇ મુકદ્દમો ઉભો થાય તો સાક્ષીનો અભાવ ન હતો અથવા હેસ્ટિંગ્સ અને વારોવેન નંદકુમારના નામ ઉપર ખોટો મુકદ્દમો ઉભો કરે તો તેઓને પણ સાક્ષી અને ફરીનાદી સહજમાં મળી શકે તેમ હતું. આવા વિચારથી હેસ્ટિંગ્સે, કાંતપોતદાર, મોહનપ્રસાદ અને મુનશી સહુદીન વગેરે કેટલાએક ધૂર્ત લોકોને પોતાના હાથમાં રાખ્યા હતા.

ઈ. સન ૧૭૬૫ ના માર્ચની તા. ૧૧ મીએ નંદકુમારે કૌન્સીલના મેમ્બર ક્રિશ્ચિય ક્રાન્સીસની આગળ વોરન હેસ્ટિંગ્સનાં સધળાં બોપાળાં એક અરજ દ્વારા જાહેર કર્યાં, જેમાં તેણે હેસ્ટિંગ્સનાં તમામ બોપાળાં વિસ્તારથી લખેલાં હતાં. અરજ ધણી મોટી હોવાથી, તેમાંનો કેટલોક ભાગ અહીં લખવો ચોગ્ય છે; તેમાં નિચે પ્રમાણે લખ્યું હતું, “સાહેબ અરજમાં લખેલી તમામ બાબત વાંચીને કૌન્સીલના મેમ્બરો મને પણ દુરાચારી કહેશે, પરંતુ આ બાબત છૂપી રાખવાથી મારા ચરિત્રને હમણાં જે કલંક લાગેલું છે, તેના કરતાં પણ વધારે કલંક લાગે, એવા હેતુથી હું હેસ્ટિંગ્સનાં સધળાં કુકમોં કૌન્સીલ આગળ જાહેર કરું છું. હેસ્ટિંગ્સ હમણાં બંગાળાનો રાજ્યકર્તા ગવર્નર છે, અને મારા પોતાના સ્વાર્થની રક્ષા કરવા માટે તેનાં ધણાં કુકમોંમાં મારે લાચારીથી સહાયતા કરવી પડી છે. હેસ્ટિંગ્સ સાહેબ ગવર્નરની જગ્યા ઉપર નિમાયા પછી કવકતામાં આગ્યો અને તેણે મને કહ્યું હતું કે મહંમદ રેજખાન અને સીતાબરાય રાજ્યની ધણી દોલત ખાધ ગયા છે તે વાત હું સંપૂર્ણ રીતે જાણું છું અને તેણે મહંમદ રેજખાન અને સીતાબરાયને પદબદ્ધ કરીને મને નાયબ સુબેદારની જગ્યા ઉપર નિમવાનું પણ સ્વીકાર્યું હતું, તેને લીધે મેં પણ મહંમદ રેજખાનના તમામ ચોપડાઓની સારી રીતે તપાસ કરી હતી. તે હીલાખના ચોપડા તપાસતાં રેજખાન નવાબના ઝાઝામાં ઝાઝા ત્રણ લાખ રૂપિયા ખાધ ગયા છે એમ માલમ પડ્યું હતું. આ બાબત જ્યારે બહાર આવી ત્યારે રેજખાન મને બે લાખ રૂપિયા અને હેસ્ટિંગ્સને અગીયાર લાખ રૂપિયા લાંચ આપીને એ વાત ઉઠાવી દેવાની વિનંતિ સુઢાં કરી હતી.

“તે પછી મેં હેસ્ટિંગ્સની પાસે જ્યારે રેજખાનની વતી લાંચ લેવા વિશે વાત કરી ત્યારે તેણે લાંચ લેવા માટે સાફ ના પાડી, પરંતુ તે પછી કેટલેક દિવસે હેસ્ટિંગ્સ રેજખાનના ઉપર અનુબ્રહ્મ દેખાડવા લાગ્યો. તેથી અનુમાન થાય છે કે

હેસ્ટીંગ્સને રેળખાનના તરફથી પત્ર-પુષ્પ મળેલું હોવું જ એમએ, નહીં તો રેળખાનનો છૂટકો થવો સુશ્કેલ હતો.

“દુકાળની અગાઉ મહંમદ રેળખાને પુષ્કળ અનાજ ખરીદી રાખ્યું હતું અને દુકાળમાં મોંઘે ભાવે વેચવાનો ઠરાવ કર્યો હતો તે વાત પણ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

“વળી હેસ્ટીંગ્સે રાણી ભવાનીને અપરાધ વિના બાહિરમંદ પરગણાની જમીનદારી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકીને પોતાના દલાલ કાંતપોતદારને તે પરગણું સોંપ્યું છે.

“દિલ્હીના બાદશાહે મારા માનની ખાતર મને એક પાલખી મોકલાવી હતી, તે પાલખી પટણા સૂધી તો સહી સલામત આવી હતી, પરંતુ સીતાજરાયે પટણામાં તેને શેફી રાખી, ત્યારે મેં હેસ્ટીંગ્સને વિનંતિ કરી, એટલે તેમણે તે પાલખી મંગાવીને પોતાને ત્યાં રાખી પણ મને તે હજી સૂધી પાછી આપી નથી.

“હેસ્ટીંગ્સે મારા પુત્ર શુરદાસને નાનકડા દિવાનની જગ્યા ઉપર નિમત્તી વખતે અને મણિ બેગમને નવાબની વાલી નિમત્તી વખતે પણ ઘણી લાંચ લીધી છે. તે વિગત આ પ્રમાણે છે;—પહેલાં તો મેં પોતે જ ચૈતન્યનાથની મારફતે હેસ્ટીંગ્સના નોકર જગન્નાથ, બાળકૃષ્ણ અને તેના દલાલ કાંતપોતદાર વગેરેની પાસે સોનામહોરની ત્રણ થેલી મોકલાવી હતી; તેમાં એક થેલીમાં ૧૪૭૧ મહોર હતી; બીજીમાં પણ તેટલી જ હતી અને ત્રીજીમાં ૯૮૦ મહોર અને ૫૭૦ અરધીયાં હતાં. તે પછી બીજી વખતે મેં તેને ૧૪૭૦ મહોર મોકલાવી હતી. હેસ્ટીંગ્સે સુશીલાબાઈમાં જઈને નવાબ મુઆરિક ઉદૌલાની ગર્ભવતી બેગમને પદબ્રજ કરીને તેની જગ્યા ઉપર મણિબેગમને બેસારી, રાજ્યની તમામ સત્તા તેના હાથમાં સોંપી, તે વખતે તેને લાંચ તરિકે એક લાખ રૂપિયા મળ્યા છે.

“હેસ્ટીંગ્સ સુશીલાબાઈથી જ્યારે કલકત્તે આવ્યો ત્યારે મણિ બેગમે મારા પુત્ર શુરદાસ દ્વારા મને પૂછ્યું હતું કે, ગવર્નર સાહેબને મોકલવાના રૂપિયા મારે કેટલી મારફતે મોકલાવવા? મેં તે બાબત હેસ્ટીંગ્સને મળીને ખાનગીમાં પૂછી એટલે તેણે મને કહ્યું કે, કાંતપોતદારનો ભાઈ નૃસિંહ કાસિમ બજારમાં રહે છે, તેને ત્યાં તે રૂપિયા ભરવા. મેં તે વાત શુરદાસને લખી જણાવી, તે ઉપરથી મણિ બેગમે તે રૂપિયા ત્યાં ભર્યા હતા અને પાછળથી તે વાત મારા પુત્રે મને લખી જણાવી હતી.

“હેસ્ટીંગ્સ, આ સર્વે પોતાનાં ભોપાળાં ખુલ્લાં થઈ જવાના ભયથી હમેશાં મારો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે અને મારા પરમ શત્રુ મોહનપ્રસાદની સાથે તેમણે હમણાં ગાઢ મિત્રતા બાંધી છે. મોહનપ્રસાદ એક હલકો મનુષ્ય છે, તોપણ ગવર્નર તેને હમેશાં પોતાને ઘેર તેડાવે છે અને પોતાનો સ્નેહી ગણીને તેને મોટું માન આપે છે, તથા તેની સાથે રાતદિવસ વાતચિત અને ખટપટો કર્યા કરે છે.”

નંદકુમારે ઉપર પ્રમાણે હૅસ્ટિંગ્સનાં બોધાણાંથી ભરેલી અરજ કૉંસીલના ઉપર મોકલી આપી. હૅસ્ટિંગ્સ તે અરજ સાંભળાને ઉભો ને ઉભો કૉલેજનાળથી સળગી ગયેલ અને પેતાના ઉપર બંધકર આકૃત આવવાના બધથી તેને હિતાહિતનું ભાન પણ રહ્યું નહીં. તે તુરત કંપી ઉઠ્યો પણ પછીથી જરા ધીરજ ધરીને દૃઢસ્વરથી ફિલીપ ક્રાન્સીસ અને જનરલ કલેવારીંગ પ્રત્યે બોલ્યો, “તમે જ કપટ કરીને આ સમજા મુકદ્દમે નંદકુમાર મારફતે ઉભો કરાવ્યો છે—આ નીચ કાવતરામાં તમારો પણ હાથ હોય એમ મને જણાય છે. પરંતુ યાદ રાખજો કે હું મારી આ સોટીથી સર્વેને પાંધરા દોર કરી દઈશ.”

ક્રાન્સીસે તુરત ઉત્તર વાળ્યો; “તમે ફાકટ બોલવાનો શા માટે પરિશ્રમ કરો છો? નંદકુમારે તમારા ઉપર જે આરોપ ઘડી કાઢ્યો છે, તે આરોપોને ખોટા પાડવા તે તમારું કર્તવ્ય છે. તે કરેા એટલે સોટી ભાટીની જરૂર પડશે નહિ.”

હૅસ્ટિંગ્સ—“નંદકુમાર ધૂતારો અને નીચ મનુષ્ય છે. તે મારા ઉપર કોઈ પણ આરોપ મૂકે તો તેને ખોટો પાડના માટે પ્રયત્ન કરવો એ હું મારા દરજ્જાથી હલકું ગણું છું. તમારી સાથે તેને પણ આ સોટીથી ફટકાવી કાઢીશ.”

જનરલ કલેવારીંગ—“મહારાજ નંદકુમાર આ દેશમાં એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ છે. તે પહેલાં સુબેદારનો દિવાન હતો અને આપના કરતાં પણ વધારે પ્રતિષ્ઠાવાળા હોદ્દા ઉપર હતો, માટે તેણે અરજમાં લખેલા આરોપોનો નિર્ણય થવાની ધણી જરૂર છે.”

હૅસ્ટિંગ્સ—“તમે જો આ બાબતનો નિર્ણય કરવાનું કામ આરંભશો તો હું આ સોટીથી કૉન્સીલને તોડી પાડીશ. હું બરતખંડનો ગવર્નર જનરલ છું, તેથી હું અહીંયાં કોઈ પણ દડાડો અપરાધીના પોસાકમાં ઉભો રહીશ જ નહીં.”

કર્નલ મેન્શન—“આપ જો નિરપરાધી છો તો આપના હોદ્દાને કોઈ પણ જાતની દાનિ પહોંચનાર નથી.”

હૅસ્ટિંગ્સ—“મારા વિરુદ્ધ કોઈ પણ આરોપ મૂકવાને ઉભો થાય તો તેનો નિર્ણય કરવાને તમને અધિકાર નથી.”

ક્રાન્સીસ—“ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કામદાર સેક્રેટારી દુર્બલસ્થા, અન્યાય અને જુલમ બંધ કરવા માટે આ નવી કૉન્સીલ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નોકરની વિરુદ્ધમાં કોઈ પણ ફરીયાદ કરે તો તેનો નિવેડો લાવવો એ અમારું કામ જ છે, તે તમે જાણો છો!”

હૅસ્ટિંગ્સ—“જો એમ તમારે કરવું હોય તો હું હમણાં જ કૉન્સીલ દોલ તરફને આપ્યો.”

આટલું કહીને હેસ્ટીંગ્સ કૌન્સીલ હોલમાંથી તુરત ચાલવા માંજો કે તરત જ લાંચ લેવામાં તેના સહોદર સમાન વારોવેલ પશુ તેની પાછળ ઉડીને ચાલ્યો.

તે પછી બીજા ત્રણ મેમ્બરોએ મહારાજ નંદકુમારને કૌન્સીલ હોલમાં બોલાવીને તેની જુબાની લેવા માંડી.

મહારાજ નંદકુમારે હેસ્ટીંગ્સનાં સધળાં બોપાળાં નિષ્કપટપણે બહાર પાડ્યાં; અને તે સધળાં આરોપોના ખરાપણા માટે કેટલાકએક સાક્ષીઓનાં નામે પશુ લખાવ્યાં, જેમાં હેસ્ટીંગ્સના પ્રીતિપાત્ર કાંતપોતદાર સુદ્ધાંતને સાક્ષી તરિકે લખાવ્યો.

બીજે દિવસે કૌન્સીલના મેમ્બરોએ કાંતપોતદારની સાક્ષી લેવા માટે તેને બોલાવ્યો, પરંતુ હેસ્ટીંગ્સે કાંતપોતદારને કૌન્સીલ હોલમાં સાક્ષી આપવા જવા માટે સાફ નાપાડી હતી. તે ઉપરથી કોતે, કૌન્સીલના મેમ્બરોનો હુકમ ન માનતાં કહ્યું કે, “હેસ્ટીંગ્સ ત્યાંસૂધી કૌન્સીલમાં ન હોય ત્યાંસૂધી કૌન્સીલ મળીજ ગણાય નહિ અને હેસ્ટીંગ્સ વિનાની કૌન્સીલમાં હું સાક્ષી આપવાને રાજી નથી.”

કાંતપોતદારની આવી વાત સાંભળીને જનરલ ક્લેવરાર્ડને બહુ જ ક્રોધ ચડ્યો અને તેણે કાંતપોતદારને પોતાની સોટી મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ બીજે દિવસે હેસ્ટીંગ્સે જનરલ ક્લેવરાર્ડને કહ્યું કે, “જે કાંતપોતદારને નેતરની સોટીથી મારશે તેને હું પોતે મારી આ નેતરની સોટીને સ્વાદ ચખાશા વિના રહીશ નહીં એ તમે યાદ રાખજો.”

જનરલ ક્લેવરાર્ડ તે સાંભળીને ધણો જ ચીઠવાઈ ગયો. ફિલીપ ક્રાન્સીસે અને કર્નલ મેન્સને જોયું કે, કૌન્સીલ હોલમાં હેસ્ટીંગ્સની સાથે ક્લેવરાર્ડ સાહેબને મારા-મારીનો વખત આવી લાગ્યો છે, તે ઉપરથી તેણે ક્લેવરાર્ડને આગળ વધતાં અટકાવ્યો અને મોટા કોલાહલ વચ્ચે કૌન્સીલ બીજવાર પશુ વિખેરાઈ ગઈ.

મહારાજ નંદકુમારે અરજીમાં દર્શાવેલાં હેસ્ટીંગ્સનાં સધળાં બોપાળાં કૌન્સીલના મેમ્બરો ક્રાન્સીસ, મેન્સન અને ક્લેવરાર્ડે ખરાં માન્યાં.

પ્રકરણ ૩૫ મું

પહેલું કાવતરું

ચૈત્ર મહિનો ચાલતો હતો. ઉનાળાના સખત તાપને લીધે લોકો મધ્યાહ્ન વખતે ઘરમાં જ બસાઈ રહેતા હતા. તોપણ હેસ્ટીંગ્સના પરમ દ્વિતૈથી નવકૃષ્ણ મુનશી, દિવાન ગંગાગોવિંદસિંહ, દલાલ કાંતપોતદાર વગેરે ખરે બપોરે પશુ ચહેરમાં આમ તેમ રખઆ કરતા હતા. તેઓની મુખાકૃતિ ઉપરથી તેઓ જાણે કોઈ પશુ મહા-ભારત કામમાં રોકાયા હોય તેમ જણાતું હતું.

નંદુમારે મુકેલા આરોપ પછી હેસ્ટિંગ્સના દ્વિતીય રોજ બપોરે હેસ્ટિંગ્સના બંગલામાં એકઠા થવા લાગ્યા અને બારણાં બંધ કરીને આપસ આપસમાં અનેક વાતો કરવા લાગ્યા અને ભાવિ પરિણામને માટે યુક્તિઓ શોધવા લાગ્યા. બીજી તરફ હેસ્ટિંગ્સ રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી સદર અદાલતના બજબ ઇલાખમ ઇમ્પીને ઘેર જવા લાગ્યો અને તેની સાથે પોતાના ઉપર આવી પડેલી આપતિ વિષે અનેક વાતચિત કરવા લાગ્યો. કોઈ કોઈ વેળા તે સદર અદાલતના તમામ બજબે એકાંતમાં હેસ્ટિંગ્સની સાથે બેસીને ઘણું વખત સૂધી વાતચિત કરતા હતા.

હમણાં હેસ્ટિંગ્સના મુખ ઉપરથી આનંદની છાયા ઊડી ગઈ હતી—તેના મુખ ઉપર સદા જે ઉત્સાહ તરી રહેતો હતો, તે હમણાં અસ્ત થયો હતો અને ભય-બનક ચિંતાની છાયાથી તેનું મુખ છવાઈ ગયું હતું.

કાંતપોતદાર કોઈવાર ગંગાવિષ્ણુને ઘેર બેસીને મોહનપ્રસાદની સાથે એકાંત કરવા લાગ્યો, અને કોઈ વાર મુર્શીદાબાદ ખેપીઆ ઉપર ખેપીઆ મોકલવા લાગ્યો. આજ કાલ કાંતપોતદારને પણ ધડીતો વિસામો નહતો.

નંદુમારે હેસ્ટિંગ્સના વિરૂદ્ધમાં ફરીયાદ કર્યા પછી એક મહિના સૂધી હેસ્ટિંગ્સ, ગંગાગોવિંદસિંહ, નવકૃષ્ણ મુન્શી તથા કાંતપોતદાર રાતદિવસ અમરાટમાં જ રહેવા લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે હેસ્ટિંગ્સને બંગલે મોહનપ્રસાદના પગલાં પણ થવા લાગ્યાં. આમ એક મહિના સૂધી ચાલ્યું. તે પછી સદર અદાલતના ચાર ન્યાયાધીશોએ નિચે પ્રમાણે એક પત્ર લખીને હેસ્ટિંગ્સના ઉપર મોકલ્યો;—

THE HON. WARREN HASTINGS Esq.

Sir

A charge having been exhibited, upon oath, before us against Joseph and Francis Fowke, Maharaja Nand Coomar and Radha Charna for a conspiracy against you and others; we have summoned the parties to appear to-morrow, at Ten o'clock in the forenoon, at the house of Sir Elijah Impey, where we must require your attendance.

We are, Sir,

Your most obedient humble servants,

E. IMPEY.

ROB. CHAMBERS.

S. C. LEMAISTRE.

JOHN. HYDE.

Calcutta: April 18th, 1775.

ઑનરેબલ વૉરનહેસ્ટીંગ્સ.

સાહેબ !

જેસેફ, ફ્રાંસિસ ફાઇક, મહારાજ નંદકુમાર અને રાય રાધાયરજે અમારી સમક્ષ સોગંદ ઉપર તમારી અને ખીમજીની સામા કાવતરાં કરવાનું તોદ્ધમત આણેલું છે, માટે અમેએ આવતી કાલે સર ઇલાઇમ ઇપીને મક્કાને સવારના દસ વાગે બેઠે પક્ષને હાજર થવાને ફરમાવેલું છે ત્યાં તમારી હાજરીની પણ જરૂર છે.

અમા ઇષએ,

આપના ધણા જ નમ્ર અને તામેદાર મેવડા.

ધ, ઇપી.

રોબર્ટ. ચેમ્બર્સ.

એસ. સી. લીમેઇસ્ટ્રી.

લેન. હાઇડ.

કલકત્તા એપ્રિલ, ૧૮-૧૯૭૫.

પ્રકરણ ૩૬ મું

પહેલી ફરીયાદ

તા ૨૦ મી એપ્રિલ ઇ. ૧૯૭૫.

સુપ્રીમ કોર્ટના વડા જજ ઇલાઇમ ઇપીના બંગલામાં હજારો માણસો એકઠાં મળ્યા હતાં. હેસ્ટીંગ્સ, વારોવેલ, વાનિસ્ટાર્ટ, રામ રાજવલ્લભ, કાંતપોતદાર અને દીવાન ગંગાગોવિંદસિંહ, કમાલુદ્દીન નામના એક માણસને સાથે લઇને સમય કરતાં દશ થડી અગાઉ ઇપીને બંગલે હાજર થઈ ગયા.

મહારાજ નંદકુમાર, રાય રાધાયરજી બહાદુર, જેસેફ ફાઇક અને ફાઇકનો છોકરો ફ્રાન્સીસ ફાઇક અપરાધી તરીકે કોર્ટના દીવાનખાનામાં જજોની સન્મુખ આવીને ઊભા રહ્યા.

ફરીયાદી કમાલુદ્દીન અલીખાન જમીન સૂધી નીચે નમીને સલામ કર્યા પછી સોગંદ પૂર્વકે બોલ્યો કે, માફ નામ કમાલુદ્દીનખાન છે, હું સરકાર બહાદુરના હિમલી પરમણુનો મીઠાનો ઇન્તરદાર છું. સરકાર બહાદુરે મીઠાના એડવાન્સ તરિકે મને જે રૂપિયા આપવાના જણાવ્યા હતા તે રૂપિયામાંથી છત્રીશ હજાર રૂપિયા ગંગાગોવિંદસિંહ લઈ ગયો હતો. તે રૂપિયા મેળવવાનો ઉપાય કરવા માટે હું કલકત્તે નંદકુમારની પાસે આવ્યો હતો, ગંગાગોવિંદસિંહની નિરૂદ્ધમાં બે અરજીઓ એ તૈયાર

કરી હતી અને તે અરજીએ મેં નંદકુમારની પાસે જ રાખી હતી; અને તેની સાથે એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે તે મને છવીશ હજાર રૂપિયા અપાવે એટલે મારે તેને તેમાંથી છ હજાર રૂપિયા બક્ષીસ તરીકે આપવા. ઉપરોક્ત ઠરાવ કર્યો પછી હું મુનસી સદરહિદીન પાસે ગયો અને તેને આ બધી વાત મેં કહી એટલે તેમણે મને કહ્યું કે, હું તને પંચ નિમીત્તે ગંગાગોવિંદસિંહની પાસેથી રૂપિયા વસૂલ કરાવી દઈશ, તારે તેના ઉપર ફરીયાદ કરવી નહીં, તે ઉપરથી નંદકુમારની પાસેથી મારી અરજી અને તેને મહેતન બદલ આપવા માટે કબૂલ કરેલા રૂપિયાનું ખત પાછું લેવા માટે હું નંદકુમારની પાસે ગયો. અને મારી ઇચ્છા તેને કહી બતાવી. તેણે મારી વાત સાંભળીને મને મારી અરજી પાછી આપવાની યોજાવી ના પાડી અને પોતાના જમાઇ રાય રાધાચરણની સાથે મને ફાઇક સાહેબને બંગલે મોકલ્યો. ફાઇક સાહેબે મને ધમકા આપીને કહ્યું કે, હેરટિંગ્સ અને વારોવેલ સાહેબે લાંચ લીધી છે, એવા રૂપમાં તું એક અંશ લખી આપ. હું તેની ધમકાથી બીહી ગયો અને તેથી મેં ફાઇક સાહેબના કહેવા પ્રમાણે હેરટિંગ્સ અને વારોવેલ સાહેબે લાંચ લીધી છે એવા રૂપમાં એક ફરીયાદનામું લખી આપ્યું હતું અને તેના ઉપર મારી સહી પણ કરી હતી.

ઈલાહન ઈપી—તમે તમારે હાથે શામાટે ફરીયાદનામું લખ્યું?

કમાલુદ્દીન—ધમોવતાર! હું દિવસમાં સાત વાર નિમાઝ પઢું છું, જીતું બોલતો નથી, મેં માર્ફ ફરીયાદનામું બીજે દિવસે નંદકુમારની પાસેથી પાછું માગ્યું તે વખતે ફાઇક સાહેબ મને મારવા માટે ઉભો થયો અને પછી ફાઇક સાહેબના દીકરાએ મને કહ્યું કે, આવતી કાલે સવારે મહારાજ નંદકુમાર અહીંઆ આવે તે વખતે તમે પણ આવજો એટલે તમારા કામને નિકાલ કરી નાંખ્યું.

તે ઉપરથી હું બીજે દિવસે ફાઇક સાહેબની પેઠી ઉપર ગયો તે વખતે ફાઇક સાહેબના બંગલામાં ફાઇક સાહેબ અને નંદકુમાર કંઈક વાતચિત કરતા હતા. તેઓએ મને વારંવાર હેરટિંગ્સ અને વારોવેલની વિરૂદ્ધમાં ફરીયાદ કરવા માટે કહ્યું અને બહુ જ સમજાવ્યો, પરંતુ મેં તેઓની સામે ફરીયાદ કરવાની સાદ ના પાડી, એટલે તેઓએ મને કેદ કરવાની ધમકા આપી અને તેને માટે તૈયારી પણ કરી, પરંતુ એટલામાં તો હું ત્યાંથી દોડી મારી પાલખીમાં બેસીને રવાના થઈ ગયો.

ઈલાહન ઈપી અને સદર જુદાલતના બીજા ત્રણ જજો મીયાં સાહેબની ઉપર પ્રમાણે સાક્ષી સાંભળીને બોલ્યા, ફાઇક સાહેબના દીકરાને આમાં કંઈ પણ અપરાધ જણાતો નથી, તેને માટે છોડી મૂકવામાં આવે અને નંદકુમાર, રાય રાધાચરણ અને જોસેફ ફાઇકની વિરૂદ્ધમાં જો હેરટિંગ્સ અને વારોવેલને કામ ચલાવવાની ઇચ્છા હોય તો તેઓએ ત્રણ દિવસમાં અરજી કરીને અમને જણાવવું.

પ્રકરણ.૩૭ મું

બીજું કાવતરું

હેસ્ટીંગ્સ, વારોવેલ, કાંતપોતદાર અને ગંગાગોવિંદસિંહ મુકરદમાની આવી સ્થિતિ જોઇને ધણા જ ગભરાઇ ગયા અને હવે કેવી રીતે કામ લેવું તે વિષે હંડા વિચારમાં પડી ગયા. સદર અદાલતના જજોએ પણ નિષ્પાપ થઇને ઉભો કરેલો મુકરદમો મુલતવી રાખ્યો અને તેનું કંઈ પણ પરિણામ આવ્યું નહીં.

બીજી તરફ નંદકુમાર દેશદેશના જમીનદારોને એકઠા કરીને તેઓની સાથે હેસ્ટીંગ્સ અને વારોવેલનાં હજારો ભોપાળાં ખુલાં કરવા માટે વિચાર કરવા લાગ્યો. આ વિચારમાં ને વિચારમાં દસ પંદર દિવસો વીતી ગયા. તે અરસામાં જનરલ કલેવર્સિંગ, ફિલીપ ક્રાન્સીસ વગેરે અમલદારો વખતો વખત નંદકુમારને ઘેર આવવા લાગ્યા.

તા. ૬ ફી મેને દિવસે સુપ્રીમ કોર્ટમાંથી અકસ્માત નંદકુમારને કેદ કરવાનો હુકમ બહાર પડ્યો અને તે જ દિવસે તેને પકડીને કેદ કરવામાં આવ્યો. તે બનાવથી કલકત્તામાં મોટો હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો, લોકો મોટા આશ્ચર્યમાં પડી ગયા, અને સદર અદાલતનું આનું આચરણ જોઇને તમામ દેશી લોકો ભયભીત થઇ ગયા. નંદકુમારને એકાએક પકડીને કેદમાં નાખવાનું શું કારણ હશે, તેનો મર્મ કોઈ પણ સમજી શક્યું નહીં, પરંતુ પાછળથી એવી વાત બહાર આવી કે મોહનપ્રસાદ નામના એક માણસે સદર અદાલતમાં નંદકુમારના ઉપર ખોટો દસ્તાવેજ કરવા માટે ફરીયાદ નોંધાવી છે, તે ઉપરથી સદર અદાલતના જજોએ તેને કેદખાને નાખ્યો છે.

વાંચનારાઓના જાણવા ખાતર અહીં મોહનપ્રસાદની સાક્ષીને ચાર્જ ન લખીએ છીએ.

તા. ૬ ફી મે ૧૮૫૮

મારું નામ મોહનપ્રસાદ છે. હું મરહમ જુલાહીદાસને બદલે કામ કરતો હતો અને ગંગાવિંધ તથા હિંજીલાલનો સોલીસીટર છું. ૪૦ સ. ૧૭૬૯ ના જૂન મહિના જુલાહીદાસ મરી ગયો હતો. તેણે પોતાના મરણની અગાઉ એક વીલ કરેલું છે. તે વીલમાં તે પોતાના પાળેલા પુત્ર પદ્મમોહનદાસને પોતાની મીલકતનું સર્વ આના ભાગ આપવાનું લખી ગયો છે અને પદ્મમોહનદાસને અને મરેલા જુલાહીદાસના સર્વ મીલકતનો કુલ મુખ્તીયાર કરાવી ગયો છે; તેથી હમણાં જુલાહીદાસના જંગાવિંધ અને હિંજીલાલને આપવામાં આવેલી તમામ મીલકતનું હેજીલ કરેલું કામદાજ હું જ કરું છું. જુલાહીદાસની મીલકતમાંથી જેટલા રૂપિયા સરકારે રોક્યાં આવે છે, તેમાંથી મને સંકેટ પાંચ ટકા કમીશન મળે છે. હું જુલાહીદાસના મરણ પહેલાં નંદકુમારને પોતાને ઘેર બોલાવ્યો હતો; અને પોતાની વીલ

અને પદ્મમોહનની નંદકુમારને જલામણુ કરી હતી તથા તેણે વારંવાર નંદકુમારને કહ્યું હતું કે, આપને માફ આ કુટુંબ સૌથી જાહેર છે. આપ તેની સંભાળ રાખજો,

મરહુમ જુલાહીદાસની સાથે નંદકુમારને લેણદેણનો વહીવટ ચાલતો હતો. તેમાં જુલાહીદાસની પાસે નંદકુમારનું કેટલુંક લેણું નીકળતું હતું, તે લેણું વસુલ કરવા માટે જુલાહીએ નંદકુમારને કંપનીનાં બાણે વેચી નાખીને તેમાંથી તેના માંગણા પૈસા વસુલ કરવા કહ્યું હતું. મરહુમ જુલાહીના મરણ પછી પાંચ છ મહિને નંદકુમાર, ગંગાવિષ્ણુ અને પદ્મમોહનને સાથે લઇને હેરિંગ્સને અંગતે ગયો હતો અને ત્યાંથી કંપનીના બાણેના કાગળીઆઓ આણીને પોતાની પાસે રાખ્યા હતા. તે પછી જુલાહીની ઈચ્છા મને કહ્યું હતું કે, મહારાજ નંદકુમારે મોટા પરિશ્રમ કરીને બાણના કાગળીઆઓ અમને લાવી આપ્યાં છે માટે પ્રથમ તેનું લેણું આપો. જુલાહીદાસે મને કુલ મુખતીયારનામું લખી આપ્યું છે, તેમાં નંદકુમારના લેણા રૂપિયા માત્ર દશ હજાર લખેલા છે. મેં આ વાત ગંગાવિષ્ણુની પાસે પણ કહી હતી. તે પછી ચૌદ કે પંદર દિવસ પછી પદ્મમોહન મને તથા ગંગાવિષ્ણુને સાથે લઇને નંદકુમારને ત્યાંથી કંપનીના કાગળ પાછા લેવા અને તેના માંગણા રૂપિયા તેને ભરવા માટે તેને ઘેર ગયો હતો. તે વખતે નંદકુમાર ધરના માળ ઉપર બેઠો હતો. અમે તેની પાસે જઈને અમારા આવવાનું કારણ તેને કહ્યું એટલે તેણે જુલાહીદાસે લખી, આપેલાં ત્રણ લખત પેટીમાંથી બાહાર કાઢ્યાં અને તેની ઉપરનો એક એક ભાગ ફાડી લઇને પોતાની પાસે રાખ્યો અને બાકીનો અરધો ભાગ પદ્મમોહનના હાથમાં આપ્યો અને પછી કહ્યું કે, મને આ લખત જુલાહીદાસે લખી આપ્યાં છે. તે પછી તેણે પોતાના માંગણા પૈસા વસુલ કરવા માટે જુલાહીદાસના સત્તર બાણેમાંથી આઠ બાણે પોતાની પાસે રાખ્યાં અને બાકીનાં પદ્મમોહનના હાથમાં આપ્યાં. જુલાહીદાસે નંદકુમારને લખી આપેલાં ત્રણ લખતમાંના એક લખતમાં પીરતાળીશ હજાર અને એકતીશ રૂપિયા દેવા તરીકે લખ્યા હતા. નંદકુમારે કહ્યું કે, મેં જુલાહીની દુકાન ઉપર અમુક ધરેણાંઓ મૂક્યાં હતાં; તેની કીમત પેટે જુલાહીદાસે મને આ લખત કરી આપ્યું છે. આ લખત ફારસી બાપામાં લખેલું હતું અને હું ફારસી બાપા જાણતો નથી, તેથી મને તે લખતના ખરાપણાં વિષે સંદેહ ઉપજ્યો હતો, પરંતુ પદ્મમોહનને મારી પાસે તે લખત ખર્ચે છે આમ ખુદી રીતે કહ્યું હતું.

આ સઘળાં લખતપત્રો જુલાહીદાસનાં તમામ લખતપત્રોના ગ્રોબેટ લેતી વખતે મેયર કોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને ત્યારથી તે સઘળાં લખતપત્રની એકએક નકલ કરાવીને મેં મારી પાસે રાખી છે.

દીવાન નંદકુમારની સાથે જુલાઈદાસનો દિસાખ કર્યા પછી ફેટલાએક મહિના જેઠે એક દિવસે મેં કમાલુદ્દીન અલીખાનની પાસે જુલાઈદાસના લેણા રૂપીઆ ભરવા માટે કહેવરાવ્યું એટલે કમાલુદ્દીનખાન મારે ઘેર આવ્યો અને કહ્યું કે, મારી પાસે જુલાઈદાસના માગણા પૈસામાં માત્ર છસો રૂપીઆ જ છે, પરંતુ હમણું મારી હાલગી એવી જાણ છે કે તે રૂપીઆ હું ભરી શકું તેમ નથી. મારો હાથ હમણું જહુ જ બીડમાં છે. તે પછી મેં કમાલુદ્દીન અલીખાનને નંદકુમારે આપેલાં ત્રણે લખતોની નકલ દેખાડી. તેણે ત્રણે લખતો વાંચ્યાં અને પછી પીસતાળીશ હજાર અને એકવીશ રૂપીઆનું જે લખત હતું તે મને બતાવીને કહ્યું કે, આ લખતમાં મારી સાક્ષી લખવામાં આવી છે અને તે ઉપર મારી મોહર મારવામાં આવી છે, પરંતુ મેં કોઈ લખતમાં સાક્ષી કરી આપી હોય એમ મને બીલકુલ યાદ નથી.

આ બનાવ બન્યા પછી છ માસે ફરીને કમાલુદ્દીન અલીખાને મારી પાસે આવતીને કહ્યું કે, “મેં મીઠાની જમીનને ધજારો લીધો છે, તેમાં નંદકુમાર મારો જમીન થયો છે, પરંતુ હમણું તેણે મને કહ્યું કે, તું જે મારા કહેવા પ્રમાણે ત્રણ કામ કરીશ નહીં, તો હું તારો જમીન રહીશ નહીં. તેણે મને જે ત્રણ કામ કરવાનાં કહ્યાં છે, તેમાં પહેલું કામ એ છે કે તેણે જુલાઈદાસની પાસેથી પીસતાળીશ હજાર ને એકવીશ રૂપીઆ લેણાપેટે જે બોલું ખત કર્યું છે તે ખત ખરું જ છે એવી મારે સાક્ષી આપવી. બીજું કામ એ છે જે લાસિન્ટના ઉપર લાંચ લેવાનો આરોપ મૂકીને મારે કોર્ટમાં તેના ઉપર ફરીયાદ કરવી અને ત્રીજું કામ એ છે કે વસંતરાયના ઉપર પણ લાંચ લેવાનો આરોપ મૂકીને કોર્ટમાં તેના ઉપર પણ કામ ચલાવવું. પરંતુ આ ત્રણે કામ ધર્મવિરુદ્ધ હોવાથી હું તે કરવાને ખુશી નથી.” આમ કહ્યા પછી તેણે મને એક સારો જમીન શોધી આપવાનું કહ્યું હતું.

હું તેની વાત સાંભળીને ધણો જ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો અને મેં તે જ વખતે તે સહળી વાત મહમદઅલીની પાસે કહી અને પછી જુલાઈદાસનાં કંપનીનાં બાણે કોર્ટમાં ફરીયાદ માંડી. તે મુકદ્દમાના સંમુખમાં જવાબ આપતાં નંદકુમારે કહ્યું કે, હું આખ્યાં હતાં. તે ત્રણ લખત તેમના પુત્રને મેં પાછાં આપ્યાં છે, અને તેને પેટે પૈસા વસુલ કરવા માટે કંપનીનાં બાણે મેં મારી પાસે રાખ્યાં છે, અને તેને પેટે પૈસા વસુલ કરીશ. કોર્ટ અમારી બન્નેની પૂર્વાપર હકીકત સાંભળીને મારો મુકદ્દમા કાઢી કોર્ટને પ્રાર્થના કરી, પરંતુ આ બાબતમાં હજી કોઈ પણ મધ્યસ્થ નિમાયો નથી.

હમણાં આ સદર અદાલત સ્થાપન થઈ છે, તેથી હું મારી ફરીયાદના તમામ કાગળ પત્રો જે મેધર કોર્ટમાં હતા, તે, ત્યાંથી આપની પાસે લાવ્યો છું અને આપને અરજ ગુજારું છું કે નંદકુમારે ખુલાખીદાસનાં જે ત્રણ લખત અમને આપ્યાં છે, તેમાંનું એક લખત, જે પીસતાળા હજાર અને એકવીશ રૂપીઆનું છે, તે નંદકુમારે તરકટ કરીને ખનાવડી જ ઉલું કર્યું છે. ખુલાખીદાસે પોતે તેને ધરણાનાં લેણાં રૂપીઆ પેટે તેવું કોઈ પણ લખત કરી આપ્યું હોય એમ હું જાણતો જ નથી. માટે હું નંદકુમારના ઉપર ખોટા દસ્તાવેજ કરવાનો આરોપ મુકું છું, અને તેના ઉપર કોર્ટમાં કામ ચલાવવાની ઇચ્છા રાખું છું.

મોહનપ્રસાદની જુખાની સાંભળી રહ્યા પછી પહેલા મુકદ્દમાનો ફરીયાદી કમાલુદ્દીન, મોહનપ્રસાદની સાક્ષીને પુષ્ટિ આપતાં બોલ્યો;—અહીં જે લખત મોહનપ્રસાદે ખનાવડી તરિકે રજુ કર્યું છે અને જેમાં સહી તથા મોહર મારા નામની છે, તે લખત તદ્દન નવું જ ઉલું કરવામાં આવ્યું છે, એવી નંદકુમારે પોતે મારી પાસે વાત કરી હતી.

આ વખતે અહીં એક ગોટાળો ઉભો થયો. લખતમાં ‘અબદુલ કમાલુદ્દીન’ એવી સહી હતી અને સાક્ષીનું નામ તો કમાલુદ્દીન અલીખાન હતું. આ ઉપરથી ન્યાયાધીશના અને બીજાના મનમાં સંદેહ પડ્યો કે સાક્ષીનું કહેવું તદ્દન ખોટું છે, કારણ કે લખતમાં જે સાક્ષીનું નામ છે તે આ સાક્ષી આપનારના નામથી તદ્દન જુદું જ છે. પરંતુ કમાલુદ્દીનખાન સાક્ષીએ આ વખતે તે નામના સંબંધમાં ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે હમણાં હું સારી સ્થિતિમાં આવ્યો છું, તેથી મારા નામને છેડે મેં પોતે જ અલીખાન એટલું વધાર્યું છે, નાની ઉંમરમાં માઈ નામ અબદુલ કમાલુદ્દીન એટલું જ હતું. સાક્ષી કમાલુદ્દીન અલીખાને એપ્રિલ મહિનાની ૧૯ મી તારીખે નંદકુમાર અને ફાઇક સાહેબના નામ ઉપર ફરીયાદ કરી હતી. તે વાત વાંચનારાઓને યાદ હશે. બન્ને જણાની સાક્ષી સાંભળીને સદર અદાલતના નવા જડજ લીમેરેટ્ટી અને હાઇકે, વડા જડજ ઇલાખજી ઇપીની સાથે થોડીવાર વિચાર કરીને નંદકુમારને તુરત કેદખાનામાં મોકલવાનો હુકમ બાહાર પાડ્યો અને તેનું કામ તપાસ માટે સેશન કોર્ટને સોંપી દીધું.

વોરન હેરટીંગ્સ, વારોવેલ, વાન્સિટાર્ટ, રાજ રાજવલ્લભ, દીવાન ગંગાગોવિંદસિંહ, કાંતપોતદાર વગેરેની ખટપટથી આ પ્રમાણે એકાએક અજુધારી રીતે નંદકુમારને કેદખાનાની શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. નંદકુમાર બંગાળામાં એક ઉચ્ચ પંક્તિનો ધાલણ હતો, તેથી તેણે કેદખાનામાં ભોજન લેવાની સાફ ના પાડી અને

ઝોઝામાં ઝોઝા ત્રણ ચાર દિવસો સુધી ઉપવાસી જ રહ્યો અને પોતાના વકીલ મારફતે સુપ્રીમ કોર્ટના વડા જડજને પોતાના ભોજનની જુદી જ વ્યવસ્થા કરવા માટે એક અરજી કરી.

નંદકુમાર કેદખાનામાં કંઈ પણ ધોરણે ન લેતાં પોતાના દહાડાઓ મહા દુઃખમાં પસાર કરે છે આવી વાત સાંભળીને કોન્સીસના મેન્જરો ક્રાન્સીસ ફિલીપ, કર્નલ મેન્સન, જનરલ કલેવાર્ડોંગ વગેરે સુપ્રીમ કોર્ટનો આવો અન્યાય જોઈને બહુ જ ખિન્ન થયા, અને મહારાજ નંદકુમારને ધારણા આપવા માટે જનરલ કલેવાર્ડોંગની દીકરી અને મેન્સનનાં મેમસાહેબ જાતે કેદખાનામાં ગયાં અને નંદકુમારને મળીને તેને ધીરજ આપી.

બીજી તરફ ફિલીપ ક્રાન્સીસ જાતે સુપ્રીમ કોર્ટના જજનેની પાસે ગયો અને તેઓને કહ્યું કે નંદકુમાર એક ઉચી પંક્તિનો બ્રાહ્મણ છે માટે કેદખાનામાં સૌને માટે તૈયાર થતું ભોજન તેનાથી જમી શકાય નહીં; કારણ કે તેમ કરવાથી તેને ધર્મસંબંધે વાધો નડે છે, માટે તમારે તેના ભોજન માટે જુદી વ્યવસ્થા કરાવી આપવી જોઈએ; જેથી ખાવા પીવાની તેને અડચણ આવે નહીં. સુપ્રીમ કોર્ટના જજનેએ આ વાત સાંભળી તો ખરી, પણ હેસ્ટીંગ્સની શિખવણીથી ત્રણ ચાર દિવસ સુધી તેને માટે કંઈ પણ ઉપાય લીધો નહીં. છેવટે તેઓએ ઉચી જાતના બ્રાહ્મણોથી કેદખાનામાં જમી શકાય કે નહીં, તેના નિર્ણય કરવા સારું સારા સારા શાસ્ત્રીઓનો મત લેવાની ઇચ્છાથી તેઓને એકઠા કરવાનો વિચાર ક્યોં ઐટલે હેસ્ટીંગ્સના જમણા હાથસમાન કાંતપોતદારે મુશ્કેલીઓથી હરિદાસ પંચાનનને શાસ્ત્રીય વિચારો આપવા માટે તેડાવ્યા. તર્ક પંચાનન સારા શાસ્ત્રી હતા, પરંતુ તેનામાં ખુશામતીયો ગુણ ધર કરીને જોડો હતો. પોતાની કીર્તિ કેવી રીતે થાય, લોક પોતાને કેવી રીતે વખાણે તથા પૈસાની આવક કેમ થાય, આજ બાબત તરફ તેનું વિશેષ લક્ષ્ય હતું. તેણે જજનેની પાસે જઈને ધર્મના સંબંધમાં ખુલાસો કરતાં કહ્યું કે બ્રાહ્મણ કેદખાનામાં ભોજન કરવાથી પાતકી થતો નથી. કદાચ બ્રાહ્મણને કેદખાનામાં ભોજન કરવાનો સમય આવી પડે તો તેણે પોતાની શુદ્ધિ માટે સોનાનું સહેજસાજ દાન કરવું અને બાર બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવું. ભોજન કરવાથી બહુ મોટું પાપ લાગે એમ હું જાણતો નથી. આ પંડિત જ્યારે નંદકુમાર દીવાનની જગ્યા ઉપર હતો ત્યારે તેનો અતુલ્ય મેળવવા માટે વખતો વખત તેને ઘેર આવતો હતો, પરંતુ હમણાં નંદકુમારની દશા પડતી હતી અને કાંતપોતદારનો પૂર અમલ હતો, તેથી દક્ષિણની આશાએ અને ઇંગ્લેન્ડમાં પોતાની કીર્તિ કરાવવા માટે તેમણે આવો મત જાહેર ક્યોં હતો. જજનેએ તે શાસ્ત્રીનો મત નંદકુમારને

જણાવ્યો, પરંતુ નંદુમારે તેઓનું કહેલું કષ્ટ કંઈ નહીં; પણ દેશના ધર્મનિષ્ઠ શાસ્ત્રીઓને ખોલાવીને તેઓનો મત આ બાબતમાં કેવો છે, તે સાંભળવા માટે જજોને અરજ કરી. જજોએ તેમ કરતાં શાસ્ત્રીઓએ સાફ જણાવ્યું કે કેદખાનામાં સર્વને માટે જે ખોરાક તૈયાર કરવામાં આવે છે તે ખોરાક ઉચી પંક્તિના બ્રાહ્મણથી ખાઈ શકાય નહીં; કારણ કે તેમાં જોઈએ તેવો આચાર વિચાર સમયવાતો નથી, માટે તેવા પાક માટે ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણને સાફ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. જજોએ શાસ્ત્રીઓનો આવો વિચાર જાણ્યા પછી નંદુમારને ખાવા પીવા માટે જુદી જ જગ્યા કાઢી આપી.

નંદુમાર કેદમાં પડ્યા પછી પણ દેશમાં જે જે સદ્ગુણરસો હતા, તેઓ તેને વિપત્તિના સમયમાં સહાયતા કરવા માટે તૈયાર થયા, દરરોજ સંકડો માણસો નંદુમારને મળવા માટે કેદખાનામાં જવા લાગ્યાં અને ત્યાં આગળ પણ નંદુમારની દરબાર ભરાવા લાગી.

પ્રકરણ ૩૮ મું ન્યાય કે નરહત્યા ?

૪૦ સં ૧૭૭૫ ના જૂન મહિનાની ત્રીજ તારીખે સુપ્રીમ કોર્ટનું દીવાનખાનું લોકોથી ઉલરાઈ જવા લાગ્યું. લોકો નંદુમારનો મુકદ્દમા સાંભળવા માટે કોર્ટના વખતની પહેલાંથી જ દીવાનખાનામાં દાખલ થયાં હતાં, તેથી તલપૂર પણ જગ્યા ન હતી. કોર્ટનો સમય થયો કે નંદુમાર અપરાધીના વેશમાં કોર્ટની અંદર હાજર થયો. બીજી તરફથી સુપ્રીમ કોર્ટના જજો સર ઇલાઇન ઇપી ચીફ જસ્ટીસ, તથા રોબર્ટ એમ્પ્સ, સ્ટીફન્સ લીમેઈસ્ટ્રી અને જોન હામડ પ્યુની જજો પણ ધીરે ધીરે કોર્ટના દીવાનખાનામાં હાજર થયા. અને તેઓએ કમવાર પોતાની બેઠકો લીધી. બીજી તરફ નંદુમારનો ગુમાસ્તો ચૈતન્યનાથ, જમાઈ રાય રાધાયરણ અને બારી-સ્ટર કારાર પણ કોર્ટમાં દાખલ થઈ અને અપરાધીના પાંજરાની પાછળ ઉભા રહ્યા. અને ફરીયાદીના સાક્ષીઓએ તથા કાંતપોતદાર વગેરે હેસ્ટિંગ્સના સહાયકોએ પ્રેક્ષક લોકોની જગ્યાએ બેઠક લીધી.

આ વખતે નંદુમારના ઉપર ખોટું લખત બનાવવા માટે, ખોટું લખત બાહર પાડવા માટે, ખોટું લખત બીજના હાથમાં આપવા માટે, ખોટા લખતને અડકવા માટે એમ બોલામાં બોલા વીણ અપરાધ મૂકવામાં આવ્યા, તેના ઉપર મૂકવામાં આવેલા આ સમળા આરોપો વાંચી સંભળાવ્યા પછી નંદુમારે કહ્યું કે ‘હું નિર્દોષ છું.’

જાન્યેને નંદકુમારને પૂછ્યું, “તમે કોની પાસે તમારો ન્યાય કરાવવાની ઇચ્છા રાખો છો?”

નંદકુમારે સ્પષ્ટસ્વરે કહ્યું કે, ‘હું પરમેશ્વરની પાસે મારો ન્યાય કરાવવાની ઇચ્છા રાખું છું, તે ઉપરાંત મારા દેશના ન્યાયી લોકો મારો ન્યાય કરે આવી મારી ઇચ્છા છે.’ આટલું કહીને તે મૌન થયો.

તે વખતે દેશીઓને જૂરર ચવાનો હક નહોતો; તેથી બાર ઇંગ્લેન્ડેને જૂરર તરિકે નિમવામાં આવ્યા હતા. આ જૂરરોમાંના ધણા ખરા નંદકુમારના કટા દુરમન હતા, તેઓને વીણી વીણી શોધીને કાઢવા હતા.

સુપ્રીમ કોર્ટનો વડો ઈંટરપ્રીટર વીલ્યમ ચેમ્બર્સ આજે કામ પ્રસંગથી કોર્ટમાં હાજર થઈ શક્યો ન હતો, તેથી હેસ્ટીંગ્સ અને ઇપીના મળતીયા આલેક્ઝાંડરના ઈંટરપ્રીટરની જગ્યા ઉપર નીમવાનો કરાવ કરવામાં આવ્યો. આ કરાવ સામે નંદકુમારના બારીસ્ટર ફારારાએ વાંધો લીધો અને કહ્યું કે માફ કરુણ તેની નિમણૂક સામે વાંધો લે છે. પરંતુ ઇપીએ તેનો વાંધો મંજૂર ન રાખતાં આલેક્ઝાંડરને જ ઈંટરપ્રીટરનું કામ સોંપ્યું.

મુકદ્દમાની શરૂઆતમાં તાજના મુન્સીએ કોર્ટમાં અપરાધી ઉપર ધડી કાઢેલા આરોપો વાંચી સંભળાવ્યા. તે પછી ફરીયાદી તરફના સાક્ષીઓની જૂથાની શરૂ કરવામાં આવી.

પહેલા સાક્ષી ફરીયાદી મોહનપ્રસાદ પોતે જ હતો, તેની સાક્ષીની નોંધ અહીં લેવાનું કંઈપણ પ્રયોજન નથી, કારણ કે તે પ્રથમ પોતાની સાક્ષીમાં જે બોલ્યો હતો તે જ અહીં પણ સાક્ષી આપતાં બોલ્યો હતો. વધારામાં માત્ર વચ્ચે વચ્ચે પોતાનો મુકરદ્દમો સળંગ કરવા માટે પ્રથમ આપેલી સાક્ષીની નોંધ જોતો હતો કે, જેથી હમણાંની સાક્ષીમાં ફેર પડે નહીં.

બીજો સાક્ષી પહેલા મુકદ્દમાનો ફરીયાદી કમાલુદ્દીન અલીખાન હતો, તેણે જોગંદ ખાઈને કહ્યું: “ધર્મોવતાર ! માફ નામ કમાલુદ્દીન અલીખાન છે. હું મીરજાનરના રાજ્ય વખતે મુશીંદાખાદના કેદખાનામાં કેટલાએક દિવસ કેદી તરીકે રહ્યો હતો. કેદખાનામાંથી છૂટો થયા પછી મેં સુભેદાર મીરજાનર ઉપર એક અરજી લખી હતી. તે વખતે મીરજાનરનો હીવાન નંદકુમાર હતો. તેણે મને પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે તું તારી અરજીમાં તારા નામની મોહર છાપીને અરજી મોકલ, એટલે મેં મારી પ્રથમની અરજીમાં મોહર છાપવા માટે નંદકુમારના ઉપર મારી મોહર મોકલી

આપી હતી, સારથી આજ ચૌદ વર્ષ થયાં તે મોહર તેની પાસેજ છે. મેં મોહર પાછી મોકલવા માટે નંદુમારને ઘણી વાર લખ્યા છતાં પણ તેણે મને મારી મોહર પાછી મોકલાવી નથી.”

તે પછી જે ઝોટા દસ્તાવેજ કરવાના સંબંધમાં નંદુમાર ઉપર કામ ચલાવવામાં આવતું હતું, તે દસ્તાવેજ આ સાક્ષીને ખતાવ્યો. સાક્ષી તે દસ્તાવેજ જોઈને બોલ્યો કે “આ દસ્તાવેજમાં જે મોહર છાપેલી છે તે મોહર મારી છે અને તે મોહર મેં ચૌદ વર્ષ પહેલાં નંદુમારની પાસે મારા માણસ મારફતે મોકલાવી હતી. અને તે વાત પેટું અને મુન્સી સદરદ્દાનની પાસે પણ કરી હતી.”

ધક્કાધળ ઈંપી—“આ લખતમાં છાપેલી મોહર જોઈને તમે કહી શકશો કે તે મોહર તમારી છે? અને તમે કહોશો કે મારી છે તો તમારું નામ તો કમાલુદ્દીન દુલીખાન છે અને લખતમાં તો અબ્દુલ કમાલુદ્દીનના નામની મોહર છે, માટે આ બાબતમાં તમારી પાસે કંઈ ખુલાસો છે કે?”

સાક્ષી—“ધર્માવતાર! હું કોઈ દિવસ જૂઠું બોલતો નથી. સાત વાર નિમાઝ પઢું છું. પહેલાં મારું નામ અબ્દુલ કમાલુદ્દીન હતું, પરંતુ હું જ્યારથી સારી સ્થિતિમાં આવ્યો છું સારથી મેં આગતો શબ્દ ઉરાડી દીધો છે અને પાછળના ભાગમાં અલીખાન વધાર્યું છે. અમારા મુસલમાનોમાં જે સારી સ્થિતિમાં આવે છે તે પોતાના નામની પાછળ અલી અથવા તો ખાન એવા શબ્દો વધારે છે.”

જજ્જ હાઇડ—“આ લખતમાં તમારા નામની મોહર અને તમારી સાક્ષી છે એ વાત તમે કેવી રીતે જાણી શક્યા?”

સાક્ષી—“ધર્માવતાર! હું કોઈ પણ વખત જૂઠું બોલતો નથી. નંદુમારે પોતે મને કહ્યું હતું કે મેં દસ્તાવેજમાં તારું નામ અને તારી મોહરનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેણે મને તેજ વખતે કહ્યું હતું કે તારે આ દસ્તાવેજના ખરાપણામાટે સાક્ષી આપવી પડશે, પરંતુ મેં તેને તેજ વખતે જણાવ્યું હતું, કે હું એવા અધર્મના કામમાં પડીશ નહીં, તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરો.”

તે પછી સાક્ષીને ઉલટપાલટ સવાલો કરતાં જજ્જે પૂછ્યું, “તમને આ ફરીયાદમાં સાક્ષી આપવા માટે મોહનપ્રસાદે કંઈ રૂપિયા આપ્યા છે કે?”

કમાલુદ્દીન—“અહા! અહા! એ તમે શું કહો છો? હું તે કોઈ દિવસ એવું કામ કરું ખરો કે?”

તે પછી સાક્ષીએ એક કાગળ ટ્રાઈમાં રજૂ કરીને કહ્યું કે, “મારી મોહર અને હાથના અક્ષર નંદુમારને પહોંચ્યા તે વખતે તેમણે તેની પહોંચ તરિકે મારા ઉપર આ કાગળ લખ્યો હતો.” ટ્રાઈમાં દાખલ કરેલા તે કાગળમાં મોહરની વાત લખેલી જ નહોતી.

તે પછી ત્રીજે સાક્ષી હુસેનઅલો સોગંદ ખાધને બોલ્યો કે, “મારું નામ હુસેનઅલો છે અને હું કમાલુદ્દીનનો નોકર છું. કમાલુદ્દીને થોડા દહાડા થયા નંદકુમાર અને કાષ્ઠક સાહેબના નામ ઉપર એક મુકદ્દમા માંડ્યો છે, ત્યારથી હું કમાલુદ્દીનની પાસે જ રહું છું. કમાલુદ્દીને ઘણું કરીને ચૌદ વર્ષ પહેલાં પોતાના નામની મોઢર નંદકુમારના ઉપર મોકલાવી હતી. અને જે કાયળીમાં તે મોઢર મૂકવામાં આવી હતી, તે કાયળી મેં પોતે સીવી હતી. તે ઉપરથી હું જાણું છું કે કમાલુદ્દીને પોતાની મોઢર નંદકુમારને મોકલાવી છે.”

ચોથો સાક્ષી ખાજેપેદુંજ સોગંદ ખાધને બોલ્યો કે, “મારું નામ ખાજેપેદુંજ છે અને હું જતે આર્મીનીયન છું. હું દોઢી તથા ફારસી બાપા જાણું છું, અને કમાલુદ્દીનને જાણ્યું છું. ચાર વર્ષ પહેલાં કમાલુદ્દીને એકવાર મને કશું હતું કે, તેના નામની મોઢર નંદકુમારની પાસે છે.”

પાંચમો સાક્ષી સદરુદ્દીન સોગંદ ખાધને બોલ્યો કે, “આપાઠ મદિનામાં કમાલુદ્દીને મારી પાસે આવીને મને કશું હતું કે, નંદકુમારે એક ખોટા લખતમાં મારી મોઢરનો અને મારા નામની સાક્ષીનો ઉપયોગ કર્યો છે, અને તે લખતના ખરાપણા માટે મને સાક્ષી આપવાનો પણ આગ્રહ કર્યો કરે છે. પરંતુ મેં તેને એવી સાક્ષી આપવાની ના જ પાડેલી છે, તેથી નંદકુમાર મારો જામીન થતો નથી. તે પછી મેં કમાલુદ્દીનને પૂછ્યું કે તમારી મોઢર નંદકુમારની પાસે ગઇ કેવી રીતે ? કમાલુદ્દીને ખુલાસો કર્યો કે આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં મેં નવાજ મીરજાદરની પાસે એક અરજ મોકલી હતી, તે અરજમાં મારી મોઢર જાપેલી નહતી, તે ઉપરથી નંદકુમારે મને, મોઢરવાળી અરજ મોકલવાનું કહેવાથી મેં અરજમાં જાપવા માટે મારી મોઢર પાછળથી તેમના ઉપર મોકલી આપી હતી, તે હજી સૂધી તેની પાસે જ છે.”

છઠ્ઠો સાક્ષી રાજા નવકૃષ્ણ હતો, તેની સાક્ષી લખ્યા પહેલાં મુકદ્દમા સંબંધી એક બે બાજતો લખવાથી મુકદ્દમાનું ખરું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે એમ છે માટે તે અહીં લખવાની જરૂર છે.

જે દસ્તાવેજ નંદકુમારે ખોટો બનાવ્યો છે આમ કહીને તેના ઉપર ફરીયાદ માંડવામાં આવી હતી, તે દસ્તાવેજમાં માત્ર ત્રણ જણાની જ સહી હતી. તેમાં એક સાક્ષી અબ્દુલ કમાલુદ્દીન, બીજો સાક્ષી શીશાવત અને ત્રીજો સાક્ષી માધવરાય હતો. આ ત્રણ સિવાય ચોથો સાક્ષી નહોતો. હાલના બનાવની પહેલાં જ દેટલાંએક વર્ષ થયાં ઉપર કહેલા ત્રણે સાક્ષીઓ મરણ પામેલા હતા. નવકૃષ્ણ રાજાએ આ મુકદ્દમા ચાલતો હતો તે વખતે સોગંદ પૂર્વક કશું કે, હું શીશાવતના હાથ અશરને

બરાબર ઓળખું છું. તે ઉપરથી આ લખતમાંના અક્ષરો શીલાવતના હાથના છે કે બનાવટી છે, તે ઓળખવા માટે નવકૃષ્ણ મુન્સીની સાક્ષી લેવામાં આવી હતી.

રાજા નવકૃષ્ણે સોગંદ ખાધને કહ્યું કે, “મારું નામ નવકૃષ્ણ છે અને હું લોર્ડ કલાઈવનો મુન્સી હતો. હું શીલાવતના અક્ષરને સારી રીતે ઓળખી શકું છું. શીલાવત છુલાકાઈદાસની તરફથી લોર્ડ કલાઈવના ઉપર વારંવાર કાગળ પત્રો લખતો હતો, તેથી તેના હાથના અક્ષરનો મને સારો પરિચય છે, અને તેને હું બરાબર પારખી શકું છું.” તે પછી મોહનપ્રસાદે ખોટા દસ્તાવેજ તરિક્કે જણાવેલા દસ્તાવેજ નવકૃષ્ણના હાથમાં આપવામાં આવ્યો અને જજોએ જણાવ્યા મંત્રણું કે, “અપરાધી તરફથી કહેવામાં આવે છે કે આ દસ્તાવેજમાં શીલાવતસિંહના હાથ અક્ષર છે તો તે અક્ષર શીલાવતના જ છે કે બીજાના તે કહો?”

મુન્સી નવકૃષ્ણ-“હું આ બાબતમાં કંઈ પણ કહેવાને રાજી નથી. કારણ કે હું કાયસ્થ છું અને અપરાધી બ્રાહ્મણ છે. આ મુકદ્દમાને ખરો કરે તો બ્રાહ્મણને દેહાંત દંડની શિક્ષા થાય અને તેનો દોષભાગી હું થાઉં.”

ઈલાઈમ ઈપી-“તમે સોગંદ ખાધા છે કે હુંને ખરું હશે તે કબીલ, માટે કહો કે આ અક્ષર શીલાવતના હાથના છે કે નથી? ખરું કહેવામાં જરા પણ પાપ નથી.”

રાજા નવકૃષ્ણ-“હું મારા મનની વાત ઉઘાડી પાડવા જરા પણ ખુશી નથી; કારણ કે તેમ કરતાં બ્રાહ્મણનું મૃત્યુ થવાનો સંભવ છે. પણ શીલાવતના આવા સારા અક્ષર થતા નહોં.”

બાકીના સર્વ સાક્ષીઓની જુગાની લીધા પછી જજોએ જણવ્યું કે નંદકુમારની વિરુદ્ધમાં ખોટા દસ્તાવેજ કરવા સંબંધી ઉભો કરવામાં આવેલો આ મુકદ્દમા કોઈ પણ રીતે સાબીત થતો નથી, તેથી તેઓએ મોહનપ્રસાદને એલામાં ઓછા નવવાર સાક્ષીના પીંજરામાં આવડ્યો અને તેને ધણા ધણા સવાલો પૂછ્યા. પરંતુ પદ્મ મોહનદાસે છુલાકાઈના મરણ પછી આ દસ્તાવેજને ખરા તરીકે માન્ય કર્યો હતો, તે વાત કોઈ પણ રીતે ખોટી ચર્ચ શકી નહોં. મુકદ્દમાના ખરા ખોટાપણનો આધાર માત્ર આ એક વાક્ય ઉપરજ હતો.

જજો, જુરી, વારોવેલ વગેરે સઘળા ખોટા વિચારમાં પડી ગયા, તેઓએ વિચાર કર્યો કે જે નંદકુમાર આ મુકદ્દમામાંથી બચી જશે તો આપણે મરજી પ્રમાણે લાયક વગેરે લઈ શકશું નહોં. એટલું જ નહોં, પરંતુ તે આપણને જીવતા પણ જવા દેશે નહોં, માટે હરકોઈ ઉપાયથી તેના ઉપર આરોપ ધડી કાઢીને તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી તે જ વધારે ઠીક છે.

તે પછી બુલાકાદાસના મુનીમને ચોવીશવાર સાક્ષીના પાંજરામાં લાવીને ધણા ધણા સવાસો પૂછ્યા, પરંતુ કોઈ પણ રીતે મુકરદમો સાબીત થઈ શક્યો નહોતો, અને હિત કરવા જતાં પરિણામે અણહિતે થવાનો વખત આવી લાગ્યો. કૃષ્ણજીવને સાક્ષી આપતાં સ્પષ્ટ કહ્યું કે, પદ્મમોહનદાસના હાથથી લખાયેલા એક કરારનામામાં બુલાકાદાસે પોતાની હયાતીમાં પોતાને હાથે સહી કરી છે, તે કરારનામું મોહન-પ્રસાદે મુકરદમો ચલાવ્યાની અગાઉ ચાર પાંચ વર્ષ પહેલાં પોતાની આંખે જોયું છે. તે કરારનામામાં બુલાકાદાસે પોતે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, મેં નંદકુમારના મારી પાસે માગણી પીસતાળીશ હજાર અને એકવીશ રૂપીઆ પેટે મેં તેને એક દસ્તાવેજ કરી આપ્યો છે.

કૃષ્ણજીવનની આવી સાક્ષી સાંભળતાં જ, સુપ્રીમ કોર્ટમાં જજને અને હેરટીંગ્સ વગેરેના માથામાં જાણે વજનો પ્રહાર થયો હોય તેમ તેઓ ચમકી ગયા; પરંતુ ઇલાકાબ ઈપી ધણો જ કુશળ પુરુષ હતો. તે તરત બરકોર્ટમાં બોલી ઉઠ્યો કે, સાક્ષી કૃષ્ણજીવને જે કાંઈ કહ્યું છે તે બરાબર કહ્યું છે, પરંતુ કરારનામા વિષે વાત કહેતી વખતે તેનો કંઠ ખેંચી ગયો હતો, શરીર ધ્રુજતું હતું અને મોઢે ફેફરી ઝાઝતી હતી, તેથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે તેણે કરારનામા વિશે જે કહ્યું છે તે ખરું કહ્યું નથી પણ બનાવટી કહ્યું છે અને પદ્મમોહનદાસે પોતાના મરણ અગાઉ નંદકુમારની સાથે કોઈ કારણથી મળી જઈને એ કરારનામું તૈયાર કર્યું હોય એમ જણાય છે.

બીજી તરફ કાંતપોતદાર, નવકૃષ્ણ મુન્સી, ગંગાગોવિંદસિંહ, કાયસ્થ રાજા રાજવલ્લભ અને હેરટીંગ્સ, આ સઘળા નવા સાક્ષીની શોધ કરવા લાગ્યા. બહુ બહુ શોધ કર્યા પછી છેવટે મીઠાખાતાના એજન્ટ જોનસ્ટનના બજારચી આઝીમઅલી ચાચા મળી આવ્યા, તેને સાક્ષી તરિકે ઉભા કર્યા.

આઝીમઅલીએ જોનસ્ટનની સાથે કલેક્ટામાં આવ્યા પછી બજારચીનો ધંધો છોડી દઈને લાલબજારમાં ખાસગાં વેચવાની એક દુકાન ઉઘાડી હતી. પહેલા કલાકે સ્થાપેલી વેપારી સભાના અધ્યક્ષોએ આની સરકાર તરફના સાક્ષીની જગ્યાએ નિમણૂક કરી હતી. પૂર્વે સરકાર તરફથી વકીલ રાખવાનો રિવાજ નહતો. પણ એક સરકારી સાક્ષી રાખવામાં આવતો હતો તે હંમેશાં સરકાર તરફથી કોર્ટમાં હાજર થતો હતો.

ન્યારે સરકારી પરવાના વિના મીઠું વેચવાના સંબંધમાં કોઈના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવતું ત્યારે મુકરદમાના પુરાવા તરિકે સરકારના તરફથી તેને સાક્ષી આપવી પડતી હતી, પરંતુ ન્યારથી ઈંગ્લેન્ડ વેપારીસભા બંધ પડી હતી, ત્યારથી

આઝીમઅલીની જગ્યા પછી કાઠી નાખવામાં આવી હતી, અને ત્યારથી તે એક સ્ત્રીની સાથે નિકાહ કરી લાઇજનજરમાં ખાસકાની દુકાન માંડીને પોતાનો નિવૌહ ચલાવતો હતો.

આઝીમઅલી સાક્ષી આપવામાં કેવો કુશળ હતો તે હૅરટીંગ્સ વગેરેની જાણ બહાર ન હતું, પરંતુ તેઓ પોતાનો પક્ષ કોઇ પણ રીતે સમજાવવા માટે લાચારીથી ફરીવાર પક્ષ તરફથી આઝીમઅલીને સાક્ષી તરીકે કોર્ટમાં દાખલ કર્યો હતો.*

જૂન મહિનાની ૩ જી તારીખે ફરી તપાસ આશરે ફરીવારના સાક્ષીઓની જુઝાની શરૂ થઇ હતી, તે તા. ૧૧ મીએ સગળા સાક્ષીઓની સાક્ષી પૂરી થઇ હતી. તે પછી તા. ૧૨ મીએ ફરીવાર તરફથી આઝીમઅલી મોચીને સાક્ષી તરીકે કોર્ટમાં દાખર કર્યો. સેશન કોર્ટમાં ચાલતા કાયદા પ્રમાણે આ રીતે એક નવાજ સાક્ષીની સાક્ષી લેવી એ કાયદા વિરુદ્ધ ગણાય, પરંતુ નંદકુમારના મુકદ્દમામાં જજને કાયદા પ્રમાણે કામ કરવાને બંધાયલા નહતા. તેઓ જો કાયદા પ્રમાણે કામ કરવાને બંધાયલા હોત તો મુન્સી સદરજીન અને ખાજે પેટ્ટુજની પણ સાક્ષી લેત નહીં.

આઝીમઅલી ચાચા સુપ્રીમ કોર્ટમાં સાક્ષી તરીકે દાખર થઇને ફરીવારના પાંજરામાં દાખલ થયા, તે જોઇને નંદકુમારના પક્ષનાં માણસો એકદમ ચમકી ગયાં. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતાં કે કોઇ પણ સાક્ષી કોર્ટમાં આવીને કહે કે, મેં નંદકુમારને બનાવટી લખત કરતાં નજરે જોયો છે તો પછી જજને નંદકુમારને તરત અપરાધી ઠરાવી મારે. આ સંધળો પ્રયત્ન પણ તેને માટે જ ચાલી રહ્યો હતો. જજનેએ નંદકુમારને અપરાધી તો જજમેન્ટ આપતાં પહેલાં જ ધારી રાખ્યો હતો; પરંતુ ઈંગ્લેન્ડ કાયદાને ધોરણે રીતસર કામ ચલાવવામાં આવતું હતું, તેથી જજને પ્રસક્ત પુરાવાની ગેરહાજરીને લીધે આડાં અવળાં ફાંફાં મારતા હતા.

નંદકુમારનો ગુમાસ્તો ચૈતન્યનાથ, હુઆઇ અને કળાઇમાં હૅરટીંગ્સના કરતાં ઉત્તરે તેવો નહોતો, તેથી આઝીમઅલીએ જેવી સાક્ષી આપવાની શરૂઆત કરી

* સુપ્રીમ કોર્ટની અનુમતિથી નંદકુમારની તપાસના જે રીપોર્ટ બહાર પડ્યો છે. તેમાં આઝીમ અલીનું નામ જોવામાં આવતું નથી. માટે લેખકે આ સાક્ષીને ફક્ત કલ્પીત કાઢ્યો હતો આમ વાંચનારાઓના મનમાં આશ્ચર્ય વિના રહેશે નહીં, પરંતુ આ બાબતમાં રીપોર્ટરની ભૂલને લીધે સાક્ષીઓના નામની રીપમાં આઝીમઅલીનું નામ રહી ગયું હશે છે.

નંદકુમારના કલ્યાણને રીપોર્ટ ઇંગ્લેન્ડમાં છપાયા પછી મેકીન્ટોશ નામના એક ઇંગ્લેન્ડે તે મુકદ્દમાના સંબંધમાં એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું કે સુપ્રીમ કોર્ટના જજનેએ સઘળી વાત જાહેરમાં મૂકી નથી, પણ તેઓએ પોતાની મરજી મુજબ અનેક વાત છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને ઘણા સાક્ષીની જુઝાનીઓ પણ ફેરવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં બાકી રાખ્યું નથી.

મેકીન્ટોશનું કહેવું જે ખરું હોય તો આઝીમઅલીની સાક્ષી પણ તેજ કારણથી રીપોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવી ન હોય.

કે ચૈતન્યનાથે તેને પોતાના પક્ષમાં સાક્ષી આપે તો અમુક રૂપીઆ આપવા માટે આંગળીના ઇસારાથી સમજાવવા માંડ્યો. તેણે પ્રથમ આંગળીના ઇસારાથી સો કલા, તે પછી બસો, તે પછી ત્રણસો કબુલ કર્યા, પરંતુ આઝીમઅલીએ તેટલા કબુલ કર્યા નહીં અને સોગંદ ખાધને જજના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં બોલ્યો; “હું નંદકુમારનું ઘર જાણું છું. નંદકુમારનો ગુમાસ્તો મારી દુકાનેથી જોડા વેચાતા લે છે. હું તેને કાષ્ટ કાષ્ટવાર ઉધાર પણ જોડા આપું છું. ૪૦ ૧૭૬૯ ની સાલના જૂન મહિનામાં હું ચૈતન્યનાથની પાસે જોડાના પૈસા લેવા માટે નંદકુમારને ઘેર ગયો હતો. તેના દસ દિવસ પહેલાં છુટ્ટાઈદાસ મરી ગયો હતો. હું જે વખત ચૈતન્યનાથની પાસે ગયો હતો તે વખતે ચૈતન્યનાથ કાષ્ટ કામમાં ગુંથાયેલો હતો. તેણે મને કહ્યું કે, હમણું તો હું અગલના કામમાં રોકાયેલો છું માટે તું પછી આવજો એટલે મેં ચૈતન્યનાથને પૂછ્યું, તમે એટલા બધા શા અગલના કામમાં રોકાયેલા છો ? તેમણે કહ્યું કે દીવાનજી નંદકુમાર હમણું એક ખોટું દસ્તાવેજ તૈયાર કરે છે તે સંબંધી કામકાજમાં હું રોકાયો છું. તે પછી નંદકુમાર બહારના દીવાનખાનામાં આવ્યો અને એક પેટી ઉઘાડીને તેમાંથી પચીશક મોહર બહાર કાઢી, નાક ઉપર ચશ્મા ચઢાવીને તે મોહરોનાં નામો વાંચવા લાગ્યો, અને તેમાંથી એક મોહર લઈ ચૈતન્યનાથના હાથમાં આપીને કહ્યું, જો તો આ મોહર કમાલુદ્દીનના નામની છે કે નહીં ? પછી ચૈતન્યનાથે મોહર હાથમાં લઈને કહ્યું કે, હા ! આજ મોહર કમાલુદ્દીનના નામની છે.”

આઝીમઅલીની અહીં સૂધીની સાક્ષી સાંભળીને જજને ઘણા જ ખુશી થયા; અને બોલ્યા કે, આટલે દિવસે પણ આજે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળ્યો ખરો. આઝીમઅલી જેમ જેમ ઉત્તર આપતો હતો તેમ તેમ જજને કહેતા હતા કે, “તે પછી ? તે પછી ?”

આઝીમઅલી—“આઝા ! તે પછી લખતના આકારના એક કાગળ ઉપર તે મોહરની છાપ મારી.”

જજ હાઈડ—“તે પછી શું કર્યું ?”

આઝીમઅલી—“તે પછી ચૈતન્યનાથને કહ્યું કે જ્યાં આગળ મોહરની છાપ મારવામાં આવી છે તેની બાજુના ભાગમાં અબદુલ કમાલુદ્દીન નામ લખી રાખ.”

જજ લીમેઈસ્ટ્રી—“તે પછી ?”

આઝીમઅલી—“તે પછી ચૈતન્યનાથે ખોટા દસ્તાવેજ ઉપર અબદુલ કમાલુદ્દીનનું નામ લખ્યું.”

જજ એન્ડર્સ—“તમે લખવું વાંચવું જાણો છો કે ?”

આઝીમઅલી—“જી જી ! હું હમણું આંખે જરા કમ દેખું છું, તેથી લખી વાંચી શકતો નથી, પરંતુ પહેલાં ફારસી લખી વાંચી જાણતો હતો.”

આઝીમઅલીની જગ્યા પછી કાઠી નાખવામાં આવી હતી, અને ત્યારથી તે એક સ્ત્રીની સાથે નિકાહ કરી લાક્ષ્મણરમાં આસપાસની દુકાન મંડીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો.

આઝીમઅલી સાક્ષી આપવામાં કેવો કુશળ હતો તે હેરટીંગ્સ વગેરેની જાણ બહાર ન હતું, પરંતુ તેઓ પોતાનો પક્ષ કોઈ પણ રીતે સમજાવવા માટે લાચારીથી ફરીવાર પક્ષ તરફથી આઝીમઅલીને સાક્ષી તરીકે કોર્ટમાં દાખલ કર્યો હતો.*

જૂન મહિનાની ૩ જી તારીખે ફરી તપાસ ચાલતાં ફરીવારના સાક્ષીઓની જુઓની શરૂ થઈ હતી, તે તા. ૧૧ મીએ સમજાવવા સાક્ષીઓની સાક્ષી પૂરી થઈ હતી. તે પછી તા. ૧૨ મીએ ફરીવાર તરફથી આઝીમઅલી મેજીસ્ટ્રેટ સાક્ષી તરીકે કોર્ટમાં દાખલ કર્યો. સેશન કોર્ટમાં ચાલતા કાયદા પ્રમાણે આ રીતે એક નવાજ સાક્ષીની સાક્ષી લેવી એ કાયદા વિરુદ્ધ ગણાય, પરંતુ નંદકુમારના મુકદ્દમામાં જજને કાયદા પ્રમાણે કામ કરવાને બંધાયલા નહતા. તેઓ જો કાયદા પ્રમાણે કામ કરવાને બંધાયલા હોત તો મુન્સી સદરહીન અને ખાજે પેદુજની પણ સાક્ષી લેત નહોત.

આઝીમઅલી ચારા સુપ્રીમ કોર્ટમાં સાક્ષી તરીકે દાખલ થઈને ફરીવારના પાંચમાં દાખલ થયા, તે જોઈને નંદકુમારના પક્ષનાં માણસો એકદમ ચમકી ગયાં. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતાં કે કોઈ પણ સાક્ષી કોર્ટમાં આવીને કહે કે, મેં નંદકુમારને બનાવટી લખત કરતાં નજરે જોયો છે તો પછી જજને નંદકુમારને તરત અપરાધી ઠરાવી મારે. આ સંધ્યો પ્રયત્ન પણ તેને માટે જ ચાલી રહ્યો હતો. જજનેએ નંદકુમારને અપરાધી તો જજમેન્ટ આપતાં પહેલાં જ ધારી રાખ્યો હતો; પરંતુ ઈંગ્લેન્ડ કાયદાને ધોરણે રીતસર કામ ચલાવવામાં આવતું હતું, તેથી જજને પ્રત્યક્ષ પુરાવાની ગેરહાજરીને લીધે આડાં અવળાં ફાંફાં મારતા હતા.

નંદકુમારનો ગુમારતો ચૈતન્યનાથ, લુચ્યાઈ અને ઠગાઈમાં હેરટીંગ્સના કરતાં ઉત્તરે તેવો નહોતો, તેથી આઝીમઅલીએ જેવી સાક્ષી આપવાની શરૂઆત કરી

* સુપ્રીમ કોર્ટની અનુમતિથી નંદકુમારની તપાસના જે રીપોર્ટ બહાર પડ્યો છે. તેમાં આઝીમ અલીનું નામ જોવામાં આવતું નથી. મોટે ભાગે આ સાક્ષીને ફક્ત કલ્પીત કાઢ્યો હતો આમ વાંચનારાઓના મનમાં આવ્યા વિના રહેશે નહીં, પરંતુ આ બાબતમાં રીપોર્ટરની ભૂલને લીધે સાક્ષીઓના નામની ટીપમાં આઝીમઅલીનું નામ રહી ગયું હશે છે.

નંદકુમારના કબજાનો રીપોર્ટ ઇંગ્લેન્ડમાં છપાયા પછી મેજીસ્ટ્રેટ નામના એક ઇમેને તે મુકદ્દમાના સંબંધમાં એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું કે સુપ્રીમ કોર્ટના જજનેએ સંબંધી વાત જાહેરમાં ખૂંચી નથી, પણ તેઓએ પોતાની મરજી મુજબ અનેક વાત છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને ઘણા સાક્ષીની જુઓનીઓ પણ ફેરવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં બાકી રાખ્યું નથી.

મેજીસ્ટ્રેટનું કહેવું જો ખરું હોય તો આઝીમઅલીની સાક્ષી પણ તેજ કારણથી રીપોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવી ન હોય.

કે ચૈતન્યનાથે તેને પોતાના પક્ષમાં સાક્ષી આપે તો અમુક રૂપીઆ આપવા માટે આંગળીના ઇસારાથી સમજવવા માંડ્યો. તેણે પ્રથમ આંગળીના ઇસારાથી સો કલા, તે પછી બસો, તે પછી ત્રણસો કબુલ કર્યા, પરંતુ આઝીમઅલીએ તેટલા કબુલ કર્યા નહીં અને સોગંદ ખાઈને જજના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં બોલ્યો; “હું નંદકુમારનું ઘર જાણું છું. નંદકુમારનો ગુમાસ્તો મારી દુકાનેથી જોડા વેચાતા લે છે. હું તેને કાંઈ કાંઈવાર ઉધાર પણ જોડા આપું છું. ૪૦ ૧૭૬૯ ની સાલના જૂન મહિનામાં હું ચૈતન્યનાથની પાસે જોડાના પૈસા લેવા માટે નંદકુમારને ઘેર ગયો હતો. તેના દસ દિવસ પહેલાં બુદ્ધાકીદાસ મરી ગયો હતો. હું જે વખત ચૈતન્યનાથની પાસે ગયો હતો તે વખતે ચૈતન્યનાથ કાંઈ કામમાં ગુંથાયેલો હતો. તેણે મને કહ્યું કે, હમણાં તો હું અગલના કામમાં રોકાયેલો છું માટે તું પછી આવજે એટલે મેં ચૈતન્યનાથને પૂછ્યું, તમે એટલા બધા શા અગલના કામમાં રોકાયેલા છો ? તેમણે કહ્યું કે દીવાનજી નંદકુમાર હમણાં એક ખોટું દસ્તાવેજ તૈયાર કરે છે તે સંબંધી કામકાજમાં હું રોકાયો છું. તે પછી નંદકુમાર બહારના દીવાનખાનામાં આવ્યો અને એક પેટી ઉઘાડીને તેમાંથી પચીસેક મોહર બહાર કાઢી, નાક ઉપર ચરમા ચઢાવીને તે મોહરોનાં નામો વાંચવા લાગ્યો, અને તેમાંથી એક મોહર લઈ ચૈતન્યનાથના હાથમાં આપીને કહ્યું, જો તો આ મોહર કમાલુદ્દીનના નામની છે કે નહીં ? પછી ચૈતન્યનાથે મોહર હાથમાં લઈને કહ્યું કે, હા ! આજ મોહર કમાલુદ્દીનના નામની છે.”

આઝીમઅલીની અહીં સૂધીની સાક્ષી સાંભળીને જજને ધણા જ ખુશી થયા; અને બોલ્યા કે, આટલે દિવસે પણ આજે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળ્યો ખરો. આઝીમઅલી જેમ જેમ ઉત્તર આપતો હતો તેમ તેમ જજને કહેતા હતા કે, “તે પછી ? તે પછી ?”

આઝીમઅલી—“આઝા ! તે પછી લખતના આકારના એક કાગળ ઉપર તે મોહરની છાપ મારી.”

જજ હાઈડ—“તે પછી શું કર્યું ?”

આઝીમઅલી—“તે પછી ચૈતન્યનાથને કહ્યું કે જ્યાં આગળ મોહરની છાપ મારવામાં આવી છે તેની બાજુના બાગમાં અબદુલ કમાલુદ્દીન નામ લખી રાખ.”

જજ લીમેઈસ્ટ્રી—“તે પછી ?”

આઝીમઅલી—“તે પછી ચૈતન્યનાથે ખોટા દસ્તાવેજ ઉપર અબદુલ કમાલુદ્દીનનું નામ લખ્યું.”

જજ એમર્સ—“તમે લખવું વાંચવું જાણો છો કે ?”

આઝીમઅલી—“હા હા ! હું હમણાં આંખે જરા કમ દેખું છું, તેથી લખી વાંચી શકતો નથી, પરંતુ પહેલાં ફારસી લખી વાંચી જાણતો હતો.”

ઈલાખળ ઇંપી-“તે પછી ?”

આઝીમઅલી-“તે પછી તે દસ્તાવેજ ઉપર નંદકુમારે ફારસી ભાષામાં શીતા-વતસિહનું અને માધવરાયનું નામ સાક્ષી તરિકે લખ્યું.” સાક્ષીની અહીં સૂધીની સાક્ષી સાંભળીને રાધાચરણરાયે ભયંકર આફતમાં આવી પડવાની શંકાથી ચૈતન્યના કાનમાં છૂપી રીતે કહ્યું કે, તમે હજાર રૂપીઆ આપવાનું કશું કરીને આઝીમઅલીને કાંઈ પણ રીતે સમજાવો એટલે ચૈતન્યનાથે આંગળીના ઇસારાથી આઝીમઅલીને એક હજાર રૂપીઆ આપવાનું કશું કર્યું એટલે આઝીમઅલીએ પણ તેની ધીરજ આપનારો સામે ઇસારો કર્યો.

ખીજી તરફ જજનેએ અને ફરીવાદીના વકીલે આઝીમઅલીને કહ્યું, “હાં તે પછી.”

આઝીમઅલી-“સધળા સાક્ષીના નામ દસ્તાવેજમાં લખ્યા, પછી નંદકુમાર તે દસ્તાવેજ પોતાના મોઢા આગળ ધરીને વાંચવા લાગ્યા, તે ઉપરથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે આ દસ્તાવેજ ખુલાખીએ લખી આવ્યો છે એમ તેમાં લખવામાં આવ્યું છે !”

સધળા જજને આ વખતે ધણા જ ખુશી થઇને બોલ્યા, “તે પછી ?”

આઝીમઅલી-“ધર્માવતાર ! તે દસ્તાવેજમાં લખેલી સધળા વિગત વાંચીને નંદકુમારે તે લખત પેટીમાં મૂક્યું.”

સધળા જજને-“તે પછી ?”

આઝીમઅલી-“તે પછી મારા ઘરમાં કુકડો બોલ્યો અને મારી નિદર પણ ઉઠી ગઈ. મારી નાની બીભીએ મને હાક મારીને કહ્યું કે, ‘બીયાં સાહેબ ! સોતે હો ક્યું ? ઉઠકર ના સો. બાહિર ઉગ્ગલાભી તો હુઆ હે.’”

ઈન્ટરપ્રીટર ઇલીયટ સાહેબ આ સાંભળતાંજ ચમકી ગયો અને સાક્ષીના મોઢાની તરફ જ બેઠ રહ્યો. તે વખતે જજનેએ ઇન્ટરપ્રીટરને સાક્ષીની છેલ્લી જુઝાનીને તરજુમો સમજાવવા માટે બહુજ આતુરતા સાથે કહ્યું અને સાક્ષીને કહ્યું, “તે પછી ?”

આઝીમઅલી-“મેં મારી છોટી બીબીને કહ્યું, મીરઝાદી ! મને હમણું સ્વપ્ન આવ્યું હતું તેમાં જાણે હું નંદકુમારને ઘેર ગયો છું અને તે ખુલાખીદાસના નામનો એક ખેટો દસ્તાવેજ કરે છે તેવું મેં જોયું.”

ઈન્ટરપ્રીટર ઇલીયટે ગજારાતાં ગજારાતાં, સાક્ષીની છેલ્લી બે વાતને તરજુમો કરીને જજનેને સમજાવ્યા. આવી માંડાપ ભરેલી સાક્ષી સાંભળીને જજનેની હેંશજ ઉઠી ગઈ, તેઓની ધીરજ ઘૂળમાં મળી ગઈ અને તેઓ સ્તબ્ધ થઇને આઝીમઅલીના મોઢા તરફ બેઠ રહ્યા.

આઝીમઅલીએ પોતાનું બાપણ ચલાવતાં કહ્યું; “ધર્માવતાર ! જે જે બેયું છે તે તે બધું ખર્ચે કહીશ. જન જાશે તો પણ જૂઠું કદી પણ બોલીશ નહીં. તે પછી મારી છોટી બીબી બોલી;-મીયાં ! તમે શું સ્વપ્ન બેયું ? મેં કહ્યું હારે ! હા ! ધણુંજ મળતું સ્વપ્ન દીઠું. હું જાણે કે સ્વપ્નામાં ચૈતન્યનાથની પાસેથી બેડાના પૈસા લેવા માટે નંદકુમારને ઘેર ગયો છું અને ચૈતન્યનાથ તથા નંદકુમાર બેઠા બેઠા બોલે છે. મારી વાત સાંભળીને બીબી બોલી ઉઠી કે, તમે મોટા મોટા લોકોને ઘેર બેડા વેચવા જાઓ તેથી હાં જે કાંઈ દિવસે જુઓ તે રાત્રે સ્વપ્નામાં પાછું જુઓ.”

સદર અદાલતના જજને તો સાક્ષીનું છેલ્લું બોલવું સાંભળીને ગભરાટમાં પડી ગયા, અને હવે શું કરવું તે કાંઈ તેઓને સ્પષ્ટ પડ્યું નહીં, તે પછી જજજ ચેમ્પસૅન ઇન્ટરપ્રીટરને કહ્યું કે, “તમે એ સાક્ષીને પૂછો કે તે જે સ્વપ્નામાં દીઠું હતું, તેજ સાક્ષીમાં પણ કહ્યું છે કે કેમ ?”

ઇન્ટરપ્રીટરે તે સવાલ સાક્ષીને પૂછ્યો એટલે તેણે કહ્યું, “હજુર ! મેં જે સ્વપ્નામાં દીઠું હતું તેજ કહી બતાવ્યું છે. આ સ્વપ્નાની વાત મેં ત્રણ ચાર દિવસ પહેલાં મોહનપ્રસાદને પણ કહી હતી. તે ઉપરથી તેણે મને કહ્યું હતું કે તારે પણ આ મુકરદમામાં સાક્ષી આપવી પડશે. મેં તેની આગળ સાક્ષી આપવાનું કશું કયું હતું અને જે મેં બેયું હતું તેજ તમારી આગળ કહી બતાવ્યું. ધર્માવતાર ! અમે કેંઈ હલકા નથી પણ ખાનદાન છીએ. મારી છોટી બીબી મીરની દીકરી થાય છે, મૌલવી અબ્દુલ લતીફ મારા સસરા થાય છે અને મૌલવી અબ્દુલ રહેમાન મારો એરમાન સાળો થાય છે.”

તે વખતે પાછળથી ચૈતન્યનાથ બોલી ઉઠ્યો;-“બેયું કે જુઓ પોતાને ખાનદાનીમાં ગણાવવા માગે છે તે. તેણે હજી તો હમણાં જ લાલજાનરની એક રંડીની છોકરી સાથે નિકાહ કર્યો છે પરંતુ કહે છે કે અબ્દુલ લતીફ તો મારો સસરા થાય છે, કેવો જુઓ !”

આઝીમઅલી એકદમ પુકાર કરીને બોલી ઉઠ્યો;-“ધર્માવતાર ! હું ચૈતન્યનાથના ઉપર ડામી છું. મુકરદમો માંડીશ, કારણ કે તે મારી સાસુને લાલજાનરની રંડી કહે છે. મારી સાસુ પહેલાં આઠ વર્ષ સુધી લાલજાનરમાં બે પરદે રહેતી હતી, પરંતુ હમણાં છ મહિના થયાં મૌલવી સાહેબે તેની સાથે નિકાહ કરીને તેને પરદા પોશમાં રાખી છે, તેથી હમણાં મૌલવી સાહેબ મારા સસરા થાય છે.”

આઝીમઅલીની સઘળી સાક્ષી સાંભળીને અને તેની ચાલચલણ જોઈને, જજજને, વજીલ, ઇન્ટરપ્રીટર વગેરે સૌ હતચુદ્ધિ થઈ પડ્યા, અને ગૂંપચૂંપ એક બીજાના મોહોડા સામું જોવા લાગ્યા.

ધ્રુવાષ્ઠી ઈપી-“તે પછી ?”

આઝીમઅલી-“તે પછી તે દસ્તાવેજ ઉપર નંદકુમારે ફારસી ભાષામાં શીતા-વતસિહનું અને માધવરાયનું નામ સાક્ષી તરિકે લખ્યું.” સાક્ષીની અહીં સૂધીની સાક્ષી સાંભળીને રાધાયરણુરાયે ભયંકર આક્રમ્ભ આવી પડવાની શંકાથી ચેતન્યના કાનમાં છૂપી રીતે કહ્યું કે, તમે હજાર રૂપીઆ આપવાનું કશું કરીને આઝીમઅલીને કાઠ પથુ રીતે સમજાવો એટલે ચેતન્યનાયે આંગળીના ઇસારાથી આઝીમઅલીને એક હજાર રૂપીઆ આપવાનું કશું કર્યું એટલે આઝીમઅલીએ પથુ તેની ધીરજ આપનારો સામે ઇસારો કર્યો.

ખીજ તરફ જજનેએ અને ફરીયાદીના વકીલે આઝીમઅલીને કહ્યું, “હાં તે પછી.”

આઝીમઅલી-“સઘળા સાક્ષીના નામ દસ્તાવેજમાં લખ્યા, પછી નંદકુમાર તે દસ્તાવેજ પોતાના મોઢા આગળ ધરીને વાંચવા લાગ્યા, તે ઉપરથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે આ દસ્તાવેજ ખુલાકીએ લખી આવ્યો છે એમ તેમાં લખવામાં આવ્યું છે !”

સઘળા જજને આ વખતે ધણા જ ખુશી થઇને બોલ્યા, “તે પછી ?”

આઝીમઅલી-“ધર્મોવતાર ! તે દસ્તાવેજમાં લખેલી સઘળા વિગત વાંચીને નંદકુમારે તે લખત પેટીમાં મૂક્યું.”

સઘળા જજને-“તે પછી ?”

આઝીમઅલી-“તે પછી મારા ઘરમાં કુકડો બોલ્યો અને મારી નિંદર પથુ ઉડી ગઈ. મારી નાની બીબીએ મને હાક મારીને કહ્યું કે, ‘બીબા સાહેબ ! સોતે હો ક્યું ? ઉઠકર ના સો. બાહિર ઉઘાડાબી તો હુઆ હે.’

ઇન્ટરપ્રીટર ઇલીયટ સાહેબ આ સાંભળતાંજ ચમકી ગયો અને સાક્ષીના મોઢાની તરફ જ નેષ રહ્યો. તે વખતે જજનેએ ઇન્ટરપ્રીટરને સાક્ષીની છેલ્લી જુગાનીતો તરલુમો સમજાવવા માટે બહુજ આતુરતા સાથે કહ્યું અને સાક્ષીને કહ્યું; “તે પછી ?”

આઝીમઅલી-“મેં મારી છોટી બીબીને કહ્યું, મીરઝાદી ! મને હમણાં સ્વપ્ન આવ્યું હતું તેમાં જાણે હું નંદકુમારને ઘેર ગયો છું અને તે ખુલાકીદાસના નામનો એક ખોટો દસ્તાવેજ કરે છે તેવું મેં જોયું.”

ઇન્ટરપ્રીટર ઇલીયટે ગભરાતાં ગભરાતાં, સાક્ષીની છેલ્લી બે વાતનો તરલુમો કરીને જજનેને સમજાવ્યા. આવી માંડાપ ભરેલી સાક્ષી સાંભળીને જજનેની હોંશજ ઉડી ગઈ, તેઓની ધીરજ ધૂળમાં મગી ગઈ અને તેઓ રનખ થઇને આઝીમઅલીના મોઢા તરફ નેષ રહ્યા.

આઝીમઅલીએ પોતાનું લાપથ ચલાવતાં કહ્યું; “ધર્મોવતાર ! જે જે જોયું છે તે તે બધું ખરું કહીશ. જન જશે તો પણ જૂઠું કદી પણ બોલીશ નહીં. તે પછી મારી છાતી બીબી બોલી;—મીયાં ! તમે શું સ્વપ્ન જોયું ? મેં કહ્યું હારે ! હા ! ધણેજ મળતું સ્વપ્ન દીધું. હું જાણે કે સ્વપ્નમાં ચૈતન્યનાથની પાસેથી જોડાના પૈસા લેવા માટે નંદકુમારને ઘેર ગયો છું અને ચૈતન્યનાથ તથા નંદકુમાર બેઠા બેઠા જોડા દસ્તાવેજ કરે છે. મારી વાત સાંભળીને બીબી બોલી ઉઠી કે, તમે મોટા મોટા લોકોને ઘેર જોડા વેચવા જાઓ તેથી લાં જે કાંઈ દિવસે જુઓ તે રાત્રે સ્વપ્નમાં પાછું જુઓ.”

સદર અદાલતના જજને તો સાક્ષીનું છેલ્લું બોલતું સાંભળીને ગભરાટમાં પડી ગયા, અને હવે શું કરવું તે કાંઈ તેઓને સ્પષ્ટ પડ્યું નહીં, તે પછી જજજ એમસે ઇંટરપ્રીટરને કહ્યું કે, “તમે એ સાક્ષીને પૂછો કે તે જે સ્વપ્નમાં દીધું હતું, તેજ સાક્ષીમાં પણ કહ્યું છે કે કેમ ?”

ઇંટરપ્રીટરે તે સવાલ સાક્ષીને પૂછ્યો એટલે તેણે કહ્યું, “હજુર ! મેં જે સ્વપ્નમાં દીધું હતું તેજ કહી જતાં છું. આ સ્વપ્નની વાત મેં ત્રણ ચાર દિવસ પહેલાં મોહનપ્રસાદને પણ કહી હતી. તે ઉપરથી તેણે મને કહ્યું હતું કે તારે પણ આ મુકરદમામાં સાક્ષી આપવી પડશે. મેં તેની આગળ સાક્ષી આપવાનું કબુલ કર્યું હતું અને જે મેં જોયું હતું તેજ તમારી આગળ કહી જતાં છું. ધર્મોવતાર ! અમે કંઈ હલકા નથી પણ ખાનદાન છીએ. મારી છાતી બીબી મીરની દીકરી થાય છે, મૌલવી અબ્દુલ લતીફ મારા સસરા થાય છે અને મૌલવી અબ્દુલ રહેમાન મારો આરમાન સાળો થાય છે.”

તે વખતે પાછળથી ચૈતન્યનાથ બોલી ઉઠ્યો;—“જોયું કે જુઓ પોતાને ખાનદાનીમાં ગણાવવા માગે છે તે. તેણે હજી તો હમણાં જ લાલચબજની એક રંડીની છાતરી સાથે નિકાહ કર્યો છે પરંતુ કહે છે કે અબ્દુલ લતીફ તો મારો સસરા થાય છે, કેવો જુઓ !”

આઝીમઅલી એકદમ પુકાર કરીને બોલી ઉઠ્યો;—“ધર્મોવતાર ! હું ચૈતન્યનાથના ઉપર ડામીજીતો મુકરદમો માંડીશ, કારણ કે તે મારી સાસુને લાલચબજની રંડી કહે છે. મારી સાસુ પહેલાં આઠ વર્ષ સુધી લાલચબજમાં બે પરદે રહેતી હતી, પરંતુ હમણાં છ મહિના થયાં મૌલવી સાહેબે તેની સાથે નિકાહ કરીને તેને પરદા પોશમાં રાખી છે, તેથી હમણાં મૌલવી સાહેબ મારા સસરા થાય છે.”

આઝીમઅલીની સધળી સાક્ષી સાંભળીને અને તેની ચાલચલણ જોઈને, જજને, વકીલ, ઇંટરપ્રીટર વગેરે સૌ હતબુદ્ધિ થઈ પડ્યા, અને ગૂપચૂપ એક બીજાના મોહોડા સામું જોવા લાગ્યા.

થોડીવાર પછી ઇલાઇન ઇપીએ અપરાધીના ખારીદ્દર દ્વારા સાહેબને કહ્યું—

Mr. Farrer I have you any legal objection to our using this man's statement in evidence ?

મી. ફેરર ! આ માણસની જુથાની અમે પુરાવા તરીકે વાપરીએ તો આપને કાયદા પ્રમાણે કંઈ વાંધા લેવાનો છે ?

Mr. Farrer—My lord ! how his statement can be considered admissible in evidence, I cannot understand. He stated what he saw in a dream.

મી. ફેરર—મારા લાર્ડ હું સમજી શકતો નથી કે એની જુથાની કેવી રીતે પુરાવા તરીકે ગણી શકાય ? તેણે સ્વપ્નામાં જોયું તેજ કહ્યું છે.

Ellijah Impey—Mr Farrer, in this hot climate of India, there is hardly anything like sound sleep. In Bengal even when we are supposed to be asleep, we are almost half awakened. I think under these peculiar climatic circumstances Lord Thurlow would not hesitate to accept in evidence a statement of fact observed or perceived, seen or heard, in a half awakened state.

ઇલાઇન ઇપી—મી. ફેરર ! હિંદુસ્તાનની આ ઉષ્ણ હવામાં ભાગ્યેજ સારી ઉંઘ આવે છે. બંગાળામાં પણ જ્યારે આપણને લેડિઝ ભર ઉંઘમાં માનતા હોય છે ત્યારે આપણે ધણું ખરું અરધા જાગતા હોઈએ છીએ. હું ધારું છું કે હવાની આવી વિચિત્ર સ્થિતિઓમાં અરધી જાગૃત, અરધી નિદ્રાવશ અવસ્થામાં જોયેલી અથવા સાંભળેલી ખરેખર વાતની જુથાની પુરાવા તરીકે માન્ય કરવાને લોર્ડ ચલોં આના-કાની કંરશે નહીં.

Mr. Farrer—My Lord ! I have nothing to do with Lord Thurlow's opinion on the subject. But if your Lordship is inclined to use Azimalli's statement in evidence I hope my objection to the admissibility of such a statement in evidence should be recorded.

મી. ફેરર—મારા લાર્ડ ! લોર્ડ ચલોંની અનુમતિની મને આ બાબતમાં કંઈ-પણ જરૂર નથી. પણ જો આપ મેહેરખાનની મરજી આઝીમઅલીની જુથાનીને પુરાવા તરીકે વાપરવાની હોય તો હું આશા રાખું છું કે આવી જુથાની પુરાવા તરીકે દાખલ થતા દેવા તરફ મારો વિરુદ્ધ મત પણ રેકર્ડમાં દાખલ થવો જોઈએ.

ઇલાઇન ઇપી—મી. ફેરર ! તમારા અસીલ તરફના કાંઈપણ સાક્ષીઓ તમારે બોલવવાના હોય તો બોલાવો.

અપરાધીનો ખારીદર મીઠું ફરર જોડ્યો, “અપરાધી ઉપર જોડા દસ્તાવેજ કરવાનો જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે તે સાબીત થયોજ નથી, માટે અમારા તરફથી સાક્ષી ઉભો રાખવાની કંઠપણ જરૂર નેતો નથી. અપરાધી અવશ્ય છૂટી જવોજ જોઈએ.”

સદર અદાલતના જજનેએ ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે, અપરાધી ઉપર અપરાધ સિદ્ધ ઠરી ચૂકો છે, માટે જે પ્રતિવાદી તરફથી સાક્ષી હાજર કરવામાં આવશે નહીં તો અમારે આ મુકદ્દમા ન્યાય કરાવવા માટે જુરીને સોંપવો પડશે.

જુલાઈદાસે નંદકુમારને ધરણાં પેટે જે દસ્તાવેજ લખી આપ્યો હતો, તે બાબત જાણનારા ધણા સાક્ષીઓ કોર્ટમાં હાજર થયા હતા અને તેઓએ અતુકમે તે બાબતમાં પોતાની સાક્ષીઓ પણ આપી હતી. પરંતુ આ ઠેકાણે પ્રતિવાદીના તે સઘળા સાક્ષીઓની સાક્ષીનો ઉતારો કરવામાં આવે તો ક્રય વધી જાય, માટે તેઓની સાક્ષી ન લખતાં માત્ર તે સાક્ષીઓનાં નામો જ લખવાં યોગ્ય યજ્ઞ પડશે.

નંદકુમારના મુદ્દમામાં સાક્ષીઓની જે સાક્ષી લેવામાં આવતી હતી તે એક જાતનો પ્રપંચજ હતો, કારણ કે આ કજીયો આદંબ્યા પહેલાં જ હેસ્ટીંગ્સ સદર અદાલતના ચારે જજનેની સાથે પાકો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો હતો કે ગમે તે કબ્જે પણ નંદકુમારને શિક્ષા કરવી.

દીવાન નંદકુમારના પક્ષમાં તેજરાય, બાણુ હજુરી મલ્લ, બાણુ કાશીનાથ, રૂપનારાયણ ચૌધરી, જયદેવ ચોખા, મીર આસા અલ્લી, શેખ ધયાર મહંમદ, સેવાલિખાન, ચૈતન્યનાથ વગેરે સ્થાયી ગૃહસ્થોની સાક્ષી લેવામાં આવી હતી. બન્ને પક્ષના સાક્ષીઓની જુબાની લીધા પછી ચીફ જસ્ટીસ ઇલાઇન ઈપીએ જુરોરના તરફ નજર કરીને તેઓને મુકદ્દમાનો સાર સંભળાવતાં એક મોટું ભાષણ કર્યું અને તેમાં કહ્યું કે, “જુરીના ગૃહસ્થોએ ધીરજથી સાક્ષીઓની જુબાની સાંભળી છે, માટે તેઓને વિશેષ કહેવાનું કંઠપણ પ્રયોજન નથી પરંતુ તેઓએ ન્યાયને ઘટવું જે લાગે તે કહેવું.” તેમણે “ન્યાયને ઘટવું !” એ શબ્દો પોતાના ભાષણમાં આગવળા સોવાર વાપર્યા હશે. જજનેનું ભાષણ પૂરું થયા પછી જુરી અંદરના ઝોરડામાં વિચાર કરવા ગઈ અને અરધા કલાક પછી વિચાર કરીને બહાર આવી. તે પછી જુરીના ફોરમેન વેરિન્સન સાહેબે જુરીનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં કહ્યું કે “જુરી ધણે અપરાધી ઠરાવે છે.”

જુરીનો આવો અભિપ્રાય સાંભળીને ચારે જજને ધણા જ આનંદમાં આવી ગયા અને ઇલાઇન ઈપીએ નંદકુમારને જોડા દસ્તાવેજ કરવાના શુન્દા માટે

ફ્રાંસીની શિક્ષા કરવાનો હુકમ ઘડી કાઢ્યો. કોણ કહેશે કે ચોરી કરનારનાં કાંડાં કાપવાની શિક્ષા કરવાની આજ્ઞા આપનાર મનુ નિર્દય હતો ? કોણ કહેશે કે કંપની સરકારના રાજ્યના પ્રારંભકાળમાં ન્યાયને નામે એક ભવાઇ થતી ન હતી ? કોણ કહેશે કે આ હેસ્ટિંગ્સના જીવનના પરિણામરૂપ નરહત્યા નહતી ? અમે તો કેંઈ પણ સમજતા નથી, અજ્ઞાન છીએ; પરંતુ ઈંગ્લેન્ડ ન્યાયી પુરૂષો કહે છે તે જ કહીએ છીએ કે આ ન્યાય નહિ, પણ નરહત્યા—cold blooded murder હતી. આજે મહારાણીશ્રીના ઉદારતાવાળા રાજ્યમાં એવો ન્યાય નથી એ જ ઈશ્વરનો પાડ છે.

પ્રકરણ ૩૯ અં

માનપત્રનો ઘોંઘાટ

સુપ્રીમ કોર્ટના જજને એ દીવાન નંદકુમારને ફ્રાંસીની શિક્ષા કરવાનો હુકમ ક્યોં તે ઉપરથી તેના વકીલ દ્વારા સાહેબે તે શિક્ષા મુલતવી રાખવા માટે જજનેની પાસે દરખાસ્ત કરી, પરંતુ સુપ્રીમ કોર્ટના જજનેએ તે શિક્ષા મુલતવી રાખવા માટે ચોખ્ખી ના પાડી.

દીવાન નંદકુમારનાં સગાં સંબંધીઓએ વિચાર ક્યોં હતો કે, જજને ને થોડા દહાડા માટે ફ્રાંસીની શિક્ષા મુલતવી રાખે તો આપણે ઈંગ્લેન્ડના રાજાની પાસે શિક્ષામાં ઘટાડો કરાવવા માટે અરજી કરીએ. હેસ્ટિંગ્સ અને સુપ્રીમ કોર્ટના જજને પણ સારી રીતે સમજતા હતા કે ઈંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટ આ મુકદ્દમાની અવસ્થા જોઈને નંદકુમારની શિક્ષામાં અવરથ ઘટાડો કરશે અને તેમ થવાથી પોતાની સઘળી ખટપટ હાથે વળી જશે. આ જ કારણને લીધે તેઓએ થોડા વખતને માટે પણ ફ્રાંસીની શિક્ષા મુલતવી રાખવાની નસાફ ના પાડી હતી.

હવે દેશના મુખ્યમુખ્ય જમીનદારોએ તથા શેઠ શાહુકારોએ પણ એકઠા મળીને નંદકુમારને કરવામાં આવેલી ફ્રાંસીની સજા થોડો વખત મુલતવી રાખવા માટે જજનેને પ્રાર્થના કરી, પરંતુ જજનેએ દેશના આગેવાનોની વાત કાનપર લીધી નહિ. તે પછી નંદકુમારના વકીલે તમામ જુરોને ઘેર ઘેર જઈને થોડા દહાડા ફ્રાંસીની શિક્ષા મુલતવી રાખવા માટે જજનેને આગ્રહ કરવાનું કહ્યું, એટલે જુરો ખોટા નિર્ણયમાં ફેરવેલું હીક છે, પરંતુ અમે જ્યારે નંદકુમારને અપરાધી જ ઠરાવ્યા છે ત્યારે તેને માટે થોડા દહાડા શિક્ષા મુલતવી રાખવાનું કહીએ એ અમારા સંબંધમાં જીજ્ઞાસુપૂર્વક ગણાય.

દેશના તમામ માણસો નંદકુમારની દુર્દશા જોઈને હાહાકાર કરવા લાગ્યા.

હેસ્ટીંગ્સે અને વારોવેલ સાહેબે જોયું કે સુપ્રીમ કોર્ટના ઉપર દેશી લોકોને અત્યંત ધિક્કાર આવ્યો છે અને જનજને પણ લોકોની અપ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડ્યા છે, માટે આ વખતે તેઓને કોઈ પણ રીતે માન અકરામ અપાવીને ધીરજ આપવી યોગ્ય છે અને તે કામ જો આપણા તરફથી બનશે તો તેઓની આપણા તરફ જે દયાદૃષ્ટિ છે તેમાં વધારો થશે. આવા વિચાર કરીને તેઓને જણાઈ પડીને એક માનપત્ર આપવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; અને તે બંને મહાત્માનાં મનને રાજી રાખવા માટે કાંતપોતદાર, ગંગાગોવિંદસિંહ અને રાજા નવકૃષ્ણ વગેરેએ મહા મહેનતે ચાલીસ પચાસ જણાને આ કામમાં સામેલ કર્યા.

તે ચાલીસ પચાસમાં એક પણ સ્વતંત્ર વિચારનો અને પ્રતિષ્ઠિત માણસ નહતો. તેમાંના કેટલાએક લાલ બજારમાં ખાસડાંનો વેપાર કરનારા મેચીઓ હતા. જે ચાર તો વારોવેલ સાહેબના બખર્ચીઓ હતા અને જે ચાર હેસ્ટીંગ્સના બખર્ચીઓ અને દલાલો હતા. તે ઉપરાંત નંદકુમારના મુર્દમામાં જુરર તરિકે બેઠેલા કેટલા-એક ઇંગ્લેન્ડ હતા.

આ સૌએ એકઠા થઈને ઇલાકાત ઈંપીને એક માનપત્ર અર્પણ કર્યું. તે માનપત્રમાં કાંતપોતદાર, ગંગાગોવિંદસિંહ અને નવકૃષ્ણ મુન્સી વગેરેએ પોતાની સહીઓ કરી હતી.

તે માનપત્રમાં નીચેની મતલબનું લખ્યું હતું.

પ્રમુખ અને ગૃહસ્થો! અહીંની સુપ્રીમ કોર્ટ ઈંગ્લેન્ડના કાયદા કાનૂનોને અનુસરીને કલકત્તાના રહેવાસીઓના મુર્દમાનો પણ ચૂકાદો કરશે, આવા વિચારથી પ્રથમ તો અમે બહુજ ગભરાઈ ગયા હતા, પરંતુ મહારાજ નંદકુમારના મુર્દમામાં ઉત્તમ પ્રતિભા ન્યાય થયો જોઈને અમે બહુજ પ્રસન્ન થયા છીએ, અને પ્રમુખ જનજ ઇલાકાત ઈંપીએ તથા પ્યુની જનજોએ મહાપરિશ્રમ લઈને મુર્દમાનું ખર્ચ સ્વરૂપ ભર્યું છે તથા જે જનજમેટ્ર આપ્યું છે, તેને માટે અમે અમારા અંતઃકરણથી તેઓનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

ઉપરનું માનપત્ર સર્વના સમક્ષમાં વાંચ્યા પછી રાજા નવકૃષ્ણે ઇલાકાત ઈંપીના હાથમાં તે માનપત્ર અર્પણ કર્યું. ઇલાકાતજે એ માનપત્રનો જવાબ આપવા માટે ચોતરફ દૃષ્ટિ કરી તો માનપત્ર આપનારાઓમાં આઠ જુરર, નવકૃષ્ણ, કાંતપોતદાર અને ગંગાગોવિંદસિંહ સિવાય બીજા કોઈ પણ સારા ગૃહસ્થો નજરે પડ્યા નહીં. ઈંપીએ આ વખતે કોનું નામ દઈને આ માનપત્રનો ઉત્તર વાળવો એ વિશે તે વિચારમાં પડી ગયો. કાંતપોતદાર અને ગંગાગોવિંદસિંહ હેસ્ટીંગ્સના પ્રેમપાત્ર હતા તથા તેઓએ માનપત્ર આપ્યું છે એમ જો જાહેર થાય તો માનપત્રની કીર્તિ ધટી જાય. રાજા નવકૃષ્ણ પણ હેસ્ટીંગ્સનો મળતીયો અને ફરીયાદીનો સાક્ષી હતો.

તેથી તે પણ ઉપયોગી નહતો. તે વિના ખીજા કેટલાએક બટલર, જોડાની દુકાન રાખનારા અને સાધારણ માણસો નજરે આવ્યા. ઘણો વિચાર કર્યો પછી છેવટે ઈંખીએ માનપત્રમાં સહી કરનારા આઠ ઈંગેજ જુરરોને સંબોધીને કહ્યું કે, સાહેબો ! તમારા પરિશ્રમથીજ આજે આ મુકદ્દમાનો યોગ્ય નિર્ણય કરવાને અમે શક્તિવાન થયા છીએ. તમે જે જુરર ન થયા હોત તો નામરી ભાષામાં અને ફારસી ભાષામાં લખાયેલાં ખતો અમે જરાજર સમજી શક્યા ન હોત, માટે હું મારા ત્રણ બંધુઓ તરફથી અને મારા પોતાના તરફથી આપને ધન્યવાદ આપું છું.

ત્રણ ચાર દિવસ પછી તે માનપત્રનો ઘોંઘાટ શમી ગયો, અને નંદકુમારને ચયેલી ફાંસીની શિક્ષા બંધ રાખવામાં આવી નહીં, પણ ઓગષ્ટની તા. ૫ મી નંદકુમારને ફાંસી દેવા માટે મુકરર કરવામાં આવી.

જૂન મહિનાની છેવટે નંદકુમારને ફાંસી દેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો, અને જજનેની ઇચ્છા તેને જૂલાઈ મહિનામાં જ ફાંસી દેવાની હતી. હેસ્ટીંગ્સે પોતાની કપટમય ધારણા પાર પાડવા માટે ફાંસીની તારીખ લંબાવવા સારુ જજનેને સલાહ આપી હતી.

હેરિટગ્સના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો હતો કે ફિલીપ ક્રાન્સીસ, કર્નેલ મેન્સન, અને જનરલ ક્લેવરિંગની શીખવણીથી જ નંદકુમારે મારાં બોધાણાં ઉઘાડાં પાડવા આ મુકદ્દમા ઉભો કર્યો હતો, માટે એકવાર નંદકુમારને મોઢેથી જ તે બાબત ભરકાઈમાં બોલાવીને, ઉપલા ગૃહસ્થોનું પણ નિકેદન કાઢી નાખવું, કે જેથી તેઓની અડચણ પણ વચ્ચેથી દૂર થાય. તે માટે નંદકુમારને સમજાવવા તેની શિક્ષા હમણાં મુલતવી રાખવી ઠીક થઈ પડશે, તે વિના એ કામ પાર પડશે નહીં, આવી હલકી આશાથી, હેસ્ટીંગ્સે ફાંસીની મુકરર કરેલી તારીખ લંબાવવાની ઇચ્છીને સલાહ આપીને, નંદકુમારની ફાંસીને દિવસ ઓગષ્ટની ૫ મી તારીખે મુકરર કરાવ્યો અને પછી ત્રાહિત માણસ મારફતે નંદકુમારને છૂપી રીતે તેમ કરવા માટે કહેવરાવ્યું. પરંતુ નંદકુમારે તેવું હડહડતું જૂઠું બોલવાની સાફ ના પાડી. તેણે પોતાના મરણની અગાઉ ફિલીપ ક્રાન્સીસ, કર્નેલ મેન્સન અને જનરલ ક્લેવરિંગને આશીર્વાદ આપીને કહ્યું હતું કે, “એા પરમેશ્વર ! તું એ ત્રણે મહાત્માને અમારા દેશનો અન્યાય દૂર કરવા માટે સહાયતા અને સફલત આપજે.”

હવે દીવાન નંદકુમારને ફાંસીની શિક્ષાનો દિવસ નક્કી થઈ ગયો.

અકરણ ૪૦ મું

ગુરુ અને શિષ્ય

બાપુદેવશાસ્ત્રી આ વખતે કાલીઘાટ ઉપર રહેતા હતા. દીવાન નંદકુમાર કેદમાં પડ્યા પછી તેના ઉપર કામ ચાલ્યા અગાઉ એકવાર તેને મળી આવ્યા હતા, પરંતુ તેમણે જ્યારે સાંભળ્યું કે નંદકુમારને કંપની સરકાર તરફથી ફાંસીની શિક્ષા જેરવાજખી કરવામાં આવી છે ત્યારે તેમના મનમાં બહુ જ ખેદ થયો. પુત્રી પ્રમદાના મરણ પછી તેમણે કાશીમાં વાસ કરવાની ઇચ્છા રાખી હતી, પરંતુ નંદકુમારના ઉપર આકૃત આવવાથી તેમના કુટુંબની સંભાળ માટે તે અટક્યા હતા. તે નંદકુમારના ઘરમાં રહીને તેના કુટુંબને ધીરજ આપતા હતા. નંદકુમારની સ્ત્રી બાપુદેવશાસ્ત્રીને પિતા કહીને બોલાવતી હતી, અને ઘરનાં સર્વ માણસો તેને પોતાના મુરખી સમજતાં હતાં.

બાપુદેવશાસ્ત્રી ઉપર નંદકુમારની પથ ગાઢ ભક્તિ હતી. તેણે ફાંસીની શિક્ષા થવાની અગાઉ પંદર દહાડા પહેલાં એક માણસ મારફતે બાપુદેવશાસ્ત્રીને બોલાવીને તેમનાં દર્શન કર્યાં. આજે બાપુદેવશાસ્ત્રી ભયંકર વિપત્તિમાં આવી પડેલા નંદકુમારના મુખ તરફ જોઈને બહુ જ ગભરાઈ ગયા. તેના અંતઃકરણમાં એકદમ શોકનો ઉભરો આવી ગયો અને તે હૃદયતટને તોડીને પાંપણદ્વારા બહાર વહેવા લાગ્યો.

થોડીવાર પછી દીવાન નંદકુમાર બોલ્યો, “ગુરુ! આજથી બાર વર્ષ પહેલાં જ્યારે હલધરના દીકરાના પોષણ સંબંધે મારે આપની સાથે વાતચિત થઈ હતી, ત્યારે આપે મને કહ્યું હતું કે, નંદકુમાર તારે માટે આજે ફાંસીનું લાકડું તૈયાર થઈ ગયું છે. આજે આ પરિણામ જોતાં મને આશ્ચર્ય થાય છે કે જે વાત ભવિષ્યમાં બનવાની હતી તે વાત આપ આગળથી જાણી ગયા હતા! હું પૂછું છું કે તે વાત આપે આગળથી કેમ જાણી હતી?”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“બેટા! જે વાત ભવિષ્યમાં થવાની હોય છે તે વાત ઈશ્વર વિના બીજું કોઈ પણ જાણી શકતું નથી. પરંતુ જે મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતો નથી તેને ઈશ્વર શિક્ષા કરે છે, તેમાં તો જરા પણ સંદેહ નથી. આ જગત મંગલમય પરમાત્માના ન્યાયી વિચારથી જ ચાલે છે. ઇલાહજી ઈંપી અથવા તો હેસ્ટીંગ્સ તારો વાળ પછી વાંકો કરવાને સમર્થ નથી. તને માત્ર તારાં પોતાનાં કર્મોનું ફળ જ ભોગવવું પડ્યું છે, બીજા તો આમાં નિમિત્તમાત્ર છે.”

નંદકુમાર—“મહારાજ! મારા માતા સમાન આપનાં પત્ની અને બેઠન સમાન આપની પુત્રીને મેં હીરાનાં અને માતીનાં ધરણાં ભેટ કર્યાં હતાં તથા તેનાં ધરણાંનાં પેસામાંથી હજારો સોંકાનાં પ્રાણ બચાવ્યા હતા, તેના ફળ તરિકે મને શું આ ફાંસીની

શિક્ષા થઈ છે? આપ કહો છો કે ઈશ્વર ન્યાયથી જગતનું રક્ષણ કરે છે; પરંતુ મહંમદ રેન્નખાને દેશમાંથી તમામ ચોખા ખરીદ કરીને દુકાણમાં મોંઘે ભાવે વેચ્યા હતા અને હજારો માણસો અજ ન મળવાથી મરી ગયાં હતાં, છતાં ઈશ્વરે તેને કેમ કંઈપણ શિક્ષા કરી નહીં?”

બાપુદેવ—“દીકરા! તું શું મરણને જ શિક્ષા માને છે? તેના કરતાં વધારે ભારી ખીજ કોઈ શિક્ષા શું નથી?”

નંદકુમાર—“સ્વાભાવિક મરણને હું શિક્ષા ગણતો નથી, પરંતુ આમ અન્યાયથી અકાળ મરણ થાય તેના કરતાં વધારે મોટી શિક્ષા ખીજ કંઈ છે? મેં જોટા દસ્તાવેજ કપોં છે એવો મારા ઉપર અપરાધ મૂકીને મને ફાંસી દેવામાં આવે છે. તે કલંક મારા નામની સાથે ચિરકાળ સૂધી ટકી રહેશે. તે શિક્ષા તમે શું સામાન્ય માનો છો?”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“મૃત્યુ કોઈ પણ અવસ્થામાં દુઃખદાયક છેજ નહીં. તેમ તે કંઈ શિક્ષામાં પણ ગણાઈ શકતું નથી. માત્ર તારા નામ ઉપર જે જોટા દસ્તાવેજ કરવાનું કલંક આવ્યું છે તેજ માત્ર ભયંકર ને દુઃખદાયક છે, અને તે તારા પોતાનાં કુકર્મોનું ફળ છે, જે લાંબા કાળ સૂધી તારા નામની સાથે જોડાઈ રહેશે.”

નંદકુમાર—“મેં એવું કીયું કુકર્મ કર્યું છે તે તો કહો? મેં જુલાઈદાસની નિરાધાર વિધવાને છેતરીને થોડા પૈસા માટે જોટા દસ્તાવેજ ઉમેા કપોં હતો, આમ શું આપ ધારો છો? ગંગાવિષ્ણુ, હિંચુલાલ અને મોહનપ્રસાદે કપટયુક્તિથી જુલાઈની વિધવાને ઠગવા માટે પ્રયત્ન આદર્યો હતો, તે વાત આપનાથી કયા અજાણી છે? મેં તો તે નિરાધાર વિધવાનો પક્ષ સ્વીકાર્યો હતો, અને તેને જ માટે મોહનપ્રસાદની સાથે મને શત્રુતા બંધાઈ હતી.”

બાપુદેવ—“દીકરા! તું જોટા દસ્તાવેજ કરે નહીં, એ વાત હું સારી રીતે સમજું છું; પરંતુ મનુષ્યને જે જે દુઃખ આવે છે તે તેનાં પૂર્વ જન્મનાં કર્મોને લીધે જ આવે છે અને મનુષ્ય પોતાના પૂર્વ જન્મની ધટનાના પ્રવાહમાં તણાતો તણાતો એકદમ વિપત્તિના સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે.”

નંદકુમાર—“મેં પૂર્વજન્મમાં એવાં તે શું પાપ કર્યાં હશે અને કીયા કર્તવ્યનું ઉલ્લંઘન કર્યું હશે કે, જેથી તમામ સોડાની સમક્ષમાં મારા ઉપર આવું નિંદાપાત્ર કલંક આવી લાગ્યું?”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“કર્તવ્યને ઉલ્લંઘન કરવું એમાં કંઈ પણ લેવા જવું પડતું નથી. આપણે રોજ રોજ, ધડીએ ધડીએ અને પળે પળે આપણાં કર્તવ્ય ચૂકી જઈએ છીએ. તેં પણ તારી જીંદગીમાં ધણાં પાપ કર્યોં કર્યાં હશે. તેં હેસ્ટિંગ્સની પેઠે શું લાવ્યો લીધો નથી? તે તારા પોતાના સ્વાર્થને માટે છેતરપીંડીઓ કરી નથી? તે

જે મારા ઉપદેશ પ્રમાણે દેશમાં જૂનમ અટકાવવા માટે શત્રુઓની સાથે બાથ બીડી હોત તો કર્તવ્ય કર્યું ગણાત અને તેમાં તને કાંઈ પણ દહાડો પાપ કરવાનો અવકાશ જ મળત નહીં. તેમજ તું કાંઈ નરપિશાચને જૂલમ કરતાં અટકાવત તો તેમાં તને મોટા પુણ્યનો લાભ થાત અને પરિણામે તું વિજયી નિવડત.”

નંદકુમાર—“સામે થવામાં મને વિજય મળત એ વાત તો આપે મને કાંઈ પણ દહાડો કહીજ ન હતી. આપ તો હમેશાં એમજ હજ્યા કરતા હતા કે જયપરાજયનો આધાર ઈશ્વરની ઇચ્છા ઉપર છે, તેથી મેં તે માર્ગ છોડી દધને કપટ નીતિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો.”

બાપુદેવ—“તને વિજયની આશાથી લોભાઇને રણક્ષેત્રમાં મોકલ્યો હોત તો તારો જરૂર પરાજયજ થાત. મનુષ્ય જ્યારે પોતાને શૂલી જાય છે ત્યારે તે રણમાં વિજય કરી શકે છે. જે મનુષ્ય પોતાના સ્વરૂપને વિસરી જવાને અસમર્થ છે તે રણમાં અગ્રેસર થવા જાય તો તેમાં તેનો ઉપદાસ થાય છે. તારામાં પોતાને વિસરી જવાનું એક પણ લક્ષણ જેવામાં આવતું નથી. તું સ્વાર્થથી ભરેલો છે, નેથી તું દીવાનગીરી મેળવવા માટે રાતદિવસ પ્રયત્નો કર્યા કરતો હતો.”

નંદકુમાર—“હું ધારતો હતો કે મને જે ફરીને દેશની દીવાનગીરી મળશે તો હું તમામ જૂલમ દૂર કરી શકીશ.”

બાપુદેવ—“હું તને હમેશાં કહેતો હતો કે તને જે દીવાનગીરી મળશે, તો તેથી તને પોતાને લાભ થશે, પરંતુ દેશને જરા પણ લાભ થશે નહીં. દેશી લોકોનું કલ્યાણ કરવાની તો તને જરા પણ ઇચ્છા ન હતી. બીજા લોકો દેશીઓ ઉપર જૂલમ કરતા, અન્યાય કરતા, તે તું સહન કરતો હતો, પરંતુ તું બેઠાં બીજાઓ, દેશીઓના ઉપર ધણીપણ કરતા તે તું સહન કરી શકતો નહીં, એ તારી દેશપ્રીતિ અને દેશહિતૈવીપણ, નહિ કે? તું મોઢેથી કહ્યા કરતો હતો કે મને જે દીવાનગીરી મળશે તો હું દેશીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરીશ અને તેટલા માટે જ તું દીવાનગીરી મેળવવા માટે પ્રયત્ન કર્યા કરતો હતો.”

નંદકુમાર—“જે મને દીવાનગીરી મળી હોત તો હું જે રીતે દેશનું સૌભાગ્ય વધે તે રીતે ઉપાયો લેવાનો પ્રયત્ન કરત અને તોજ દેશનું કલ્યાણ થાત.”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“તું રૂડી રાજનીતિથી દેશનું કલ્યાણ કરવાની વાત કરે છે, પણ તેવા માણસો ક્યાંથી લાવત? હમણાં ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ પોતે દેશનું રક્ષણ કરવાનો ભાર પોતાના માથા ઉપર લીધો છે, અને ગંગાગોવિંદસિંહ, કાંતપોતદાર, નાન રાજવલ્લભ વગેરે તેને સદાયતા કરી રહ્યા છે, તેમજ તારા હાથમાં પણ જે દેશની દીવાનગીરી રહી હોત તો તું પણ તેવાં માણસોદ્વાર દાર્પભારમાં સદાયતા

લઈને, રાજકાજ ચલાવત, અને તેમ કરવાથી દુઃખથી જેવો અન્યાય અને જુલમ ચાલે છે તેવોજ અન્યાય અને જુલમ તારા અમલમાં પણ ચાલત, અને તું તારા પોતાના સુખમાં હુશી જાત, તેથી તને તારૂં પોતાનું પણ જ્ઞાન રહેત નહીં, તેમ દુઃખથી ખીડા પામતી પ્રજા તરફ પણ તું દ્રષ્ટિ કરત નહીં. પરંતુ રાતદિવસ આઠ મોઢમાં જ રૂખ્યો રહેત”.

નંદકુમાર—“હું આપના કહેવા પ્રમાણે યુદ્ધમાં કદાચ વિજય મેળવીને બંગાળાની સુબેદારી મેળવત તો પણ મારે રાજ્યકાર્યકારમાં તો ગંગાગોવિંદસિંહ અને કાંત-પોતદાર જેવા મનુષ્યોની સહાયતા જ લેવી પડત અને તેઓની સહાયતા લેવાથી તો આપના કહેવા મુજબ તેવા સ્વાર્થી માણસો દેશનું સત્યાનાશ કર્યા વગર રહેત જ નહીં. માટે યુદ્ધમાં વિજય મળ્યા છતાં પણ દેશને તો લાઝ યાત જ નહીં.”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“તારી જૂલ છે. જે દેશનો વાયુ બગડ્યો હોય તે દેશનો તે અશુદ્ધ વાયુ, વંદોળીઆ પવનના આધાતથી ધસડાઇ જઈને ત્યાં પાછો શુદ્ધ વાયુ વાય છે; તેમ જે પ્રદેશમાં સ્વાર્થીપરાયણ અને નીચ સોડા રહેતા હોય, ત્યાં કાઈ પરગણુ માણસ ઉત્પન્ન થાય છે તો તે પોતાના પ્રભાવથી સ્વાર્થીઓને પણ પર-ગણુ બનાવી મૂકે છે. તું જો તારા પોતાના શરીરને વિસરી જઈને પરાપકારાર્થે બાહ્ય પડત તો તારે પછે બીજા પુરુષો પણ તેમ કરતાં શીખત અને ગંગાગો-વિંદસિંહ, કાંતપોતદાર અને રાજવદ્વલ જેવા નીચ પુરુષો આ દેશમાં જન્મવા પામત નહીં. પરંતુ સર્વત્ર સ્વાર્થીદ્રષ્ટિ જ છે. પરંતુ આત્મવિસર્જન એટલે પરાપકારનું તો નામ પણ જોવામાં આવતું નથી, અને દેશ સ્વાર્થીતારૂપી અંધકારથી ઢંકાઈ ગયો છે.”

નંદકુમાર—“ત્યારે આપનો મત એવો છે કે દેશમાં સૌ કાઈ પરાકાપર માટે એકવાર પોતાને પણ જૂની જાળ અને લોકોના કદયાણુ માટે પ્રયત્ન કરે તો દેશની ભાવી પ્રજા પણ તેવી જ નિવડે ?”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“એમાં શું શક ? લોકોનો અનુકરણીય સ્વભાવ હોય છે. તેઓ દેશના મહાન્ પુરુષોનાં આચરણો ઉપરથી સદાચાર શિખે છે.”

નંદકુમાર—“ત્યારે આ વાત તમે મને પ્રથમથી જ કાં સમજાવી નહીં ?”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“તે વખતે તને દીવાનગીરીની મોટી લાલસા હતી, તેથી તને આ વાત હું કહેત તોપણ તું સમજી શકત નહીં.”

નંદકુમાર—“આપે મને બાહુબળથી મીરબાદરને હરાવીને બંગાળાની સુબેદારી મેળવવા માટે જે સલાહ આપી હતી, તે સલાહ હવે મારા સમજવામાં આવી. પરંતુ આપ કહો છો કે ઇશ્વર ન્યાયથી જગતનું પાલન કરે છે, તે બાબતમાં હજી

પણ મને વિશ્વાસ આવતો નથી. ઈશ્વર પોતે ન્યાયી છે, પરંતુ તેના રાજ્યમાં રાજ અસંખ્ય અન્યાય થાય છે, તેનું કેમ ?”

બાપુદેવ—“જગતમાં રાજ હજારો અન્યાય થાય છે, પરંતુ જે મનુષ્ય નિષ્પાપ હોય છે તેનો કોઈ વાળ પણ વાંકો કરી શકતું નથી, અને કોઈ તેના તરફ ખોટું કરે છે તો પરમેશ્વર તેનું રક્ષણ કરે છે. બીજી બાબતો એક તરફ રહી, પરંતુ આ બાબતમાં સાવિત્રીનું જ દષ્ટાંત લેવું ઠીક પડશે. સાવિત્રી જે હમણાં મારી પડોશમાં જ રહે છે તેનું શિયળલંગને માટે રામદરિ તેને એક ઇંચેજને બંગસે લઇ ગયો હતો, અને શિયળલંગ કરવાને માટે કંઈ પણ વિલંબ ન હતો, પરંતુ ઈશ્વરની અગાધ શક્તિ છો તેજ વખતે તે સાહેબ એકાએક કામ આવી પડવાથી પોતાના કુકર્મમાં ફાળી શક્યો નહીં; અને સાવિત્રીનું શિયળ સચવાયું.”

નંદકુમાર—“સાવિત્રીના શિયળની ઈશ્વરે રક્ષા કરી, પરંતુ હજારો સારાં માણસો અપરાધ વિના દુઃખી થઈ પડે છે. બીજાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ આપ જ ધર્મનિષ્ઠ અને સત્યપરાયણ છો, આપનાં ઓ પણ ધર્મનિષ્ઠ અને સત્યપરાયણ દર્તા, તેમ જ પ્રમદા બેદન પણ સાક્ષાત્ જગદંબાના જવા પ્રતાપી હતાં અને રાતદિવસ પરમાત્માનું ભજન કર્યા કરતાં હતાં, છતાં નાની ઉંમરમાં તેને શા માટે દેવદ્ય દુઃખ ભોગવવું પડ્યું ?”

બાપુદેવ—“ભાઈ ! પ્રમદા વિધવા થયા પછી મારા મનમાં પણ તેજ પ્રશ્ન ઉગેા થયો હતો, અને મેં પણ તેજ બાબત ઉપર બે ત્રણ મહિના સૂધી વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ છેવટે હું સમજ્યો હતો કે આ ઈશ્વરનું જ કર્તવ્ય હતું અને તેમાં ઈશ્વરનો ઉત્તમ અભિપ્રાય સમાયલો હતો. આ અભિપ્રાય સમજવાની મનુષ્યમાં શક્તિ નથી, તો પણ મેં અનુમાન કરીને તેમાંથી બે ત્રણ સાર શોધી કાઢ્યા છે.”

નંદકુમાર—“આપે એમાંથી કયા શુભ સાર શોધી કાઢ્યા છે ?”

બાપુદેવ—“મેં જે સાર શોધી કાઢ્યા છે, તે હું કોઈ પણ આગળ પ્રકટ કરતો નથી; કારણ કે અનુમાનો વખતે ભ્રાંતિરૂપ પણ હોય છે.”

નંદકુમાર—“પરંતુ મારી પાસે કહેવામાં તમને અડચણ થી છે ? હું તો હવે આ સંસારમાંથી ચાલ્યો જાઉં છું, તેથી આપનો વિચાર ભ્રાંતિરૂપ હશે તો પણ તે બહાર પડશે નહીં.”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“પ્રમદાના દુઃખમાં મેં ઈશ્વરના ધણા મંગળમય અભિપ્રાય જોયા છે. આ સંસાર કર્મભૂમિ ગણાય છે. તેમાં મનુષ્ય બિન બિન કર્મ કરીને પરલોક-વાસી થાય છે અને પાછળનાં માણસો તેનાં શુભ કર્મોનું માન કરે છે. પ્રમદાને જે વિપત્તિ વેડવી પડતી હતી તે કોઈ સંબંધકર ન હતી, પરંતુ તેના કરતાં પણ

વધારે ભયંકર વિપત્તિનાં ભોગ થયેલાં નરનારીઓ જોવામાં આવે છે. પ્રમદાએ વિપત્તિ દશામાં પોતાનું જે ઉન્નવળ જીવન ગાળ્યું હતું, તે ખીજો દુઃખી નરનારીઓને દષ્ટાંતરૂપ ધર્મ પડ્યું છે. પિતૃમક્ત રામચંદ્ર જે પિતાની આઘાતી વનવાસ ભોગવત નહોતો તે આ જગતમાં પિતૃભક્તિનું અનુકરણીય ઉન્નવળ દષ્ટાંત પણ રહેત નહોતો, તેમ જ પ્રમદાને વૈધવ્યદશા આવી ન હોત તો તેને પણ દુઃખીઆનાં દુઃખો જાણવાનો અવસર મળત નહોતો અને તેનું જીવન ખીજી સ્ત્રીઓને અનુકરણીય પણ ધર્મ પડત નહોતો.”

નંદકુમાર-“એમાં હું કાંઈ પરમાત્માનું ન્યાયીપણું તો દેખતો નથી. લેકાનાં દસ્યાણુ માટે પ્રમદા શા માટે વૈધવ્યનું દુઃખ સહન કરે?”

બાપુદેવ-“પ્રમદાના આ દુર્ભાગ્યમાં હું ખીજા ધણા મંગળમય અભિપ્રાય જોઉં છું.”

નંદકુમાર-“એવો તે કયો મંગળમય અભિપ્રાય છે?”

બાપુદેવ-“એ સઘળા અનુમાનથી કહી શકાય તેવા છે. જે વિચારો યથાર્થ નિશ્ચય ઉપર આઆ ન હોય તે કાંઈને પણ કહેવા નહીં આવે. મારો મત છે; કારણ કે સામાન્ય મનુષ્યો તેવા ઈશ્વરી વિચારોને ભ્રમમાં ગણી કાઢે છે. ઈશ્વર એક ઝાડ નિર્માણ કરે છે; તેનાં પાદગાં, ફૂલ, ફળ વગેરેમાં કેટલું બધું કૌશલ્ય હોય છે? મનુષ્યની બુદ્ધિ તે કૌશલ્યને યથાર્થ રીતે જાણી શકતી નથી, ત્યારે ઈશ્વરના ન્યાય અન્યાયને તો કેમ જ સમજી શકે? માટે મેં નિશ્ચય કયો છે કે ઈશ્વરનું કર્તવ્ય મંગળમય છે અને તે સુખમાં તથા દુઃખમાં માતાની પેઠે સર્વનું રક્ષણ કરે છે.”

નંદકુમાર-“ત્યારે શું મારા અપમૃત્યુમાં પણ ઈશ્વરનો શુભ અભિપ્રાય સમાયેલો છે?”

બાપુદેવ-“હા! તારા અપમૃત્યુમાં પણ ઈશ્વરનો શુભ અભિપ્રાય સમાયેલો છે, તેમાં જરાપણ સંદેહ નથી.”

નંદકુમાર-“તે વિશે પણ આપનું અનુમાન જ છે કે?”

બાપુદેવ-“અનુમાન કરીને તું કાંઈ પણ વાત કહું છું તે હમેશાં ખરી પડતી નથી; પરંતુ કાંઈ કાંઈવાર ખરી પણ પડે છે.”

નંદકુમાર-“ત્યારે આપ વિચાર કરીને મને કહો કે આમાં ઈશ્વરનો શો મંગળમય અભિપ્રાય સમાયેલો છે?”

બાપુદેવ-“તારા આ અપમૃત્યુથી દેશ ઉપર ચાલતો ભયંકર જૂલમ બંધ પડતો.”

નંદકુમાર-“આપનું કહેવું સંદેહવાળું લાગે છે, કેમકે તું જીવતો રહ્યો તો લાંચ લેનારા દંપતીના અધિકારીઓની ઉપર એક બે ફરીયાદો કરું. પરંતુ મારા મરણ પછી કાંઈ પણ પુરુષ તેઓની સામે એક અક્ષર પણ બોલી શકશે નહોતો. હેરિટગ્સ અને વારોવેલ રાત દિવસ લાંચ લીધા કરશે અને લોકોને નિર્ધન કરીને દેશનો નાશ

કરશે. હમણાં મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે હેરટીંગ્સે મારા મુકદ્દમામાં જજને મોટી લાંચ આપીને પોતાના પક્ષમાં લઇ લીધા હતા. તે બધા પૈસા આ દેશના લોકોને દુઃખી કરીને એકઠા કરેલા હતા. પરંતુ તે લાંચીઆ લોકોની સામે ટાઇ પણ બહાર પડી શકતું નથી. માત્ર હું જ બહાર પડ્યો છું. પરંતુ મારા મરણ પછી તેઓ સુખેથી પોતાનું કર્તવ્ય કરવાને સમર્થ થશે. માટે મારા અપમૃત્યુથી દેશને લાભ થાય એવું મને તો લાગતું નથી.”

બાપુદેવ—“ખેટા ! તને કાર્યના પરિણામનું બીજકુલ જ્ઞાન નથી. પરંતુ હું સમજું છું કે તને દેહાંતની શિક્ષા થયા પછી, આ બાબત ઉપર વિચાર્યતમાં મોટી ચર્ચા ચાલશે અને તને શિક્ષા કરનારાઓ સારા મનુષ્યોની મંડળીમાં પોતાનું મોઢું પણ બતાવી શકશે નહીં. વારોવેલ વગેરે લાંચીઆ અંગ્રેજોના તરફ દેશી કે પ્રદેશી સૌ લોકો ધિક્કારની નજરે જશે, ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની ભારતવર્ષમાં ન્યાયી અધિકારીઓ મોકલવાની ગોઠવણ કરશે અને હેરટીંગ્સ તથા તેના સહાયકો બસહત્વા કરવાથી લાંબો વખત સૂધી ધણાં દુઃખો ભોગવશે. આવો મેં તારા અપમૃત્યુમાંથી ઈશ્વરી શુભ અભિપ્રાય શોધી કાઢ્યો છે.”

નંદકુમાર—“જો આ પ્રમાણે મારા અપમૃત્યુથી દેશપર ઉપકાર થવાનો હોય તો હું ખુશીથી મૃત્યુને ભેટીશ.”

બાપુદેવ—“હું ખાતરીથી કહું છું કે, તારા અપમૃત્યુથી દેશનું વિશેષ કલ્યાણ થશે.”

નંદકુમાર—“આપ મારા મરણને આગલે દિવસે મને દર્શન દેશો ?”

બાપુદેવ—“ઓગસ્ટની ૫ મી તારીખ તને ફ્રાંસી દેવા માટે મુકરર કરેલી છે, માટે હું ચોથી તારીખે પાછો આવીને તને મળી જમશ.”

આટલું કહી બાપુદેવશાસ્ત્રી ઉભા થઇને જવા લાગ્યા એટલે નંદકુમારે તેના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા અને કેદખાનાના દરવાજા સૂધી ગુરુ મહારાજની પાછળ પાછળ ગયો.

પ્રકરણ ૪૨ મું

ઉપદેશ

આગસ્ટ મહિનાની ૪ થી તારીખે પ્રભાતમાં બાપુદેવશાસ્ત્રી નંદકુમારને મળવા માટે કેદખાનામાં ગયા, અને નંદકુમારની ઓરડીમાં દાખલ થયા. નંદકુમાર પોતાના ગુરુ બાપુદેવશાસ્ત્રીને જોઇને બહુ આનંદમાં આવી ગયો. નંદકુમારના મુખની કાંનિ હમેશાં કરતાં આજ વધારે આનંદમાં હતી. પોતાના મરણથી દેશનો દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર થશે આવી સમજણને લીધે, આજે તેનું હૃદય કૃતજ્ઞતા અને આનંદરસથી ઉલ્લ-

રાષ્ટ્ર જતું હતું. ગુરુનાં દર્શન થતાં જ નંદકુમાર ઉભો થયો અને ગુરુને પ્રણામ કરીને બોલ્યો; “ગુરુદેવ! આપે અહીં પધારીને મારો ઉદ્ધાર કર્યો. હવે મારે કેટલી એક શકાઓ પૂછવાની છે તે હું આપને પૂછવા ધાડું છું. આપ તેના ઉત્તર આપીને મને કૃતાર્થ કરો.”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“જે પૂછતું હોય તે ખુશીથી પૂછ.”

નંદકુમાર—“મહારાજ! હું આ પ્રમાણે અપરાધી થઇને મરણ પામીશ અને દેશમાં તો મારી અપદ્યોતિ પ્રકટ થશે, તેથી મને પરિણામે નરક મળશે. આ લોકમાં જેની અપદ્યોતિ થાય છે તેને પરલોકમાં પણ નરક મળે છે.”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“તું ચિંતા કર મા. જ્યારે યંગાળ દેશનો ઇતિહાસ ખરા વૃત્તાંત સાથે લખાશે ત્યારે તારા ઉપરથી કલંક દૂર થશે. ત્યારેજ લોકો જાણશે કે તને અપરાધ વિના શિક્ષા થઇ હતી; ત્યારેજ લોકો જાણશે કે કંપનીના અધિકારીઓએ કૌન્સીલના પુસ્તકમાં મિથ્યા નોંધ કરી છે અને ત્યારેજ લોકો સમજશે કે તું દેશ ઉપર ગૂજરતો જૂલમ અટકાવવા જતાં, કંપનીના અધિકારીઓના કાવત્રાંનો ભોગ થઇ પશ્યો હતો. આટલું છતાં પણ યંગાળના દેશહિતૈષીઓમાં તો તારી ગણના થશે નહીં, કારણ કે તારાં સધળાં કાર્યોમાં દેશહિતૈષીપણા કરતાં સ્વાર્થ પરાયણતાનો અંશ અધિક રહેલો છે. તે સ્વાર્થ ન સિદ્ધ થતાં દેશના હિતને માટે કંપનીઓના વડા અધિકારીઓની સામે માથું ઉચકયું હતું. યંગાળમાં તારા જેવા સ્વાર્થી લોકો દેશહિતૈષીનો વેશ ધારણ કરીને પોતાને દેશહિતૈષી તરિકે ઓળખાવવા માટે પ્રયત્ન કરશે, પરંતુ લવિષ્યની પ્રજા તેઓનાં ખરાં સ્વરૂપને પરિશ્રમ વિના ઓળખી શકશે.”

તે પછી નંદકુમારે બાપુદેવશાસ્ત્રીને પૂછ્યું; “શુરૂ! મારા મનમાંથી હજી પણ વેર વાળવાની પ્રયત્ન લાલસા દૂર થતી નથી તેનું શું કારણ હશે?”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“એનું નામ અચાન. પોતાના ખરાં સ્વરૂપને ન ઓળખવાથી હું અને માફ આવી મમતા યવાથી તારા મનમાં વેર સેવાની લાલસા રહ્યા કરે છે.”

નંદકુમાર—“મહારાજ! તે લાલસા કેવી રીતે દૂર થાય?”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“સાંમળ; આ સ્થાવર જંગમ સર્વ જગત પરબ્ધભૂત છે. તેમાં અનાદિ કાળની માવાથી ઉપાધિને લીધે, આત્મા, હું જીવ છું, હું શ્વાલજી છું, ફલાણો મારો શત્રુ છે, ફલાણો મારો મિત્ર છે, અમુક મારા ઉપર સ્નેહ રાખે છે અને અમુક મારા તરફ દ્રેષ ધરાવે છે, આમ માનીને દેહાભિમાની થઇ પડે છે, તેથી તેને સંકલ્પવિકલ્પો અને લાલસા યવા કરે છે; પરંતુ જ્યારે તે પોતાના ખરાં સ્વરૂપને જાણે છે, ત્યારે તેને કોઇ શત્રુ કે કોઇ મિત્ર રહેતો નથી; કારણ કે શત્રુ, મિત્ર, પ્રીતિ, અપ્રીતિ વગેરે એક જીવમાં યદાં એ વ્યવહારને લઇને યાય

છે. જ્યાં વ્યવહાર પણ મિથ્યા અને સ્વપ્ન સમાન જણાય છે, ત્યાં પછી કોઈ શત્રુ કે કોઈ મિત્ર રહેતોજ નથી.”

નંદકુમાર—“તે સમજ્યા છતાં પણ તેવી લાલસા યદ્ય આવે છે તેનું કેમ ?”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“તેનું કારણ પ્રયત્ન મોટું અને મનની નિર્જનતા વિના બીજું કંઈ પણ નથી. મનને માર્યા વિના એટલે ધ્યાનધારણા વગેરેથી મનને નિયમમાં લાવ્યા વિના, કદી પણ વાસના મટતી નથી. માટે જનનાં સૂધી મનમાં પરમાત્માનું જ અનુસંધાન રાખ્યા કરવું.”

નંદકુમાર—“શુરુએ એ તો ઠીક, પરંતુ મરણ વખતે મારે કેમ વર્તવું ?”

બાપુદેવશાસ્ત્રી—“આ તારો પ્રશ્ન યોગ્ય છે. આપણામાં કહેવત છે કે મૃતિ યા મૃતિઃ સા મૃતિઃ મરણ વખતે જેવી શુદ્ધિ થાય છે તેવી ગતિ થાય છે. આ વિષય કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યો હતો. અને તેમણે તેને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તેજ હું તને કહું છુંઃ—શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સંયોધીને કહ્યું કે, ઓ અર્જુન ! મરણ વખતે મનુષ્ય જે જે વસ્તુનું સ્મરણ કરે છે તે તે વસ્તુ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્ય પોતાને જે જે પદાર્થની સાથે પ્રસંગ પડે છે, તે તે પદાર્થની વાસના તેના મનમાં દૃઢ થઈ જાય છે અને મરણ વખતે તેજ સ્ફુરી આવે છે. મરણનો સમય બહુજ વિકટ છે, તે વખતે મનુષ્ય પરાધીન થઈ જાય છે. માટે તે વેળા મનમાં જેવી વાસના હોય તે પ્રમાણે મન વલણ પકડે છે. મારે તારે નિત્ય અભેદશુદ્ધિથી મારું સ્મરણ કર્યું કરવું, અને મારું સ્મરણ દૃઢ થવા માટે ચિત્તમાંથી રાગાદિક દોષો દૂર કરીને ચિત્તને શુદ્ધ રાખવું. તું મારે સ્વશે મન અને શુદ્ધિ અર્પણ કરીશ તો તને મારીજ પ્રાપ્તિ થશે. જે મનુષ્ય વારંવાર પરબ્રહ્મ સંબંધી વિચાર કર્યું કરે છે તેનું ચિત્ત પણ બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે, અને તેને બ્રહ્મરૂપ થવામાં પછી કોઈ પણ જાતની અસંયમ આવતી નથી. ઓ અર્જુન ! જે પુરૂષ મરણ વખતે મનને દૃઢ કરીને સુપુષ્પા નાડીને માર્ગેથી પ્રાણને બે ભુકુડીઓની વચ્ચે બરાબર લાવીને સર્વ વિદ્યાના નિર્માતા, સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત એવા અગ્રાધમહિમાવાળા પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે તે તેને પામે છે. ઓ અર્જુન ! પુરૂષે ઈન્દ્રિયોનાં સર્વ દ્વારને નિયમમાં રાખી, મનને બહારના વિષયોમાં જતું અટકાવીને બે ભુકુડીઓ વચ્ચે પ્રાણને સ્થિર કરવો અને પછી ઓ તું સ્મરણ કરતાં કરતાં પોતાનાં વિનાશી સરીરનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે મરણસમયે વર્તવાથી મનુષ્ય મારા સ્વરૂપને પામે છે, અને ફરીને તેને આ સંસારમાં જન્મ મરણ ચતાં નથી.”

નંદકુમાર શુભા સુખમાંથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલો ઉપદેશ સંમિશ્રિતે પરમ સંતોષ પામ્યો અને પછી શુરુએ છેવટના પ્રણામ કરીને મોટા સત્કાર સાથે વિદાય કર્યો.

પ્રકરણ ૪૨ સું

પ્રકાશિત્ય

આગળ મદિનાની તા. ૪ થી અને શુરુવારે સાયંકાળે જેલનો ઉપરી માફેવી સાહેબ, ઉદાસ મોઢે, ધીમે પગલે દેદખાનામાં દાખલ થઈને, દીવાન નંદકુમારની પાસે આવ્યો. તે દીવાન નંદકુમારને જે સમાચાર આપવા આવ્યો હતો, તે સમાચાર નંદકુમારના મુખ તરફ ભેંટ્યા, તેના મોઢામાંથી બહાર નિકળી શક્યા નહોં. તેણે પ્રથમ તો નંદકુમારની સાથે આડી અવળી વાતો કરવા માંડી. આ વેળા દીવાન નંદકુમાર પણ પ્રસન્ન મુખે તેની સાથે વાતચિત કરવા લાગ્યો. માફેવી નંદકુમારની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા જોઈને બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યો અને તે પોતાના મનનેજ પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો કે, કાંતે પ્રભાતમાં પોતાને ફાંસીની શિક્ષા થવાની છે તેની શું નંદકુમારને ખબર નહોં હોય?

કેટલીક ગપસપ માર્ગ પછી, માફેવીએ આંસુ ભરી આંખે કહ્યું: ‘દીવાનજી! હવે આપ મારા તરફથી છેલ્લું સન્માન અહણ કરો! કારણ કે આવતી કાલે પ્રભાતમાં આપને આ ફાંસી દુનિયાં છોડી જવી પડશે. આપને કાંઈ કામ હોય અથવા તો આપ કોઈને મળવા ધારતા હો તો મને ખુશીથી જણાવો. હું બનતાં સૂધી આપનો હુકમ ઉઠાવવાને બીલ કરીશ નહોં.’ દીવાન નંદકુમાર મોઢું મલકાવીને બોલ્યો:—‘આપની સુજનતા જોઈને હું આપનો આભારી થયો છું. મારા ભાગ્યમાં જે લખ્યું હતું તે થયું છે. ઈશ્વરની ઇચ્છાનું કોણ વારણ કરી શકે છે? તમે ફિલીપ ફ્રાન્સીસ, જનરલ કલેવાર્સીંગ અને કર્નલ મેન્સનને મારા લણજી આશીર્વાદ આપી મારા તરફથી તેઓને કહેજો કે, તેઓ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને મારા પુત્ર ગુરુદાસની સંભાળ રાખે.’

આ શબ્દો કહેતી વખતે નંદકુમારના મુખ ઉપર જરા પણ શોકની છાયા ભવામાં આવી નહિ. તેમ તેણે પોતાના કુટુંબનો વિયોગ થવાના ભયથી એક નિસાસો સરખો પણ મૂક્યો નહિ, તેમ આ દુનિયાં અથવા પોતાના સ્નેહીઓના વિયોગને માટે જરા ખેદ પણ બતાવ્યો નહિ. તે સ્વભાવે ધીર અને આત્મજ્ઞાની હતો. માફેવી સાહેબના આવ્યા પહેલાં તેનો જમાઈ રાય રાધાચરણ તેને મળવા આવ્યો હતો. તે વાતચિત કરી નંદકુમારની રમ્મ લઈને ત્યાંથી વિદાય થયો, હારે તેની આંખોમાંથી આંસુઓ ટપકતાં ડૂતાં, પરંતુ નંદકુમારે જરા પણ ખિન્ન ન થતાં તેને ધીરજ આપી હતી. નંદકુમારજી આતું દંઢ ધૈર્ય હતું તે માત્ર આપુરેવ શાસ્ત્રીની સેવાનું જ શુભ ફળ હતું.

માકેવી, નંદુમારની સાથે વાતચિત કર્યા પછી વિદાય થયો એટલે નંદુમાર સાયંકાળનું નિત્યકર્મ આટોપીને ખતપત્રે જોવા લાગ્યો અને પોતાની પાછળ પોતાના પુત્રે કેવી રીતે વહીવટ કરવો તે સંબંધી એક લાંબો લેખ લખી કાઢ્યો, જેમાં પોતાની પાછળ ધર્મકૃત્યો તથા બ્યાવહારિક આખતો કેવી રીતે કરવી તેનો સંપૂર્ણ ખુલાસો કર્યો હતો. તે પછી રાતના નવ વાગતે નંદુમાર સુતો અને તેણે ધણીજ સારી ઉંઝ લીધી. પાછલી રાત ચાર ઘડી રહી એટલે નંદુમાર ઉડીને ઈશ્વરારાધન કરવા લાગ્યો અને કેટલાએક ઈશ્વર સંબંધી ભજન કીર્તન ગાવા લાગ્યો.

થોડીવારમાં પ્રભાત થયું. હજારો લોકો નંદુમારના મુખને ઊઠીવાર નિદાનવા માટે જુદામાનાના દરવાજા આગળ એકઠાં થયાં, તેમાં કેટલાએક નંદુમારના સ્નેહીઓ પણ હતા. એકઠાં થયેલાં માણસોમાં કોઈ કહેતા હતા કે, નંદુમારને ફાંસી દે એવો ભરોસો આવતો નથી. સારે ખીળ કેટલાએક કહેતા હતા કે, ભાઈઓ! કંપની સરકાર છો તેનો કંઈ પણ ભરોસો નહીં. ત્યારે કેટલાક એમ પણ કહેતા હતા કે, શું આવા એક નજીવા મુકદ્દમા માટે ઘસઘસા કરશો? આમ વાતચિત કરતાં સાડાસાતનો સમય થયો એટલે જોલનો ઉપરી માકેવી જે કાટડીમાં નંદુમારને રાખવામાં આવ્યો હતો તે કાટડીનાં બારણાઆગળ ધીમે પગલે જઈને ઉભો રહ્યો.

નંદુમારે જોલરને ભેટાં જ કહ્યું, “મીં માકેવી! હું તો તૈયાર છું. પરંતુ મારા શબને કોઈ ચંડાળ અડકે નહીં એટલા માટે મેં ત્રણ બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા છે તેઓ હજી સૂધી આવ્યા નથી.” માકેવીએ ધીરે અવાજે કહ્યું: ‘તમારે તેને માટે જરા પણ ચિંતા કરવી નહીં. તે સર્વ બચવરથા હું જાતે જ કરી આપીશ;’ આમ વાતચિત થતી હતી એટલામાં ત્રણ બ્રાહ્મણો રડતે મ્હોડે નંદુમારની પાસે આવીને ઉભા રહ્યા અને નંદુમારના ચરણમાં પ્રણામ કરીને રડતા રડતા બોલ્યા; ‘દીવાનજી, શો હુકમ છે?’

નંદુમારે તેઓને ધીરજ આપીને કહ્યું ‘તમે ગભરાઓ મા, મારો પુત્ર ગુરદાસ મારા સર્વ આશિર્વાદો મારા ગયા પછી પણ પાલન પોપણ કરશે.’

તે પછી નંદુમાર ઈશ્વરનું સ્મરણ કરીને તુરત પાલખીમાં બોટા એટલે પાલખીવાળો જ્યાં આગળ ફાંસીનું લાકડું ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું, ત્યાં પાલખી લઈ ગયો. ખિદિપુરના પુલના ઇશાન ખૂણામાં હમણાં જ્યાં કાળી બજાર છે, ત્યાં નંદુમારને ફાંસી દેવામાં આવી હતી. માકેવી સાહેબ પણ ખીજી ગાડીમાં બેસીને તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો અને ફાંસી દેવાના મેદાનમાં જઈ પહોંચ્યો.

જ્યાં ફાંસીનું લાકડું ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું તે મેદાનમાં આજે હજારો માણસ એકઠાં થયાં હતાં. તેઓના હાહાકારથી ફાંસીનું મેદાન ગાજી રહ્યું હતું. ચારે તરફ વિંટળાઈ વળેલા લોકોનાં મુખ આજના અન્યાય તરફ વિકારયુક્ત અને ક્રોધાધીન

દેખાતાં હતાં. આ હજારો લોકોની બીડ વચ્ચેથી નંદકુમારની પાલખી અને જોડના વડાની ગાડી પસાર થઈને ફાંસીના લાકડા આગળ આવી પહોંચી. આ વેળા એકઠા મળેલા લોકોની આંસુભરી આંખો જોઈને તથા કરુણાળસ્વર સાંભળીને, માફેવીની આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. ચોતરફ કરુણરસ છવાઈ રહ્યો હતો. દિશાઓ તથા આકાશ ગ્લાનિ ઉપજાવે તેવાં અસ્વચ્છ વાદળાંઓથી છવાઈ ગયાં હતાં. નંદકુમારે પાલખીમાંથી નિચે ઉતરીને જોયું તો પોતે બોલાવેલા ત્રણ બ્રાહ્મણો જોવામાં આવ્યા નહોં, તેથી તેના મનમાં એક યવા લાગ્યો. માફેવી સાહેબ તેની મુખાકૃતિ ઉપરથી તેના હૃદયનો ભાવ સમજી ગયો, તેથી તેણે તુરત જ નંદકુમારને કહ્યું; 'તમે ગભરાશો મા. તમારા બ્રાહ્મણો આવ્યા વિના અમે કંઈ પણ કરશું નહોં.'

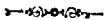
પેલા ત્રણ બ્રાહ્મણો કેદખાનાથી પાઉંખાદા આવતા હતા તેથી પાછળ રહી ગયા હતા. તેઓ હજારો માણસોની બીડમાંથી માંડમાંડ નંદકુમારની પાસે હાજર થયા અને હાંફતા હાંફતા નંદકુમારને નમસ્કાર કરીને તેના સન્મુખ ઉભા રહ્યા. તે વખતે નંદકુમાર પોતાના માણસોની સાથે કંઈ છૂપી વાત કરવી હોય તો કરે એવા હેતુથી માફેવી સાહેબે પોતાના માણસોને નંદકુમારથી દૂર ખસી જવાનું કહ્યું, તે સાંભળીને નંદકુમારે માફેવીને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું કે, લોકોને દૂર ખસેડવાનું કંઈ પણ કારણ નથી.

પોતાના તરફ મમતા ધરાવનારા સર્વ લોકોના તરફ સ્નેહભરી આંખે નિહાળીને નંદકુમારે તેઓને પ્રણામ કર્યા અને પછી પોતે ફાંસીના લાકડાની પાસે જઈને ઉભો રહ્યો અને પોતાના બન્ને હાથ પાછળ રાખીને એક બ્રાહ્મણને હાથ બાંધવા મારે કહ્યું, એટલે બ્રાહ્મણે રડતાં રડતાં નંદકુમારના બન્ને હાથ ટોરીથી બાંધ્યા. તે પછી માફેવીએ ગળગળે સ્વરે કહ્યું, 'દીવાનજી ! તમે બ્યારે કહેશો ત્યારે તમને ટોપી પેહેરાવીને દોરડું નાંખવામાં આવશે.'

નંદકુમારે ઠીક, એમ પ્રત્યુત્તર આપી પોતાની બન્ને આંખો વીંચીને યુરની આરા પ્રમાણે ઈશ્વરનું આરાધન કર્યું અને પછી પગવતી ગળામાં ફાંસી નાખવાનો ઇસારો કર્યો કે તુરત તેના માથાપર ટાંચળી પહેરાવીને તેનું મુખ ઢાંકી દેવામાં આવ્યું અને ગળામાં ફાંસી નાખીને નિચેની ચોટી ખસેડી લેવામાં આવી. આ વેળા મેદાનમાં ઉભેલાં માણસોએ આતુરતાનું આર્કટ કરી મૂક્યું, આકાશ અને દિશાઓ પણ ઠાળાં વાદળાંથી સ્થામવચ્ચ ધારણ કરીને પોતાનો શોક દર્શાવવા લાગ્યાં અને હજારો માણસો અધિ સારતાં, હાથ ! હાથ ! બ્રહ્મહત્યા કરવામાં આવી ! બ્રહ્મહત્યા કરવામાં આવી ! દેશ પાપના પુંજમાં ડૂબી ગયો ! અરે રે ! કાંઈ અન્યાયની આગમાંથી બચાવો ! આમ બોલતાં બોલતાં ગભરાટથી ચારે તરફ દોડવા લાગ્યાં.

કલકત્તામાં જે ઉચ્ચ કુળના લોકો રહેતા હતા, તેઓએ આજે નંદકુમારના શોકને લીધે ભોજન કર્યું નહીં અને આખો દહાડો શોકમાંજ ગાળી કાઢ્યો.

આ સમાચાર ધીરે ધીરે આખા દેશમાં ફેલાઈ ગયા. નંદકુમારના વિયોગથી બંગદેશ ખગલણી ઉઠ્યો અને ધૃષ્ટ ઈડિયા કંપનીના અન્યાયી કર્મો ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં હમેશાંને માટે કાતરાઈ રહ્યાં.

ઉપસંહાર

દીવાન નંદકુમારને ફાંસી દીધા પછી કેટલાએક દહાડા જતાં સદર અદાલતના જજોએ કમાલુદ્દીન અલીખાનના મુકદ્દમાની અધુરી રહેલી તપાસ પાછી શરૂ કરી. તે મુકદ્દમામાં દીવાન નંદકુમાર, ફાઇક અને રાય રાધાયરણુ એ ત્રણ અપરાધી હતા. તેમાં નંદકુમાર તો તે મુકદ્દમાના નિર્ણયની અગાઉજ પરતોઠવાસી થયો હતો અને રાય રાધાયરણુ ઉપર આ કાર્ટને કામ ચલાવવાનો અધિકાર છે કે નથી, તેને માટે વાદવિવાદ શરૂ થયો, તેથી ફાઇક સાહેબના ઉપર કામ ચલાવવાનો આદેશ થયો. તે ઉપરથી ફાઇકનાજ એક સંબંધીએ વારોવેલના ઉપર ચીડી લખીને તેને જણાવ્યું કે, આ મુકદ્દમામાં જો ફાઇકને શિક્ષા કરવામાં આવશે તો ફાઇક પણ વારોવેલની તપાસ લીધા વિના રહેશે નહીં, તે પણ તેનાં તમામ ભોપાળાં ઉધાડાં પાડી દેશે. વારોવેલ તે ચીડી વાંચીને ભયભીત થઈ ગયો અને તેણે જજોને લલ્લામણુ કરી કે તમે ફાઇકને સહેજસાજ દંડ કરીને છોડી દેજો. જજોએ પણ વારોવેલના વચનને માન આપીને, ફાઇકને સહેજ દંડ કરીને છોડી દીધો.

બીજી તરફ આપુદેવશાસ્ત્રીને આધારે કલકત્તામાં વસતો મદનદત્ત પોતાની બન્ને પુત્રીઓનાં કુલીન વરની સાથે લગ્ન કરીને કલકત્તામાંજ રહેવા લાગ્યો. સાવિત્રી તેનો ભત્રીંર તથા ભાઈ પણ આપુદેવશાસ્ત્રીએ ભેટ આપેલાં ઘરમાં રહીને પોતાના દિવસો આનંદમાં ગુજારવા લાગ્યાં. રામા વણકર, તથા બીજાં પણ ત્યાં જ રહીને પોતપોતાનો ધંધો કરીને પોતાનાં ઘરનાં સર્વ મનુષ્યોને ખારણા આપીને આપુદેવશાસ્ત્રી કારીવાસ કરવા માટે જવાને તૈયાર થયા. આ વખતે સાવિત્રી, જગદંબા, અહલયા વગેરે શાસ્ત્રીજીના ચરણમાં લોટી પજાં અને આંસુભરી આંખે શાસ્ત્રીજીની પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે, ‘મહારાજ! અમે આપને સાક્ષાત્ ધૈર્ય માનીએ છીએ. આપ અમને વરદાન આપો! અમે હમેશાં સુખમાં રહીએ, આ અમારી ઇચ્છા છે.’ આપુદેવશાસ્ત્રી ધણુ દહાડાના પરિચયથી તેઓના તરફ સંતાનભાવથી વર્તતા હતા, તે પોતાની પુત્રીતુલ્ય ત્રણે કન્યાઓના તરફ જોઈને ગળગળા થઈ ગયા અને બાલ્યા, ‘દીકરીઓ! રડો મા’.

કૃશ્ન તમારું કલ્યાણ કરશે, તથા તમારું સૌભાગ્ય અખંડ રહેશે.' આમ આશીર્વાદ આપીને ત્યાંથી કાશી ગયા અને ત્યાં કાશીવિશ્વેશ્વરના બજન પૂજનમાં બાકીનું આયુષ્ય ગાળવા લાગ્યા.

કર્મનું ફળ મનુષ્યને મળ્યા વિના રહેતું જ નથી. અઠવાડિયા પછી, પક્ષ પછી, મહિના પછી, વર્ષ પછી અથવા તો કાલાંતરે, સારાં નરતાં કર્મનું ફળ મનુષ્યને અવરય મળે છે. નં કુમારને અન્યાય ભરેલી દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવાથી દસ બાર વર્ષ પછી મહાભયંકર મનુષ્યહત્યા કરવા માટે વિલાયતમાં ઇમ્પીના ઉપર પણ મોટા પાયા ઉપર કામ ચાલ્યું. તે મુકદ્દમામાં જો કે ઇમ્પીને કોઈ પણ જાતની શિક્ષા કે દંડ થયો ન હતો, તોપણ તેવું હલકું કામ કરવાને લીધે આખરુદાર લોકોના મંડળમાં તેને મોટું દેખાડવાનો માર્ગ રહ્યો નહીં. તે પોતે પોતાનાં કૃત્યને લીધે પણ સખ્ય-લોકોના મંડળમાં જતાં શરમાતો હતો. જીવતાં સૂંધી તેના હૃદયમાં આ કલંક શશ્વરૂપ થઈ પડ્યું હતું અને આખરે કલંકિત સ્થિતિમાં જ તેનો દેહ પડી ગયો. તેના મરણ પછી તેના પુત્રે પિતાનું કલંક ધોવા માટે બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા હતા. ચરટન નામના અંગ્રેજે જ્યારે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખવા માંડ્યો ત્યારે, ઇમ્પીના પુત્રે, ચરટનની પાસે જઈને, વિવેકથી કહ્યું કે, મારા પિતા ઇમ્પીના સંબંધમાં તમે સારું લખજો, પરંતુ તેણે તેના તરફ જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું ન હતું. તે પછી ઇમ્પીના પુત્રે પોતે પોતાના પિતાનું કલંક ધોવા માટે હિંદુસ્તાનનો એક સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખ્યો હતો, પરંતુ કાયદાને જેમ જેમ ધોવામાં આવે છે તેમ તેમ તેમાંથી વધારે કાળાશ આહાર નિકળતી જાય છે. ઇમ્પીના સંબંધમાં પણ તેમ જ અન્યું. ઇમ્પીનો પુત્ર, વારોવેલ ઇમ્પી પોતાના પિતાનું કલંક કોઈ પણ રીતે ધોઈ શક્યો નહીં, પરંતુ ઉલટાં બીજાં કેટલાંકે ક્ષુપાં કલંકો પણ બહાર આગ્યાં.

લોર્ડ મેકસેએ, ઇમ્પીના સંબંધમાં જે કંઈ લખ્યું છે તે ઇંગ્લંડના સાધારણ મનુષ્યોના મન ઉપર પણ છપાઈ ગયું છે. આ જગતમાં જ્યાંસુધી ચંદ્ર સૂર્ય રહેશે ત્યાંસુધી મેકસેનાં તે વાકયો સખ્યતા ભરેલા જગતની સન્મુખ જગહજગતા અક્ષરોથી દેહીપમાન રહેશે. Impey, sitting as a judge, put a man unjustly to death in order to serve a political purpose. No other such judge has dishonoured the English Empire, since Jeffries drank himself to death in the tower. ઇમ્પીએ ન્યાયાસનપર બેસીને રાજકીય ખટપટની ધારણા પુરી પાડવા માટે અન્યાયથી મનુષ્યહત્યા કીધી છે. જેફ્રીએ જેવી રીતે દેહ્યાનામાં મનુષ્યહત્યા કીધી હતી તેવી રીતની મનુષ્યહત્યા સારપછી બીજા કોઈ પણ ન્યાયાધીશે કરીને અંગ્રેજ ન્યાયાસનને કલંકિત કર્યું નથી.

ધમ્મીને આડે રસ્તે દોરવનાર હેસ્ટીંગ્સ હતો. તેણે પણ થોડું દુઃખ ભોગવ્યું ન હતું. તેણે પણ આજામાં આજાં આફ વર્ષો અપરાધીના આકારમાં માલ્યાં હતાં. નંદકુમારના મરણના સંબંધમાં અને હેસ્ટીંગ્સના કાળાં કામોના સંબંધમાં, જે વિધાયતમાં આંદોલન થયું ન હતું તો, ધમ્મીના જેવા ન્યાયશાસ્ત્રીઓ ન્યાયાસનને કલંકિત કર્યા કરત અને હેસ્ટીંગ્સના જેવા ગવર્નર જનરલો રાજ્યાસનને કલંકિત કર્યા કરત. પરંતુ હવે ભારતવર્ષના ભાગ્યમાં ઝઝા દિવસ દુઃખ લખેલું ન હતું. તેના સૌભાગ્યના દિવસ સમીપ આવી પહોંચ્યા હતા અને હિંદની અજ્ઞાનાં દુઃખનો છોડા આવી ગયો હતો, તેથી ભક્તવત્સલ ભગવાને જગદ્વિષ્ણાત મહાત્મા એકમન્ડ બર્કના હૃદયમાં વાસ કર્યો. મહાત્મા બર્કના નિશાળ કંઠના ગંભીર ધ્વનિથી ઈંગ્લેન્ડ દેશ ગાંજી ઉઠ્યો. ભારતખંડની અજ્ઞાનાં મહાદુઃખોની વાતો સાંઝણીને સામાન્ય મનુષ્યોનાં હૃદયો પણ પીગળી ગયા અને તેઓ યંગાળ દેશનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે અનેક ઉપાયો લેવા લાગ્યા. તેને પરિણામે ત્યાં પાણું ન્યાયી રાજ્ય ચાલુ થયું અને લોકો દુઃખના અંધારામાંથી છુટાં થઈને પાછાં સુખનો સૂર્ય નિહાળવાને ભાગ્યશાળી થયાં. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

ધૃશ્વર તમારું કલ્યાણ કરશે, તથા તમારું સૌભાગ્ય અખંડ રહેશે.’ આમ આશીર્વાદ આપીને ત્યાંથી કાશી ગયા અને ત્યાં કાશીવિશ્વેશ્વરના ભજન પૂજનમાં બાકીનું આયુષ્ય ગાળવા લાગ્યા.

કર્મનું ફળ મનુષ્યને મળ્યા વિના રહેતું જ નથી. અઠવાડિયા પછી, પક્ષ પછી, મહિના પછી, વર્ષ પછી અથવા તેા કાલાંતરે, સારાં નરતાં કર્મનું ફળ મનુષ્યને અવશ્ય મળે છે. નં કુમારને અન્યાય ભરેલી દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવાથી દશ બાર વર્ષ પછી મહાભયંકર મનુષ્યહત્યા કરવા માટે વિધાયતમાં ઇમ્પીના ઉપર પણ મોટા પાયા ઉપર કામ ચાલ્યું. તે મુકદ્દમામાં જો કે ઇમ્પીને કાષ્ઠ પણ જાતની શિક્ષા કે દંડ થયો ન હતો, તેપણુ તેવું કલંક કામ કરવાને લીધે આખરુદાર લોકોના મંડળમાં તેને મોડું દેખાડવાનો માર્ગ રહ્યો નહીં. તે પોતે પોતાનાં કૃત્યને લીધે પણ સમ્યક્ લોકોના મંડળમાં જતાં શરમાતો હતો. જીવતાં સૂધી તેના હૃદયમાં આ કલંક શલ્યરૂપ થઈ પડ્યું હતું અને આખરે કલંકિત સ્થિતિમાં જ તેનો દેહ પડી ગયો. તેના મરણ પછી તેના પુત્રે પિતાનું કલંક ધોવા માટે બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા હતા. યરટન નામના અંગ્રેજે જ્યારે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખવા માંડ્યો ત્યારે, ઇમ્પીના પુત્રે, યરટનની પાસે જઈને, વિવેકથી કહ્યું કે, મારા પિતા ઇમ્પીના સંબંધમાં તમે સારું લખજો, પરંતુ તેણે તેના તન્ક જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું ન હતું. તે પછી ઇમ્પીના પુત્રે પોતે પોતાના પિતાનું કલંક ધોવા માટે હિંદુસ્તાનનો એક સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખ્યો હતો, પરંતુ કાયદાને જેમ જેમ ધોવામાં આવે છે તેમ તેમ તેમાંથી વધારે કાળાશ બાહાર નિકળતી જાય છે. ઇમ્પીના સંબંધમાં પણ તેમ જ બન્યું. ઇમ્પીનો પુત્ર, વારોવેલ ઇમ્પી પોતાના પિતાનું કલંક કાષ્ઠ પણ રીતે ધોઈ શક્યો નહીં, પરંતુ ઉલટાં બીજાં કેટલાંએક ધૂર્ણ કલંકો પણ બહાર આપ્યાં.

લોર્ડ મેકાસેએ, ઇમ્પીના સંબંધમાં જે કંઈ લખ્યું છે તે ઇંગ્લંડના સાધારણ મનુષ્યોના મન ઉપર પણ ઊપાઈ ગયું છે. આ જગતમાં જ્યાંસૂધી ચંદ્ર સૂર્ય રહેશે ત્યાંસૂધી મેકાસેનાં તે વાક્યો સમ્યક્તા ભરેલા જગતની સન્મુખ જળાહતતા અક્ષરોથી દેહીબમાન રહેશે. Impey, sitting as a judge, put a man unjustly to death in order to serve a political purpose. No other such judge has dishonoured the English Empire, since Jeffries drank himself to death in the tower. ઇમ્પીએ ન્યાયાસનપર બેસીને રાજકીય ખટપટની ધારણા પુરી પાડવા માટે અન્યાયથી મનુષ્યહત્યા કીધી છે. જેફ્રીએ જેવી રીતે દેખાનામાં મનુષ્યહત્યા કીધી હતી તેવી રીતની મનુષ્યહત્યા સારપછી બીજા કોઈ પણ ન્યાયાધીશે કરીને અંગ્રેજ ન્યાયાસનને કલંકિત કર્યું નથી.

છમ્પીને આડે રસ્તે દોરવનાર હેસ્ટીંગ્સ હતો. તેણે પણ થોડું દુઃખ ભોગવ્યું ન હતું. તેણે પણ ઓછામાં ઓછાં આઠ વર્ષો અપરાધીના આકારમાં ગાળ્યાં હતાં. નેદ્રકુમારના મરણના સંબંધમાં અને હેસ્ટીંગ્સના કાળાં કામોના સંબંધમાં, જે વિલાયતમાં આદેશન થયું ન હતું તો, છમ્પીના જેવા ન્યાયશાસ્ત્રીઓ ન્યાયાસનને કલંકિત કર્યા કરત અને હેસ્ટીંગ્સના જેવા ગવર્નર જનરલો રાજ્યાસનને કલંકિત કર્યા કરત. પરંતુ હવે ભારતવર્ષના ભાગ્યમાં ઝઝા દિવસ દુઃખ લખેલું ન હતું. તેના સૌભાગ્યના દિવસ સમીપ આવી પહોંચ્યા હતા અને હિંદની પ્રજનાં દુઃખનો છેડો આવી ગયો હતો, તેથી ભક્તવત્સલ ભગવાને જગદ્વિષ્ણાત મહાત્મા એડમન્ડ બર્કના હૃદયમાં વાસ કર્યો. મહાત્મા બર્કના નિશાળ કંઠના ગંભીર ધ્વનિથી ઈંગ્લેન્ડ દેશ ગાજી ઉઠ્યો. ભરતખંડની પ્રજનાં મહાદુઃખોની વાતો સાંભળીને સામાન્ય મનુષ્યોનાં હૃદયો પણ પીગળી ગયાં અને તેઓ બંગાળ દેશનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે અનેક ઉપાયો લેવા લાગ્યા. તેને પરિણામે ત્યાં પાણું ન્યાયી રાજ્ય ચાલુ થયું અને લોકો દુઃખના અંધારામાંથી છુટાં થઈને પાછાં સુખનો સૂર્ય નિહાળવાને લાગ્યશાળી થયાં. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

“ગુજરાતી પ્રેસ”ના બીજાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો

ગંગા ગોવિંદસિંહ અથવા હેસ્લિંગ્સનો જન્મણો હાથ	...	...	૧-૮-૦
અરાડમી સદીતું હિંદુસ્તાન અથવા સ્વર્ણનો અસ્ત અને ચંદ્રનો ઉદય	...	...	૧-૮-૦
દિલ્લી પર હુલો અથવા અરતખંડના પરવશપણાનો પ્રારંભ	...	...	૨-૦-૦
પદ્મિની અથવા ભરિમભૂત ચિતોડ	...	...	૨-૦-૩
ઈન્દુ કુમારી અથવા બેંગાલમા મરેઠાની દોડ	...	...	૧-૮-૦
ભટ્ટકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય	...	...	૨-૦-૦
અનંગ ભદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ	...	...	૨-૦-૦
જગન્નાથની મૂર્તિ અથવા ભારતનું ભવિષ્ય	...	...	૨-૦-૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

બજારગેટને સ્ટ્રીટને નાકે, સાસુન બિલ્ડીંગ,
એલફ્રીન્સ્ટન સર્કલ, ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૧.

પૂરવણી

(લેખક-નટવરલાલ ઇન્દુજીરામ દેશાઈ)

જરાતી” ગ્રેસ તરફથી પ્રકટ થયેલી કેટલીક ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં, અંગ્રેજી વેપારી કંપની, જે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને નામે ઓળખાતી હતી, તેણે અંગ્રેજી હિન્દમાં આવી હિન્દના અને તેમાંથી ખાસ કરીને અંગાળના વેપાર ઉદ્યોગનો નાશ કેવી રીતે કર્યો અને પરદેશી માણનું શુદ્ધામ હિન્દ કેવી રીતે બની ગયું, તેનું વર્ણન આવે છે; તે વાંચતાં કદાચ આજના વાંચનારાઓને અતિશયોક્તિ ભર્યું લાગશે, પણ હકકીત તેમ નથી. ખુદ કેટલાક વિચારશીલ અને દયાળુ અંગ્રેજોએ લખેલા અહેવાલો, અને વિદ્યાપતની પાલ્સમેન્ટ તરફથી મોટે ભાગે હિન્દને ખર્ચે બેઠેલા કમિશનેટની તપાસના અહેવાલો, જે મળે છે તે વાંચી જોતાં આ વાર્તામાં આપેલું વર્ણન અતિશયોક્તિ ભર્યું નહિ લાગે, પણ સત્ય છે એવી આપણી પાકી ખાતરી થાય છે. સ્વ. રામેશચન્દ્ર દત્તે, બ્રિટિશ વહિવટમાં અને કંપની સરકારના વહિવટમાં દેશની આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી, તેના દળદાર ઇતિહાસો લખેલા છે. એ પુસ્તકોમાં અંગ્રેજોએ આરંભમાં હિન્દને કેવી રીતે પાયમાલ કર્યું, અને પોતાના દેશને કેવી રીતે માલેતુજાર અને આબાદ બનાવ્યો, તેની દાખલા દલીલથી વિગતો આપી છે. તેના ઉપરથી કેટલાક ઉતારાઓ અમે નીચે આપીએ છીએ, તે ઉપરથી વાંચનાર જાણી શકશે કે બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો હિન્દમાં નંખાયો તેમાં હિન્દીવાનોનું લોહી કેટલું રેડાયું છે. વિશેષ વિવેચન નહિ કરતાં અમે નીચે જે કેટલાક ઉતારાઓ આપીએ છીએ તે વાંચવાની ખાસ ભલામણ છે.

સને ૧૭૫૭ માં પ્લાસીના મેદાનમાં અંગાળના નવાબ સુરાજદૌલાને હરાવી જ્યારે ક્લાઇવ મુર્શિદાબાદમાં દાખલ થયો ત્યારે તેણે ચક્રિત થઈ ત્યાં શું જોયું, તેનું વર્ણન તેણે આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—

“આ શહેર મુર્શિદાબાદ લડનના જેટલા વિસ્તારવાળું, વસ્તીવાળું અને સંપત્તિવાળું છે, પણ એ બેમાં માત્ર તફાવત એટલો છે કે મુર્શિદાબાદમાં કેટલાક માણસો એવા છે કે જેની અંગત ખાનગી મિલકત લંડનના કોઇ પણ નાગરીક કરતાં ક્યાંએ ચડી જાય.”

બંગાળની આટલી બધી સમૃદ્ધિનું કારણ તે તેના વેપારની આબાદી હતું. હિન્દમાં પેદા થતું અને પરદેશ નિકાસ કરવામાં આવતું કાચું રેશમ તેમ જ તૈયાર થતા રેશમી માલનો આર પંચમાંશ ભાગ એકલું બંગાળનું રાજશાહી હસ્તે પેદા કરતું હતું. વોલ્ટર હેમિલ્ટન નામનો એક લેખક લખે છે કે:-

“રેશમી માલને મટિ કાશિમખનર ધણો વખત થયાં પ્રખ્યાત છે, અને ત્યાંનાં મોત્ત તારની ભળી જેવાં શુદ્ધવામાં આવતાં હોવાથી આખા બંગાળમાં સૌથી હજી દરજ્જાનાં ગણાય છે. અહિંના વણકર લોકો રોતરંછ, સાદીન, અને બીજી બનાવટમાં રેશમ પાર વગરનું વાપરે છે. અને જે બાકી વધે તે હિન્દુસ્તાનના ખીલ ભાગોમાં અને યુરોપમાં પણ મોકલવામાં આવે છે. દુનિયામાં કદાચ ચીનથી ઉતરતી પંક્તિએ રેશમ પેદા કરનાર અને બનાવનાર દેશ એક હિન્દુસ્તાન જ છે. મુર્શિદાબાદની આસપાસ રેશમનું વણાટકામ પુષ્કળ થતું હતું અને કલકત્તાના પરાઓમાં અને આસપાસના ગામડાઓમાં હીંટ તો એટલી સુંદર બનતી કે તેથી યુરોપમાં પણ બનવી અસક્ય છે.”

અંગ્રેજી કંપનીના માણસો મોગલ શાહનશાહ શાહઆલમ પાસેથી બંગાળની દિવાની લીધા પછી ત્યાં આગળ કેવી રીતે વેપાર કરતા હતા તે સારજન્ટ એગ્રોનાએ ઇ. સ. ૧૭૬૨ ના મે માસની ૨૬ મી તારીખે લખેલા પત્રમાં જણાવેલું છે. તેમાંથી સ્વ. રામેશચન્દ્ર દત્ત નીચે પ્રમાણે ઉતારા આપે છે:-

“જે કોઈ ગૃહસ્થને પોતાનો માલ વેચવો હોય કે પોતાને માટે કંઈ ખરીદવો હોય તે તે માટે પહેલાં શુમાસ્તાને મોકલવાનું નક્કી કરે છે. આ શુમાસ્તો તરતજ રૈયતના કોઈ પણ ઇસ્તખને પોતાનો માલ વેચવાની કે ખરીદવાની ફરજ પાડવાનો પોતાને અધિકાર મળ્યો હોય એમ માની લે છે, અને જો ગ્રાહક પોતાની અસક્તિને કારણે ના પાડે છે તો તેને કૃતક પડે છે, અથવા કેટલાનામાં પુરાતું પડે છે. જો તે હા પાડે છે તો પણ તેટલાથી તેનો છેડો આવતો નથી; કારણ કે કંપનીના શુમાસ્તા સાથે એક વાર થાનું પાથ્યા પછી તે પોતાની પાસે એટલી વસ્તુનો વેપાર કરવાનો હોય તેટલી કોઈપણ ખીલ માણસને વેચી શકતો નથી કે ખરીદી શકતો નથી. જો તેઓ તેમ કરે તો તેઓના હાલહવાલ યથા જાય છે. વળી શુમાસ્તો જે કીમત આપે તે પણ ખીલ વેપારીઓ આપે તેના કરતાં પણ ઓછી આપે છે અને કેટલીક વાર તો આપવાના અખાડાજ કરી દે છે. જો હું વચ્ચે પડું છું તો તરત મારી વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવામાં આવે છે. આવા આવા બુલ્લેમોને લીધે બાકરજીજ જેવા આખાઈ છલ્લો તદ્દન ઉગ્ગડ થઈ જવા બેઠો છે. દરરોજ લોકોનાં ટાળેટાળાં શહેર છોડી ખીલ વધારે સહિસલામત સ્થળો શોધે છે અને જ્યાંનાં બજારોમાં વેપાર વણજ, ઉલ્લેખ હુબર ઉલ્લેખ જતો તે બજારોમાં હવે કશું મળતું નથી. શુમાસ્તાના પટાવાળા તો લોકોની ઉપર જોર બુલ્લમ કરે છે, જો જમીનદાર વચ્ચે પડે છે તો તેના પણ તેવાજ હાલ થશે એમ કહેવામાં આવે છે. પહેલાં તો જાહેર અદાલતોમાં ન્યાય અપાતો, પણ હવે તો ફરક શુમાસ્તો ન્યાયાધીશ થઈ બેઠો છે અને દરેકનું ઘર કચેરી થઈ પડ્યું છે. ખુદ જમીનદારને પણ શિક્ષા કરવામાં આવે છે, અને પટાવાળા સાથે લડાઈ કરવાના અને ચોરીના ખોટા આરોપો મૂકી તેમની પાસેથી પૈસા કઢાવવામાં આવે છે.”

... ॥ મેશચન્દ્ર દત્ત લખે છે કે બંગાળનો આખો વેપાર-ઉદ્યોગ હુબર બધાયે જીત્યાઓમાં કંપનીના નોકરોએ આ રીતે વેરાન ખેરાન થયો હતો. વળી પાકો તૈયાર માલ પણ પડાવી લેવાની રીત પણ તેટલી જીલમી હતી. વિશ્વમ બોલ્ટસ નામના એક અંગ્રેજ વેપારીએ એમાંની કેટલીક રીતોનો હુબહુ ચિતાર ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં પ્રસિદ્ધ કરેલા પોતાના પ્રસ્તુતકર્તા નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:-

“જરા પણ અસલ વિના કદી શકાય કે દેરાનો બધાય અંદરનો વેપાર, અને તેમાં ખાસ કરીને યુરોપની ખરીદી માટે થતો વેપાર, કાયમના જૂલમરૂપ છે અને તેની ખરાબ અસર દેરાનો દરેક વણકર કે કારીગર ખમી રહ્યા છે. જેટલો માલ નીકળે છે તે બધો એક ઢાય કરી લેવામાં આવે છે; અને અંગ્રેજો, તેમના વાણીઆઓ અને દેશી ગુમાસ્તાઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ, ક્યો માલ કોણે કેટલો બનાવવો તથા તેની કીંમત કેટલી રાખવી તે નક્કી કરે છે. ગુમાસ્તા એક શહેરમાં આવી પડાવ નાંખે છે, તેને તે પોતાની કચેરી કહે છે. ત્યાં પોતાના સીપાઇ અને હરકરેની મારફત દલાલ અને પાયકરોની સાથે વણકરોને બોલાવી મંગાવે છે, અને પોતાના શેઠે મોકલેલા પૈસા આવી જાય એટલે અમુક માપનું કાપડ અમુક વખતે અને કીંમતે આપવાની કબુલાતો તે વણકરો પાસે કરાવી લે છે. તેને થોડા પૈસા અગાડથી આપે છે. બીચારા વણકરની મરજી છે કે નહિ તેનો તો બાવ કોઇ પુછવું જ નથી, કારણ ગુમાસ્તાઓ કંપનીવતી ખરીદી કરવા આવે છે ત્યારે તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વણકરો પાસેથી સહી કરાવી લે છે; અને જો અગાડ આપેલા પૈસા લેવાની વણકરો ના પાડે તો તેમની ગોઠે એ પૈસા જોર જીલમથી બંધાવે છે. આમાંના કેટલાયે વણકરોનાં નામો તો કંપનીના ગુમાસ્તાના ચોપડાઓ ઉપર ચડેલાં હોય છે, અને તેમ હોવાથી તેઓ બીજા કોઇને માટે કામ કરી શકતા નથી, અને એકની પાસેથી બીજા ગુમાસ્તા પાસે ગુલામની માફક તેમની અદલી બદલી થાય છે. બીચારાઓને એક પણ બીજા એમ અનેક ગુમાસ્તાઓના જીલમ અને જીલ્લાણુના લોભ થવું પડે છે. આ ખાતામાં જે ભતવું જીલ્લાણું આવે છે તેની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. આ બધાનું પરિણામ એ આવે છે કે ગરીબ બીચારા વણકરો લંટાય છે અને માર્યા જાય છે. કારણ કે કીંમત કરનારાઓ અને ગુમાસ્તાઓ મળીને માલની જે કીંમત કરાવે છે તે, તેના જો તે માવ ભર બજારમાં છુટ્ટી વેચવામાં આવે તો જેટલી કીંમત ઉપજે તેના કરતાં આજમાં આજ પંદર ટકા અને કેટલીકવાર તો ચાલીશ ટકા આજી કરાવવામાં આવે છે. વળી કંપનીના આદતિયાએ લખાવી લીધેલા હાથ-મુચરકા પ્રમાણે જે વણકરો માલ ન આપી શકે તો તેમની મિલકત હરજાજ કરી દેવામાં આવે છે, અને તેમાંથી ખોટ પૂરી કરી લેવામાં આવે છે. તથા કાચા રેશમનાં કોડાં ભરનારાઓની ઉપર તો એટલો જીલ્લા જીલમ થયો છે કે તેમાંના કેટલાકે પોતાના ઉપર કોડાં ભરવાનો જીલમ થવા ન પામે તે ખાતર પોતાના અંગુઠા સુઝાં કાપી નાંખ્યા છે.”

આ વાતનો દાખલો આપણી નવલકથામાં મળે છે. સ્વ. દત્ત પોતાના અન્યમાં લખે છે કે આ જીલમ ગામડે ગામડે, બજારે બજારે અને વણકરની સાથે સાથે જઈ પડેલો હતો.

તેઓ વિશેષમાં લખે છે કે, “કંપનીના નોકરોને એક કે બે વસ્તુઓનો એક

માંમાં. ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં તેઓએ મોકલેલા ખરીતા અને બધાય પ્રાંતના હકિ-
મોને મોકલેલા પોતાના પત્રમાં કંપનીએ એવી ઇચ્છા દર્શાવી હતી કે બંગાળમાં
કાચા રેશમનું ઉત્પન્ન વધારવું અને રેશમનો પાકો માલ બનતો અટકાવવો. આ
પત્રની યોજના વિષે ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં નિમાયલી સિલેક્ટ કમિટિ લખે છે કે-

“આ પત્રમાં બલાહાર અને હિંદુસ્તાન બંને રી રાકે એવું સુંદર સચોટ ધોરણે બાંધવામાં
આવ્યું છે, કે જેની અસરથી બંગાળનો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યા વિના રહે નહિ. પરિણામે એ
ઓલિગિફ દેશની સુરતજ કરી નહીં તે એટલિટનના વણકારોને કાચો માલ પૂરો પાડવા માટે
ઉત્પન્ન કરનારો દેશજ બની રહેશે.”

તેઓનો આ અભિપ્રાય ખરો પડ્યો નથી એવું કાણ ના કહી શકશે? અને
જે હિંદુસ્તાન કાચો અને પાકો-બને પ્રકારનો માલ પૂરો પાડનાર મુલક હતો
તે આજે પણ પરદેશીઓને કેવળ કાચો માલ પૂરો પાડનાર મુલક તરીકે જ રહ્યો
છે-અરે, તેને તેવો બનાવી દેવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રમાણે અંગ્રેજ વેપારીઓએ અને રાજ્યાધિકારીઓએ બંગાળમાં જુલમ
કરી વેપાર ઉલોગનો નાશ કર્યો હતો. તેનું વિશેષ વર્ણન જેને વાંચવું હોય તેમને
સ્વ. રોમેશચન્દ્ર દત્તે હિન્દના આર્થિક ઇતિહાસ વિષે લખેલા લેખો અને પુસ્તકો
વાંચવાની ભલામણ છે. અંગ્રેજોની રાજનીતિથી, જે દેશમાં ૩ પાક, વસ્તી બોહળી
હોવાથી ધણી માણસો હાથે કાંતી વણીને સસ્તું કાપડ દુનિયાને આપી શકે, તે દેશમાં
પરદેશથી કાપડ આવી વેચાય, એ શું રોચજનક અને સંતાપકારક નથી? અને
હિન્દ જેવો દેશ કે જે દેશ અનાજ ધન ધાન્યથી ભરપુર રહેતો તેમાં વારંવાર દુકાળ
પડ્યા કરે છે, અને ઈંગ્લાંડ જેવો દેશ કે જ્યાં બહુધા ધાન્ય પાકતું નથી, પણ
મોટે ભાગે પાકો માલ બનાવવામાં આવે છે તે દેશમાં કાંઈ વર્ષે દુકાળ પડ્યો એવું
કાંઈએ સાંભળ્યું છે? હિન્દુસ્તાન દિવસે દિવસે ગરીબ બનતું જાય છે અને ગ્રેટ-
બ્રિટન પૈસાદાર થતું જાય છે, એમાં શું પ્રચલિત રાજનીતિનો દોષ નથી?

ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના માણસોને આ પ્રમાણે જુલમ કરવાનું કારણ શું હતું?
એવો સવાલ સાહજિક પુછાશે. તેનો જવાબ એ છે કે ૧૭૫૭ના વર્ષ પહેલાં
રેશમી અને સુતર કાપડની વણાટ અને કારિગિરિ માટે આખી પૃથ્વી ઉપર એક
હિન્દુસ્તાન જ જિંદગી હતું. તેના માણસો યુરોપને પુલક માલ પૂરો પાડતા હતા,
અને તેનો વેપાર જે આરબો, ઇરાનીઓ વગેરેની હસ્તક મધ્ય એશિયા અને
ભૂમધ્ય, સમુદ્રમાં થઈને ચલે તે પોતાને હાથ કરવાને યુરોપના જૂઠા જૂઠા
રોજીયાની કંપનીઓએ, આફ્રિકાની કેપ ઓફ ગુડ હોપની પ્રદક્ષિણા કરીને હિન્દુ-
સ્તાન આવવાનો માર્ગ બાંધ્યો. તે માર્ગ દ્વારા યુરોપના માણસોને રોજીયાની

ધાર્યા. પહેલાં તો તેઓ અહિંનો માલ સસ્તે પડાવી લઇને ગોંધે બાવે યુરોપમાં વેચીને વેપાર કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. પણ પછીથી દેશમાં ચાલતી અંધાધુની અને રાજ્યોની મારામારીનો લાલ લઈ દિન્દના માણસોના બનેલા લશ્કરે ઉભા કરી તેની સહાયથી તેઓના હાથમાં મુલકો આવી પડ્યા અને રાજસત્તા અચાનકે આમ થઈ ગઈ, અને રાજસત્તા આમ કરીને વણકરો વગેરે અને મીઠું પકાવનારાઓ ઉપર જીલ્લમ કર્યો. તે પછી સમય પલટાયો. યુરોપમાં યંત્ર વિદ્યાની શોધ થઈ અને ત્યાં માલ પેદા થવા લાગ્યો એટલે ત્યાંનો માલ અત્રે દિન્દમાં લાવી ખપાવવા માટે દિન્દી માલ ઉપર યુરોપ અને દિન્દમાં જકાતો નાંખી, દિન્દના બાકી રહ્યા સહ્યા-અદસસતા વેપાર ઉદ્યોગનો નાશ કર્યો. વિલાયતમાં દિન્દી માલ ઉપર ભારેમાં ભારે જકાત નાંખવામાં આવી, અને વિલાયતી માલ દિન્દમાં વગર જકાતે દાખલ થવા લાગ્યો. પરિણામે દિન્દુસ્તાનના લોકો બેવડી રીતે પાપ-માલ થઈ ગયા. આ બે બાબત એવી છે કે તેના ઉપર મોટા ખુસ્તકો લખાય તેમ છે, અને તેથી અત્રે કંપનીઓ સ્થપાઈ ત્યારે યુરોપ અને ઇંગ્લાંડમાં દિન્દના માલની કૃત્રી ખ્યાતિ હતી તેના દાખલા ઉપર આપેલા છે અને પછી ઇંગ્લાંડમાં માલ પેદા થવા લાગ્યો ત્યારે દીશા કૃત્રી પલટાઈ ગઈ તેના થોડા અહેવાલ આપેલા છે. પ્રથમ વેપાર ક્લાધવના સમયમાં કંપનીએ બેઓ. તે પછી હેરિટગ્સે શાં શાં કૃત્રી કર્યા તેના સમયનું આખું ઝાંખુ ચિત્ર ઉપર ઉતારાઓ આપેલા છે તે ઉપરથી વાંચનારાઓને સમજાયું હશે. તે પછી તો ૧૮૧૪ સુધીમાં તો દિન્દનો પરદેશ સાથેનો વેપાર લગભગ પાપમાલ થઈ ગયો, એટલું જ નહિ પણ પરદેશી માલ ઠોકઅંધ દેશમાં આવવા લાગ્યો. ૧૮૧૪ માં ગ્રીમ મર્સર નામનો એક અંગ્રેજ ડૉક્ટર કંપનીની નોકરીમાં રહી ગયો હતો. તેણે ૧૮૧૪ માં પાર્લામેન્ટના કમિશન આગળ જુલાની આપતાં જણાવ્યું છે કે, “હાર્ડ વેલસ્લીએ યુરોપિયન માલ દિન્દુસ્તાનમાં વેચવા માટે સગવડ કરવાનો પ્રયત્ન રોહીલખંડમાં મેળા ભરીને અને હરદ્વારના કુંભનાં મેળામાં બ્રિટિશ રેસીડંટને મોકલીને કર્યો હતો.”

અંગ્રેજોએ ૧૭૫૭ પછી યંત્ર વિદ્યાના બળે રૂનો અને રેશમનો માલ ઇંગ્લાંડમાં બનાવવા માંડ્યો હતો, છતાં પણ તેનો માલ દિન્દના માલ કરતાં ઇંગ્લાંડમાં મોંઘે પડતો અને લોકો સોંધો લેવાને લલચાતા તેથી ઇંગ્લાંડે કેલીકા, મજલીન, રંગેલા કારિગિરિને બચાવી છે, અને દિન્દના ઉદ્યોગ હુલરને મારી નાંખ્યો છે. એના પોતાના દેશની નાંખેલી જકાતોની અસર એ થઈ છે કે દિન્દનો દેશ પાકો અને કાચો માલ બનાવનાર મટીને કેવળ ખેતી કરનાર દેશ બની રહ્યો; અને હજી આજે પણ તેની

પૂરવણી

સ્થિતિ કઠિયારા અને જળભરીયા, તથા ખીજ માટે ગુલામી કરનારા જેવી થઈ રહી છે.

મીલેસાર કરેલો ઇતિહાસ પૂરો કરનાર પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર વિલ્સન લખે છે કે:-
 “ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં જ્યારે તપાસ થઈ તે વખતે એવી જુલાની પડી હતી કે હિન્દુસ્તાનનો સુવ-
 રાજ અને ફેરામી માલ, ઇંગ્લાંડમાં બનેલા તેવા માલની સરખામણીમાં બ્રિટિશ ખર્ચમાં
 ૫૦ થી ૬૦ ટકા એછી કીંમતે વેચી શકાતો. આ કારણથી હિન્દી માલ ઉપર ૬૦ થી ૮૦
 ટકા જકાત નાંખીને અથવા તેને આવતો બિદ્કલ અટકાવીને ઇંગ્લાંડના માલનું રક્ષણ કરવું
 મળ્યું, જે આમ ન કરવામાં આવ્યું હોત તો-જે અટકાવનારી જકાતો અને કાયદાઓ ઘડવામાં
 ન આવ્યા હોત તો-એકથી અને મેન્ચેસ્ટરની મીલો ચાલુ થવાની સાથેજ બંધ થઈ જત અને
 પાછળથી વરાળની મદદથી પણ ભાગ્યેજ ચાલુ થઈ શકત. હિન્દી કારિગરિને ભોગે તેઓ ઉભી
 થઈ છે. જે હિન્દુ સ્વતંત્ર મુલક હોત તો તેણે આનો ખરોબર બદલો લીધો હોત, અને
 પોતાના વેપાર ઉદ્યોગોના નાશ થતો અટકાવ્યો હોત. આભરણજી ખાતર આટલું કરવાની તેને
 છુટ ન હતી, કારણ કે તે તો પરાધીન થઈ પડ્યું હતું. બ્રિટિશ માલના દગલા કાઢવામાં
 જકાત વિના હિન્દુસ્તાનમાં પણજે મેકલવામાં આવતા અને પરદેશી વેપારીઓએ, જે દરિકની
 સાથે ન્યાયની રીતે ફાવી શકાય તેમ નહોતું તેને અન્યાયી સત્તાની બળજોરી વાપરીને લૂંટાવ્યા
 અને આખરે ઇંગ્લાંડની મારી નાંખ્યા.”

કંપની સરકારે આ રીતે પટણા, શાહબાદ, ભાગલપુર, ગોરખપુર, દિનાજ-
 પુર, પૂર્ણિયા, રંગપુર, આસામ, અને દાકાના જિલ્લાના લાખો માણસો-વણુકરો અને
 કાતનારી સ્ત્રીઓનો નાશ કર્યો, અને તેની હાક્કાની મજલીન જે આખા જગતમાં
 વખ્યાલુતી તે આજે સ્વમાની વાત થઈ પડી છે. ૧૮૧૩ પછી હિન્દમાં હજી પણ
 વણાટનો ઉદ્યોગ ફટલો જીવતો છે, અને તેના ઉપર મૂકવામાં આવેલી જકાત
 કાઢી નાંખવામાં આવે તો ઇંગ્લાંડનો ઉદ્યોગ નાશ તો નહિ પામે, તેની ખાતી કરવા
 માટે ૧૮૪૦ માં એક કમિશન બેસાડવામાં આવ્યું હતું. તેમાં મોન્ટગોમરી માર્ટિને
 અને ડૉ. જુકાનનની જુલાનીઓ વાંચવા જેવી છે, તે વખતે ઇંગ્લાંડે નહીં કર્યું કે
 હિન્દનો વણાટનો ઉદ્યોગ એટલે અંશે નાશ પામ્યો છે કે તેના તરફથી હવે કશી
 દરકત ઇંગ્લાંડની મીલોને આવે તેમ નથી. અને આજે (૧૯૨૬)માં હિન્દ એવી
 દશામાં છે કે જપાન જેવા વહન સંબંધ વગરના પરદેશી રાજ્યોની પ્રજા રાજ્યા-
 ચંપનો બળે સરતું કાપડ હિન્દમાં ધસધાકાર વેચી જાય છે. વિલાપતી માલ ખપે
 છે તે તો જાહેર. ઈશ્વર હિન્દને ઉબળો દિવસ ક્યારે દેખાડશે ?